

*Українцям, безневинно убієнним голодами,
і тим, що зберегли пам'ять про них,
кладу на вівтар цю працю –*

Автор

NATIONAL SCIENCE ACADEMY OF UKRAINE
INSTITUTE OF FOLK STUDIES

Vasyl SOKIL

**FOLKLORE NARRATIVES
ABOUT FAMINES IN UKRAINE
IN THE XX TH CENTURY:
PARADIGM OF TEXT**

MONOGRAPHY

Lviv 2017

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

Василь СОКІЛ

**ФОЛЬКЛОРНА ПРОЗА
ПРО ГОЛОДОМОРИ ХХ СТ.
В УКРАЇНІ:
ПАРАДИГМА ТЕКСТУ**

МОНОГРАФІЯ

Львів 2017

УДК 398. 5 (477)
ББК 82. 3 (4УКР)-001
С 59

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Валентина Борисенко
(Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського);
доктор філологічних наук, професор
Ігор Набитович
(Університет ім. Марії Кюрі-Скловської в Любліні);
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
Галина Коваль
(Інститут народознавства НАН України).

Відповідальний за випуск:

доктор історичних наук, професор, академік
Степан Павлюк
(Інститут народознавства НАН України).

Рекомендовано Вченою радою Інституту народознавства НАНУ

Сокіл Василь. Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні: парадигма текстів. Монографія / Василь Сокіл. — Львів, 2017. — 440 с.

Монографія про три голодомори ХХ ст. в Україні — перша в національній фольклористиці праця, що ґрунтується на усних джерелах. Вона складається з двох частин — дослідницької та матеріалів (фіксації автора). Розглянуто основні джерелознавчі й термінологічні питання. Увагу зосереджено на ролі традиції, пам'яті, виконавстві у цій ділянці, а також особливостях сюжетотворення та каталогізації народних оповідань і переказів. Акценти поставлено на поетикальних вимірах фольклорної прози — епітетичі, компаративних засобах, демінутивах. Вперше проаналізовано міміку та жести оповідачів, якими вони супроводжують вербальні тексти. Наприкінці додано покажчики інформаторів, географії та хронології записів, основних мотивів (українською, англійською, німецькою та французькою мовами). Книга ілюстрована світлинами пам'ятників голодомору в Україні та за кордоном.

The monograph on three famines of XX century in Ukraine is the first work in national folklore, based on oral sources. It consists of two parts — researches and materials (fixed by the author). The main sources and terminology questions are considered. Attention is focused on the role of tradition, memory, performance in this area, as well as features of the plot creation and cataloging of folk tales and retellings. The emphasis is put on the poetic dimensions of folk prose - epithets, comparative means, dementias. For the first time, the facial expressions and gestures of the narrators, with which they accompany verbal texts, are analyzed. At the end, the data about the interviewers, the geography and chronology of the records, the main motives (in Ukrainian, English, German and French) are added. The book is illustrated with photographs of famine monuments in Ukraine and abroad.

Видання здійснено за посильної фінансової підтримки з фондів Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (Вічного фонду імені Михайла і Дарії Ковальських).

Книга друкується в авторській редакції.

© Василь Сокіл
© Інститут народознавства НАН України
© Андрій Коваль (художнє оформлення)

ISBN 978-966-02-6877-7

Передмова

Шлях до цієї книги тривав майже двадцять п'ять літ, оскільки я зацікавився темою ще 1995 року, коли брав участь у спільній з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному (Полтавщина) експедиції, яка обстежувала етнокультурну традицію центральних областей України. Тоді ж мені потрапила до рук публікація у місцевій зінківській пресі, в якій йшлося про те, що голоду в Україні 1932–1933 років не було, а його спеціально вигадали (Та що вже казати про 1921–1923 чи 1946–1947 роки!). Це й спонукало мене до цілеспрямованих пошуків джерел, пов'язаних з тією трагедією. Насамперед хотілося безпосередньо почути голос народу – очевидців того страшного лиха. Рік у рік продовжувались пошуки, поповнювалась фактографічна база з різних теренів України, різних періодів голодоморів.

Акцентую на зібраних матеріалах не тільки з огляду на актуальність теми, а й на тому, від яких інформаторів вони почерпнуті. Більша частина з них записана під час експедицій у зону Чорнобильської катастрофи 1996–1999 років та переселенців з неї. Тому ці першоджерела злободенні, адже мешканці тих територій пережили і голодомор, і жахиття аварії на атомній станції. І ще одне: частина записів фольклорної прози походить зі східних областей України – Донецької та Луганської – зони сучасних бойових операцій.

Другий дуже важливий етап пропонованої роботи – осмислення зібраного матеріалу. В моє дослідницьке поле як галичанина увійшла тема зі всієї України, охопленої голодоморами. До слова, ще свого часу «західняки» надавали матеріальну, фінансову допомогу, всіляку моральну підтримку голодуючим братам на Великій Україні, зокрема Михайло Грушевський, Кирило Студинський, Філарет Колесса, Василь Щурат, Михайло Возняк, митрополит Андрей Шептицький та багато інших небайдужих людей. Підмога приходила і з-за кордону.

Підкреслю, що для фольклориста важливе з розповіді оповідача все: і зміст («що»), і форма («як»). Останньому приділено значну увагу, адже кожен звук, слово, речення, міміка, жести респондентів, їхні емоції – це компоненти, що в сукупності становлять таке неповторне явище, як мову народу, його душу. Тому, крім історичних аспектів, виявилися цікаві питання формування наративів на основі фольклорної традиції, ролі оповідача, його пам'яті, вміння передати емоції. Важливий з цього приводу також процес творення образів із застосуванням тропів – епітетів, порівнянь, демінутивів. Для поетичної структури тексту цінні невербальні засоби вираження. Все це укладається у величезний фольклорний фонд, який систематизується, каталогізується за темами, сюжетами, мотивами, деталями.

Preface

The way to this book has taken almost 25 years, as I have been showing an interest to the topic since 1995, the period of the joined with National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne (near Poltava) expedition. The expedition was dedicated to the ethnic cultural tradition of the central regions of Ukraine. Within this time I have looked through an article in the local Zinkiv media, in which was information about those who starved in Ukraine in 1932-1933. The newspaper said that it was no hunger in Ukraine, but it was artificially made (what to tell about famines of 1921-1923 and 1946-1947 years!). This forced me to seek for the roots connected with the tragedy. Firstly, I wanted to listen to the voices of the people who were the eyewitnesses of that terrible dashing. Year by year were provided seekings, adding the materials to the data base from various regions of Ukraine, from different periods of famine.

The stress is put both on the importance of collected materials and on the people gave this information. The most part of them is recorded during the expeditions at Chornobyl zone of the 1996-1999th and from its refugees. That is the reason why these texts are depressive, as the inhabitants of this land have experienced both famine and a Chornobyl atomic electrostation disaster. One more thing: part of the recordings of folkloric prose comes

from the Eastern regions of Ukraine – Donetsk and the Lugansk regions - the zones of current antiterrostatic operations.

The second crucial period of work is thinking over the collected material. As a citizen of Galychyna I wanted to embrace the whole territory of Ukraine where was present famine. By the way, the people from Western Ukraine sent their material, financial support, moral greetings to their starving brothers in Big Ukraine. Namely, Mykhailo Grushevsky, Kyrylo Studynskyi, Filaret Kolessa, Vasyl Shchurat, Mykhailo Wozniak, Mytropolyt Andrey Sheptytskyi and a lot of other compassionate people. Backing also came from abroad.

I want to emphasize, that for folklorist in the narrative of teller is important everything: plot (“what”), and form (“how”). It is devoted a considerable attention to the last, as every sound, word, sentence, mimic, tone of respondents, their emotions are the components that comprise a unique thing as people’s language, its soul. Therefore besides of historical aspects, it was great to investigate the question of forming the narratives on the base of folklore tradition, to find out the role of the narrator, his/her memory, ability to express emotions. Also is crucial the process of forming the images with the help of tropes - epithets, comparisons, diminutives as well as nonverbal accompaniment to the text is important for poetical structure of the one. All this material is involved into the great folklore fund, it is being cataloged by themes, plots, motives, details.

ЧАСТИНА І. ДОСЛІДЖЕННЯ

ВСТУП

У кожного народу є періоди, пов'язані з певними потрясіннями, що стають наслідком істотних змін, різкого перелому в особистому та суспільному житті. Такі зміни залягають глибоко в пам'ять і душу народу, котрий емоційно сприймає і передає цю дійсність через різні оцінки та переживання. Українці також зберегли й ретранслювали нащадкам свої духовні неспокої, породжені непростою історією. До таких подій належать голодомори, передусім ті, що тривали в ХХ сторіччі – 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років. Завіса десятилітніх мовчань, жорстке табування подій, звичайно, не могли не позначитися на актуалізації теми, однак вона все-таки знайшла своє місце в дослідницьких колах.

Незадовго до першого голодомору ХХ століття в Україні відомий митрополит, учений, громадсько-політичний діяч Іван Огієнко у своїй праці «Українська культура» писав: «Земля, що її з давніх-давен запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народіві нашому на щастя й на нещастя, – вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе»¹. Якщо додати, що на тих землях ще колись вирощували наші предки високі

---

¹ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1918. – С. 4.

врожаї зернових, а етнокультурна спільнота навіть часів Трипілля вважалася житницею Європи, до якої лився «суцільний потік золотистого зерна, утворивши пшеничну зону України»², то проблема влаштування штучних голодоморів цілком очевидна. Північному сусідові спочатку довелося викачати весь хліб з України, виморити людей голодом, а потім заволодіти територією з її неоціненними багатствами і перетворитися в повноправного її володаря. Так відбувалося тричі впродовж століття, хоча й з різною силою та наслідками. Та все ж людський дух вистояв.

Тема голодоморів в Україні тривалий час належала до заборонених радянською тоталітарною системою. Якщо про 1921–1923 роки говорили дуже обережно як про неврожайні, то події 1932–1933 були повністю втаємничені, а 1946–1947 вважали такими, у які нібито нічого страшного й не трапилося. Документи і матеріали з тих часів можна владці засекречували, перекручували, про них лише нишком згадували свідки та очевидці подій. Ситуація змінилася у зв'язку зі здобуттям Україною незалежності, державної самостійності, коли виявилось нарешті можливим дізнатися всю правду про ті трагічні сторінки нашої історії. Правда про голодомори відгукнулася в пам'яті народу болем, реквіємом і стала водночас символом незнищенності. Сьогодні повинна взяти гору справедливість у цьому питанні, яка відповідала б реальному стану речей. Вона потрібна не тільки з огляду об'єктивного висвітлення минулих подій, але й з метою запобігання подібного в майбутньому. Тому тема голодоморів в Україні надзвичайно актуальна, оскільки відповідає духу й потребам сучасності.

Вагомих результатів у вивченні зазначеної проблематики вже досягли історики, які опублікували велику кількість документів та матеріалів, що дали їм основи для глибоких і масштабних узагальнень та висновків. Треба назвати насамперед О. Веселову, С. Кульчицького, І. Маковійчука, В. Марочка, Д. Мейса, О. Мовчана, Р. Конквеста, Ю. Пилявця, В. Сергійчука та інших. Аспекти їхніх історичних досліджень голодоморів в Україні різнобічні. В деяких з них з'ясовано причини явища – політичні, соціально-економічні, правові. Дехто розглянув механізми терору голодом, його масштаби, практику і стратегію

---

² Златопільський С. Пшениця в історії України. Малоазійські етнокультурні і господарчі традиції та українське місце в Європі (етнологічне дослідження) Златопільський С. – К.: Фотовідеосервіс, 1994. – С. 5.

уряду СРСР та партійного керівництва на знищення українського села, ще в інших ідеться про рух опору проти примусового створення колгоспів та непосильних податків. Висвітлено також питання надання допомоги голодуючим з-за кордону, донесення правди про голод політичною еміграцією. В низці праць звернена увага на наслідках голодоморів – політичних, економічних, демографічних, морально-психологічних. Запропоновано також методика підрахунків жертв безневинно убитих. Значно актуалізована проблема визнання голодомору геноцидом супроти українського народу.

Питанню голодоморів присвячено низку наукових конференцій. Спочатку вони проводилися в рамках краєзнавчих зібрань у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Миколаєві, інших містах. Центральне місце для обговорення зайняла тема голодомору 1932–1933 років. Крім того, спеціальні конференції організовували переважно до пам'ятних дат – 60–80-річчя цієї трагедії. Серед них треба виділити такі: «Найбільший злочин імперії»³, «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Причини і наслідки»⁴, «Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні»⁵, «Голодомор 1932–1933 років на Кременчуччині»⁶, «Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу»⁷, «Три голодомори в Україні в ХХ ст. Погляд із сьогодення»⁸, «Голодомор 1932–1933 років. Причини, демографічні наслідки, правова оцінка»⁹. Окремо стояло питання голодомору і на одній з конференцій

³ Найбільший злочин імперії. Матеріали науково-практичної конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 рр.» (23–24 квітня 1993 р., м. Харків) / упоряд. Ю. Бадзьо, І. Юшук. – К.: Просвіта, 1993. – 101 с.

⁴ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Причини і наслідки. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 9–10 вересня 1993 р. – К., 1995. – 199 с.

⁵ Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці: Рута, 1994. – 99 с.

⁶ Голодомор 1932–1933 років на Кременчуччині. Матеріали наукової конференції. – Кременчук: Криниця, 1993. – 44 с.

⁷ Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К.: МАУП, 2003. – 280 с.

⁸ Три голодомори в Україні в ХХ ст. Погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції. Київ, 7 листопада, 2002 р. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 312 с.

⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

у межах Міжнародної асоціації українців¹⁰. Отож дослідники висловили свої думки, міркування, спостереження на всіх цих наукових зібраннях, розширивши та поглибивши тему, яка набрала резонансу не тільки в Україні, а й за кордоном.

Об'єктом досліджуваної проблеми виступають не самі трагічні історичні події, а безпосередньо побачене чи переказане, закарбоване в пам'яті народу. До цих фактів історики ставляться з певною недовірою, хоча там міститься цінний народний погляд, а для фольклористів вони надважливі. З-поміж великого масиву опублікованих фольклорних джерел на увагу заслуговують записи Ю. Авраменка, В. Борисенко, В. Гнатюка, О. Гончаренко, Л. Іванікової, І. Магрицької, О. Шалака та інших. На ці зразки та на фіксації деяких не зазначених тут збирачів покликаємося під час подальшого аналізу (огляд основних видань подаємо в першому підрозділі першого розділу). Труднощі цього монографічного дослідження – відсутність академічного зібрання народної прози про голодомори, у якому було б представлено науково вартісні тексти, що супроводжувалися б належними коментарями та примітками. З тих міркувань акцент ставимо на власних записах, які поміщено в другій частині цієї праці. Вони можуть послужити важливою позицією для формування того ж таки академічного кількатомного зібрання фольклорної прози про голодомори в Україні в записі різних збирачів з усієї етнічної території.

Усних розповідей свідків та очевидців голодоморів на сьогодні зафіксовано багато, однак значна частина не відповідає ступеню автентичності – справжності їхнього побутування, адекватного відтворення звучання народного твору, його архітектоніки тощо. Натомість простежується «дописування» сюжетних ліній, нанизування епізодів збирачем чи видавцем з метою його «повноти», фонетичного, граматичного чи стилістичного «вдосконалення».

Крім зазначеної проблеми джерелознавчого характеру, існує й суто дослідницька, оскільки на сьогодні ще немає фольклористичної монографії, яка ґрунтувалася б на народній прозі. В тому якраз її важливість, що це перша комплексна праця, в якій узагальнено розглядаються писемні джерела, з яких впливають історичні, політичні, демографічні чинники голодоморів, та найголовніше, що в центрі по-

¹⁰ Наукові записки Міжнародної асоціації українців. – К., 2013. – Вип. 6. – 286 с.

ставлений фольклорний текст – його сюжетна, мотиваційна парадигматика, широке образно-емоційне поле.

Актуальність теми зумовлена необхідністю концептуального осмислення фольклорної прози про голодомори як жанрово-тематичної цілості. Особливої уваги вимагає з'ясування поетики, бо саме ця ділянка залишається в зазначеному масиві практично «terra incognita». Потреба такого дослідження диктується не тільки розвитком фольклористичної науки, а й суспільно-політичними вимогами, які ставить перед гуманітаріями України сьогодення, – об'єктивного висвітлення історичних процесів.

Основна мета роботи полягає в тому, щоб дослідити народну прозу про голодомори як систему, поєднану на сюжетно-тематичному, мотиваційному та поетичному рівнях. Відповідно до сформульованої мети ставиться низка завдань:

1. З'ясувати комплекс писемних джерел з досліджуваної теми, які містять документальні підтвердження трагедій ХХ століття в Україні. За цими даними розглянути голодомори як три ланки одного історичного ланцюга.

2. Представити фольклорні тексти як такі, що формують народну традицію, яким властива специфічна розповідність відповідно до гендерної приналежності виконавців – оповідачів-жінок чи чоловіків. Уваги заслуговує народний погляд на духовні цінності – життя, смерті, свободи, любові, віри тощо. Не менш важливі проблеми сюжетотворення та каталогізації домінуючих тем, мотивів, їх елементів у досліджуваному фольклорному фонді.

3. Простежити шлях формування фольклорного образу, сигналізатором якого став певний факт чи подія. Особливу роль приділити емоційно-образній системі народних оповідань і переказів про голодомори – епітетиці, компаративним засобам, демінутивам. Вперше в українській фольклористиці застосовую й розглядаю важливу складову оповідних творів – міміку та жести, які суттєво допомагають уявити народнопоетичний текст.

Наприкінці вступних уваг відзначу, що пропоноване дослідження не претендує на вичерпність. Навпаки, кожен з підрозділів міг би стати предметом ширшого вивчення чи розв'язання інших наукових проблем. Цю працю вважаю спробою узагальнити погляд на теми, події голодоморів, що мають важливе суспільно-історичне значення. Крім

того, уточнюються дефініції, жанрове окреслення, поглиблено розглядається специфіка відтворення дійсності в оповідній прозі. Автор розцінює свою роботу лише як одну з перших у ділянці фольклористики, що дасть поштовх для подальшого народознавчого дослідження голодоморів XX століття.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ Й ТЕРМІНОЛОГІЧНІ АКЦЕНТИ

1.1. Ad fontes (До джерел)

Дізнатися про трагічні сторінки української історії, пов'язаної з голодоморами, можна лише за джерелами, які мають важливе значення для наук соціокультурного та гуманітарного профілів. Вони є цінними носіями стосовно подій, явищ, суспільного життя того періоду. Серед писемних джерел чільне місце займають документи органів влади, службових осіб – законодавчі акти, статистичні дані, партійні постанови тощо. Вони актуалізовані у зв'язку з відновленням незалежності в Україні, як і усні – багато спогадів безпосередніх учасників та очевидців подій, до того ж, усі разом містять важливу інформацію про голодоморну дійсність в Україні ХХ століття.

Якщо йдеться про голод 1921–1923 років, то документи, які дозволено оприлюднювала тодішня офіційна влада, мали часто-густо кон'юктурний, а то й відверто фальсифікаторський характер. Уперше об'єктивно відібрані матеріали побачили світ на зламі ХХ–ХХІ століть, маємо на увазі передусім збірник «Голод 1921–1923 років в Україні»¹. Тут поміщено 102 документи, більшість з яких подана повністю.

---

¹ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, А. В. Яковлева. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.

У них розкривається тема голоду, відображена в постановах партійних і державних органів, звітах, інформаційних зведеннях, доповідях, матеріалах іноземних благодійних об'єднань. Вони стосуються хлібозаготівельної політики радянського уряду за часів воєнного комунізму, податкової системи, катастрофічних наслідків продрозкладки для економіки країни та селянства загалом.

Невідомі до недавнього часу документи з колишніх таємних архівів про голод 1921–1923 років виявив В. Сергійчук, помістивши їх у книзі «Як нас морили голодом»². Вони вказують на спроби комуністичного режиму приховати перед країною та світом правду про цю трагедію. Так, у деяких партійних директивах говориться про масове вивезення хліба з України в Москву, Росію загалом та за кордон. Окремо розглядалось на високому рівні питання про вилучення цінностей з церков нібито на користь голодуючих. За приховування тих коштовностей передбачалися тяжкі засоби впливу, навіть вища міра покарання.

Однак є ще низка і досі не опублікованих джерел, які знаходяться в різних архівосховищах. Скажімо, автор цього дослідження вперше вводить у науковий обіг матеріали Крайового комітету допомоги голодній Україні, що діяв 1922 року у Львові, інших містах, указує на роль у цій ділянці М. Грушевського, К. Студинського, на зв'язок галичан з Великою Україною, закордонними товариствами, які опікувалися голодуючими³.

Голодоморній тематиці тридцятих років, за підрахунками бібліографів, на початок 2000-х років присвячено понад 12 тисяч публікацій⁴, серед яких чільне місце посідають писемні документи, історичні, публіцистичні та усні матеріали. Зараз їх значно більше, про що засвідчив другий випуск бібліографічного покажчика, у якому зафіксовано понад 6 тисяч позицій, які стосуються голодомору 1932–1933 років⁵. У пропонованій праці використовуються ці документальні джерела лише певною мірою. Скажімо, до уваги взята одна з перших книг такого

² Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 2-е, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – С. 19–40.

³ Грушевський М. Український студент голодуючій Україні: вказівки / Михайло Грушевський // Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 361. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 1; Грушевський М. До Львівського комітету «Голодній Україні» // Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 2.

⁴ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / упоряд. Л. Бур'ян, І. Ревун. – Одеса; Львів, 2001. – 654 с.

⁵ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / упоряд. Л. М. Бур'ян, І. Е. Різун. – Одеса, 2008. – Вип. 2. – 360 с.

спрямування – «Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів»⁶. Тут оприлюднені постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, місцевих органів влади, партійного керівництва (248 документів). З них дізнаємося про експропріацію майна, штрафування натуральними продуктами сільського населення, складання списків на так звані «чорні дошки», вперше подано вражаючі факти про канібалізм.

Резонансною свого часу виявилася книга-меморіал В. Маняка та Л. Коваленко «33-й. Голод»⁷. Її джерелознавче значення достатньо високе, адже там представлено різні погляди на ті трагічні події – історичний, журналістський, народний. Праця насичена публіцистичними, історичними коментарями, які ґрунтуються на документальних даних – виступах комуністичних керівників на партз'їздах, постановах ЦК ВКП(б), пленумів центральних, республіканських та обласних комітетів партії, рішеннях РНК УРСР тощо. Автори покликаються на різноманітні архівні джерела та найбагатші – спогади очевидців трагедії.

Високий археографічний рівень має збірник «Колективізація і голод на Україні. 1929–1933»⁸. На увагу заслуговує його наповненість – 403 документи, почерпнуті в основному з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Крім того, подано документальні свідчення діяльності обласних, районних партійних осередків. Вагомими виявилися листи, заяви, прохання, скарги людей.

Невеликий за обсягом, проте важливий за представленістю документів збірник «Упокорення голодом»⁹. До нього потрапили архівні колекції НТШ. Понад 300 документів вивіз на Захід (Нью-Йорк) О.Калиник. Із добірки НТШ «Український голодомор 1930-х років» опубліковано ксерокопії, надані Археографічній комісії та Інституту української археографії. Документи стосуються Криничанського району Дніпропетровської області, зокрема політзведення, опис майна, протоколи засідань Президії Криничанського комітету Рад. Крім того, у виданні поміщені інформаційні матеріали дипломатичних служб в Україні. Вперше оприлюднені документи слухань комісії Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 років.

⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Пиріг, А. Кентій, Л. Комарова та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 603 с.

⁷ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / уклад. Л. Коваленко, В. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.

⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1930 / упоряд. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1992. – 732 с.

⁹ Упокорення голодом. Збірник документів / упоряд. М. Мухіна. – К., 1993. – 309 с.

Особливу цінність мають акти про смертність людей села Романкового Кам'янського району Дніпропетровської області – унікальної частини колекції НТШ¹⁰. О. Калиник у вступі до цієї добірки писав: «Авторові цих рядків під час німецько-большевицької війни пощастило захопити ці документи саме тоді, коли з наказу советського уряду НКВД нищило всі архівні матеріали, тікаючи на Схід. Пильно зберігаючи їх від ока окупантів та большевицьких агентів, автор перевозив через фронтові лінії, пробиваючись крізь ліси і гори на Захід, під охороною українських вояків Української Повстанської Армії (УПА). Ховаючи їх від щоденних бомбардувань у підземелля німецьких міст, автор не трапив надії зберегти їх, щоб у відповідний момент показати світові»¹¹.

Цінну добірку писемних джерел про голодомор 1932–1933 років подав В. Сергійчук¹². Серед документів – протоколи партійних засідань про хлібозаготівлю, директива секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева щодо виселення 30 тисяч українських родин в Уральську область, доповідні записки, пов'язані з «продовольчими труднощами», звернення по допомогу у зв'язку з голодом, спецповідомлення стосовно фактів людодіства, масового вимирання людей.

Істотним чинником актуалізації досліджуваної теми виявилася офіційна позиція української влади, передусім напередодні 75-річчя найбільшої трагедії – голодомору 1932–1933 років. Тоді ж був ухвалений Закон Верховної Ради України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» та з'явився «Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні»¹³. Це дало поштовх для масштабного вивчення проблеми, яке вилилося в різноманітні наукові конференції міжнародного, всеукраїнського та регіонального характеру. Джерельна база поповнилася публікацією великої кількості документів, матеріалів, особливо записів інформації від очевидців подій чи інших людей уже з переказів їхніх рідних та близьких. Тоді ж у рамках вшанування пам'яті жертв голодомору була започаткована національна книга пам'яті, якою курували обласні дер-

¹⁰ Упокорення голодом. – С. 175–265.

¹¹ Калиник О. Що несе з собою комунізм: документи про російсько-комуністичний терор в Україні / О. Калиник. – Мюнхен; Торонто: Спілка визволення України, 1954. – С. 13.

¹² Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 41–195.

¹³ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні від 28 листопада 2006 р.» // Голос України. – 2006. – 1 грудня; Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні від 28 березня 2007 р.» // Урядовий кур'єр. – 2007. – 31 березня.

жавні адміністрації під егідою Українського інституту національної пам'яті¹⁴. Вона реалізувалася в загальнонаціональний зведений том у кількох частинах та вісімнадцять регіональних томів – з Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської областей та міста Києва. Тут містяться різноманітні тематичні документи, мартирологи, свідчення тощо. Тоді ж з'явилися нові зводи документів і матеріалів¹⁵, а також історичні дослідження¹⁶. На жаль, до 80-річчя страшного голодомору 1932–1933 років, інших голодоморів роль державних органів послабилась, а результати публікаторської діяльності в Україні виявилися скромніші.

«Історичну правду» дозволяє пізнати найповніше недержавне видання Києво-Могилянської академії в Україні документів і матеріалів з історії голодомору 1930-х років, що розкриває причини, перебіг, розміри та наслідки масштабної катастрофи українського народу, інспірованої радянським режимом¹⁷. Ідеться про постанови Політбюро ЦК ВКП(б) і Політбюро ЦК КП(б)У, РНК УРСР, місцевих партійних та радянських органів, установ, ДПУ, численні листування, звернення, щоденникові записи. У ньому подано документи з 15 українських центральних, галузевих, обласних і 5 російських федеральних архівосховищ.

Привертає увагу хронікально-документальне зібрання «Голодомор 1932–1933 років в Україні»¹⁸, яке відтворює події, факти, явища в українських селах голодоморного періоду, спричиненого колективізацією, надмірними хлібозаготівлями, репресіями. У викладі використа-

¹⁴ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2008. – 1000 с.

¹⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / уклад. Р. Я. Пиріг. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.; Голодомор 1932–1933 років: злочини влади – трагедія народу. Документи і матеріали / упоряд. В. С. Лозинський, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2008. – 604 с.; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД/упоряд. В.Борисенко, В.Даниленко та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». – 2008. – 604 с.

¹⁶ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.; Марочко В. Творці голодомору 1932–1933 рр., – К., 2008. – 64 с.

¹⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – 1128 с.

¹⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.

но опубліковані збірки документів і матеріалів, архівних фондів, епістолярій, доповідні записки. До слова, хроніка розпочинається 1 січня (п'ятниця) 1932 і завершується 31 грудня (неділя) 1933 року.

Правдиві картини трагедії тридцятих років постають з книги С. Кульчицького «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид»¹⁹, оскільки вони ґрунтуються на писемних документах, розповідях людей. Здавалося б, несхожі між собою види джерел подавали подібні факти голодомору, що збігалися не тільки за своєю суттю, а й у деталях.

Зараз з'являються окремі видання джерелознавчого характеру за рубежом. Такою є хрестоматія з голодомору, яка побачила світ у Канаді²⁰. Це матеріали широкого діапазону щодо голодомору в радянській Україні 1932–1933 років, багато з яких до цього часу не виходили друком англійською мовою. Вони подані у шести розділах: наукові дослідження, правова оцінка, резолюції; покази тих, хто пережив трагедію, їхні мемуари, щоденники та листи; радянські, українські, британські, німецькі, італійські та польські документи. Окрім висвітлення людської катастрофи, якої не було до появи радянського колапсу, ця книга представляє достатні докази, що голодомор виявився геноцидом.

Португальські історики також опублікували книжку на досліджувану тему – «Голодомор (1932–1933) – невідома українська трагедія»²¹. Вона за допомогою цінних джерел сприяє розширенню географії знань про страшний злочин проти українців, а також формує погляд визнання цієї драми актом геноциду проти нації. Поляки переклали й видали «Українські щоденники (зошити)» італійського художника Ігорта, котрий кілька місяців мешкав у Дніпропетровську, Криму та Києві, збираючи матеріали від свідків голодомору²². Вони допомагають читачам краще зрозуміти жорстокі обставини, які склалися в краю. В основі книжки – спогади чотирьох «маленьких» людей, долі яких відзначені жакливими періодами історії того століття. Найголовніше для автора – не «ігнорувати історичну правду».

Третьому за рахунком голоду доби комуністичної тоталітарної держави присвячено збірник «Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали»²³. Джерела стосуються в основному республіканських ор-

¹⁹ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – 424 с.

²⁰ The Holodomor Reader/ A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Compiled and edited by B. Klid and A. Motyl. – Edmonton; Toronto, 2012. – 386 p.

²¹ Голодомор (1932–1933) – невідома українська трагедія. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://litakcent.com> 2013 / 07 / 19.

²² Українські щоденники. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://litakcent.com> / 2011 / 06 / 12.

ганів, радянських і партійних діячів. Найбільша частка припадає на постанови ЦК КП(б)У, спільні рішення ЦК та Ради Міністрів УРСР, приурочених головним чином ходу хлібозаготівель, економії і наведенню порядку у витрачанні хліба. Іншу групу становлять доповідні записки, листи, інформації до ЦК КП(б)У – звіти про хід заготівель, продовольчі труднощі, голод, дистрофію, смертність людей. Частина документів інформує про допомогу населення Західної України голодуючим у 1946–1947 роках.

Невелику добірку, пов'язану з українською голодовою катастрофою запропонував також В. Сергійчук²⁴. У ній ідеться про адміністративні дії М. Хрущова на виконання плану хлібозаготівель в Україні, реквізитор українського хліба Л. Кагановича («Виправдальний лист Микити Хрущова» від 6 лютого 1947 року, «Доповідна керівників УРСР Лазаря Кагановича та Микити Хрущова Йосифу Сталіну» від 17 вересня 1947 року), повідомлення секретаря Львівського обкому партії І. Грушецького секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку про масовий наплив населення зі східних областей України.

Хроніку голоду 1946–1947 років у Донбасі запропонував у своїй книзі О. Задніпровський. На основі місцевих архівних документів представлено цілісну картину цієї жахливої сторінки історії. Матеріал подано у вигляді літопису подій: Розділ 1. Переддень; Розділ 2. 1946 рік: початок голоду; Розділ 3. 1947 рік: Жнива голоду; Розділ 4. 1948 рік: відлуння голоду²⁵.

Дослідження пропонованої наукової теми звісно не може ґрунтуватися на одних писемних джерелах. Ми акцентуємо на усних, оскільки їх нагромадилося надзвичайно багато, проте їм приділили науковці зовсім мало уваги. Тут представимо найголовніші збірки, тексти в яких максимально зберігають риси народного наративу і стали базовими в аналітичній частині цієї праці.

Одну з перших спроб осмислення голоду 1921 року здійснив етнограф, фольклорист, музеєзнавець Н. Дмитрук, ґрунтуючись на ще свіжих усних джерелах – народних оповіданнях²⁶. Звичайно, він не міг усебічно розглянути причини цього лиха, зважаючи на тогочасну полі-

²³ Голод в Україні 1946 – 1947. Документи і матеріали / упоряд. О. М. Веселова, Т. Т. Грищенко, А. П. Огінська та ін. – К.; Нью-Йорк. Вид-во М. П. Коць, 1996. – 376 с.

²⁴ Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 196–224.

²⁵ Задніпровський О. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі / О. Задніпровський. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – 372 с.

²⁶ Дмитрук Н. Голод на Україні 1922-го / Никанор Дмитрук // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 4. – С. 78–87.

тичну ситуацію, адже вказував на посуху, виконання народом певних ритуально-магічних дій, які завадили б їй, Божої кари за людські провини. Проте молодий дослідник публічно заговорив про наслідки голоду: а) через брак їжі люди шукали способів заміни хліба сурогатами; б) обмінювали одягу на хліб. Цей останній він інспіровано назвав «новим чумакуванням 1920–22-го років». Така думка була надто сміливою на той час, зрештою як і сама активна подальша позиція дослідника, що призвела його до репресування та розстрілу 18 червня 1938 року²⁷.

Вагомим джерелом для нашого дослідження стала книга «Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині»²⁸ в упорядкуванні Ю. Авраменка, наукового працівника Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», та В. Гнатюка, фольклориста, на той час заступника глави Переяслав-Хмельницької райдержадміністрації. До збирацької роботи було залучено інших наукових працівників заповідника, учителів, окремих учнів. У книзі поміщено 250 творів з 56 населених пунктів району, в тому числі записи від переселенців із затоплених Канівським водосховищем сіл. Збирачі та упорядники намагалися зберегти якомога повніше особливості індивідуального й діалектного мовлення інформаторів, адже «колеритність і образність мови створюють ефект «присутності» оповідача, зумовлюють поглиблене емоційне сприйняття розповіді»²⁹. Кожен запис супроводжується належною паспортизацією.

Базовим для цього дослідження став мій авторський збірник «Українці про голод 1932–1933 рр»³⁰. Він відрізняється від інших тим, що в ньому поміщені записи одного збирача, які дають можливість побачити його «почерк», технологію збирання й укладання, стилістику. До книги увійшли народні оповідання й перекази (311 текстів), які зафіксував фольклорист упродовж 1995–2003 років у 13 центрально-східних, північних та південних областях України від 188 інформаторів. Чимала частка записів здійснена у зоні Чорнобильської катастрофи чи від її переселенців. Події представлені в хронологічно-тематичному

²⁷ Костриця М. Ю. Дмитрук Никанор Костьович / М. Ю. Костриця // Енциклопедія сучасної України. – К., 2008. – Т. 8. – С. 28.

²⁸ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. Свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 445 с.

²⁹ [Авраменко Ю. В., Гнатюк В. М.]. Передне слово // Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 12.

³⁰ Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи В. Сокола. – Львів, 2003. – 232 с.

плані. Всі джерела автентичні – з максимальним дотриманням лексичних, фонетичних, морфологічних, стилістичних та акцентуаційних рис (записи здійснювалися на магнітну стрічку). Водночас фіксувались і так звані «позатекстові» елементи – міміка, жести тощо. Зважаючи на раритетність видання, усі тексти включено до другої частини цієї праці. Окрім того, тут додано пізніші власні записи, головним чином з Подільської експедиції 2006 року, які містять інформацію про голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років. Понад 60 нових текстів стосуються різних тем – виживання людей у ті важкі періоди, рятування від голодної смерті, трагічної загибелі під час пошуків їжі тощо. На них покликається автор у дослідницькій частині, вказуючи порядковий номер твору, що тут публікується.

Фахово підготувала збірник «Свіча пам'яті»³¹ В. Борисенко. Видання акцентує на «усній історії», яка дає підстави вважати голодомор 1932–1933 років геноцидом супроти українців. За спеціально роз-робленою програмою-запитальником студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка записали понад 2000 оповідань та переказів у різних областях України. Фіксації проводились як від свідків тих подій, так і від їхніх нащадків – дітей, онуків, а також родичів, сусідів. Сама упорядниця тривалий час збирала матеріали у Поліському районі Київської області, який належить до 2-ї зони радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. В аналізованій книзі опубліковано 96 наративних зразків від 88 респондентів з 13 областей України – Вінницької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської.

Матеріали про всі три голодомори XX століття представлено у збірнику «Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні»³². Він вирізняється від інших подібних тим, що в ньому домінує філологічний підхід як у збирацькій, так і в едиційній практиці, оскільки приділялось велике значення слову та його звучанню. Усні джерела фіксували студенти-філологи Криворізького педагогічного університету впродовж фольклорних практик під керівництвом доцентів В. Скрипки, О. Гончаренко, інших виклада-

³¹ Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / Борисенко В. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.

³² Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці XX – на початку XXI ст. / упоряд., вступ. ст. та приміт. О. М. Гончаренко. – Кривий Ріг: Діоніс, 2011. – 240 с.

чів-гуманітаріїв. Видання містить різні фольклорні жанри, проте левова частка належить прозовим (141 зразок). Тексти мають достатню художню, пізнавальну та естетичну цінність, хороший ступінь автентичності. У них збережено говіркові, лексичні, фонетичні та локальні особливості. Упорядник додала до кожного твору заголовки, зважаючи на основну його думку. Зібраний матеріал, уважає О. Гончаренко, розміщено за жанрово-тематичним принципом. Можна дискутувати щодо цього останнього, бо він насправді не цілком витриманий, адже не видно в репрезентованому масиві основних тем.

Автор пропонованого дослідження скористався першим томом книги «Врятована пам'ять»³³, який упорядкувала І. Магрицька. В її основу покладено спогади наймасштабнішої трагедії ХХ століття – голодомору 1932–1933 років на Луганщині. Тут уміщено переважно усні розповіді людей, зібрані у 2004–2007 роках польовим методом. Географія записів – 122 населені пункти, розташовані на території 16 районів області. Загальна кількість опитаних інформаторів – 296 осіб. Треба підкреслити, що керівник проекту І. Магрицька – викладач, філолог за фахом, і це простежується в уважному ставленні до тексту загалом, слова зокрема не тільки в її записах, а й студентів під час фольклорно-діалектологічних практик. Крім того, документування велось на аудіо- та відеоплівку, що дало можливість відтворити автентичне звучання текстів. Корисним виявився і відеофільм «Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–1933 років на Луганщині»³⁴ при написанні підрозділу про невербальні засоби вираження.

З викладеного історіографічного огляду видно, що в цій ділянці вже опубліковано великий джерелознавчий матеріал. Особливий поступ зробили історики, оприлюднивши надзвичайно багато документів, раніше засекречених та розпорошених по різних архівах, малодоступних з періодики тощо. Значну кількість зафіксовано й усних джерел, проте вони якісно різні – від справді автентичних, науково достовірних, до явних фольклорних стилізацій.

³³ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині. Свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. – Луганськ: Промдрук, 2008. – Т. 1. – 464 с.

³⁴ Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–1933 років на Луганщині. Відеофільм: у двох частинах; автор ідеї та продюсер І. Магрицька; автор сценарію та режисер О. Крамаренко; оператор О. Мовсеян. – Луганськ, 2007.

1.2. Наукова та народна термінологія про голодомори в Україні

Кожна галузь науки має свою вироблену термінологію, за якою закріплені певні поняття. В досліджуваній ділянці використовуються також спеціальні дефініції відповідного змістового кола, які повинні бути зрозумілими всім³⁵. Уважне прочитання цих термінів показало, що тут трапляється деяка нечіткість, розмитість, а то й суперечливе їх трактування чи використання. З цього огляду коротко зупинимося на зазначених проблемах.

Усю термінологію, що застосовується тут, можна умовно поділити на два функціональні блоки – суспільно-політичного та фольклористичного характеру. В першому з'ясуємо значення таких слів-термінів, як **голод, голодомор, голокост, геноцид**. Під голодомором дослідники розуміють соціально-економічне явище, яке виявляється в позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування, що призводить до зміни демографічної та соціальної структури населення регіонів, інколи й країн³⁶. Голод може виникати внаслідок неврожаю, зумовленого природними факторами, зокрема посухою, повінню, морозами тощо, а також наслідками воєн, недосконалістю господарської системи. В деяких випадках його організовували штучно з метою знищення окремих груп населення, іноді цілих народів для досягнення певних політичних цілей. Ці останні викликали головним чином голодомори ХХ століття в Україні.

Зосередимося передовсім на номінації самого явища. Переважна частина дослідників цієї тематики послуговується словом «голод», яким означають жакливі події в підрадянській Україні 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років. «Голодомором» окреслюють здебільшого події тридцятих років ХХ століття, щоб акцентувати на масовому вимиранні людей внаслідок спланованого терору супроти українського народу,

³⁵ Сокіл В. Наукова та народна термінологія про голодомори в Україні. Постановка проблеми / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. – 2011. – №6. – С.910–916.

³⁶ Кульчицький С. Голодомор // Довідник з історії України. Вид. 2-е / Станіслав Кульчицький. – К.: Генеза, 2001. – С. 167.

³⁷ Кульчицький С. В. Голод, голодомор 1932–33 / С. В. Кульчицький // Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 6. – С. 76.

³⁸ Там само. – С. 85.

інакше кажучи геноцид³⁷. До речі, науковці вистежили, що слово «голодомор» вважається новотвором письменника І. Драча³⁸. Однак у літературі можна натрапити і на термін «голокост». Його препаровано вжив В. Гришко, беручи назву в лапки³⁹, інший дослідник В. Іванців уточнив уживання терміна «голокіст», адже йдеться саме про голодомор⁴⁰. Його також поклав у заголовок багатотомного видання «Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив» Ю. Мицик⁴¹. О. Крамаренко назвав вступну статтю до збірника «Врятована пам'ять» «Український голокост». Він говорить про «перевиховання» українських селян голодом, а далі з'ясовує принципові відмінності між голодомором і голокостом євреїв та різаниною вірменів 1915 року, визнаючи де-факто різницю цих двох понять⁴². Інший дослідник О. Романів пішов подібним шляхом. Він пише: «Отже, багатомільйонний голодомор 1932–1933 років треба розглядати як геноцид, або, теж відповідно до єврейської термінології, як специфічну форму голокосту. В абсолютних цифрах він суттєво масштабніший від єврейського, але інший за формою і методологією, оскільки, з огляду на великі розміри українського етносу, цей голокост не міг стосуватися фізичної екстермінації усіх етноносіїв, а головню тієї їх найвітальнішої частини, знищення якої давало найтяжчі генетичні та націоруйнівні наслідки»⁴³. З першою тезою О. Романіва про «геноцид» треба погодитися, а з другою – що це «голокост» – немає підстав. Зрештою, дослідник сам визнав, що це «єврейська термінологія», а за масштабністю, формою, методологією він також суттєво різниться. На наше переконання, термін «голокост», ужитий стосовно трагічних українських подій, невдалий. «Holocaust» – англійське слово, що в перекладі означає «винищення», «всеспалення». Як уже зазначалося, в історіографії ним окреслюють

³⁹ Гришко В. І. Український «Голокост», 1933 / В. І. Гришко. – Нью-Йорк; Торонто: Добрус; Сужеро, 1978. – 128 с.

⁴⁰ Іванців В. П. Голокіст. Документальні свідчення про голодомори на Білоцерківщині, Порасів 1921–1923, 1932–1933 та 1947 роках / В. П. Іванців. – К.: Радянський письменник, 1992. – 48 с.

⁴¹ Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія» 2003. – Т. 1. – 296 с.; 2004. – Т. 2. – 443 с.; 2006. – Т. 3. – 432 с.; 2007. – Т. 4. – 504 с.; 2012. – Т. 8. – 466 с.

⁴² Крамаренко О. Український голокост / О. Крамаренко // Врятована пам'ять. Голодомор 1932 – 1933 років на Луганщині. – Т. 1. – С. 7.

⁴³ Романів О. Голодомор 1932–1933 років – геноцид України (причини, масштаби, наслідки) / О. Романів // Відлуння голодомору – геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 35.

геноцид євреїв, здійснюваний нацистами напередодні та під час Другої світової війни, наслідком якого стали мільйони жертв (замордованих, розстріляних, видушених у газових камерах)⁴⁴. Після Другої світової війни вжиток увійшов і термін «геноцид» як кампанія повного чи часткового знищення національної, етнічної, релігійної групи спершу на означення переслідувань циган, євреїв, інших народів нацистами у XX столітті⁴⁵. Низка дослідників поширила його і на знищення українців голодом, передусім 1932–1933 років, хоча дехто цього факту поки що не визнає. Звичайно, голодомор і голокост об'єднує акт тотального винищення народів, однак форми, методи, виконавці різні. Що це неоднорядні поняття, свідчать і дні відзначення пам'яті: жертв голодомору – остання субота листопада, голокосту – 27 січня. Багато-разові власні записи від різних інформаторів матеріалів про терор голодом в Україні, а також інших збирачів переконують, що народ у своїй побутовій практиці не використовує термін «голокост», натомість широко послуговується іншими – «голод», «голодовка», «голодомор». Отже, апробована наукова і народна термінологія на означення досліджуваного явища збігається, тому вводити іншу, яка не зовсім відповідає його суті, немає підстав. З тих міркувань у своїй науковій праці використовуємо усталені в етнокультурній традиції терміни, за якими вже закріпилося конкретне поняття.

Чи є підстави вважати голодомор 1932–1933 років геноцидом? Звичайно, що так, адже ця найстрахітливіша сторінка в нашій історії цілком відповідає Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року, друга стаття якої говорить: «У цій Конвенції під геноцидом розуміють такі дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, расову або релігійну групу як таку»⁴⁶. Керуючись нею, Верховна Рада України 28 листопада 2006 року визнала голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу. Відомий історик С. Кульчицький, ґрунтуючись на багатючих доказових джерелах, вважає, що цей голодомор відповідає

⁴⁴ Голобуцький П. В. Голокост / П. В. Голобуцький // Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 6. – С. 91–92.

⁴⁵ Мейс Дж. Геноцид / Дж. Мейс // Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 5. – С. 470–472.

⁴⁶ Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року // Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: монографія / за наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 205.

формулюванням Конвенції ООН і закликає: «Ми чекаємо від міжнародної громадськості визнання цього злочину геноцидом. Передусім чекаємо цього від керівництва Російської Федерації, мільйони громадян якої теж стали жертвами сталінських репресій»⁴⁷.

Другий термінологічний блок стосується суто фольклористичних понять. З'ясуванню підлягає правочинність чи неправочинність означення оповідного масиву про голодомори терміном «наративи». У перекладі українською мовою «наратив» означає «розповідання». Він розглядається як продукт і як процес, об'єкт і акт, структура і структурація⁴⁸. Наратив містить повідомлення про одну чи більше зв'язаних між собою реальних або квазіреальних подій. Наратологи вказували, для того щоб його відрізнити від розповідання довільних послідовностей подій або ситуацій, він повинен об'єднуватися темою й утворювати ціле; попередня послідовність є вихідною для наступної. Структура наративу, за Аристотелем, має початок, середину і кінець. За А. Греймсом, канонічний наратив є представленням послідовностей подій⁴⁹. Умовно його можна зобразити так: $A \rightarrow B \rightarrow A$. За такою формулою побудована ось ця розповідь: «Страшний голод був, страшний голод. Люди мёрли із голоду (А). Пам'ятаю, бо мені було вже вусімнадцять год в трицять трётім. Люди пұхлі, мёрли. Це ж я дівчина була. То моя мамка була така бідова, розбитна. Корова була в нас, то ми й того не голодували дуже. Ходили на степ, сапали. Просапаеть рядок – півкіла нам муки дають. То ми ни пұхлі були. А люди... Ми оцэ йдемо, а люди готові лежать (Б). Страшнэ, шо було, я знаю. Не дай, Бог!...» (А)⁵⁰.

Кількість подій та ситуацій у сюжетах про голодомори може бути й більшою, що відповідає формулі: $A \rightarrow B^1, B^2, B^3 \rightarrow A$. Прикінцевого повернення до вихідного А може і не статися. Якщо ж розповідання має хаотичний характер типу $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \rightarrow C \rightarrow B$ і так до безконечності, то його «справжнім» наративом назвати важко, оскільки тут втрачена основна його особливість – послідовність подій, причинно-наслідковий зв'язок, – що негативно відображається на сюжетності твору. Наратив йде за розповідними ситуаціями й подіями в часі і є характерною для «класичного», чи «традиційного» наративу; попередня нарація передує їм у часі⁵¹. Ще одна помітна риса розповідей про голодомори,

⁴⁷ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – С. 233.

⁴⁸ Ткачук О. Наратологічний словник / О. Ткачук. – Тернопіль: Астон, 2002. – С. 73.

⁴⁹ Там само. – С. 103.

⁵⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 103.

⁵¹ Ткачук О. Наратологічний словник. – С. 85.

що центральне місце в їх художній структурі посідає наратор (оповідач). У багатьох випадках він представляється як персонаж (наратор-Я), котрий відіграє більш чи менш важливу роль в оповідуваних ситуаціях і подіях. Для прикладу: «Голодувала, в мене ноги були попухли вже. Я раз вгортала бараболі, і ті насінники достала, і спекла їх, і з'їла. То я чуть не кончилася, так боліло всередині. Бураки, насіння моліли і пекли пампушки такі. В колгоспі бараболі померзли, і ті бараболі робляться аж мукою потім. То ми збирали ту муку і пекли тоже пампушки, їли такі.

Дуже багато пережила всього.

Мій батько помер з голоду»⁵².

Саме «Я» розповідає про вгортання картоплі, випікання з насінників коржів, як нараторка сама ледь не померла від сурогатної їжі. Проте інколи наратор не представляється персонажем, а розповідає про події, що сталися з кимось іншим. Він інтерпретує ситуації, дає характеристику особам, предметним реаліям, увиразнюючи їх своїми рухами, голосом. «Картошка, правда, у нас була, кукурудза посіяна, багато кукурудзи. І ми її моліли, і пекли хліб. А сусідка приходила, значить, у нас просить із картошки шкаралупу. І вона ото її товклі, товклі і пекла шішечки. І як тільки прийде, то:

– В вас там есть із картошки отходи. Дайте мені. І ми то давали»⁵³.

Наратив може реалізуватися в усній словесності в різних формах, скажімо, як казка, легенда, переказ, оповідання, адже він не є жанровим утворенням і пов'язувати його тільки з тим чи тим жанром не можна, бо в кожному з них своя тематика, подієвий спектр, різні функції героїв.

На сьогодні вже нагромаджений величезний оповідний фонд про голодомори. Уважний його аналіз показує, що за жанровою приналежністю це в основному народні оповідання і меншою мірою перекази. Всіх їх об'єднує родинно-побутова тематика, яка розгортається на суспільно-політичному тлі. За способом відтворення дійсності ці твори наскрізь драматичні, дуже часто трагедійні. Їх глибинний зміст в ідеї смерті заради збереження майбутнього життя, ідея «вижити» в неймовірно складних обставинах.

Принципова жанрова відмінність між народним оповіданням і переказом, які репрезентують розповіді про голодомор, полягає в епічній позиції оповідача. В оповіданні він учасник, свідок події, про яку

⁵² Українці про голод 1932–1933. – С. 97.

⁵³ Там само. – С. 97.

йдеться. Розповідь ведеться від першої особи однини, яка виражається формулою «Я-оповідач» («Ich-Erzähler»). У переказі оповідач не був свідком події, про неї повідомляється від третьої особи однини, тобто шляхом переповідання почутого (з покликанням на інших людей – свідків тієї події). Ще одна – темпоральна різниця: в оповіданні теперішній час змалювання подій, у переказі – минулий. І, нарешті, в оповіданні сюжет розгортається гостріше, з усіма можливими подробицями, в переказі картина більш узагальнена, з меншою деталізацією.

Оповідання.

«Я пушла до сусіда. А там дёткі голо́дненькі. Хло́пчик ла́зіт по долівці, ма́тка ліпи намешала і сама лежить – умірає на печі. Ну, жива́ ще. А те дитя́ лізе і отако́ ручкою в ту ліпу – да в рот. А я ж то́же була́ малá ще. Годо́в двана́дцять мнє було́, мо́' де́сять. І полéзло те дитя́, ліпи то́ї в ро́тік напха́ло і полéзло уміра́ть на пол. Я до його́ – не злізе на по́лік. Я його́ пудса́дила.

– Ой-ой-ой-ой-ой...

Я пушла, вішла з хати, а оно́ вме́рло. Оце́ такий страх, це я зна́ю, стра́шне таке»⁵⁴.

Отже, подія розгортається надзвичайно напружено. Перед оповідачем (слухачем) зринає хата сусіда з голодними дітьми, образ змореного хлопчика на долівці, матері, що з останньої сили мішає липу. Далі динамізм досягає свого апогею: ручка в липовому листі, рвучкий рух до рота і – смерть.

Переказ.

«Про голодомор 1932–1933 років добре знаю від своїх батьків [...].

На час колективізації у бабусі з дідусем було вже шестеро дітей, чекали на сьому дитину. Дідусь – Шиньковський Іван Яхремович – відмовився вступати до колгоспу і був за це розкуркулений. Все його майно, будинок, інвентар та худоба були забрані до колгоспу, а вагітну дружину з дітьми викинули просто на вулицю. Приютилися у сусідів у погребі. Дід поїхав до Росії у пошуках можливості перевезти туди родину, але коли повернувся, то більша частина його сім'ї вимерла з голоду. Померли дві доньки: Явдоха (1925 р. н.), Килина (1927 р. н.), син Василь (1929 р. н.), потім дружина Домаха і її новонароджений син разом.

⁵⁴ Там само. – С. 138.

Залишилось ще двоє дітей – Євген (1921 р. н.) і Марічка (1923 р. н.). Їх забрали до себе сестри матері. Через кілька днів хлопчик пішов провідати сестричку Марійку і поніс їй кілька зернят гарбузового насіння, але йому сказали, що її вже повезли на цвинтар [...]»⁵⁵.

Цей твір також відображає картину смерті, але не так опукло, «оголено». Подію передає дочка, батько котрої єдиний вижив із сім'ї. Розповідь ведеться від третьої особи. Тут, з одного боку, хоч і конкретні трагічні випадки, проте вони передані у відносно спокійнішому тоні, більш загально, без деталізації.

Зараз українські фольклористи все частіше використовують у своїй науковій практиці на означення цього оповідного масиву міжнародний термін «меморат». Треба зауважити, що почала простежуватися і тенденція сфери його вжитку, згідно з якою ним окреслюють народне оповідання як жанрове утворення; почасти між ними ставиться знак рівності або вони вилаштовуються в один синонімічний ряд. Щоб з'ясувати природу цієї нечіткості, зробимо певний екскурс у термінологічну історію.

«Хрещеним батьком» термінів «меморат», «хронікат» і «фабулат» став шведський учений, один із засновників фінської школи Карл фон Сидов, увівши їх у науковий обіг понад вісімдесят років тому з метою розмежування особистих переживань оповіді, які ґрунтувалися на фікції. Те, що сьогодні є деякі нарікання на їх недосконалість, становлять, правду кажучи, проблему, з якою стикається дослідник словесного фольклору, на них ще раз звертають увагу сучасники, намагаються прочитати їх заново⁵⁶.

У своїй праці про категорії народної прози К. Сидов⁵⁷ у центр диференціації поклав не жанр, а функції. До найважливіших з них він зарахував:

- 1) меморат – суто особисте оповідання власного переживання;
- 2) фабулат – фабуляризоване, насичене домислами повідомлення про подію;
- 3) новелат – реалістична легенда;
- 4) химерат – твір, заснований на казковій фантастиці;
- 5) фікт – жартівлива вигадка.

⁵⁵ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 181–182.

⁵⁶ Симонідес Д. Меморат і фабулат у сучасній фольклористиці / Д. Симонідес // Народна творчість та етнографія. – 2007. – №1. – С. 120–125.

Запропонована термінологія К. Сидова не була повністю сприйнята в науковому світі, проте «меморат» і «фабулат» залишились у вжитку. «Меморат» означає те, що гідне запам'ятовування чи згадування. За Сидовим, це визначення нарації з суто особистим характером переживання. Частина таких розповідей може перейти в традицію, якщо ними зацікавляться адресати. Тоді в процесі переказування вони підлягають об'єктивізації, втрачаючи деякі риси індивідуальних переживань на користь типізації, узагальнення, спрощення. Такий результат перетворення меморату в процесі переповідання К. Сидов назвав «фабулатом». Він зарахував його до усної літератури, тобто фольклору, а меморат не є твором, гідним уваги літературознавця, оскільки той не вийшов зі сфери одного носія.

Питання жанрових критеріїв у народній прозі стало предметом тривалих дискусій. Висловлювалися різні погляди, навіть дуже відмінні від положень К. Сидова. Так, німецький дослідник переказів Фридерик Ранке запропонував замість «меморату» німецькомовний «*Erlebnisbericht*» – повідомлення про пережите⁵⁷. Проте цей термін так і не прижився в науковій літературі. Інший німецький учений Гунар Гранберг поглиблював відомості про меморат Сидова, розглядаючи певні різновиди. Скажімо, він говорив про розповіді-спогади, які жили в пам'яті однієї людини, але не становили предмета колективної творчості. Такі меморати, на його думку, не входять до сфери понять фольклору. Другий різновид меморатів, у яких головну роль відіграють традиційні знання, народні вірування, уявлення про навколишній світ і суспільно зумовлену свідомість. Цими факторами дослідник пояснює подібність чи взагалі ідентичність переживань у кількох осіб відразу. Такого типу меморати мають більші шанси поширюватися і ставати фабулатами⁵⁹.

Наприкінці 1940-х років К. Сидов знову повернувся до термінологічних проблем, запропонувавши новий – «хронікат», який, на його переконання, є рудиментарним історичним переказом як пояснення. Це багатоепізодне усне розповідання, яке увійшло в традицію і ґрунтується на передачі реальних фактів. За вірець К. Сидов узяв письмові фіксації скандинавських родових саг, вважаючи, що такий матеріал

⁵⁷ Sydow K. W. Kategorien der Prosavolksdichtung / K. W. Sydow // *Volkskundliche Gaben*, John Meier zum 70. Geburtstag dargebracht. – Berlin; Leipzig, 1934. – S. 253–261.

⁵⁸ Ranke F. *Volkssagenvorschung* / F. Ranke. – Breslau, 1935. – 36 s.

⁵⁹ Granberg G. *Memorat und Sage. Eine methodische Gesichtspunkte* / G. Granberg. – Upsala, 1936. – 45c.

не належить до фольклорного репертуару тільки скандинавських народів, а має міжнародний характер. Це не лише вільне поєднання спогадів, а й цілеспрямовані композиції, у яких сполучаються слухи, здогади, розповіді про окремих людей, родоводи тощо⁶⁰.

Опісля почастішала дискусія щодо Сидовського терміна «хронікат». У ній узяв участь і російський дослідник С. Азбелев. Він препарував цей термін до літописних переказів⁶¹, однак не поширював його на весь оповідний фонд.

Питання «меморату» і «фабулату» стало каменем спотикання під час розробки міжнародного каталогу народної прози⁶². Одні вважали, що меморати треба залучати до нього, інші виступали категорично проти. Це зайвий раз показало, що труднощі викликає не сам зміст творів, не брак фольклорних критеріїв, а різні форми і способи повідомлень. Об'єктивно це досить важко вловити, тому що явище переходить у суб'єктивну сферу. Тут найбільшу роль відіграє особа оповідача. Саме від нього залежить, як буде передане повідомлення. Обдарований, талановитий наратор створює художню оповідь, навіть із «сухого» меморату. В той же час нездарний оповідач з найяскравішої події може зробити нецікавий опис. Таким чином, у фольклористиці багато залежить від хисту творчих особистостей, яка «виливається» у відповідну форму інформації.

Тип повідомлення дуже уважно вивчав російський фольклорист К. Чистов. Він писав: «Форма вираження, змісту ситуативна, тому розмежувати стійкі жанри немає явної можливості. Можна говорити про стан тексту в момент виконання чи про форму виконання (меморат, фабулат, слух, звістка і т. д.), але це не жанри в точному розумінні цього слова»⁶³. Безперечно, з поглядом К. Чистова не можна не погодитися, адже він виважений і об'єктивний.

Форму повідомлення, а не жанр бачив у мемораті інший відомий дослідник – В. Гусев. Цей термін і поняття, закріплене за ним, він роз-

⁶⁰ Sydov K. W. Kategorien der Prosa-Volksdichtung / K. W. Sydov // Sydov C. W. Selectend papers on folklore. – Copenhagen, 1948. – P. 77–78.

⁶¹ Азбелев С. Н. Хроникат в древнерусском фольклоре / С. Н. Азбелев // Русский фольклор. – Л.: Наука, 1976. – Т. 16. – С. 133–151.

⁶² Азбелев С. Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд / С. Н. Азбелев // Русский фольклор. – М.; Л.: Наука, 1966. – Т. 10. – С. 176–195.

⁶³ Чистов К. Прозаические жанры в системе фольклора / К. Чистов // Прозаические жанры фольклора народов СРСР. Тезисы докладов на Всесоюзной научной конференции «Прозаические жанры фольклора народов СССР» (21–23 мая 1974 г., Минск). – Минск, 1974. – С. 26.

глядав у ролі відповідника народних мемуарів⁶⁴, лише розповсюдженним усним способом.

Теоретичні положення зарубіжних учених про меморат, фабулат, хронікат, узяті за основу в деяких публікаціях українських дослідників, котрі тією чи іншою мірою займалися темою голодоморів. Їхні погляди, на нашу думку, мають дискусійний характер.

Виважену позицію в жанровому атрибутуванні прозового масиву про голодомор зайняла Т. Конончук. У дисертаційній роботі вона зарахувала його до народних оповідань і меншою мірою до переказів⁶⁵. В іншій статті дослідниця резюмувала, що «очевидці голоду творять головним чином зразки такого жанру, як народне оповідання»⁶⁶.

Зараз дедалі більше поширюється практика одночасного вживання термінів на жанрове означення розповідей про голодомор – «народне оповідання» і «меморат» як абсолютних синонімів, чи їх взаємозамінників. Скажімо, Р. Кирчів оцінюючи опублікований прозовий матеріал про голод Д. Чуба (псевдонім Д. Нитченка. – В. С.), зазначив у підрядковому покликанні, що там «подано оповідання-меморати»⁶⁷. В іншому місці дослідник говорить про складову змісту «записаних тепер оповідань, меморатів і свідчень про голодомор»⁶⁸.

У статті «Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини)» О. Кузьменко зауважує: «Усні оповідання, меморати про насильницьку колективізацію, експропріацію і як наслідок – штучно зумовлений голод, хронологічно належать до так званої «оповідної творчості радянського періоду»⁶⁹. Не будемо зупинятися на неоправданій у назві статті тавтології («фольклорні», «народних») і так званій «оповідній творчості радянського періоду», хіба зацентруємо, що авторка використовує

⁶⁴ Гусев В. Е. Эстетика фольклора / В. Е. Гусев. – Л.: Наука, 1967. – С. 128.

⁶⁵ Конончук Т. І. Трагедія голодомору 1932–1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 01. 07 «Фольклористика» / Т. І. Конончук. – К., 1996. – С. 16.

⁶⁶ Конончук Т. Голодомор 1932–1933 рр. у фольклорі України / Т. Конончук // Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 89.

⁶⁷ Кирчів Р. Трагедія голодомору у фольклорному відображенні / Р. Кирчів // Там само. – С. 47.

⁶⁸ Там само. – С. 61.

⁶⁹ Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини) / О. Кузьменко // Там само. – С. 90.

терміни «оповідання», «меморат» як однорідні поняття і подає їх через кому. До меморатів вона зараховує окремі тематичні цикли, специфічною рисою яких є те, що оповідачка дистанціюється від події: «я там не була», «може», «розказували», «казали»⁷⁰. Викликає сумнів, що це «меморати» (за аналогією «оповідання»). Епічна позиція оповідача вказує на ознаки переказу (підтвердженням є слова «розказували», «казали»). До того ж, інформатор не була свідком події, розповідь ведеться від третьої особи.

Дослідниця І. Магрицька у статті «Від упорядника» до збірника «Врятована пам'ять» зазначає: «У книзі подано оповідання документального характеру (у фольклористиці такі оповідання називають усними меморатами) переважно від очевидців голодомору [...]»⁷¹. Вона не висловлює власної позиції з термінологічного питання, більше того, ставить «оповідання», «меморат» в один ряд.

Розлогіше розмірковує про «усні меморати» Л. Іваннікова. Вона визнає факт існування термінологічних розбіжностей у цій ділянці. Крім традиційних «оповідання» («оповідь»), «меморат» (спогад), «переказ», фольклористка ввела ще подвійний термін «оповідання-сповідь»⁷². Гадаємо, чіткості тут не додалось. Л. Іваннікова вважає, що винні у термінологічній нечіткості передусім історики й письменники, котрі першими взяли за збір матеріалів про голодомор і на свій лад означували записані твори; серед них закріпився термін «свідчення». Якоюсь мірою це так, оскільки для цієї категорії науковців головне – підтвердити істинність повідомлення. Історик цінує правду фактів, викладених у розповідях, для нього важлива точна фіксація місця події, імен, прізвищ, тому він, вважає вчена, розглядає ці твори як своєрідну народну археографію⁷³. Щодо імен, прізвищ, дат, як показує наш досвід фіксації таких розповідей, то їх інформатори часто забувають, плутають або переходять до більш узагальнених характеристик («один чоловік», «одна жінка», «багато людей померло» тощо). Тут вже не йдеться про «історичний документ» з конкретними цифрами, прізвищами, іменами, адже це твір народний, з іншою філософією осмислення події. «Якщо ми хочемо займатися фольклористи-

⁷⁰ Там само. – С. 93.

⁷¹ Магрицька І. Від упорядника / І. Магрицька // Врятована пам'ять. – С.24.

⁷² Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації / Л. Іваннікова // Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 4. – С. 12.

⁷³ Там само.

кою, – писав з приводу подібних відмінностей французький дослідник Р. Барт, – треба забути на певний момент про історичну особу і свідомо перейти на рівень технічних прийомів, правил, ритуалів і колективних ментальностей»⁷⁴. Вони дадуть до предмета дослідження більше, ніж відшуковування «історичної» точності, адже ці твори містять найцінніше – народний погляд на події, особи, явища.

Та повернімося до терміна «меморат». «У формі меморату, – підсумовує Л. Іваннікова, – передають свої розповіді очевидці подій, їхні ж діти та онуки розповідають якісно нові, з іншим художньо-стилістичним забарвленням твори, що належать уже до історичних переказів і ґрунтуються не на власних спогадах, а на тому, що чули від батьків, родичів, односельців»⁷⁵. Тут ми солідарні з авторкою щодо жанрової атрибуції народної прози про голодомор, хіба що під питанням залишаються – «історичні» перекази.

Значна частина записів опублікована з титульною номінацією – «свідчення»⁷⁶. У такий спосіб збирачі, упорядники прагнули підтвердити наявність голоду очевидцями чи ознайомленими з ним людьми. Інколи вони називали їх «усною історією»⁷⁷ чи «документами усної історії»⁷⁸, підкреслюючи використання справжніх фактів, подій, реальних осіб. Почасті номінували такі матеріали «спогадами»⁷⁹, оскільки йшлося про збереження та відтворення в пам'яті людей подій про голод, а одна з перших фундаментальних збірок так і називалась – «народна книга-меморіал»⁷⁹. Усі ці слова-терміни мали на меті підкресли-

⁷⁴ Барт Р. О Расине / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Перевод с французского / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 232.

⁷⁵ Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації. – С. 13.

⁷⁶ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. Свідчення. – 445 с.; Український голокост. 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. – 296 с.; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині. Свідчення очевидців. – Т. 1. – 464 с.

⁷⁷ Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – 288 с.

⁷⁸ Капустян Г. Оцінка голодомору в документах усної історії // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 184–185.

⁷⁹ Клименко І. К. З спогадів про голод 1932–1933 рр. на Україні / І. К. Клименко. // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження – К.: Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 325–327; Василевський П. Гекатомба голоду на Україні: спогад про спогади / П. Василевський // Сучасність. – 1991. – Ч. 6. – С. 83–86.

ти документалізм голодоморів та збереження про них пам'яті. Однак вони не визначають жанру чи конкретної форми викладу народнопоетичних творів.

Як підсумок. За жанровими ознаками фольклорна проза про голодомори належить до «оповідань» і «переказів», основним критерієм розрізнення якої є епічна позиція оповідача. «Меморат» – це форма передачі події, а не жанр. З латинської мови буквально означає: *memorialis* – пам'ятний < *memoria* – пам'ять. Цей ряд можна продовжити: *мемуари* (франц.) < *mémoires* – спогади. Під цими останніми вважають автобіографічні записки, літературні спогади про минулі події, у яких автор брав участь або був їхнім очевидцем. У нашому випадку вони передаються усним способом. Практично всі розповіді про голодомори фабуляризовані, а сюжетність не є ознакою лише переказів, а й оповідань. І, нарешті, чи можемо вважати частину цих творів «хронікатами». Очевидно, що ні, бо, грецький термін «*chronika*» буквально означає «літопис» < *chronos* – час – твір, у якому послідовно розкривається історія суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу. Такої чіткої й конкретної хронології в народній прозі про голодомори, як у давніх літописах, немає. Як переходять «меморати» у «фабулати», «хронікати» – питання архіскладне. Та й чи знайдеться для цього об'єктивна доказова база? Питання риторичне.

Резюмуючи, підтвердимо деякі наші спостереження. Сьогодні вже нагромадилася велика джерельна база, що стосується подій, пов'язаних з голодами 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років. Опубліковано чимало фактів, які містять відомості про тодішні процеси, явища, життя людей. Інформація актуалізована в писемних документах – партійних та радянських директивах, протоколах, листах, доповідних записках тощо. Зараз вивчення перейшло в активну фазу – від описовості до аналітико-теоретичних узагальнень, але переважно у працях істориків, політологів, соціологів.

Водночас, оприлюднено багато усних джерел, почерпнутих безпосередньо від різних реципієнтів. Щоправда, частина із них не витримує іспиту на автентичність, що зменшує їхню наукову вартість (вони мають здебільшого популяризаторську функцію). І тут є над чим пра-

---

⁸⁰ 33-й. Голод. – 584 с.

цювати фольклористам. Продовжує конкретизуватися категоріальний апарат досліджуваної проблеми, дискутуються питання термінологічного характеру як історико-політологічного⁸¹, так і фольклористичного. Ми ж висловлюємо власний погляд, якого дотримуємося в ході подальшого викладу матеріалу.

---

⁸¹ Якщо про вживання термінів «голод» у дослідників немає розбіжностей, то «голодост» викликав різні думки. Ще більше дискусії точиться щодо терміна «геноцид». До слова, вперше вжив його польський адвокат Рафаель Лемкін у книзі «Правителі країн Осі в окупованій Європі» (1944) на означення винищення євреїв і ромів на підкореній нацистами території.

РОЗДІЛ 2.

ГОЛОДОМОРІ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ ТА НАСЛІДКИ

2.1. Голод 1921–1923 років

Сьогодні вже нагромаджено чимало історичних джерел, праць, які безпосередньо стосуються зазначеного в назві періоду. Достатньо виразно простежується і політичний аспект цієї проблеми, бо ж виявлено багато документів 20–40-х років ХХ століття, зокрема постанов, наказів, розпоряджень тощо, які свідчать про цілеспрямованість винищення українців голодом. Нижче пропонуємо загальний аналіз¹, щоб далі зрозуміти народний погляд на ті події.

Упродовж багатьох десятиліть у різних підручниках, посібниках, наукових працях стверджувалося, що голоду в Україні у 1920-их роках не було, насправді ж від нього потерпав увесь Південь України. Замовчувався він на офіційному рівні, а якщо ж і говорилося, то пояснення зводилось до природної стихії – посухи 1921 року, наслідками економічної відсталості Росії, військової розрухи. Звичайно, заперечувати першу і другу причини не можна, оскільки це об'єктивність. Однак

---

¹ Сокіл В. Голодомори в Україні: три ланки одного історичного ланцюга / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. – 2009. – № 1–2. – С. 91–101; Сокіл В. Голодомори в Україні і Галичина / Василь Сокіл // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. – К., 2013. – Вип. 6. – С. 20–30.

не вони стали визначальними, а класова і національна політика більшовиків з центром у Москві, яким не хотілося мати справу з сильною Україною, де були дрібні, але потужні виробники, потенційно ворожі пролетарям, що заважали націоналізації земель, виробництва тощо. «Дрібні хазяйчики», як зневажливо називав українських селян Ленін, становили переважну більшість населення країни, тому він убачав їх небезпечнішими для Компартії, ніж армії Колчака чи Денікіна.

Серед політичних чинників вирішальну роль зіграла продрозкладка, згідно з якою під гаслом вилучення «хлібних лишків» почалося нищення українського селянства. Конфіскаційною акцією займалися наркомпродівці. З цією метою Москва призначила О. Шліхтера наркомпродом України, котрий мав жорстко контролювати рух «лишків» зерна, і вважав особливо дієвим інструментом викачування хліба від селян, створивши для цього спеціальні продзагони. В одному зі своїх виступів він відзначав: «Ви знаєте, що не так давно з Москви почався масовий вплив пролетаріату на Україну в розпорядження Українського Наркомпроду. Москва дала Україні близько 2700 осіб робітників, які були спеціально відряджені. Це завдання, яке значною мірою було розв'язане за почином Українського Наркомпроду, дає впевненість в успіхові заготівель хліба та інших продуктів на Україні шляхом залучення до цієї роботи самих робітників. Переїхавши на Україну, вони потрапляють у саму гущу селянських мас. Нині ці 2700 осіб розподілені по чотирьох наших центральних заготівельних апаратах.

Один такий апарат діє в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Там перебуває 700 осіб, включаючи й петроградців, яких мені прислали ще кілька місяців тому назад. Такі ж загони діють і в Олександрівському повіті Херсонської губернії. Далі 250 осіб послані в район розташування армії Дибенка і на кордон Таврійської губ[ернії]. Загін у 100–150 осіб відправлено в Бердянський і Мелітопольський повіти. Загони ці відправлені порівняно недавно, перший загін почав працювати не більше місяця тому, але вже перші кроки цього загону показали, що ті надії, які ми покладали на цих представників пролетаріату, виправдовуються. Так, Єлисаветградський загін протягом трьох тижнів зумів повантажити й відправити на різні адреси – для української армії, для донецьких робітників і на Північ – 331000 пудів хліба. В Олександрівському повіті Катеринославської губернії, в районі армії Дибенка, в Бердянському повіті – за нашими відомостями, є колосальні запаси хліба, між іншим, у німецьких колоністів,

котрі втекли з білогвардійцями й покидали значні запаси заготовленого хліба, так що залишається тільки повантажити його й перевезти. Ось так Наркомпрод розподілив цю живу силу, яка була відправлена в його розпорядження»².

Голод 1921–1923 років в Україні мав, звичайно, суб'єктивні причини, пов'язані із соціально-економічними перетвореннями, насильницькими методами господарювання. Розкладка як складова економічної політики повинна була сприяти примусовому переходу до комуністичного виробництва. Невдовзі визнавши цю політику неефективною, Комуністична партія змушена весною 1921 року перейти до нової економічної політики, однак господарство перебувало вже в глибокій кризі.

Насильницькі методи і заходи політики так званого «воєнного комунізму» застосовувалися і далі. Від України вимагали хліб для постачання Півночі, а південні області залишалися без допомоги, хоч і самі страждали від неврожаю та голодування. Скажімо, Одеська губернія відправила до Самари, Уральська, Царицина і Пугачова 58 тисяч пудів зерна. Із голодуючого Олександрівська (зараз Запоріжжя. – В. С.) до Самари також прибув вагон продовольства³.

Селяни чинили спротив конфіскації хліба, навіть знищуючи урожай. В одному з документів від 15 червня 1921 року говорилося: «Є випадки спалювання куркулями посівів. Урожай у нашій губернії у двох повітах препоганий: відсутність дощів, все спалено, висохло»⁴. За таких умов різко зменшилося постачання хліба, проте селян продовжували обкладати надзвичайно високими податками. Так, в Олександрівській губернії величина продподатку навіть дорівнювала валовому збору зерна. З метою максимального вилучення зерна держава вживала різні репресивні заходи. Для їхнього втілення потрібно було застосування військової сили. У спеціальній постанові Ради з праці та оборони від 12 серпня 1921 року йшлося про введення до волостей та сіл, які чинили опір наркомпродівцям, військових частин. Вони мали

² Шлихтер А. Г. Продовольствие с Украины / А. Г. Шлихтер. – М., 1919. – С. 11–12.

³ Мовчан О. М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.) / О. М. Мовчан // Вересова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу. – 2-е вид. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 27–28.

⁴ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – С. 36.

під час збирання продподатку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру»⁵.

Згідно з партійним розпорядженням, в Україну було скеровано «8 тис[яч] чоловік у складі військових дружин – чисельністю до 150 чоловік кожна»⁶, які здійснювали свої репресивні дії. Невиконання продподатку окремими селянами каралося штрафом, арештом, висилкою чи навіть розстрілом. Так, у повідомленні Миколаївського податкового відділення констатувалося, що за невиконання продподатку було винесено вирoki: сплату продподатку в подвійному розмірі, конфіскацію майна, позбавлення земельного наділу, ув'язнення від трьох місяців до п'яти років, в іншому випадку – вища міра покарання (розстріл)⁷.

Наслідком продрозкладки було скорочення посівних площ. Оскільки продукція, вирощена на цій землі, підлягала безкоштовному відчуженню, тому стало не вигідно розширювати площі. Тоді ж державні органи почали стягати податок не від фактично зібраного врожаю, а від усієї землі. Якщо селяни не могли сплатити продподаток зерном, то з січня 1922 року їм було дозволено здавати замість нього м'ясо або компенсувати грошми. Це рішення викликало катастрофічні наслідки у тваринництві. Весною того ж року чисельність поголів'я худоби скоротилася більше, ніж наполовину, про що доповідав член повноважної комісії ВУЦВК В. Мишкіс⁸.

Голод в Україні приховувався від широкої громадськості. Лише взимку 1922 року представники засобів масової інформації отримали дозвіл розпочати агітаційну кампанію з підтримки голодуючих в Україні. У постанові засідання ЦК КП(б)У від 16 січня 1922 року, зокрема, йшлося про те, щоб поміщати в пресі якомога більше відомостей про голод на Півдні України⁹.

З 1922 року держава намагалася рятувати людей від смерті так званими «голодними пайками». Вводився прогресивний загальногромадський податок на пожиток потребуючих. Водночас проголошувалася кампанія вилучення церковних цінностей на користь голодних. Однак ця акція мала явно виражений антицерковний, зрештою політичний характер. Це чітко видно із постанови засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 12 березня 1922 року з питання про збір золота і срібла

⁵ Там само. – С. 32.

⁶ Там само. – С. 33.

⁷ Там само. – С. 86.

⁸ Там само. – С. 172–177.

⁹ Там само. – С. 69.

з церков на користь голодуючих. У них, зокрема, говориться: «Дати за партійною і радянською лінією директиву повести енергійну кампанію за збір золота і цінностей з церков на користь голодуючих, використовуючи створену кон'юктуру у зв'язку з боротьбою між автокефалістами та екзархістами»¹⁰. Згодом з'явилася вказівка про повне вилучення цінностей з церков, для чого була створена спеціальна комісія під головуванням М. Скрипника з широкими репресивними повноваженнями. Отже, вона могла, відповідно з надісланою телеграмою, накладати на осіб, винних у переховуванні церковних цінностей чи інвентарних списків, тяжкої кари, аж до вищої міри покарання¹¹. В окремих районах священнослужителі й парафіяни чинили опір примусовому вилученню речей. Так, згідно з документом від 24 квітня 1922 року, під впливом монахинь люди побили членів виконкому, за що були здійснені арешти¹².

Інтенсивне викачування хліба в Росію призвело до недосіву в Україні. Крім того, в 1922 році Південь знову вразила посуха. Голод не припинявся, незважаючи на мізерну допомогу зерном. З іншого боку, наступила криза у тваринництві: поголів'я худоби скоротилося від 40 до 60 відсотків. Голод у степових губерніях України все більше наростав, центральний уряд продовжував забирати продовольчі ресурси для допомоги голодуючим у Росії. В травні 1922 року Голова ВУЦВК Г. Петровський звернувся до центру з проханням припинити вивіз продовольства з України¹³. Цю вимогу задовольнили тільки влітку того ж року.

Замовчування продовольчої кризи в Україні дозволило використати хлібні ресурси виключно для голодуючих у Росії (Поволжя). Коли на Півдні поширилася смертність, центральний уряд послабив податковий тягар, проте чисельність жертв голоду щоразу зростала. Мешканці неврожайних місцевостей змушені були їсти різні сурогати. У повідомленні Одеської губернської комісії допомоги голодуючим доповідач засвідчив, що йому «доводилось бачити зовсім голих дітей, які лежали на печі з макухою в роті»¹⁴. А в доповіді Ганічевського повітового комітету у березні 1922 року зафіксований випадок, що батько кинув єдиного трирічного сина в колодезь, бо не міг дивитися на його страждання і передсмертні муки¹⁵. Тоді ж з'явилися такі жахливі

¹⁰ Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 31.

¹¹ Там само. – С. 33.

¹² Там само. – С. 111.

¹³ Там само. – С. 116.

¹⁴ Там само. – С. 88.

речі, як канібалізм та торгівля людським м'ясом, яких Україна не знала впродовж багатьох століть.

Найжахливішими були демографічні наслідки. Точне число жертв голоду й досі не встановлено. Тільки до осені 1922 року померло 47,5 тисяч чоловік¹⁶. Навіть офіційна влада ці цифри вважала заниженими.

У 1922–1923 роках українські голодуючі отримали близько 10 мільйонів пудів зерна, хоча воно і далі вивозилося поза межі республіки. ЦК КП(б)У у постанові на своєму засіданні 17 березня 1923 року зафіксував: «Заборонити поміщати в пресі відомості: по-перше, з існуючого експорту хліба (цифри, факти і т. д.), допускаючи теоретичну дискусію; по-друге, про курси на золото, срібло та іноземну валюту...»¹⁷.

Спробу донести світові звістку про цю трагедію зробили вже члени уряду УНР в екзилі. Голова Директорії та Головний Отаман військ Української Народної Республіки Симон Петлюра в листі до прем'єр-міністра від 26 травня 1922 року писав: «Для нас повинно бути ясным, що страшне нещастя, яке випало на Україну, є результатом не недороду, не неврожаю, а злочинної діяльності окупаційного уряду її, його бездарності і нездатності припинити лихо. Неврожаї можуть мати місце скрізь, в кожній державі, голод там, де є відповідні для цього соціальні предпосилки. І очевидним є, що моральними винуватцями голоду на Україні є та «влада» її, що вивезла з нашого краю всі запаси збіжжя, кинувши безборонний люд в обійми смерті голодної.

Цю істину ми повинні довести світу цілому і на новому ґрунті розпочати боротьбу з окупаційною владою України, доводячи впливовим чинникам світу, що голод, який сьогодні винищує наш край, завтра буде загрожувати Європі і принесе їй ті самі нещастя, що їх терпимо ми»¹⁸.

Українцям почали надавати допомогу громадські, релігійні організації. Великою гуманітарною допомогою голодуючим в Україні відзначилася Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration, ARA). ARA розгорнула свою активну діяльність тільки всередині 1922 року¹⁹. Вона в межах своєї компетенції намагалася благодійницьким способом допомогти голодним українцям. Збереглися

¹⁵ Там само. – С. 97–98.

¹⁶ Там само. – С. 202.

¹⁷ Там само. – С. 189–190.

¹⁸ Подаю за: Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 9.

відомості про діяльність закордонних організацій допомоги голодуючим в Україні з серпня 1922 року по квітень 1923 року. Згідно з ними, допомога, яку надавала АРА, суттєва за своїми розмірами. «Кількість пайків, які видавала АРА, у багато разів перевищує кількість пайків, які видавали інші організації. У березні 1923 р. цією організацією видано 11 706 300 пайків, у квітні – 14 593 860 пайків, усього за 1922 р. видано 135 869 880 пайків, за 1923 р. – 44 951 010 пайків.

Суттєва надана допомога медикаментами. АРА видає медикаменти окремим амбулаторіям, лікарням, дитячим будинкам. Усього з початку кампанії до березня 1923 р. видано медикаментів на суму 4 млн. руб. (золотом)»²⁰.

У важкий період голоду 1921–1923 років комуністична влада спробувала використати у своїх цілях так званий «галицький елемент», зокрема дійсного члена НТШ у Львові, професора М. Грушевського. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1922 року було заслухано питання про відрядження місії до Америки. В ухвалі записано: «Зважаючи на значну кількість в Америці і Канаді українців і галичан, що туди емігрували, висловитися принципово за посилення місії в Америку і Канаду з метою підняти серед українських і галицьких робітників посилену кампанію за сприяння допомоги голодуючим Україні. Головою місії назначити тов. Затонського із залишенням його Головою Кооперативної Ради.

Вважаємо за можливе включити у склад місії проф. Грушевського»²¹.

До речі, М. Грушевський перебував на той час за кордоном, у так званому другому московському засланні. Про цей період він писав К. Студинському з Бадена 1923 року, що «от уже повних чотири роки свого заграничного життя (не еміграції, бо ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві)»²². Там М. Грушевський з усією силою проявив свій організаторський хист, чітку громадянську позицію в питанні допомоги голодуючій інтелектуальній еліті України, а через них і майбутньому нації –

¹⁹ Мовчан О. М. Американська адміністрація допомоги / О. М. Мовчан // Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 431.

²⁰ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – С. 190–191.

²¹ Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 27.

²² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / упоряд. Г. Сварник; автор передм. Я. Дашкевич. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – С. 92.

молоді. Це підтверджує його тогочасний епістолярій. У його листі до К. Студинського від 22 грудня 1922 року читаємо: «На засіданнях Союзу «Гол[одним] Укр[аїни]» рішили ми зробити такі висилки:

на ім'я Новицького – 100 дол. спеціально для шкіл захоронок і бурс, а 100 – для культурних робітників;

100 – на Чечеля спеціально для шкіл;

50 – на Волошина до Одеси, головню для шкіл (між ин. тут одержаний лист п[а]ні Буше, з дому Решетилівич, з Галичини, про дитячий городок на 5 станції Середньо–Фонтанської дороги, де – просить помочи для себе і для більше 100 укр[аїнських] дітей в тім городку – ми поручаємо увазі Волошинова сю колонію і просимо відомостей);

50 – для Полтави;

20 – для шкіл в Лубнях;

30 – для сільських шкіл в районі Мелітополя»²³.

У Львові активно діяв Крайовий комітет допомоги голодній Україні. У вказівках за підписом М. Грушевського наголошувалося, що акція має на меті збір коштів для цієї справи. Вона проводилася з 1 по 15 червня 1922 року. Щоб привернути увагу громадськості, 3 червня було оголошено Днем національного посту. Крім того, у зазначений період читались спеціальні доповіді, реферати, влаштовувались вечори та інше з «принагідними збірками». Зібрані суми грошей передавались через членів Крайового комітету для допомоги голодній Україні²⁴. Так, з 13 червня по 19 вересня 1922 року цей комітет передав значну суму польських марок. У відомостях зазначались прізвища тих людей, через яких переказували фінанси. Серед них були відомі особистості, для прикладу:

13/6 проф. Огієнко – 250000 МП (марок польських. – В. С.)

1/VII проф. Огієнко – 2000000 МП

5/XVIII проф. Огієнко – 300000 МП

22/6 проф. Білецький – 530000 МП

10/VII проф. Білецький – 50000 МП

13/VII проф. Білецький – 400000 МП

15/VII проф. Білецький – 255000 МП

17/VII проф. Білецький – 150000 МП

26/УІІ проф. Білецький – 100000 МП²⁵.

²³ Там само. – С. 63.

²⁴ Грушевський М. Український студент голодуючій Україні: вказівки // Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 361. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк.1.

Аналогічні комітети з допомоги голодуючим в Україні були створені також у Відні, Празі, Берліні, які діяли скоординовано. Від імені союзу «Голодним України» М. Грушевський повідомляв Львівський комітет у листі з Відня 13 жовтня 1922 року, що «ми одержали через п. Юрія Студинського (сина професора Кирила Студинського. – В. С.) 100 (сто) долярів, як рівно ж від п. д-ра Дмитра Левицького еквівалент м[арок] п[ольських] 3000000 (трьох мільйонів), зложених Вами на ім'я добродія Шеховича. Для решти ухвалених Вами для нас грошей д-р Дмитро Левицький на разі не має покриття, тому просимо Вас знайти якийсь инакший спосіб переслати нам ту решту»²⁶. В іншому листі конкретизувалося, що гроші використовувались на закупівлю їжі, одягу, білизни тощо²⁷.

М. Грушевський постійно наголошував на допомозі галичан. «Що гроші йдуть з Галичини від Львів[ського] комітету, – писав він з Відня 18 вересня 1922 року до К. Студинського, – се ми зазначаємо і в офіціальних, і приватних листах. Я все підчеркую, що гроші йдуть від галичан, чи то з краю, чи то з Америки, і рекламую се як маніфестацію солідарності»²⁸. В листі від 29 березня 1923 року до того ж адресата вже резюмував: «Зробили-сьте з поміччю «Гол[одним] Укр[аїни]» діло велике і вічно пам'ятне»²⁹.

Отже, голод 1921–1922 років був викликаний не стільки неврожаєм, скільки політикою більшовицького уряду в Україні. Внаслідок продрозкладки і надмірного продподатку з деяких губерній було вивезено багато хліба, спровокувавши голод. Кількість голодуючих обчислювалася мільйонами, а смертність – тисячами. Звичайно, допомога АРА, галичан голодуючим на Великій Україні позитивно вплинула на приборкання цього лиха. Проте страшніше було попереду: голод 1921–1923 років став «генеральною репетицією 1933-го»³⁰.

²⁵ Грушевський М. До Львівського комітету «Голодній Україні» на руки Високоповажаного проф. К. Студинського. – Арк. 3.

²⁶ Лист М. Грушевського до К. Студинського від 13 жовтня 1922 р. // Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 24.

²⁷ Лист М. Грушевського до К. Студинського від 15 липня 1922 р. // Там само. – Арк. 2.

²⁸ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С. 42.

²⁹ Там само. – С. 90.

³⁰ Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр.: генеральна репетиція 1933-го / О. М. Мовчан // Голод 1932–1933 років в Україні. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 220–244.

2.2. Голодомор 1932–1933 років

Особливо трагічними стали для українців 1932–1933 роки, коли пожинались плоди наслідків застосованого під час суцільної колективізації сільського господарства терору голодом. Новітній метод геноциду голодом³¹ передбачав масове винищення етнонаціональних і релігійних груп населення в Україні, депортацію за класовими та національними ознаками, навмисне застосування репресій супроти людей. Явище голодомору 1932–1933 років з історичного погляду досить складне й багатогранне. Дослідники мають якоюсь мірою рацію, наголошуючи на його економічних причинах³². Проте не менш важливі, точніше визначальні, політичні чинники, оскільки голод став наслідком цілеспрямованої державної політики Кремля.

Проведення колективізації в Україні здійснювалося за принципом військової акції. Питання хлібозаготівель безпосередньо пов'язувалося з поверненням до політики воєнного комунізму. Однак треба зауважити, що воєнний комунізм – це не тільки продрозкладка, але й цілий комплекс заходів, які не мали ніякого відношення до економіки країни.

Дуже важливим у сукупності питань періоду воєнного комунізму виявилось національне питання. Більшовицька партія розглядала його як селянське. Оскільки місто в Російській імперії було російським, а село в національних окраїнах виявилось неросійським, тому національне питання змикалося з селянським, бо ж село утримувало мову, традиції, культуру.

Політика українізації, що проводилася в нашій країні у 1920-их роках, привела до непередбачуваних наслідків: національне питання почало швидко переростати в селянське, що своєю чергою призводило до політичної самостійності України. Сприяння українській мові, культурі в місті створило там центри підтримки національних пріоритетів. З іншого боку, кількість міських трударів-українців збільшилася на кінець 1932 року з 41 до 53 відсотків. Це означало, що національне питання в Україні переросло межі селянського. Такий розвиток

³¹ Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932–1933 років: історико-політологічний аспект / В. І. Марочко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада, 2002 р. – К., 2003. – С. 33.

³² Голубничий В. Причини голоду 1932–1933 / В. Голубничий // Вперед (Мюнхен). – 1958. – №10. – С. 5–6; Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 430 с.

процесів не влаштовував Москву, бо ж лише єдина Україна на той час могла протистояти натиску центру, який хотів перетворити всіх жителів в однорідну масу. З тих міркувань було оголошено війну українському селу, тобто знищення його голодом, який мав стати превентивним заходом із запобігання масових виступів проти режиму.

Однією з особливостей проведення політики на селі була колективізація сільського господарства. Вона передбачала перетворення дрібних індивідуальних господарств на колективні підприємства (колгоспи) для встановлення цілковитого контролю держави за сільськогосподарським виробництвом. Селяни, яких насильно почали заганяти до колгоспів, вдавалися до спротиву. Основну протидію цей процес викликав з боку заможного селянства, що отримало назву «куркулів» (вона використовувалася і в період голоду 1921–1922 років). Таким чином, російські більшовики, аби зламати українського хлібороба, вдалися до brutальних репресій проти найкращих господарів, коли вони відмовилися скоритися повальній колективізації, а це прирівнювалось до загибелі українського хліборобства. Колективізація супроводжувалася «політикою ліквідації куркульства як класу». «Розкуркулення» означало позбавлення українських селян засобів існування, руйнацію соціальних основ нації шляхом політичного терору. За підрахунками фахівців, тільки в 1930 році було депортовано 75 тисяч родин, а до червня 1931 року – 23,5 тисяч³³.

Патологічних форм репресії набули після постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року, в народі названої «законом про п'ять колосків». За крадіжку колгоспного хліба застосовували «вищу кару соціального захисту» – розстріл або 10 років таборів з конфіскацією майна³⁴. Постанова стала правовою базою масового терору. Мотивами ув'язнень були: «зрізала до 3-х фунтів колосків», «на своєму полі скопив 5 метрів за 3–4 дні до початку косовиці». Тільки за один період посівної кампанії на Вінниччині розстріляли 101 селянина, згідно з вимогами горезвісного закону про «п'ять колосків», а в Калинівському районі за рішенням суду страшили селянина, котрий зрізав колоски на власному полі³⁵.

³³ Бойко О. Колективізація сільського господарства / О. Бойко // Довідник з історії України. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2001. – С. 327.

³⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 345–347.

³⁵ Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932–1933 років. – С. 37.

Основним методом примусової колективізації спочатку було обране вибіркове «розкуркулення» – заможного селянства. Згодом під неминучою загрозою внесення до списків розкуркулювання стали всі селяни, які незалежно від свого майнового статусу зобов'язані об'єднуватись у комуни. Виявилося, що селяни не бажали безоплатно працювати в громадському господарстві. Незважаючи на сприятливі погодні умови 1931 і особливо 1932 років, внаслідок саботажу втрати врожаю набули величезних розмірів. У липні 1932 року III Всеукраїнська партійна конференція погодилась довести хлібозаготівельний план до 356 тисяч пудів (5,8 млн. т)³⁶. Хлібозаготівельні плани залишилися невиконаними, хоча держава гостро потребувала хліба для експорту і постачання населення міст.

Для посиленого проведення хлібозаготівель 1932 року в Україну було спрямовано 112 тисяч членів партії, в основному з індустріальних центрів, які не знали проблем села, але з величезною зухвалістю, цинізмом, фізичними розправами забирали зерно, хоча люди не мали змоги його здати державі. Тоді завели так звані «чорні списки» цілих районів, які не виконували планів хлібозаготівель. 6 грудня 1932 року Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили постанову, у якій зазначалося: «У зв'язку з ганебним зривом кампанії хлібозаготівель, організованим контрреволюційними елементами при участі і навіть на чолі з деякими комуністами та пасивному і байдужому ставленні до цього партійних організацій Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У вирішили представити ці райони на чорну дошку та застосувати до них такі репресивні заходи: 1) припинити постачання цих районів промисловими товарами та стримати всю державну торгівлю, для чого закрити в тих районах державні та кооперативні магазини і вивезти з них всі наявні товари; 2) заборонити торгівлю товарами широкого вжитку, яку до того часу проводили колгоспи та індивідуальні господарства; 3) стримати всі кредити цим районам і відібрати назад усе, що було видано раніше; 4) замінити особистий склад місцевого адміністративного та господарського керівництва, усунувши звідти всі ворожі елементи; 5) провести те саме в колгоспах, звільнивши звідти ті ворожі елементи, які брали участь у зриві хлібозаготівель»³⁷.

Цю постанову підписали В. Чубар та С. Косіор. А жертвами відразу стали села Вербка Павлоградського району, Гаврилівка Межів-

³⁶ [III Всеукраїнська партійна конференція] // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 8–17 липня.

³⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 473–474.

ського району Дніпропетровської області, Лютенка Гадяцького району, Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області та багато інших. Станом на 15 грудня 1932 року на «чорну дошку» було записано 82 райони України³⁸. Інститут пам'яті, який спеціально вивчав історію «чорних дощок», дійшов висновку, що «товарна блокада районів, які не виконують плани заготівель», виявилось: Вінницька – 10,8%, Дніпропетровська – 16,5%, Харківська – 16,9%, Чернігівська – 9,6%³⁹.

Органи правопорядку, що мали захищати права і свободи громадян, перетворилися в каральні стосовно мирного населення. Незадоволений Сталін вирішив посилити роботу КП(б)У, призначивши секретарем Менделя Хатаєвича. Той за всяку ціну вирішив пришвидшити хлібозаготівлі, навіть у найжорстокіший спосіб. Скажімо, у доповідній записці від 31 грудня 1932 року вже надійшло повідомлення на його ім'я з Одещини, що за нездачу хліба лише за одну п'ятиденку засуджено 123 особи. Так робилося і в інших областях, навіть ще з більшою силою. Боротьбу за хліб ілюструють цифри засудів селян за областями:

Харківська – 3695 (57 на район)
Дніпропетровська – 2350 (–//– 48 – //–)
Вінницька – 3523 (– //– 55 – // –)
Київська – 3592 (– //– 50 – // –)
Чернігівська – 2582 (– // – 72 – //–)
Одеська – 1995 (– // – 42 – //–)⁴⁰.

Українські селяни позбавлені були на той час можливості виживання, міграції, пошуку джерел і засобів існування поза межами села чи району, адже 27 грудня 1932 року запроваджувався єдиний паспортний режим на території СРСР. Встановлювалася обов'язкова прописка паспортів, яка фактично позбавила селян на їх отримання, а, отже, можливості пересування та працевлаштування. Усі громадяни, які мешкали в містах, працювали на транспорті, новобудовах зобов'язані мати паспорти. Він став єдиним документом, що засвідчував особу. Встановлювалася система обов'язкової прописки в органах міліції впро-

³⁸ Марочко В. І. Політика тотального вилучення хліба в українському селі: геноцид проти селян // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. К.: Наук. думка, 2003. – С. 446.

³⁹ Папакін Г. «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках / Г. Папакін // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Київ, 25–26 вересня 2008 року. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 80–81.

⁴⁰ Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 46–47.

довж 24 годин. Територія міст вважалася режимною. Серед сільсько-го населення паспорти мали лише працівники радгоспів, решта їх не мала. А це утруднювало їм місце пересування, шукання шматка хліба, люди таким чином були приречені на голодну смерть.

На станціях та дорогах, що вели в міста, куди селяни намагалися втекти від голоду, виставлялися спеціальні охоронні загони. Кордон з Росією перекрили війська НКВС, які стріляли в натовпи українських селян, що втікали від голоду. Хоча втікати було безглуздо і майже нікуди. Тому люди помирали вдома, на полях, серед хлібів нового врожаю, що починали зеленіти. У багатьох селах, цілих районах за зиму і весну 1933 року вимерло до половини всього населення. Вимирали цілі села. А кому все ж пощастило через облогу прорватися до міст, помирали на вулицях. Кожного дня робітники міст України переступали через трупи. В селах почалося людодіство. Матері закопували в землю своїх ще напівживих дітей.

Величезну кількість пограбованих селян вивозили на поселення в Сибір, почасти цілими родинами, без жодних засобів до існування на холодну і голодну смерть. Особливу наругу терпіли діти. Роберт Конквест писав: «У Ємецьку знаходився величезний табір, у якому в більшості було розміщено дітей, відокремлених від батьків. 32 тис. людей проживало у 97 бараках. Там траплялися спалахи кору та скарлатини, проте медичної допомоги не надавали. Добовий раціон складався із 300 г чорного хліба, 100 г проса та 100 г риби. Дитяча смертність була дуже високою, щоденно проводилися поховання. Проходячи табором знову в 1935 р., один колишній в'язень помітив, що кладовище, де раніше стояли нескінченні хрести, влада зрівняла з землею»⁴¹.

У такий спосіб зазнали поневірянь майже 3 мільйони українських селян, приблизно третина висланих загинула. Тих селян, яких зарахували до «першої категорії», названих упертими класовими ворогами, арештували взимку 1929–1930 років. Повідомляється, що у Київській в'язниці в той час розстрілювали по 70–120 людей за ніч. Колишній в'язень, заарештований за обвинуваченням у релігійній діяльності, згадує, що у тюрмі ДПУ в Дніпропетровську, в камері, розрахованій на 25 людей, утримували 140. З неї одного-двох в'язнів кожної ночі забирали на розстріл»⁴².

⁴¹ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – Луцьк: Терен, 2007. – С. 180.

⁴² Там само. – С. 173–174.

З особливою наполегливістю й жорстокістю комуністичний режим повів боротьбу з церквою, яка стала на захист духовного знищення українського народу на підставі Божих заповідей. Вороги спочатку нищили людські душі (внутрішні храми), а потім зовнішні (церкви, інші християнські святині). Вони намагалися відібрати найважливіші духовні цінності – гідність, чесність, свободу, пам'ять. Українцям здавна властива глибока релігійність. У кожній оселі висіли ікони, до яких молилися, благаючи щастя й добра, застерігали від усього злого. Вражаючу картину змалювала волинська поетеса А. Листопад: розвалена хата, чудом уціліла ікона, до якої звертається голодний братик:

Бозю! Що там у тебе в руці?
Дай мені, Бозю, хоч соломинку,
Щоб не втонути в голодній ріці.
Бачиш, мій Бозю, я ще – дитинка.
Так підрости б у квітневий розмай.
Світу не бачив ще білого, Бозю.
Я – пташенятко прибите в дорозі,
Хоч би одненьку пір'їночку дай.
Тато і мама – холодні мерці,
Бозю, зроби, щоби їсти не хтілось!
Холодно, Бозю... Сніг дуже білий...
Бозю, що там у тебе в руці??? ⁴³

Майже всі християнські храми, церкви, дзвіниці тотально знищувались. Р. Конквест у своєму дослідженні про голодомор в Україні «Жнива скорботи», навів такі факти: «Святотроїцький монастир у селі Демидівка на Полтавщині був збудований у 1755 р. 1928 р. його перетворили на бібліотеку, 1930-го знесли, а матеріали використали для будівництва комор і тютюнової крамниці в місцевому колгоспі «Петровський». Тим часом дзвони, ікони та інші цінності розкрали активісти; тих селян, котрі протестували, в 1930 р. разом з іншими ув'язненими відправили до новоствореного концтабору у Яйві на Уралі. Що стосується сільських церков, то, наприклад, у Товкачівці на Чернігівщині разом з іншими речами знищили церковні архіви, що існували ще від XVI ст.»⁴⁴.

У більшості українських сіл відбувалися акції руйнування чи повного знищення святинь. Скажімо, у славному містечку Суботів під Чигирином була дерев'яна Михайлівська церква, яку спорудив ще

⁴³ Листопад А. Біла молитва братика // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С. 118.

⁴⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. – С. 251.

батько Богдана Хмельницького. Вона перестояла навали турецьких, татарських, польських, московських царських військ; сталінські за-войовники наприкінці 1920-их років розібрали її на дрова. Родову ж усипальницю Хмельницьких – Іллінську церкву – войовничі атеїсти «переобладнали» на клуб, а потім на зерносховище⁴⁵.

Під час хлібозаготівель узимку 1931–1932 років з багатьох кол-госпів викачали майже все зерно. Десятки районів України охопив голод із численними випадками людодства. Восени 1932 року, коли з'ясувалося, що основні хлібовиробні регіони не виконали плану за-готівель, було надіслано спеціальні хлібозаготівельні комісії, які ви-качали повністю хліб. Селянські сім'ї перейшли на сурогатне харчу-вання і почали масово вимирати. Випадки людодства і труподства набули повсюдного поширення. Від голоду найбільше гинули люди, які не мали продовольчих карток, або селяни, які покинули свої села у пошуках харчування. Голодомор призвів до загибелі в межах Укра-їни мільйонів людей. Однак цифри подаються різні: від мінімізова-них (3,5 мільйона – С. Кульчицький) до максимальних (14 мільйонів – Р. Конквест). Сам же втілювач політики голодомору в Україні, голова ДПУ УРСР до 1934 року, а до арешту й ув'язнення 1937 року – Нарком Внутрішніх Справ УРСР Всеволод Балицький згодом говорив про 8,5 мільйонів осіб. Єдине сьогодні достеменно знаємо, що точне число жертв ніхто вже не порахує не тільки з огляду на давність події, а й на секретність статистики. Усі відомості про смертність суворо засекре-чувалися та шифрувалися від кожної області по-своєму. Так, наприк-лад, Харківська область перед столицею – Харковом – звітувала спе-цифічним способом: «За ... п'ятиденку м-ця в ... р-ні було заготовлено (закуплено ... голів різної худоби. Хворіє в р-ні ящуром ... голів»⁴⁶. У такий спосіб людей, що загинули з голоду, рахували у звітах «голова-ми худоби», а під виглядом худоби з ящуром треба розуміти кількість випадків людодства. З Харкова зведені дані надсилалися в Москву. В уряді УРСР та в ЦК КП(б)У про цю «статистику» знали лише С. Ко-сіор, П. Постишев, М. Хатаєвич та голова ДПУ В. Балицький. Усі зві-ти, у тому числі й «про худобу» негайно нищилися, тому хтозна чи бу-демо мати справжню статистику виморених голодом 1932–1933 років. Виняток становлять окремі акти смертності села Романкового з Дні-

⁴⁵ Пахаренко В. Віті єдиного дерева. Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття / В. Пахаренко. – Черкаси: Брама-Україна, 2005. – С. 73.

⁴⁶ Подаю за : Маняк В. Повернути народові історію, а історії – правду // 33-й: Голод. – С. 580.

пропетровщини. Причини вказані неконкретно – «від різочки», «від запалення кишечника», «від старечої немочі», зрідка від «виснаження організму», та зовсім не фігурує «від голоду»⁴⁷. Такі завуальовані записи робилися з огляду на перевірки вищих державних органів, а багато смертельних випадків і зовсім не реєструвалось.

Називались відверто і конкретні цифри людських смертей. Так, у листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ Кацнельсона голові ДПУ УРСР В. Балицькому про поширення голоду від 5 червня 1933 року була інформація про збільшення померлих на ґрунті голоду: «Якщо за лютий було підібрано таких трупів 431, за березень – 689, за квітень – 477, то травень дає за першу декаду – 182 трупи, за другу – 300, за третю – 510. Разом – 992 трупи»⁴⁸. Цифри вражали навіть представників караючих, репресивних органів.

З великою силою ширився рух у Західній Україні проти спланованого радянською владою голодомору 1932–1933 років на Великій Україні. Активну діяльність у цій справі очолив адвокат і громадсько-політичний діяч Д. Левицький. Згідно з відозвою («комунікатом») комітет «взиває українське громадянство в цілі переведення одноцільної масової і успішної акції в краю негайно основувати повітові громадські комітети»⁴⁹. У Львові був створений Громадський Комітет рятунку України. 5 липня 1933 року за підписом понад тридцяти громадських, релігійних, культурно-просвітницьких, кредитно-фінансових, господарських та інших організацій з'явився заклик «Бийте у великий дзвін на тривогу», у якому йшлося: «Український народ! Де б ти не жив, чи на власній землі, чи на еміграції, чи в Європі, чи за океанами, ставай одностайно в суцільні лави боротьби з насильством. Мобілізуй опінію світа проти всіх комуністичних страхіть на Великій Україні чим можеш і як можеш. Львівський громадський комітет поведе масову рятункову акцію в краю та за кордоном [...]. Повний віри в успіх початого діла, Комітет кличе до дружної співпраці всіх українців, що щиро хочуть з'єднатися в болю зі своїми гнобленими наддніп-рянськими братами»⁵⁰.

⁴⁷ Упокорення голодом. – С. 175–265.

⁴⁸ Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 186.

⁴⁹ Комунікат громадського комітету рятунку України у Львові: [Електронний ресурс] – Режим доступу: // avt. org. ua / index. php Doc / 12904 /.

⁵⁰ Бийте у великий дзвін на тривогу // Діло. 1933. – 14 серпня.

Одним з перших про цей голодомор ударив на сполох греко-католицький єпископат Галицької церковної метрополії. У день святої Ольги, 24 липня 1933 року, митрополит Андрей Шептицький, Станіславський єпископ Григорій Хомишин, Перемиський єпископ Йосафат Коциловський та інші духовні особи підписали й видали у Львові звернення «Український католицький єпископат Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі». В ньому наголошувалося, що населення України вимирає з голоду, а колись багатий край зараз перетворився на руїну. «Нехай перед страшною смертю серед лютих страждань голоду, – йшлося далі, – буде для них хоч малою потіхою гадка, що їх брати знали про їх страшну долю, над ними боліли і терпіли, за них молилися»⁵¹.

На появу Громадського комітету рятунку України схвально відгукнувся відомий громадсько-політичний діяч, голова Еміграційної ради в Парижі О. Шульгин. У листі до Д. Левицького від 8 серпня 1933 року він писав: «Високоповажаний Пане Голово, щиро вітаємо Вашу ініціативу щодо створення «Громадського комітету допомоги страждальній Україні». Ця нова установа в високій мірі може сприяти зближенню між собою всіх частин українського народу, оскільки вона зуміє знайти той шлях, по якому в цю тяжку для нас годину ми всі мусимо йти. Разом з тим повідомляємо вас, що ми зверталися вже через нашого постійного представника в Женеві до Міжнародного Червоного Хреста з мотивованим проханням організувати поміч та видати апель, копію якого при цьому прикладаємо.

Оскільки Ви одвели місця для українських емігрантських установ в Вашому Комітеті, ми сподіваємося, що відповідне порозуміння буде встановлено між Вами та Головною Еміграційною Радою, що об'єднує переважаючу більшість української еміграції та українських емігрантських установ»⁵².

Масові хвилі обурень проти голоду прокотились усією Галичиною. Велике віче щодо насильства червоної Москви над Україною відбулося 19 серпня 1933 року в Станіславі, на якому було засуджено спеціально сплановане вимирання людей «голодовою смертю». На кінець

⁵¹ Український католицький єпископат Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі / А. Шептицький, Г. Хомишин, Й. Коциловський, Н. Будка, Г. Лакота, І. Бучко, І. Лятишевський // Христос наша сила. – 1933. – Ч. 13. – С. 2 [додаток до «Мети»].

⁵² Лист Голови Головної еміграційної ради у Парижі до Громадянського комітету рятунку у Львові від 17. 08. 1933 року [Електронний ресурс]. Режим доступу // <http://ovr.org.ua/index.php/view/Doc/12907/>.

віча учасники «відспівали національний гімн «Ще не вмерла Україна»⁵³. Подібні акції пройшли в Дрогобичі, Стрию, інших містах і селах. Галицька преса повідомляла про голод на Великій Україні від безпосередніх очевидців з тих теренів, називаючи його «пеклом», а також подавала голоси чужинців, які мали можливість спостерігати ці страхиття⁵⁴.

Завдяки старанням галичан народи різних континентів були поінформовані про страшне лихо на Великій Україні. Про нього повідомила Мілена Рудницька, делегат від західних українців до Ліги Націй у Женеві. У вересні 1933 року відбулося таємне засідання з приводу голодомору. 2 жовтня 1933 року в протоколі засідання комітету рятунку України констатували: «Делегати зложили на руки передсідника Ліги Націй меморіал про положення на Великій Україні і передсідник пообіцяв поставити цю справу на Раді Союзу народів»⁵⁵. Щоправда, прийняті рішення мали декларативний характер. До компетенції Ліги Націй належала опіка над емігрантами. Емігрантське б'юро, очолюване визначним норвезьким ученим і дипломатом, лауреатом Нобелівської премії Ф. Нансеном, надавало допомогу політичним емігрантам з Наддніпрянської України⁵⁶.

У знак протесту проти голодомору члени Наукового товариства ім. Шевченка у Львові Кирило Студинський, Філарет Колесса, Василь Щурат, Михайло Возняк відмовилися від звання академіків АН УРСР та зарплатні, яку вони отримували як дійсні члени. А вже 6 жовтня 1933 року з'явилося повідомлення, що зазначені вчені усунуті із членів Академії наук УРСР⁵⁷. Так, 9 жовтня 1933 року харківський часопис «Колгоспне поле» помістив постанову Президії ВУАН, згідно з якою їх звинувачували в інтервенції проти Радянського Союзу: «Зважаючи на це, Президія ВУАН постановляє: академіків Возняка, Колессу, Студинського, Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України»⁵⁸. Є інформація, що

⁵³ Протест Станіслава проти насильства червоної Москви над Україною // Свобода. – 1933. – Ч. 33. – С. 6.

⁵⁴ Голод на Україні // Свобода. – 1933. – Ч. 36. – С. 4.

⁵⁵ Діяльність повітових комітетів ГКРУ: Архів Українського горожанського комітету // Центральний державний історичний архів у Львові. Мікрофільм №68894. – Ч. II. – Арк. 333.

⁵⁶ Мовчан С. Ліга Націй / С. Мовчан // Довідник з історії України. – С. 416–417.

⁵⁷ Мороз М. Матеріали до хронології діяльності Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1944 роки) / М. Мороз // З історії Наукового товариства імені Шевченка: збірник допов. і повідомлень наукових секцій і конференцій у Львові. – Львів, 1998. – С. 306.

⁵⁸ Цитую за: Пахаренко В. Віті єдиного дерева: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі XX століття. – С. 155.

з причини засудження голодомору відмовився від радянської пенсії і В. Стефаник. Він підтримував пасторський лист А. Шептицького 1933 року проти створення штучного голоду в Україні, а також наступні його звернення – «прегарне посланіє до українців проти комунізму»⁵⁹.

Галичани намагалися активно протидіяти виморенню голодом їхніх співвітчизників на східних теренах. Організація Українських Націоналістів вдалася до крайніх засобів політичного протесту, навіть ціною життя. На такий крок зважився студент природничого факультету Львівського університету Микола Лемик. 21 жовтня 1933 року він убив начальника канцелярії консульства СРСР у Львові О. Майлова. «Микола Лемик перед наглим судом»⁶⁰, – сповістили газети. На відкритому судовому процесі він дав світові знати причину свого вчинку – знак протесту проти штучно організованого радянською владою голоду 1932–1933 років в Україні. Його засудили до смертної кари, яку через деякий час замінили на довічне ув'язнення. На початку Другої світової війни його звільнили, і він став одним із організаторів Похідних груп ОУН. У жовтні 1941 року М. Лемика арештувало гестапо і розстріляли в Миргороді⁶¹.

Згідно з розпорядженням Громадського Комітету рятунку України, 29 жовтня 1933 року було оголошено днем національної жалоби і протесту. Того дня відбулися Богослужіння в наміренні українського народу, що проживає під комуністичною диктатурою, panaхиди за померлих від голоду, виголошені проповіді про лихоліття українців⁶². За свідченням архівних матеріалів горожанського комітету рятунку України у Львові, які зберігаються в національній бібліотеці у Варшаві, в акції того ж дня лише в Бучацькому та Золотопотіцькому повітах взяли участь 6140 чоловік, зібрано допомогу голодуючим у сумі 985.49 золотих⁶³. Тоді ж масово писали протести з усіх куточків Західної України – із Заліщиків, Костополя, Скольного, Сеничол та інших. Зі Стебника люди висловили обурення щодо «виголодування наших

⁵⁹ Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького / підгот. О. Купчинський // Записки НТШ. – Львів, 1990. – Т. 221. – С. 323.

⁶⁰ Микола Лемик перед наглим судом // Новий час. – 1933. – 1 листоп.

⁶¹ Дем'ян Г. Бандерівці / Г. Дем'ян. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – Кн. 1. – С. 66; Лемик Микола // Довідник з історії України. – С. 401–402.

⁶² Мудрий В. День національної жалоби і протесту / Мудрий В., Гіжа І. // Мета. – 1933. – Ч. 42. – С. 1.

⁶³ Діяльність повітових комітетів ГКРУ: Архів Українського горожанського комітету // Центральний державний історичний архів у Львові. Мікрофільм №68894. – Ч. І. – Арк. 425, 427.

братів на Україні через московських сатрапів. Не в силі вам помочи, но щиро співчуваємо з вами, а молитви наші занесені в день жалоби перед трон Всевишнього, нехай стануть тим тараном, котрий розіб'є кайдани та принесе луччу долю-волю!»⁶⁴ День жалоби і протесту відбувся в Болгарії, Харбіні (Манджурія), на американському континенті – Бостоні, Нью-Йорку, Дейтройті, про що повідомляли різні видання.

Доповідачі на зібраннях виголошували реферати, основою для яких послужили книжечки Василя Мудрого «Лихоліття України»⁶⁵ та «Рятункова акція Великої України»⁶⁶, яку поширили місцевим комітетом за кордоном та в краю. Планувалось і видання «Чорної книги голоду на Великій Україні» групи авторів, обсягом 5 друкованих аркушів. Основний зміст її такий: 1. Переднє слово чужинця. 2. Вступ від видавців. Розділ I. Що таке Україна. Розділ II. Політичні причини України. Розділ III. Економічні причини. Розділ IV. Аграрна політика совітів і голод на Україні. Розділ V. Страхіття голоду на Україні. Розділ VI. Наслідки голоду. Розділ VII. Українська рятувальна акція. Закінчення (новий заклик до світу)⁶⁷.

Крім того, питання голоду в Україні було винесено на Міжнародну інтерконфесійну конференцію, яка відбулася у Відні 16–17 грудня 1933 року. На неї Львівський громадський комітет рятунку України відрядив заступника Мілену Рудницьку та посла Зеновія Пеленського. На ній п. Рудницька заявила, що «ходить о життя цілої [української. – В. С.] нації». Комітет рятунку України висловив подяку їй, Зеновію Пеленському, а також єпископові Микиті Будці за гідне представлення питання на конференції⁶⁸.

Проте провідні держави світу в 1934 році все ж не визнали акт голодомору в Україні як геноцид. Представник уряду УНР на чужині О. Шульгин звернувся до головуючого чотирнадцятої Асамблеї Ліги Націй пана Вотера з офіційним запитом такого змісту: «Ми просимо Вашу Ексценсію: 1) прийняти необхідні міри, щоб перешкодити вивозу хліба з СРСР, у дійсності з України; 2) організувати анкетну комісію, яка б могла на місці встановити розміри нещастя; 3) організувати міжнародну поміч голодуючим в Україні. Ми надіємось, що Ліга

⁶⁴ Там само. – Ч. II. – Арк. 529.

⁶⁵ Там само. – Арк. 523.

⁶⁶ Там само. – Ч. I. – Арк. 105.

⁶⁷ Там само. – Арк. 107–109.

⁶⁸ Діяльність повітових комітетів ГКРУ: Архів Українського горожанського комітету рятунку України // Ч. II. – Арк. 249.

Націй не зможе пройти мимо нашого прохання і що весь цивілізований світ почує апель уряду УНР, що знаходиться зараз на вигнанні»⁶⁹. До речі, ще 1933 року до Ліги Націй зверталися також представники Центрального Українського комітету допомоги голодуючим на Україні, що діяв у Галичині, але їх також не почули. Правда про голод в Україні невдовзі сягнула європейських країн, Америки і Канади, звідки родичі надсилали грошові й продовольчі перекази. Селяни отримали можливість купити хоч якесь борошно, крупи, якщо у них було золото, срібло. В обмін на обрядове золото (обручки, нагрудні хрести, сережки) вони викупляли власний хліб для порятунку родини.

Загибель мільйонів людей упродовж 1932–1933 років не мала аналогів у понад тисячолітній історії українського народу. Голод тридцять третього залишився у пам'яті народу як найжахливіше лихо. Це важливий психологічний наслідок.

Голодомор досліджуваного періоду був спрямований не тільки проти селянства, а й супроти інтелігенції, тобто це був геноцид українців як нації. Проте він принципово відрізнявся від винищення вірменів, здійснюваного Османською імперією у 1915–1923 роках, або від єврейського голокосту на територіях, підвладних нацистам Третього рейху. Він не випливав з офіційно проголошеної національної політики ВКП(б), а був складовою масового терору як форми державного управління за сталінського режиму⁷⁰. Політичні, соціально-економічні, демографічні, психологічні, деякі інші суб'єктивні фактори хіба що поглибили цілеспрямоване руйнування української нації.

2.3. Голод 1946–1947 років

Після завершення Другої світової війни внаслідок воєнних руйнувань і знищень, небувалої посухи українці знову зазнали страхіть винародовлення. Голод 1946–1947 років належить до малодосліджених питань, оскільки головний акцент поставлено на голодоморі 1932–1933 років. Зрештою, й зрозуміло, бо за масштабністю це не рівновеликі величини. Радянська історіографія завжди оминала цю народну трагедію. Так, історики лише робили натяки про тяжкі наслідки повоєнної розрухи у сільському господарстві. Події другої половини сорокових

⁶⁹ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У. Н. Р. на чужині / О. Шульгин. – Париж, 1934. – С. 206–212.

⁷⁰ Кульчицький С. В. Голод, голодомор 1932–1933. – С. 77.

років трактувалися до недавнього часу як такі, що були спричинені засухою та неврожаєм, а дехто делікатно говорив тільки про «продовольчі ускладнення», викликані природними факторами. Зараз стало достеменно відомо, що в тодішніх офіційних документах і матеріалах термін «голод» не вживався, а тільки побіжно натякалось на «окремих труднощах у післявоєнній відбудові сільського господарства», «тимчасових труднощах». Навіть деякі дослідники за кордоном обмежувалися констатацією факту голоду 1946–1947 років⁷¹, не з'ясовуючи справжніх його причин. Це можна пояснити якоюсь мірою браком достовірних джерел, адже цензура пильнувала, щоб об'єктивна інформація не оприлюднювалась. Більше того, документи були засекречені, і кожен з них мав гриф «цілком таємно», «таємно», «персонально», «конфіденційно» тощо. Зараз нарешті з'явилась значна частина офіційних матеріалів у доступному режимі⁷².

Зі здобуттям Україною незалежності дослідження зазначеної проблеми активізувалося, особливо у зв'язку з п'ятдесятиріччям цієї трагедії. В публікаціях ішлося про складні політичні, соціально-економічні умови, в яких опинилася Україна після Другої світової війни. Однією з головних причин післявоєнного голоду стала сильна посуха 1946 року, яка охопила майже всі зернові райони південної та східної України. Втричі, а подекуди і в 5–6 разів нижче середніх показників виявилась місячна кількість опадів. Найпекучіші дні спостерігались у Херсонській, Ізмайльській та Одеській областях⁷³. Це призвело до загибелі посівів зернових.

Дослідники звернули увагу на суб'єктивні чинники, пов'язані з великим оподаткуванням сільського населення, командно-репресивними заходами, які застосовувалися у сільському господарстві⁷⁴. За достовірними фактичними матеріалами науковці представили також об'єктивні картини голоду, що охопив значні території України, зо-

⁷¹ Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковский, О. Субтельний. – Львів, 1992. – С. 193 – 196; Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1992. – С. 187.

⁷² Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – 376 с.

⁷³ [Веселова О. М.]. Передмова // Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 8.

⁷⁴ Маковійчук І. Голод 1946–1947 рр. в Україні / І. Маковійчук, Ю. Пилявець // Український журнал. – 1990. – №8. – С. 23–37; Воронов І. Голод 1946–1947 рр. / Воронов І., Пилявець Ю. – К.: Знання. – 1991. – 48 с.; Кульчицький С. Новітня історія України / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 11 – 23.

крема Поділля, Слобожанщину, Південь та інші з її трагічними наслідками – великим безробіттям, життям людей упроголодь, високою смертністю⁷⁵.

До такого стану, крім усього іншого, призвели непомірні плани збору зерна з населення, що здійснювалися незалежно від урожайності 1946 року. Згідно з партійними розпорядженнями, Україна повинна була здати державі недосяжні 362 мільйони 750 тисяч пудів зерна. Відповідно з постановою Ради Міністрів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б) від 26 червня 1946 року №1342-605-с, Рада Міністрів УРСР і Центральний Комітет КП (б) України ухвалив: затвердити річний план здачі зерна державі із урожаю 1946 року по Українській РСР у кількості 340 000 тисяч пудів⁷⁶. В іншому документі вказувалося на жорсткі вимоги повної здачі зерна, у разі невиконання – притягати до суворої відповідальності⁷⁷. Працюючи при майже повній відсутності техніки, ціною надлюдського напруження сил, виростивши і здавши все вирощене, план Москви був виконаний на 62,4%⁷⁸. Незважаючи на дефіцит хліба в самій Україні, голод, вилучене зерно можновладці відправляли в зарубіжні країни. Це було «державною політикою». У телеграмі Міністерства заготівель СРСР секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу про вивезення зерна за межі України від 5 вересня 1947 року інформувалося: «Визначили додатково вивезти за межі України 267 тис. т. зерна, яких [в] порядку переміщення держрезерву 208 тис. т., які оформляються Міністерством продрезервів. Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до 1 млн. т»⁷⁹. Втілення явно нереального плану поставило село на межу вимирання, скоротилось поголів'я худоби, а колгоспи були позбавлені насіння для весняної посівної кампанії 1947 року. Взимку 1946–1947 років з'явилися тисячі опухлих людей від недоїдання та смертні випадки.

Проте утиски стосовно українців щораз активізувалися. Так, у березні 1947 року відбувся XV пленум ЦК КП(б)У, на якому ухвалено пост першого секретаря доручити «видатному діячу більшовицької партії

⁷⁵ Хандрос Б. Голодомор – 47. Поділля / Б. Хандрос // Україна. – 1999. – № 24. – С. 10–24; Пахаренко В. Віті єдиного дерева: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття. – С. 261–292.

⁷⁶ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 32.

⁷⁷ Там само. – С. 116.

⁷⁸ Веселова О. М. Голод 1946–1947 / О. М. Веселова // Енциклопедія сучасної України. – Т. 6. – С. 87.

⁷⁹ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 273.

і радянської держави, члену Політбюро ЦК ВК П(б) тов. Л. М. Кагановичу», оскільки це призначення повинно посилити роботу⁸⁰. Реакцією на цей акт стала листівка УПА 1947 року, в якій йшлося: «Не для допомоги приїхав на Україну відомий уже нам кат Каганович, і не для паради привіз він з собою Постишева–Патоличева... Нова хвиля терору залила всю Україну»⁸¹.

Улітку 1947 року, коли досягав хліб нового врожаю, почалися масові крадіжки зерна. За двадцять днів липня в Україні було викрито 4138 випадків розкрадання зерна. В інформаційному зведенні Міністерства внутрішніх справ і прокуратури УРСР про крадіжки хліба урожаю 1947 року зазначалося: «В першу декаду липня більшість крадіжок виявилась у зрізуванні колосків, у другій декаді превалювали крадіжки готового зерна»⁸². Та це був надто дорогий спосіб виживання, адже кожний заарештований за крадіжки зерна міг отримати від 5 до 10 років ув'язнення.

І. Маковійчук та Ю. Пилявець підраховали, що в ті голодні 1946–1947 роки у 16 східних областях, а також в Ізмаїльській та Чернівецькій областях померло більш як 710 тисяч чоловік. Звичайно, це далеко неповні дані, оскільки ця цифра виведена лише з офіційно зареєстрованих випадків. С. Кульчицький вважає, що ця цифра сягнула за 800 тисяч чоловік. Дослідники сходяться на тому, що голод 1946–1947 років був закономірним явищем свідомого геноциду щодо українського народу, який негативно сприймав політику Комуністичної партії та радянського режиму в економічно-господарському та національно-духовному житті⁸³. Щоб ці висновки не виглядали надто узагальненими, наведемо за відповідним документом статистику за певний період, тому що з неї чітко простежується тенденція:

⁸⁰ Голод в Україні 1946–1947: документи і матеріали. – С. 204.

⁸¹ Подаю за: Веселова О. М. Подібність та відмінність голодоморів в Україні 1932–1933 і 1946–1947 років // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ 15 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 254.

⁸² Голод 1946–1947 років на Полтавщині: Матеріали і документи / упоряд. О. П. Єрмак. – Полтава, 1996. – С. 130.

⁸³ Маковійчук І. Голод 1946–1947 рр. в Україні. – С. 34.

Довідка МВС УРСР про захворюваність населення УРСР
на дистрофію та смертність від неї станом на 20 червня 1947 р.
2 липня 1947 р. Цілком секретно Серія «ОК»

Область	Хворих дистро- фією на 20.06.1947	Захворі- ло за 20 днів червня	Помер- ло від дис- тро-фії всього	Помер- ло за 20 днів червня	Госпіта- лізовано всього	Госпіта- лізова- но за 20 днів	Ви- здо- ровіло
1	2	3	4	5	6	7	8
Ворошиловградська	38666	3234	953	40	11429	—	—
Вінницька	159976	25629	2696	635	25803	2403	—
Волинська	107	—	26	—	—	—	—
Дрогобицька	1210	465	58	32	754	323	—
Дніпропетровська	82759	5510	2266	678	32550	4155	—
Закарпатська	20	—	1	—	—	—	—
Запорізька	92596	3160	2774	65	11284	1479	—
Житомирська	22837	2693	114	8	18000	867	—
Ізмаїльська	60857	845	20604	104	27166	256	—
Київська	83703	3002	1422	52	31745	1269	—
Кіровоградська	19793	—	256	—	13361	—	—
Кам'янець-Подільська	55598	8332	2047	240	13210	2960	—
Львівська	5551	1598	421	123	5195	1422	—
Миколаївська	79039	14429	262	11	6154	1094	—
Одеська	54402	1178	1781	91	7619	421	—
Полтавська	60284	7926	1282	244	18237	3013	—
Рівненська	208	110	1	1	56	58	—
Станіславська	3420	1657	337	250	1271	—	—
Сталінська	120274	14194	4384	762	33928	3932	—
Сумська	29958	—	340	96	16274	—	6002
Тернопільська	1622	533	82	23	389	389	—
Харківська	88751	—	2012	207	44548	3501	6163
Херсонська	44681	—	1137	7	3582	1881	816
Чернігівська	16099	4873	84	19	4432	1451	—
Чернівецька	31787	—	1184	—	12286	—	—
Всього:	1154378*	99368	46524	3688	344274*	35874*	12781*

Начальник Управління МВС УРСР із ББ АНТОНЮК
2 липня 1947 р.⁸⁴

⁸⁴ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 247.

Шукаючи порятунку, чимало людей зі східних та південних областей України їздили у західноукраїнські землі і там купували хліб, вимінювали його за певні речі. В інформації Львівського обкому партії ЦК КП(б)У про наплив колгоспників зі східних областей України та РРФСР від 11 червня 1946 року зазначалось, що за останній час збільшився приплив колгоспників у райони Львівської області з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької, Тамбовської, Орловської, Курської, Брянської, Калінінської та інших областей. І далі в документі йшлося: «Особливо великий наплив має місце в районах, що розташовані неподалік залізничних ліній. Так, у Краснянський район щодня прибуває 300–400 людей, головним чином жінок, у Жовківський – 80–100 людей, Глинянський – 100–150 людей, Городецький – 40–50 людей...»⁸⁵.

Сюди їхали люди із зазначених територій тому, що голод Західної України так не торкнувся. Однією з причин було домінування в укладі їхнього життя одноосібних господарств, що давало можливість селянам більш самостійно розпоряджатися продуктами своєї праці. Тут процес колективізації здійснювався досить повільно (станом на 1 січня 1948 року було усупільнено лише 5,4% селянських господарств). Де він проходив швидшими темпами (Чернівеччина – 22,2%, Ізмаїльщина – 56,7%), там голод був відчутнішим⁸⁶.

Формування колгоспів виявилось аналогічним до 1932–1933 років на Великій Україні, адже здійснювалося насильницькими методами, чинились репресії, депортації людей до Сибіру. Лише з осені 1939 по осінь 1940 років у Західній Україні репресовано й депортовано до Сибіру 10% населення: вислано 312 тисяч сімей загальною кількістю 1 мільйон 173 тисячі чоловік⁸⁷.

Однак радянська влада, щоб не допустити туди приїзду голодуючих, сформувала на залізничних станціях оперативні групи співробітників транспортної міліції. Вони знімали людей з поїздів, відправляли назад, забирали хліб, штрафували. Так, згідно з доповідною запискою сільгоспвідділу ЦК КП(б)У від 21 серпня 1947 року в червні органами транспортної міліції було знято тільки з товарних поїздів 62 тисячі 400 чоловік, а за дві останні декади липня – 97 тисяч 633 чоловік⁸⁸.

⁸⁵ Там само. – С. 31.

⁸⁶ Веселова О. М. Подібність та відмінності голодоморів в Україні 1932–1933 і 1946–1947 років. – С. 252.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. – С. 53.

Лише в Галичину прибуло близько 300 тисяч осіб зі східних областей України та Бессарабії. Багатьох з них у Львові на станції «Підзамче» зупинили війська НКВС. Частина людей, яких тоталітарний режим називав «мішочниками», померла від голоду, холоду і хвороб, частину депортували до Харкова, решту розстріляли відповідно до інструкції: «Здорових товарним поїздом відправити до м. Харкова, хворих утилізувати на місці». У 2005–2008 роках на території Підзамча були проведені розкопки, під час яких виявлено 602 жертви. 28 листопада 2009 року, в День пам'яті жертв Голодомору, на Личаківському цвинтарі (поле №76) відбулося перепоховання останків⁸⁹. А на будівлі станції «Підзамче» встановлено меморіальну дошку з написом: «Схили голову в скорботному мовчанні. Рятуючись від голоду зі східної України та Бессарабії в 1946–1947 роках у Західну Україну прибули тисячі людей. Війська НКВС за вказівкою ЦК КП(б)У їх ловили та відправляли назад, а тих, котрі були кволі та безсилі, «локалізували» на місці. Вшануй пам'ять невинних жертв комуністичного терору».

Протидію репресивним заходам у західних областях України чинили Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія. Вони не дозволяли радянській владі забирати в людей продукти харчування. Завдяки цьому населення Західної України було з хлібом і тому могло дотримуватись однієї з християнських чеснот – бути милостивими, в конкретному випадку нагодувати голодного. Жити, працювати, самостійно розпоряджатися результатами – такою бачили Україну борці за її волю. В одній з листівок УПА зверталася: «Брати з-над Дніпра! Вас гонить голод в Західну Україну з надією, що вдасться тут здобути дещо харчів. Голодова смерть заглядає вам у вічі. Нещастя ваше таке безмірне, що докорів робити вам не можемо. Але знайте, що в Західній Україні народ не пухне ще дотепер з голоду тільки тому, що збройним і пасивним опором не дозволив видерти з себе всього врожаю. Ми тут, в західних областях, наплювали на «першу заповідь – хліб державі» і всіма можливими способами, жертвуючи в багатьох випадках життям і проливаючи кров, відбирали в більшовицьких грабіжників «свій не свій» хліб.

⁸⁹ У Львові перепоховали останки 602 жертв голодомору [Електронний ресурс]. [Режим доступу]: [//https://ZAXID.NET](https://ZAXID.NET).

Брати з-над Дніпра, не давайте хліба більшовицькій державі. Не дозволяйте вивезти хліба з України, бо хліб сьогодні – це бути чи не бути всього народу, цілої нації»⁹⁰.

У 1946–1947 роках на теренах Західної України було зафіксовано понад тисячу акцій УПА, вогневі сутички з відділами МВС–МДБ, озброєними партійними і радянськими чиновниками, які забирали хліб у селян. Режим жорсткими військовими методами намагався боротися з формуванням УПА і підпіллям ОУН, щоб забезпечити виконання державних завдань з хлібопостачання. Так, Тернопільський обком КП(б)У в одній доповідній записці інформував С. Хрущова: «Були вжиті заходи посилення оперативної діяльності оперативного складу райвідділів МВС, підрозділів військ МВС і винищувальних батальйонів у місцях знаходження зсипних пунктів, складів заготзерно, МТС, радгоспів і колгоспів і т. д.

Вище вказані об'єкти були взяті на спеціальний облік, вивчені населені пункти і місцевість, у районах цих об'єктів і на шляхах руху хліба до зсипних пунктів райвідділами МВС разом з гарнізонами практикувались засади. Крім того, здійснена перевірка особового складу, озброєння і боєздатності охорони МТС, радгоспів, токів і глибинних пунктів.

Внаслідок виконання вище перелічених заходів на території області з початку збиральної кампанії було здійснено чекістсько-військових операцій – 619, засад – 739, вбито бандитів – 170, затримано бандитів і ОУНівців – 171, ліквідовано бандбоївок – 7, ОУНівських організацій – 8»⁹¹. У такий жорстокий, людиноненависницький спосіб забиравось зерно, залишаючи народ на голодну смерть.

Не виключаючи окремих природних факторів, все ж чітко простежуються політичні причини голодоморів ХХ століття, які пов'язуються з пануванням в Україні комуно-більшовицького окупаційного режиму. Він намагався не тільки захопити землю, а й позбавити націю політичної свободи, тобто зламати її фізично, а відтак вести послідовну й уперту боротьбу за духовну смерть народу. Ця боротьба виявилася набагато важчою, а успіхи не такими швидкими, як того хотіли окупанти. Навіть ціною мільйонів людських жертв українці зуміли вижи-

⁹⁰ Подаю за: Веселова О. М. Подібність та відмінність голодоморів в Україні 1932–1933 і 1946–1947 років. – С. 254.

⁹¹ Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959 / упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. – К.; Торонто, 2002. – Кн. 2. – С. 181.

ти в часи найжахливіших голодоморів ХХ століття не тільки фізично, а й духовно, до того ж зберегти свій національний організм. Усі перипетії, пов'язані з цими трагедіями, надзвичайно врізалися в людську пам'ять і, незважаючи на неймовірний подальший терор та заборони, вони закріпилися й передалися наступним поколінням.

Завіса десятилітніх мовчань, жорстке табу на ті події, звичайно, не могли не позначитися на актуалізації теми голодоморів в Україні, яка все-таки знайшла своє місце в ланцюгу народної традиції. Відомий американський історик Джеймс Е. Мейс, який у 1980-х роках очолював Комісію з дослідження голоду в Україні 1932–1933 років, створену законодавцями США, дійшов висновку, що голодомор в Україні був не чим іншим, як проявом геноциду. Це підтверджують архівні, історичні джерела. З іншого боку, продовжив дослідник, свідчення людей становлять чи не найголовніше, найцінніше джерело, оскільки «учені майбутнього зможуть отримати основу для оцінки не тільки фізичної шкоди, завданої суспільству, а й шкоди психологічної, духовної»⁹².

---

⁹² Мейс. Дж. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Українознавство. Хрестоматія-посібник: у 2 кн. – К.: Либідь, 1996. – Кн. 1. – С. 209.

РОЗДІЛ 3.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ НАРАТИВНОГО ТЕКСТУ

3.1. Народна традиція.

Пам'ять – «перша заповідь традиції»

В українському лексиконі доволі давно закріпилося й побутує латинське слово «традиція» (*tradicio*), що означає досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, які склалися історично й передаються з покоління в покоління. Цим поняттям користуються практично всі спеціалісти – літературознавці, лінгвісти, історики, етнографи, культурологи. Ним послуговуються і фольклористи. Проте вказані фахівці (та й не тільки вони) тлумачать цей термін по-різному¹. Для нас важливо з'ясувати, який смисл вкладають у поняття «традиція» фольклористи та як вона пов'язується з матеріалом, який тут досліджується².

Учені вважають, що традиція є механізмом акумуляції, передачі та реалізації людського досвіду. Інакше кажучи, – це система зв'язків сучасного й минулого, за допомогою яких здійснюється нагромаджен-

---

¹ Аникин В.П. Теория фольклора. Курс лекций. – М.: УКД, 2004. – С. 30–33.

² Див.: Сокіл В. Народна проза про голодомор 1932–1933 років: текст і традиція / Василь Сокіл // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Науковий збірник. – Донецьк, 2006. – Вип. 10. – С. 153–160; Сокіл В. Народна проза про голодомор: питання традиції / Василь Сокіл // Народна творчість та етнографія. – 2007. – №6. – С. 87–91; Сокіл В. «Лише істинне достойне пам'яті», або етнокультурні виміри голодомору 1932–1933 років / Василь Сокіл // Вісник Інституту економіки і туризму. – 2008. – №3. – С. 159–162.

ня, відбір, стереотипізація знань, умінь, навичок, норм поведінки та їх передача³. Традиція, як і культура загалом, перебуває у площині колективної пам'яті, що становить нероздільний комунікативний ланцюг. «Пам'ять» вносить відтінок пасивності, «традиція» передбачає активність, багаторазовість відтворення, вміння передати свої здобутки наступним генераціям, а це можливо при міцній народній пам'яті, яка теж є наскрізь традиційною.

У науковій практиці традиції умовно поділяють на вербальні та невербальні. Вербальна традиція може бути як усною, так і писемною, хоча різниця між ними стосується не стільки самої суті, скільки засобів її передачі – усними чи писемними формами. Необхідно підкреслити, що усна традиція повноцінно існує тільки в процесі її функціонування, а це гарантує їй близькість до живого спілкування, народного слова. Однак у певний момент усна традиція може переходити в писемну (для творів про голодомори сьогодні дуже актуально). Переведення звукової форми фольклорного тексту в писемну ніколи не буде адекватним і супроводжуватиметься втратами інформації, оскільки важко відтворити тембр голосу оповідача, манеру оповіді, інтонацію, способи аудіовізуалізації. «Записана розповідь, – зазначав С. Мишанич, – якою б досконалою не була, втрачає багато елементів її поетики. Зафіксований твір переноситься в площину писемного зразка, в якому все художнє навантаження обмежується лише словом у його знаковому вираженні»⁴.

Основу кожної традиції становить досвід того суспільного колективу, який володіє нею і підтримує незалежно від того, чи той досвід нагромаджений упродовж століть чи десятиліть. Практика передачі інформації про голодомори з погляду часової дистанції здається зовсім незначною, проте в ній зберігаються вже певні стереотипи, вироблені раніше, а також породжені конкретними ситуаціями. Ці ситуації типові, через те що вони повторюються в межах досліджуваної теми. Вже саму тему можна вважати суцільним стереотипом, моделлю її реалізації, адже вона зафіксована народною, масовою творчістю. Це дозволяє нам зарахувати її до традиційних, бо вона повторюється більшою чи меншою мірою в кожному конкретному випадку незалежно від хронології подій, її територіальної прив'язки.

³ Чистов К.В. Народные традиции и фольклор / К. В. Чистов. – Л.: Наука, 1986. – С. 108.

⁴ Мишанич С. В. Біля джерел народної прози / С. В. Мишанич // Народні оповідання / упоряд. С. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 28.

Відносно невелика часова дистанція «життя» народної прози про голодомори, вважають деякі дослідники, є причиною того, що окремі твори позбавлені ознак «фольклорності чи фольклоризації (?)» та досі залишаються «на рівні звичайних свідчень, спогадів, повідомлень – *одноразових текстів*». Тому проблематично говорити про їхню пов'язаність з фольклорною традиційністю⁵. До речі, термін «разові» тексти запропонував російський дослідник К. Чистов. Він писав: «Тексти, які виникають (продукуються) в процесі звичайного спілкування і не утримуються в традиції, тобто не запам'ятовуються і не відтворюються вдруге і в подальшому будь-яку кількість разів, ми пропонуємо назвати *разовими*»⁶. Цей термін присутній і в попередньому його виданні, в якому підкреслюється, що «разові» тексти не утворюють традиції як такої, тому що функціонування фольклору здійснюється шляхом передачі засобів і способів організації текстів, зрештою самих текстів⁷. Висловивши припущення щодо «одноразових текстів» у голодоморній тематиці, український автор не навів на його користь жодних аргументів, не підтвердивши конкретними прикладами. Власні кількарічні польові дослідження голодоморів ХХ століття не дають нам підстав погодитися з цією думкою, бо інформатори хоч і розповідали про окремі випадки, все ж ці епізоди виявлялися типовими. І не важливо було, хто помирає з голоду чи рятувався від нього, адже усі ці картини стереотипні, характерні для різних теренів України, охоплених голодом. «У нашому селі, як мабуть, і по всій Україні, був великий голод. Позабирали все, що було, вишкребли до останньої зернини»⁸, – ідеться у записі з Дніпропетровщини. Більше того, усна проза засвідчує стійкість певних життєвих норм, пріоритетів українців, повідомляючи про конкретні факти, втілені в ту чи іншу форму. У цих текстах проявляються схожі форми життя селян у часи голодоморів, їх принципи поведінки.

Художня «організація» оповідання не має нічого спільного з «разовістю». У підтексті наведеного припущення про «разовість» окремих

⁵ Кирчів Р. Трагедія голодомору у фольклорному відображенні // Відлуння голодомору - геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / Роман Кирчів. – Львів, 2005. – С. 41–64.

⁶ Чистов К. В. Устная речь и проблемы фольклора / К. В. Чистов // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988. Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1988. – С. 332.

⁷ Чистов К. В. Фольклор и культура этноса / К. В. Чистов // Народные традиции и фольклор. – Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1986. – С. 32.

⁸ Народні твори про голодомор. – С. 73.

творів про голодомор проглядається натяк на ознаки «індивідуальної» творчості. Очевидно, цей момент насторожує деяких фольклористів, які досліджують «класичні» взірці. На моє глибоке переконання, індивідуальна творчість належить літературі, авторам-професіоналам. Творчість у фольклорі ґрунтується на спадковості, яка здійснюється за типовими поетичними формами. Кожен народний оповідач бере з традиції те, що йому найбільше імponує, однак виключається авторство. Ще Д. Ліхачов сказав: «Автора у фольклорному творі немає не тільки тому, що відомості про нього, якщо він і був, утрачені, але й тому, що він випадає із самої поетики фольклору, він не потрібен з погляду структури твору. У фольклорних творах може бути виконавець, оповідач, але в ньому немає автора, творця як елемента самої художньої структури»⁹. На мій погляд, помилковою є практика деяких сучасних видань прозових матеріалів, коли у збірнику ставиться наперед ім'я та прізвище «автора» – оповідача тексту¹⁰, адже це зайвий раз підсилює тезу про «індивідуальну», а не народну творчість. Індивідуальність людини не простежується і в самому тексті, бо фольклор виражає інше – те, що об'єднує народ між собою. На цій основі постає своєрідність фольклору як мистецтва слова. Уподобання окремої особи виражається не в неповторності її власного сприйняття і розуміння світу, а у відборі з прийнятих іншими, які їм найбільше імponують. Кожен оповідач оперує «загальними місцями», певними клішованими формулами, але не виходить за межі загальноновживаних традиційних форм творчості, які могли скластися у той чи інший історичний період, конкретній темі. Такі твори мають тенденцію стирати індивідуальне. Оповідачі, за спостереженнями І. Франка, «находять готові мотиви, звичайно в виді якихось простих оповідань, анекдотів або слухів, і надають їм певну форму, традицією уперту форму або щонайбільше комбінують їх в спосіб більше або менше простий з іншими традиційними елементами. Так посталий твір переходить з уст в уста як спільна власність цілого племені, бо кожна частина, кожний складник того твору вже й перед тим був усім зв'язний. Але, переходячи з уст до уст, твір той підлягає тисячним дрібним змінам річевим і формальним: сей докине невеличкий рисок психологічний, той умотивує ліпше якийсь поступок, ліпше виразить якесь чуття, третій ви-

⁹ Ліхачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. / Д. С. Лихачёв. – М.: Наука, 1979. – С. 237.

¹⁰ Яворівщина у повстанській боротьбі / зап., упоряд. Є. Луньо. – Львів: Літопис, 2005. – Т. 1. – С. 19–497.

гладить форму, одним словом твір шліфується, тратить ті невеликі ціхи індивідуальні, які первісно міг мати, стається народним, традиційним в повній значенні того слова»¹¹.

Треба наголосити, що однією з важливих ознак фольклору є усна форма його побутування. Вона забезпечує природне життя народних зразків, а також безперервність творчого процесу. З іншого боку, не менш важлива і така категорія, як імпровізаційність, що проявляється в межах фольклорної традиції. Йдеться про створення тексту в момент виконання без попередньої підготовки інформатора, адже він спирається на вже сформовані правила й схеми. Оповідач, імпровізуючи, підтримує побутування традиції формою руху фольклорного взірця. З цього приводу писав М. Грушевський: «Твір незаписаний – перепущений через усну традицію поколінь, часом довгого ряду їх – тратить сі [індивідуальні. В. С.] контури, обтирається, шліфується, як камінь, несений водою. Колектив, властиво, цілий ряд колективів, через які сей твір переходить, мандруючи з покоління в покоління, з краю в край [...], мають тенденцію стирати все індивідуальне, зв'язане з обставинами місця й моменту, а поміщати й розвивати найбільш загальне, яке віддає настрої типові, загальнолюдські, більше менше спільні різним верствам, часам і місцям»¹². Прозові народні твори можуть зазнавати істотних змін, тому що вони виконуються без підготовки, експромтом. «Оповідач вважає своїм правом, – акцентував той же М. Грушевський, – зміняти, перекладати, комбінувати доволі її мотиви і загальні місця, – далеко свободніше, ніж у пісні. Се ж свободна гра фантазії, забава інтелекту. Вона змінна до крайності, хоч певні загальні місця, мотиви, «атоми» її бувають досить постійні і стрічаються в цілїм світі»¹³.

Встановити риси фольклору можна на основі доволі згромадженого і стійкого матеріалу. Сьогодні вже маємо такий фонд джерел про голодомори. Відомо, що фольклор виникає внаслідок простої обставини – багаторазовості творчого акту, його повторення. Ясна річ, що справжнього, природного творчого процесу не відбувалося, бо існували заборони з боку тодішньої існуючої влади на відкрите й повноцінне висвітлення теми, передачі відомостей наступним поколінням. Проте навіть у прихованій, конспіративній формі усна творчість існу-

¹¹ Франко І. «Тополя» Т. Шевченка / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 28. – С. 76.

¹² Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський – К.: Либідь, 1993. – Т.1. – С. 57.

¹³ Там само. – С. 167.

вала, передавалася в колі родини, близьких друзів, знайомих. «Мій внук питав мене про тридцять третій, так як ви, – поділилась інформацією жителька села Любовичі на Житомирщині. – Ви ж питаєте про тридцять третій. От і їм сьогодні інтересно знати»¹⁴. Так проходив певний відбір тем, сюжетів, окремих мотивів, які задовольняли суспільні, побутові, інформативні, естетичні потреби хай до часу обмеженої аудиторії. У зв'язку зі здобуттям Україною незалежності ці твори стали надбаннями ширшої слухацької (читацької) аудиторії. Щоправда, ще й досі деякі оповідачі не позбулися страху покарання за оприлюднення фактів про голодомор: «А ... не засудять»¹⁵, – з недовірою звернулася до записувачки 80-річна бабуса Ганна Шевчук із села Новоіванівка Дніпропетровської області.

Зараз на розповсюдження народної творчості, пов'язаної з голодоморами, впливає друкована продукція, радіо, телебачення: «Це були тяжкі часи, важко це згадувати. Та ви ж уже багато чули про голод і по радіо, і в газеті пишуть частенько»¹⁶. Однак ці засоби не канонізують текст, не припиняють його подальшого фольклорного життя. Уснопоетичні твори набирають стійких традиційних обрисів. Оповідна проза про голодомори зробилась надбанням не окремої людини (оповідача, слухача), а перетворилась у масову творчість. Такий об'єктивний характер народнопоетичної традиції загалом, і в тому полягає її відмінність від традиції, яка властива літературній, авторській творчості.

Важливе місце у фольклорній традиції посідає ідейно-образний смисл, який втілюється в художніх творах, і є психологічною дією, без якої немислима творчість. Вона щось виражає і передає людям. У прозі про голодомори домінує установка про насильницьку зміну суспільно-політичних, сімейно-побутових, господарських та інших порядків. Це суперечило ментальності українського етносу, яка визначає орієнтири людей, у яких виявляється національний характер. Українцям притаманне поєднання рис, з одного боку, індивідуалізму, а з іншого – елементів колективізму. «Моя мати жила у Байдівці, – згадує Марія Коломацька із Старобільського району Луганської області. – Сім'я була 15 душ. Жили індивідуально, і всім робота була – молодим, і старим, і пожилим. Старі бабушки хлібушку пекли дома, а молоді їздили на поле – чи кіннями, чи волами. І все було харашо»¹⁷. У тексті прямо гово-

¹⁴ Українці про голод 1932–1933. – С. 88.

¹⁵ Народні твори про голодомор. – С. 127.

¹⁶ Там само.

риться, що люди надавали перевагу власним потребам, а це своєю чергою робило їх вільними, незалежними. Проте в центрі згромадження залишалася сім'я, яку вони шанували, поважали, вболівали за неї.

Через код фольклорної пам'яті розкривається менталітет народу. Не треба забувати, що в кожного народу свій менталітет. Скажімо, є народи-воїни, народи-рибалки, народи-скотарі. Українці вважаються хліборобами, хоча це не означає, що між ними не було людей інших професій. Якраз із землею пов'язується світобачення українця, спосіб життя, його емоційно-образна система. Там, у джерелах людської фантазії, глибинних асоціацій, наголосила сучасна дослідниця К. Фролова, в джерелах мудрості народжується, твориться емоційно-образний каркас ментальності народу, той духовний код неповторного світосприйняття, який передається з покоління в покоління¹⁸. Зв'язок українців із землею, шанобливе ставлення до неї і до всього суцього на ній виразно постає і з народних оповідань, переказів про голодомори. Мусимо чітко підкреслити, що тема землі, сільського буття з усіма його болями й стражданнями наскрізь традиційна і становить важливу ланку в комунікативному, інформаційному ланцюгу народу, вмонтовану у відповідне емоційно-експресивне поле.

Підвалини української ментальності закладені землеробством, яке було споконвіку їхнім традиційним заняттям¹⁹. «Я житель Гайшина з предків, – підкреслив Феодосій Горбовий. – Це моя батьківщина. Батько робив на землі. У батька було 10 гектарів землі»²⁰. Оповідач зізнається, що він «з предків» селянин, а його попередники займалися рільництвом. З цим пов'язана важлива риса українців – працьовитість («жили за рахунок своєї праці», «труженик великий», «дуже трудова людина»). Характеризуючи Україну початку ХХ століття, видатний наш філософ і публіцист Євген Сверстюк підкреслив: «Нація в основному селянська. Україна найбільшим своїм багатством вважала землю. Надії пов'язувались з добрим господарем – статечним, працьовитим носієм традиції, творцем доброго ладу. Цього господаря босяцька влада заарештувала, як злочинця й вивезла на Північ – угноювати чу-

¹⁷ Врятована пам'ять. – С. 323.

¹⁸ Фролова К. Естетичний аспект фольклорної пам'яті / К. Фролова // Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 10.

¹⁹ Павлюк С. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / Степан Павлюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.

²⁰ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 151.

жу землю. Їхнім же багатством і спадком розпоряджалися на свій розсуд прислужники й раби нової влади»²¹.

Ще давні греки вважали, що лише істинне достойне пам'яті, а те, що зберігається, – істинне. Згідно з Аристотелем, «пам'ять» – це загальний стан душі, вмістилище образів, а «спогади» – конкретне втілення цієї здатності²². До таких безпосередніх втілень пам'яті про голодомори належать спогади очевидців цих трагедій чи тих, хто опосередковано переповідає про них зі слів інших осіб. Матеріальне буття таких творів вписується у властиву фольклорну форму, адже ті зберігаються у закодованому вигляді людською пам'яттю, яка є його одвічною особливістю.

Звичайно, є велика різниця між пам'яттю учасника події, який розповів про побачене та пережите, і пам'яттю оповідача, котрий за своєю інформацію від іншого носія. Різна при цьому і міра емоційної реакції, душевних переживань, які визначають роботу пам'яті. Емоції учасника події більш безпосередні, виразніші, а пам'ять гостріша. Оскільки носіями тієї інформації могли бути талановиті чи менш обдаровані оповідачі, а це вже торкається поетичного рівня творів. Оповідь безпосереднього свідка подій голодоморів деталізована, значною мірою драматизована. Вона відтворює все, що він робив, що говорив, що чинили інші учасники подій. Антін Запотоцький із села Пекарі Канівського району Черкаської області так передає картину врятування хлопчика від голодної смерті: «Одна жінка неслá хлопчика на кладовище живого. А коло магазiна – там жила жінка і чоловік (бездiтні вони́ були́). А вона на плеча́х його́ неслá. Та колí вона до не́ї дійшла, він ше живiй, але так голiвку повісив за плéчi і висiть, а очiма ше дíввиться. А вона, та жiнка, пита́:

– Кудí ви його́ несéте?

А вона ка́же:

– На кладовище несéм, бо вже нема́ далí чим спасáться, í вже він до вéчора не доживé.

А вона прóсить:

– То ви оддáйте менí його́.

Та жiнка согласíлась:

– Возьмiть!

²¹ Сверстюк Є. Аксіома, яку треба доводити // Слово і час. – 1993. – №6. – С. 7–8.

²² Аристотель. Воспоминание и память // Память и забвение. Дерево истории идей: Собр. текстов в 2-х т. – / Аристотель. – Х.: Континент, 2000. – Т. 1. – С. 95.

А вони́ як булі́ вдвох з чоловіком, то трішки булі́ зажі́точні, то в їх було́ шо їсти. То вона́ взяла́ то́го хлопчика. І вони́ потро́шечку дава́ли їсти, бо ба́гато не мо́жна було́ дава́ть. Бо якби́ він наї́всь, то поме́р би, а потро́шечку. І вони́ його́ годували́, годували́, і він ожи́в»²³.

Існує й інший тип оповідачів про голодомори, коли переважає в їхній розповіді опис події. Таких творів у досліджуваному циклі більшість, коли змальовується ситуація, скажімо, розкуркулення селян – хто і як забирав майно, хто і що їв, рятуючись від голоду. Тут простежується тенденція до відносної стійкості розповіді, до структурної стабільності. Її можна виразити загальною картиною: все забирали («до чистенька») все, що могли, їли, аби врятуватися від голодної смерті; трупи всюди валялися чи скидали їх до ям без будь-яких християнських обрядів захоронення.

Треба наголосити, що народ пам'ятає особливо важливі історичні події, великі соціальні потрясіння, у нашому випадку голодомори, де найглибший слід залишив 1932–1933, який для мільйонів людей став своєрідним рубежем. Відлік часу у народній прозі здійснюється «до» і «в тридцять третій рік». Час ніби застиг на цих датах: «В три́дцять трéтiм годú», «Голодомóр три́дцять трéтього до моги́ли не забу́ду»²⁴, «Хоч мені небагато років, але я дуже пам'ятаю той час, коли все це згадую, все відроджується в моїй пам'яті і знову переживання, бо в історію ввійшли мої переживання на все життя. Я пам'ятаю краще 1932–1933 рік – голод»²⁵. Ці дати глибоко закріпились у людській пам'яті і викликають незмірні емоції.

Роль пам'яті у житті людей настільки велика, що американський учений Поль Валльєр вважав її першою заповіддю традиції, адже вона робить цю останню надійним джерелом знання²⁶, бо родоначальницею будь-якого знання виступає пам'ять. Це не звичайний собі слух чи навіть мода на тему з погляду сучасності, а втілення істини, нехай і відносної, від безпосереднього носія об'єктивної інформації, яка заслугує уваги й довіри. На її підтвердження в текстах про голодомори знаходимо формули, які підкреслюють, що ці знання здобуті із власної пам'яті, і вони достовірні: «Я до́бре пам'ята́ю», «Шоб же я не пам'ята́ла три́дцять трéтього годú?.. Пам'ята́ю, дуже й дуже», «Я до́бре

²³ Українці про голод 1932–1933. – С. 116–117.

²⁴ Там само. – С. 58–59, 70.

²⁵ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 116.

²⁶ Валльєр П. Традиция / Поль Валер // Личность и традиция: Аверенские чтения. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 92.

те тямлю, але ж я тямлю, як вігнали з хати, да о́сеню...», «Ніко́ли не забу́ду»²⁷, «Скі́льки мені в со́рок сьо́бий рік бу́ло? Ну, де́сь ві́сім ро́ків. Запам'ята́ла, шо ду́же їсти хті́ла»²⁸.

Народ завжди прагнув до досконалих та ефективних засобів закріплення життєвого досвіду, освоєння навколишньої дійсності. Кращі результати давало емоційно-образне мислення, без якого неможливий жоден спогад про голодомор, адже він пронизаний суцільними переживаннями як реципієнта, так і слухача. Варто підкреслити, що будь-яка творчість розпочинається з простої репродукції життєвих подій, ситуацій, образів, тобто того, що було в людській пам'яті, – пережите, відчуте, сприйняте. Водночас у процесі репродукування образи не прямо адекватно відтворюються, вони зазнають також певних змін, навіть безпосередньо побаченого й пережитого. Інакше кажучи, це не копія, а творче переосмислення дійсності. Психологи доводять, що репродукування є не чим іншим, як відтворенням зорових образів, здебільшого трагічних і вражаючих. Це підтверджується досліджуванним матеріалом: «І за́раз на́че ба́чу Ва́рку Ха́рлако́ву. Лежа́ла, як коло́да ко́ло цьо́го мо́стика, дівка, доросла дівка»²⁹. Або інший приклад: «Я коро́ву па́сла тоді́ бі́ля кла́довища, а бу́ло приво́зять гарбо́у ме́ртвих і ше бу́ло шось живе́ вору́шиться. А їх переки́нуть (я́ма вже ви́копана) в я́му, те вго́ру нога́ми, а те рука́ми, а те... Хто як попа́ло. А тоді́ вп'я́ть ба́чу, бу́ло приво́зе ба́тько або ма́ти у сві́ті заку́тану дити́ну а́бо дво́е та́чкою»³⁰. Не менш вражаюча візуальна картина і з голоду 1946–1947 років: «На́шій жі́нці ... То́же тягну́ли га́ками з цим кле́цком, що везла́, з пої́зда впала́, обі́дві но́ги відрі́зав пої́зд, бо все ї́хали това́рняка́ми, на́ве́рхи на пої́зд»³¹.

Дослідники запитали, що «репродукуються образи одиничних, а не тих, що трапляються на кожному кроці предметів. Та оскільки одиничне зустрічається, звичайно, рідко, то й воно зберігається тільки в тому випадку, коли це сильно діюче з тих чи інших причин на нашу зорову систему враження. Таким чином, ясніше і яскравіше репродукуються образи виключних і при тому сильних вражень»³².

²⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 67, 92, 98, 143.

²⁸ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №137.

²⁹ Українці про голод 1932–1933. – С. 167.

³⁰ Там само. – С. 185.

³¹ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – № 242.

³² Блонский П. П. Память и мышление / П. П. Блонский // Блонский П. П. Избр. педагог. и психолог. соч. – М.: Наука, 1979. – Т. 2. – С. 214.

Плідне користування ресурсами пам'яті вимагає «занурення» в минуле. Ясна річ, що фізично повернутися в нього неможливо, хіба що уявно, через сприйняття окремих ефектів. Саме в людини розпочинається активний творчий процес, що супроводжується переживаннями й емоціями. При цьому в оповідача спрацьовує «емоційна пам'ять» як здатність запам'ятовувати сильні враження (сум, страх). Вона, своєю чергою, впливає на динаміку створюваного сюжету, художню глибину тексту. Наведу найкоротший за обсягом, але дуже місткий за змістом та експресивністю зображення твір у моєму записі: «Галька Самохваліха принесла у двір сумну новину: сказала одній матері, що Альошу, її сина, там і там з'їли.

Побігла мати. У хату вскочила – на підлозі кісткі людські та шматкі м'яса. Мама впізнала лише по черевічках на підобах позбавлених, що це був він»³³.

За експресивністю змалювання події цей текст можна поставити хіба що в ряд зі Стефаниковою «Новиною». Рефлексія у народному зразку надзвичайно сильна, бо спрямована на рідних і близьких. Крім того, вражає образ старих позбавлених черевиків як підтвердження факту канібалізму, який закарбувався у пам'яті оповідачки.

Події, факти, випадки, емоційно пережиті, залишили глибокий слід у пам'яті, як в оповідачки з Луганщини: «Ой, скільки люду!.. Якé оцé булó... Ви збуторóжили мені пám'ять. Зачну́ думать: отám булі́ люди – нема́, і там же булі́ люди, а нема́. Воні́ усі пішли́. Оддзвоні́в голодомóр»³⁴. І далі вражаюча розповідь про жакливу смерть баби Вовчихи, хлопців Бабенків, про одинадцять померлих душ з однієї сім'ї. Такі оповідання відзначаються, з одного боку, експресивністю викладу подій, динамічністю, а з іншого – достовірністю побаченого. Тут підходимо до не менш важливої ознаки оповідань і переказів про голодомори – довіри до розказаного, що в них немає фальші. А таке довір'я обов'язкове для життя традиції, адже традиція є щось перейняте від інших, бо слухач довідався про подію від очевидця-оповідача. Він не тільки дізнався, а й зміг переконатися наочно, як це продемонструвала інформаторка з Кіровоградщини В. Тинко: «Ти просиш мене розповісти про голод? То я краще зараз кофтину зніму, і ти руки мої подивишся, і спину, і плечі. Дивись, осьо, бачиш ці шрами? Так це той рік по мені залишив. Ні, це не били, ні. Це тіло гнило і випадало шматками»³⁵.

³³ Українці про голод 1932–1933. – С. 134.

³⁴ Там само. – С. 151.

³⁵ Народні твори про голодомор. – С. 97–98.

Отже, на сьогодні вже сформувалася у народній прозі про голодомори міцна традиція. З покоління до покоління передається типовий перебіг подій з кожного села, родини, дуже схожі по всій Україні, – відбирання хліба в людей, рятування від голодної смерті, зрештою масові вимирання. Однак ті, що вижили, зберегли їх у пам'яті, а пам'ять незнищенна.

3.2. Гендерний аспект народної прози

В останні десятиліття науковці порушили таку важливу проблему, як гендерний підхід у з'ясуванні різних явищ культури. В перекладі з англійської мови слово «gender» означає «рід». Воно використовується сьогодні у значенні «співвідношення людей різної статі» чи «соціальний конструкт статі». У нашому випадку йдеться про роль соціостатевих та комунікативних статусів учасників та носіїв інформації. До речі, категорія статі і гендера не рівнозначні. Гендер, будучи культурно та історично відносним феноменом, визначається не стільки біологічно, скільки соціокультурно. Він також розглядається як сукупність уявлень про особистісні та поведінкові особливості чоловічого й жіночого (маскулінного й феміністичного).

Дослідження на цю тему спочатку з'явилися за рубежом³⁶, відтак і в нашій національній науці³⁷. Найбільш активно розробляють її лінгвісти, етнологи, психологи³⁸. Вчені відзначають, що найсуттєвіші риси етнопсихіки зберігає фольклор, оскільки він «дозволяє не лише зрозуміти історію народу, але й пізнати характер його сподівань, ідеа-

³³ Українці про голод 1932–1933. – С. 134.

³⁴ Там само. – С. 151.

³⁵ Народні твори про голодомор. – С. 97–98.

³⁶ Stoller R. Sex and Gender. – Vol. 1–2 / R. Stoller – London, 1968; Shapiro J. Anthropology and the Study of Gender / J. Shapiro // Soundings: An Interdisciplinary Journal. – Vol. 64(4), 1981. – Р. 446–465; Воронина О. А. Основы гендерной теории и методологии / О. А. Воронина // Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / под общ. ред. О. А. Ворониной. – М.: МЦГИ, 2001. – С. 95–105.

³⁷ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с; Волкова І. О. Жіноче питання в Україні (друга пол. XIX ст.). Автореф. дис. канд. політ. наук / І. О. Волкова. – Одеса, 1995. – 24 с.; Гендер і культура. Збірник статей / упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2001. – 224 с.

³⁸ Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2009. – С. 126–129; Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі / О. С. Кісь. – Львів, 2008. – 271 с.; Бендас Т. В. Гендерная психология. Учебное пособие / Т. В. Бендас. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.

лів, систему моральних та соціальних цінностей, широкий спектр суспільних відносин»³⁹. Українські фольклористи так прямо ще не ставили, тим більше й не розв'язували цієї проблеми. Одну з перших спроб зробив автор цієї праці⁴⁰. О. Кузьменко на основі незначної кількості власних записів текстів про голодомор 1932–1933 років з Вінниччини попередньо висловила припущення, що інформатори цих матеріалів здебільшого жінки⁴¹. Відразу зазначимо, що в тому є рація, і ми трохи згодом обґрунтуємо її статистичними, етнопсихологічними, лінгвістичними даними з усієї України. Однак далі дослідниця допустила серйозну неточність, вважаючи, що жінки-інформатори, – це «назагал типово для оповідної традиції»⁴². До такого висновку наштотувнула її цитата у монографії про усні народні оповідання С. Мишанича, взята з книги-репортажу письменника А. Адамовича «В соавторстве с народом» про події Другої світової війни, котрий запримітив, що талановитих оповідачів «легше було відшукати в селі, ніж у місті, і серед жінок вони траплялися частіше, ніж чоловіків...»⁴³. Чи є «назагал» (до речі, літературні відповідники цього слова – «загалом», «взагалі», «у цілому») ця картина типова для оповідної традиції? Безперечно, що ні. Здійснений аналіз респондентів історичної народної прози показав протилежне: із 193 позицій у покажчику інформаторів, ідентифікованих за ґендерним принципом, чоловіків виявилось 136, жінок – 57, що відповідно становить 71 та 29%⁴⁴. Наближеною до цієї статистики є ситуація і в казковій прозі, а якщо взяти до уваги, що закарпатські казкарі в основному чоловіки⁴⁵, то й поготів.

Повернемося до характеристики носіїв наративів про голодомори в Україні за статтю. Ще раз потверджуємо, що це дійсно переваж-

³⁹ Кон І. С. К проблеме национального характера / И. С. Кон // История и психология / под ред. Б. Ф. Поршнёва, Л. И. Анциферовой. – М., 1971. – С. 135–136.

⁴⁰ Сокіл В. Гендерний аспект наративів про голодомори / Василь Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2010. – Вип. 34. – С. 379–387.

⁴¹ Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини) / Оксана Кузьменко // Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 91.

⁴² Там само.

⁴³ Мишанич С. В. Усні народні оповідання: Питання поетики / С. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 193.

⁴⁴ Історичні перекази українців / збір. та опрацював В. Сокіл. – Львів: Вид-во М. Коць, 2003. – С. 283–285.

⁴⁵ Зачаровані казкою: Українські народні казки Закарпаття в записах П. В. Лінтура / упоряд. І. М. Сенька та В. В. Лінтура. – Ужгород: Карпати, 1984. – С. 16–495.

но жінки, і, як правило, старшого віку, котрі були учасниками, свідками (за окремими винятками) тих надзвичайно драматичних подій. Щоб не виглядала ця теза голосливо, наведемо деякі статистичні дані за такими публікаціями:

1) Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. Свідчення / упоряд. Авраменко Ю. В., Гнатюк В. М. Інформатори: жінки – 150, чоловіки – 100; відповідно: 60 і 40 %⁴⁶;

2) Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи Василя Сокола. Інформатори: жінки – 65, чоловіки – 23, відповідно 85 і 15%⁴⁷;

3) Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роки. Інформатори: жінки – 150, чоловіки – 26; відповідно 74 і 26%⁴⁸;

4) Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 на Луганщині. Свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. Інформатори: жінки – 226, чоловіки – 61, відповідно – 78 і 22 %⁴⁹.

Основу наративів про голодомори становить побутова тематика, сюжети часто-густо напружені, навіть драматичні, тому більше перебувають у сфері зацікавлення жінок. Такий стан пояснюється певними факторами, пов'язаними з психофізичними особливостями носіїв інформації. Щодо специфіки особистості й темпераменту, психологи стверджують, що жінки більшою мірою екстравертні (лат. «extra» – «зовні» і «verto» – «повертаю») – спрямовані на зовнішній світ і діяльність у ньому, зацікавлені в основному зовнішніми предметами. Жінки також товариські, дбайливі й емоційні (співчутливі), особливо емоційні. Чоловіки більшою мірою автономні, настійливі й інтелектуальні. Манера їхньої оповіді активна й предметна, відзначається емоційною стриманістю.

Отже, зміст, манера оповіді чоловіків та жінок досить різняться. Для чоловіків важливішою є інформація, тобто факти, цифри, результати. За приклад візьмемо розповідь В. Глюза із с. Товстий Ліс Чорнобильського району Київської області: «У трі́дцять трéтьом годý... Ёто ше до трі́дцять трéтього гóда. І щé був стáрий режі́м, а потóм стáла сові́тская вла́сть. Розбі́лі люде́й на катего́рії. Пéрва «А» – се безземельні. Пéрва «Б» – се десяти́на землі. Вто́ра «А» – середня́к. Вто́ра «Б» – подкула́чник. Так? Так! А шо ж я мав? Ну, ба́тькова ха́та, хлевéц був, там земе́лька

⁴⁶ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 50–391.

⁴⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 188–190.

⁴⁸ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 279–281.

⁴⁹ Врятована пам'ять – С. 450–451.

була, во́лікі булі. Постановілі: менé (на́да говоріть і́стину)... Постановілі менé: подкула́чник. Так! Забра́лі во́лікі, забра́лі коро́вкі. Дво́є дете́й, ма́ть ста́ра ... А ми́не́ кудá?»⁵⁰

Як бачимо, інформатор зосередився на дійсному факті поділу людей владою на категорії щодо наявності у них відповідної кількості землі, іншого майна. Конкретизуючи приналежність селян до тієї чи іншої категорії, він підтверджує її цифрами («десяти́на землі»). Далі оповідач перераховує, що забрала у них «сові́тська вла́сть». Його мовлення стримане, хоча фраза «я хо́дів па́стись, як живо́тне» викликала у нього сльози (у чоловіків рідко це трапляється).

Оповіді жінок про голодомори емоційніші, ніж у чоловіків, вони насичені тривожними почуттями, глибокими внутрішніми переживаннями. «Аж пла́кати хо́четься, як розка́зуєш, – зізнається Мотрона Закуси́ло із с. Високо́пілля Валківського району Харківської області. – Там лежи́т – вже здиха́є, той ора́в-ора́в, от при́їхав на та́бор, ви́пряга́є ко́ні – уже́ несу́т його́. Несу́т, уже́ доди́хає, а ру́чку про́стяга́є – їсти ду́же хо́четься. Са́ме найгі́рше – із го́лоду вми́рати»⁵¹.

У мовленні жінок частіше спостерігається описовий план зображення. Достатньо деталізує свою оповідь про заховання зерна Надія Луцишина з Вінниччини: «Була піч така, а під нею ни́ша, то мій ба́тько туди мішо́к ячменю́ всну́в, а ма́ма її зама́стила, усе зама́скерувала, дро́вами закла́ла. Але коли ба́тько пішо́в, бо ми на окра́їні села́ жили, коли ба́тько пішо́в у село́ і почув там, що скрі́зь із за́лізними па́лицями хо́дять і стука́ють, і в землю́ втика́ють, шука́ють того́ хлі́ба, то при́йшов ба́тько і з мамо́ю вночі́ розвали́ли все це. Витя́гли той мішо́к ячменю́ та сховали́ були́ на посі́вну, щоб посі́яти було́ чим. Та вони́ при́йшли, та забра́ли все це»⁵².

Високою експресією відзначається епізод переховування власної корови, який майстерно відтворила Ярина Телятник із села Суботова, що на Черкащині. Він адекватно передає напружений внутрішньо-психологічний світ оповідачки – безпосередньої учасниці події: «А менé ото́ вже сі́пали: «Дава́й коро́ву!» В оди́н де́нь визива́ють у штаб. Пішла́ я. Оди́н чо́ловік мені ка́же:

– Йди́ додо́му, не йди́ туди́, бо за́чіня́ть у ту хо́ло́дну ха́ту тебе́. А я ж дити́ну замкну́ла в ха́ті.

– Коро́ва є в те́бе? – ка́же той чо́ловік.

⁵⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 31.

⁵¹ Там само. – С. 169–170.

⁵² Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 86.

– Є, – кажú.

– Вйведи, бо сю ніч брátимуть корóви.

Я додóму та за ту корóву – та в бéрег. Чéрез чужий двір провела, прив'язала в лозі. А морóз такий па́да на зéмлю!.. Я сіла на лозину та й плачу. Дúмаю: «Покинула дитину малú в хátі і оцé сидю. А де ж мій Панас? Він же ж оцé не зна́, де я з корóвою».

Бuló прийде́, шо зарóбить там, уночі принесе́ мені – чи бороше́нця, чи картопли́ну яку́сь.

Та прив'язала я корóву. Прийшла́ додóму – аж слі́д по морóзу: приходили́ вже по корóву. А я там за лозу́ прив'язала. От сидю́ я в хátі, не сві́тло. Бою́сь вже сві́тить. А це шось сту́ка. Я мовчу́. До вікна́ підходю́. Сту́ка. А я:

– Хто такий?

– Це я, – ка́же, – чоло́вік прийшо́в»⁵³.

Порівняльний аналіз мовного коду інформаторів за гендерним принципом свідчить, що у спогадах чоловіків про голодомори простежується більша кількість іменників і дієслів. Наведемо повністю текст у моєму запису від Григорія Нижника із с. Корогод Чорнобильського району: «Іде́, іде́, впав ко́ло забо́ра, на ву́лиці про́сто, вмер з го́лоду.

В нас був ко́нь, в ба́тька, я з ба́тьком ше́ жив. Корóву прода́в да купля́в харчо́вку. Ну, шо ун робив ко́нем, до це́ нікого́ ни касáється. Дак ми пережи́ли. Оцé корóва нас пере́годувала́. В нас сем'я́ то́же вели́ка була́. То ба́тько на заробі́тки в Я́нов ї́здив, то привезе́ пасажі́рів там... На́ших ба́гато з Коро́гду в Москві́ бу́ло, ко́торі́ робі́ли. І та́ким чи́ном...

А я корóві пас. Дак мене́ тії́ люди́ пудде́ржували. Я як жену́, як не е́сть, якé в ко́го... Молока́ буті́лку і́лі там яко́го суха́рика дасть. Я переко́рмлювавсе́ і ничі́м ни стра́дав. Го́лодом не пере́жива́в.

А ба́гато вме́рло. Іде́, впав ко́ло забо́ра – впав і гото́вий. Беру́ть, тя́гнуть його́ на кла́дби́ще»⁵⁴. У зацитованому тексті 127 слів, з них 26 іменників і 30 дієслів, що разом становить 45% від загального лексикону народного твору. Звичайно, відхилення у слововживанні можуть бути, незважаючи на маскулінність чи фемінінність носія інформації. Проте жінки частіше, ніж чоловіки використовують у своєму мовленні прикметники, прислівники для підкреслення якості, міри й ступе-

⁵³ Українці про голод 1932–1933. – С. 86.

⁵⁴ Там само. – С. 85.

⁵⁵ Там само. – С. 131, 145–146.

ня інформації («три дівки лежать, гární, кучера́ві», «два сині́ здоро́вих та́ких», «дуже голодо́вка бу́ла», «стра́шно бу́ло»)⁵⁵.

Психолінгвісти підкреслюють, що для усних повідомлень, здобутих у стані емоційної напруги, характерним є частіше використання дієслів порівняно з іншими частинами мови⁵⁶. Це підтверджується і матеріалом, який респонденти розповідали з великою експресивністю, а це своєю чергою надавало інформації інтенсивного характеру. Так, скажімо, в оповіданні Катерини Журби із с. Лизине Білокуракинського району Луганської області є 427 слів, з них 124 дієслова, що становить 30% від усього вербального тексту⁵⁷. Інший приклад, у якому натиск робиться на дієсловах-присудках. Ці останні посилюють емоційний малюнок події, відтворюють передусім душевний неспокій нараторки: «Нас було шестеро дітей. Мати *їздила* десь далеко, *собирала* картошку гнилу вмісті з пом'ютом курячим, а тоді ми її *товкли* і *пекли* з неї коржі. Це я знаю харашо. У нас усі були живі, а сусіди вмирали. Багато *вмирало*, ой-ой-ой, скіки *вмирало*! До того, шо й *ховать* нікому було, отак *умирали*.

А ми *якось вижили*. Возиками *возили* на кладбище, і підводами, всього було. Нічого не було *їсти*. Ото *привезе* мати, *натовче*, а тоді *сече*, а ми *їмо*. Траву *їли* – козелики, щавель. Мати все *винесла*, ми голі *ходили...*»⁵⁸

Крім того, жінки у своїх спогадах частіше послуговуються демінутивною лексикою, що безпосередньо пов'язується з емоційністю оповідачок. Майже всі записи від них рясніють зменшено-пестливими словами – «синок», «дітки», «колосочок», «борошенце», «коровка» та ін. Для прикладу уривок: «А дітки їхні чéтверо – Грыша, Андрúша, Прóня і Пéтя – сиділи на прі́зьбі. І ці *дітки* (я їм носі́ла *лушпáйочки*) *но́гтики* пообкúсували, сидять і так: «*їсти, їсти*»⁵⁹... Ця експресивна лексика містить елемент оцінки, виражає переважно позитивні почуття сприймання дійсності, тобто співчутливого ставлення до людей, дій чи станів, предметів, особливо пошанування продуктів харчування. Вона властива для народнорозмовного стилю, що функціонує в живому мовленні та в усній формі. Слова із значенням пестливості характерні саме для мови фольклору.

⁵⁶ Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние и речь / Э. Л. Носенко. – К.: Вища школа, 1981. – С. 77.

⁵⁷ Врятована пам'ять. – С. 168–169.

⁵⁸ Там само. – С. 249.

⁵⁹ Українці про голод 1932–1933. – С. 98.

Жінки також більше звертаються до експресивної лексики, яка виражає негативні почуття. У досліджуваному масиві є слова, які вже у своєму лексичному значенні містять емоційний елемент, – «страх», «жах», «жаль», «горе», «плач», «крик», «смерть». За частотністю найуживанішими виступають лексеми «страх», «страшний», «страшно», «смерть», «померти». Вони віддзеркалюють стан хвилювання, тривоги, неспокою наратора, викликаний тяжкими наслідками. Сюжетні колізії в деяких оповіданнях тримаються на низці подібних експресивних слів: «Був боюся корову пасти, – згадує Христина Кулага Переяслав-Хмельницького району Київської області. – В посадку влізу – мертвяк. І там лежать, і там лежать. Де поведу, пожену корову – там мертвяки лежать. Було плачу, кричу: «Не пожену!» То батько підуть, десь щось накосять.

Ой, тоді страшне було»⁶⁰.

Отже, оповідачку охопило почуття великого страху з приводу масових смертей, які вона сама бачила, а звідси й сльози у неї, жалібні звуки, що викликають відчай, сильні душевні потрясіння.

Гендерне питання можна розглядати і на рівні персонажів народних оповідань і переказів, оскільки там міститься важливий матеріал стосовно української родини, її функцій, «статусів», «ролей» тощо. Як видно з аналізованих творів, основні події відбуваються у «домі», господарському дворі, адже це був природний жилий простір, зрештою символ сімейного щастя й благополуччя. Земля, якою володіла селянська родина, свято оберігалася ними, бо це і місце для проживання, і, щонайголовніше, їхня годувальниця. Тому концепт «дому», «рідної землі» виявився домінантним у структурі народної прози про голодомори. Втрата його – це, безумовно, руйнація чи знищення сім'ї як такої.

Фольклорні записи показують, що в українській сім'ї традиційно дотримувалися гендерної диференціації у господарській, обрядовій, виховній сферах. Жінку бачимо переважно в межах садиби, зокрема під час виконання «хатніх» робіт. Найчастіше зустрічаємо образ матері-господині за приготуванням їжі для своєї сім'ї, як правило, з незвичайних «продуктів». Вона варить «борщ з лободи»⁶¹, пече «пляцки» («млинці») з мерзлої картоплі⁶², «ліп'яники» – коржі з липового

⁶⁰ Там само. – С. 170.

⁶¹ Українці про голод 1932–1933. – С. 27.

⁶² Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 111, 115.

⁶³ Українці про голод 1932–1933. – С. 21.

⁶⁴ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 264.

цвіту⁶³. Зрідка їжа нагадувала натуральну: «Так мати натре того про-са, трохи молока..., отак і спасала нас»⁶⁴.

Основна функція жінки-матері була не тільки дітородна, а й утримувальна та виховна. Не маючи змоги в тих умовах нормально годувати немовля, вона ліпить для нього картопляну соску: «Отóж ма́ти з карто́плі таку́ кúклу жжю́ють да даду́ть дити́ні в рот. А воно́, б'édненьке, ёто смокта́ло. Го́ду ше не було́... А прихо́дять раз, дак воно́ вже і неживе́ньке»⁶⁵. Аналогічна картина проступає з оповідання про голод 1947 року: «Народилось, так макухи купим, та нажую у соску, і сосе, та годую макухою. У 47-му тож трудне́ було»⁶⁶. За іншим твором, мати годувала дітей усім, що назбирала⁶⁷.

Жінка традиційно була оберігачем народних звичаїв та обрядів. За прозовими творами простежується святкування під час голодомору Великодня («Паски») – Воскресіння Христового. В обряді відводилось чільне місце Службі Божій у церкві та великодній їжі вдома, передусім особливим стравам. Цієї особливості, звичайно, не було просто через брак їжі, але сам обряд святкування зберігався. «Принесли горóху на са́мий де́нь Па́ски (пе́рвий де́нь Па́ски) – згадує Ганна Кардаш з Вінниччини. Цей горóх ма́ма взяла́ у го́рщик. Ка́же:

– Зва́римо, а тоді́ піде́м до це́ркви.

Поста́вила ва́рити цей горóх, а сиди́ть сусі́дка і ка́же до не́ї:

– Со́лі нема́.

– Я пі́ду принесу́.

Принесла ця сусі́дка со́лі (*плаче*). І ми сі́ли ко́ло це́ї ми́ски ши́сть душ, ви́хльоба́ли цю́ ю́шку і пі́шли до це́ркви. Побу́ли в це́ркві, при́йшли́, зно́в цьо́го ше похльоба́ли, бо ма́ма ше оста́вила»⁶⁸. Інший прозовий твір повідомляє, що обрядовою їжею на Великдень був пшоняний суп, який зварила мама («там тільки юшка була») ⁶⁹.

До «жіночих» робіт належало вміння прясти, ткати полотно. Ці вироби ставали почасти порятунком від голодної смерті, тому що їх можна було продати, виміняти на продукти. Так робили у родині Марії Чхун з Київщини. Вона згадує, що батько запропонував: «Ти, Нас-тя, оставайся вдома, тчи полотно, а я поїду». То вона з верстата взяла

⁶³ Українці про голод 1932–1933. – С. 100.

⁶⁴ Врятована пам'ять. – С. 209.

⁶⁵ Українці про голод 1932–1933. – С. 21.

⁶⁶ Там само. – С. 93–94.

⁶⁷ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 143.

⁷⁰ Там само. – С. 144.

цього тканого полотна і дала батьку, і вони дев'ять душ як поїхало, то не приїхало ні однесеньке»⁷⁰.

Згідно з традиційною народною культурою, особливе місце в житті жінки посідала «скриня»⁷¹, у якій знаходилися рушники, хустки, вишивані сорочки, навіть окремі коштовності. Її берегли як реліквію. З боєм згадує Лідія Коломієць, як забрали материну скриню: «У меї матері скриня була, і в теї скрині все: платки, другі спідниці, ну, колишне, не теперішне ж, а колишне. Позабірали!»⁷² «Скриню» можна було виміняти за хліб. «Мій батько, – йдеться в іншому творі, – разів десять їздив, поки усю материну скриню не вивозив одежі, то нам жодної одєжини не осталося. Золоті сережки за хлібину, бо смерть голодна – найстрашніше»⁷³. Та чи не найважче було розлучатися з обрядовими рушниками. «Моя ма́ма, – оповідає Іван Кияшко, – вітягнула з своєї скрині рушнік. Мені здається, що то весільний рушнік, бо я його́ бачив лишé на Великодні свята, на стіні під обра́зами. І дала́ той рушнік та́тові, щоб виміняв на хліб. Та́то і я поїхали до міста Ромні за восемна́дцять кіломе́трів від се́ла. Там, на торго́вищі, яка́сь пере́купка схопи́ла той рушні́к і вза́мін дала́ невели́чку хліби́ну – оші́мок, так у нас назива́ють»⁷⁴.

Осібне місце у структурі родини займав чоловік. Він – глава сім'ї і господар. Відповідно до української побутової культури чоловічі обов'язки пов'язувалися в основному з перебуванням за межами оселі. До його турбот належало ведення всього господарства: у тваринництві – вирощування та догляд за тваринами, у землеробстві – оранка, сівба, косіння тощо. Такий образ постає і з народних оповідань та переказів про голодомори. Господарську функцію чоловіка підкреслює Параска Іванченко з Грузького, що на Київщині, яка на час «розкуркулення» знаходилася сама вдома: «Приїжджає хазяїн муй з поля. Це ж поля купів, ві́за, да корівку, ше й ба́тько допомі́г. Еге́! Забира́ють вони́ то́го ко́ня, забира́ють півтори́ копи́ то́го збі́жжя...»⁷⁵.

Усі без винятку заняття, які вимагали спеціальних технічних знань, вважалися чоловічою справою. В народній традиції повагою користувався коваль, який повинен володіти не тільки фізичною силою, а й достатніми спеціальними вміннями та навичками. Про такого

⁷¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – Львів, 2008. – С. 161.

⁷² Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 99.

⁷³ Там само. – С. 126.

⁷⁴ Українці про голод 1932–1933. – С. 124.

⁷⁵ Там само. – С. 52–53.

коваля йдеться в оповіданні із села Покровське, що на Нікопольщині. Він «кував день і ніч». А коли «гроші чоловік заробив, і його зробили куркульом і вислали»⁷⁶. Аналогічна картина пов'язується і з «винахідником» з Луганщини. Оповідачка підкреслює, що в нього було щось «циганське», тобто незвичайне, бо ж був «на всі руки майстер»: «він ножом зробе таку машиночку, що сидить і руже насіння», «у нього ізроблена була крупоружка», «і зробив він шерстобітку». За це й розкуркулили⁷⁷. Здавалося б, що коваль міг заробити своєю важкою працею на прожиття, однак не завжди так було. «В мене чоловік з голоду помер, – розповіла Яніна Гриневич з Хмельниччини. – Він у кузні робив, а їсти не було. Ти й почав так лягати»⁷⁸.

Під час голодоморів зазнавали переслідувань, утисків, ув'язнень, знущань найбільше чоловіки – фізично здорові, але працьовиті й розумні. Це простежується за оповіданнями й переказами, які можна звести до такої системи: 1) батько не хотів писати заяву в колгосп, за це «забрали хліві, забрали кліні. О! А папу посадили»; 2) батька зробили ворогом народу, бо «був труженік великий». «Забрали батька навсеред»; 3) батько був добрий господар: у нього «хороша хата, пострійки хороші були», його розкуркулили і вислали в Архангельськ»; 4) «Муй батько був старостою у церкві і пострадав [плаче]. І забрали його на висилку аж на Золотіє Пріскі»; 5) батька забрав «чорний ворон». Дочці не дозволили плакати за батьком, її виштовхали за плечі. «І так, як забрали, так ми і не знаєм, де і що, й якé»⁷⁹. Особи чоловічої статі опинилися під пильним оком не тільки з огляду на їхню хазяйновитість, а, отже, самостійність, незалежність, скільки щоб не допустити противладних виступів, передусім організованих. Тому держава намагалася всіма силами відлучити їх від сім'ї, запроторити у в'язницю, вислати в Сибір чи знищити фізично без будь-якого повідомлення.

Чоловік як господар та глава сім'ї користувався особливою увагою, адже він був основним виробником матеріальних благ, фактично утримувачем сім'ї. Ця його функція загострено проявилася в часи голодоморів. Щоб уберегти працездатного чоловіка від фізичного виснаження, йому пропонувалось більше їжі: «То було бабуса попечуть якіх макорженіків усім, а батькові було-бо кажуть: «музик» – найбільше

⁷⁶ Українці про голод 1932–1933. – С. 57.

⁷⁷ Там само. – С. 39–40.

⁷⁸ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №334.

⁷⁹ Українці про голод 1932–1933. – С. 25–26, 31–32, 34, 41.

⁸⁰ Там само. – С. 119.

дадуть, він мужик»⁸⁰. Звичайно, чоловікові потрібна була калорійна їжа, а не сурогати: «Однім щавльом жили. Да вже стало жіто рости, да колосочки тїе виривали, да зернятка вибірали, да туді сіпали у той щавель і їли.

А батько – мужчина, він не мог такого»⁸¹.

Як показують матеріали, чоловіки помирали під час голодоморів частіше через фізичне виснаження, постійне недоїдання: а) працюючи в лісі, не дійшов додому, помер під горою; б) боднар помер у лісі на стежці; в) помер, не дійшовши до човна; г) не дочекався привезеного хліба⁸². У більшості випадків смерть заставляла чоловіка поза домом, шукаючи засобів для утримання своєї сім'ї.

Українці традиційно дотримувалися похоронно-поминальних обрядів. Однак під час голодоморів тих ритуалів, як правило, не здійснювали, бо смерть виявилася наголою, масовою, неможливо було належним чином поховати людей. Їх відносили (відвозили) на цвинтар, хоронили у дворі, на полі, в лісі і т. д. Ті, що залишились живі, жалкують з приводу не проведення обряду, інколи ця думка не покидала їх все життя. За традицією, діти повинні по-християнськи похоронити своїх батьків. Ця думка тривожила дочку, яка пережила голод, навіть уві сні. «Я маму в голод поховала, нічого не робила, – розповідає Ганна Чиж із села Гальчинці, що на Херсонщині. – А вже, – каже, – як пройшло, трохи я тего розжилася і сняться мені мама моя, шо наче приходять до хати і кажуть: «О, ти палиш!» «Може, ти мені б дала ложечку борщу. Так приснилося. Я тоді беру, збираю людей і зварила борщ, зварила каші... Пообідали і за маму помолилися Богу – і всьо»⁸³. Факт свідчить, як важливо дотримання християнського похоронно-поминального обряду, спільна молитва й ритуальний обід за душу покійника.

Як видно з викладеного, феміністичне, маскуліне начало в наративах про голодомори має своє підґрунтя. Воно простежується на змістовому і формальному рівнях творів. Оповіді жінок все ж емоційно більш насичені у порівнянні з чоловічими. Роль оповідача у цьому процесі досить вагома, вона залежить не тільки від його майстерності, талановитості, а й від психофізичних якостей.

⁸¹ Там само. – С. 61.

⁸² Там само. – С. 154, 156, 159.

⁸³ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 234.

3.3. Особливості сюжетотворення оповідного фольклору

На сьогодні згромадився вже досить великий фонд народної прози про голодомори. Процес поповнення новими матеріалами, безперечно, триватиме. Але навіть уже той, що є, дає уявлення про його сюжетно-тематичне наповнення. Тут основне питання зводиться до правильного вибору методики аналізу зібраних матеріалів, якої поки що бракує в українській фольклористиці. Тому одне із завдань – зуміти знайти ключ до вивчення цього фольклорного масиву. Дехто з дослідників пропонував беззастережно розглядати будь-які сюжетні утворення за мотивами⁸⁴. Однак при вивченні оповідної прози за цими елементами нашоуємося на низку перепон практичного, методологічного й теоретичного характеру. Вчені відзначають, що в неказковій прозі немає вдосталь стійких компонентів – загальних місць, формул, – оскільки широке місце в ній посідає імпровізація⁸⁵.

Ще О. Веселовський визначив сюжет комплексом мотивів. Із застереженнями «мотиву» в інтерпретації О. Веселовського виступив В. Пропп, котрий уважав його вчення про мотив і сюжет лише загальним принципом. За Веселовським, мотив є нерозкладна оповідна одиниця сюжету⁸⁶. Як сюжетну цілість казки В. Пропп висунув пропозицію розглядати функції дійових осіб⁸⁷, адже цей підхід має синхронний характер.

У визначення мотиву О. Веселовського як «найпростішої оповідної одиниці» дослідники вже внесли певні корективи. Так, для Б. Путилова – це «відносно самостійний, завершений і відносно елементарний відрізок сюжету»⁸⁸. Ще далі пішла Н. Кринична. Вона, уточнюючи В. Проппа, вважала, що «мотив становлять, як правило, такі елементи: суб'єкт – центральний персонаж; об'єкт, на який спрямована дія (найчастіше це функція героя) чи стан; обставини дії, що визначають локально-часові рамки переказу, а також такі, що означають спосіб дії»⁸⁹.

⁸⁴ Веселовский А.А. Историческая поэтика / А. А. Веселовский. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 301.

⁸⁵ Гусев В.Е. Эстетика фольклора / В. Е. Гусев. – Л.: Изд-во «Наука», Ленингр. отд-ние, 1967. – С. 123.

⁸⁶ Веселовский А.А. Историческая поэтика. – С. 301.

⁸⁷ Пропп В.Я. Морфология сказки / В. Я. Пропп. – М.: Наука, 1969. – С. 18.

⁸⁸ Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент / Б. Н. Путилов // Типологические исследования по фольклору: Сборник статей памяти В. Я. Проппа (1895–1970). – М.: Наука, 1975. – С.143.

Досі не до кінця з'ясованим залишається питання, наскільки правочинно відносити до мотивів наративні елементи без предикативного начала. Є. Мелетинський з цього приводу зауважив, що «структура мотиву [...] могла б бути уподібнена структурі речення чи судження і розглянута як певний мікросюжет, організований навколо дії предиката, від якого залежать як природні аргументи певні «ролі»⁹⁰. Як бачимо, предикат-дія займає центральне місце в структурі сюжету. Такої думки дотримується і автор цієї праці, до того ж, теоретичні розробки про мотив сам апробував у своїй едиційній та дослідницькій роботі⁹¹. Тут вони також втілюються і розширюються на весь оповідний масив про голодомори.

Отже, живу матерію фольклору становлять мотиви. Вони наявні в кожній жанровій структурі, конкретному творі. Згідно із влучною характеристикою С. Неклюдова, що мотиви – це «реальна даність фольклорного твору», «елемент художнього мислення у фольклорі», «якраз та одиниця, якою оперує усна традиція», а «фонд мотивів – це словник традиції»⁹². Народна проза про голодомори має також своє коло мотивів, свій «словник». Ця теза може викликати сумнів або й заперечення, оскільки вважається, що значна частина мотивів повинна мати міфоритуальне начало, давні корені. Однак вони можуть зароджуватися і в пізніші історичні періоди, навіть новітні, із побутових, соціальних та інших джерел. Проза про голодомори є тим живильним ґрунтом, який дає можливість простежити механізм зародження та формування мотивів на процесуально-генетичному рівні, коли є нагода спостерігати формування того чи іншого елемента чи сукупності дій, спрямованих на розкриття теми.

Немає підстав доводити, що зміст досліджуваного матеріалу становить основоположна голодоморна тематика, яка є наскрізною в на-

⁸⁹ Криничная Н. А. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры / Н. А. Криничная. – Л.: Изд-во «Наука», Ленингр. отд-ние, 1987. – С. 18

⁹⁰ Мелетинский Е. М. «Историческая поэтика» А. Н. Веселовского и проблемы происхождения повествовательной литературы / Е. М. Мелетинский // Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. – М.: Наука, 1986. – С. 46.

⁹¹ Писана керниця: топонімічні легенди та перекази українців Карпат. – Львів, 1994. – С. 192–197; Історичні перекази українців / збір. та опр. В. Сокіл. – Львів, Вид-во М. П. Коць, 2003. – С. 301–311; Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат / В. Сокіл. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 27–146; Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / В. Сокіл. – Львів, 2003. – С. 41–225.

⁹² Неклюдов С. Ю. О некоторых аспектах исследования мотивов / С. Ю. Неклюдов // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Сборник науч. трудов. – Л.: «Наука», Ленингр. отд-ние, 1984. – С. 224.

ративах. Для неї характерна єдність, яку диктує їй сама дійсність. Ідеться про узагальнюючу тематичну характеристику фольклорних зразків, згідно з якою вказується на їхню подібність за художнім виявом. Вони також співвідносяться з жанровою традицією, яка охоплює своєю чергою відповідне тематичне коло. Це останнє основане на низці реальних життєвих явищ та ситуацій. Народні твори про голодомори становлять кілька тематико-семантичних зон: 1) напади ворогів, пограбування, руйнації; 2) виживання людей; 3) вимирання народу. Звичайно, що цей поділ умовний, бо в багатьох текстах вони одночасно присутні тією чи іншою мірою, але одна із них все-таки домінує. Таким способом певні ситуації окреслюють «каркас» основних сюжетів та мотивів.

Сюжетною (оповідною) одиницею будь-якого твору є епізод – окремий випадок із життя. Це невелика, сюжетно завершена частина твору, яка має стійке значення. Вона вирізняється місцем і часом дії, складом учасників, деталями. Наведемо два різних записи, але семантично близькі, пов'язані з рятуванням людей від голоду за допомогою квасолі: 1. Село Великий Олександрів Віньковецького району Хмельницької області: «Коли це ограблення пройшло і замелі митьолкою чердак наш, мама каже:

– Ану́, Миколо́, подві́йся на черда́к, мо́же вони́ ше шось лиши́ли [...].

Батько взяв щепочку, так трісочку, та й став виколо́пувати на потолка́х, де є глі́на. Батько патичко́м раз, раз, раз – назби́рав стакáн фасо́лі. Ма́ма тіши́ться. Ма́ма ско́ро на сті́л ту фасо́лю – ми́ска получи́лась то́ї фасо́лі»⁹³. 2. Село Шкруліївка Решитилівського району Полтавської області: «Зима підходила до кінця, але вже і сили у людей не вистачало дочекатися до весни. Батько лежав на печі з запухшими ногами і вже не мав сили злізти відтіля, середній брат Митька мало-помалу ще двигався, а самий менший Петро також лежав весь опухший на лавах. І лише тоді я сказала мамці, що заховала мішок квасолі на городі. Ми пішли утрюх: мама, я і Митька і ледве-ледве притягли той лантух до хати. Мама зварила небагато цієї квасолі»⁹⁴. Порівняльний аналіз цих творів показує, що в них спільна сюжетна колізія – зіткнення протилежних сил, їхніх інтересів: представники влади забирають все їстивне, навіть квасолю, інші намагаються заховати її. До слова, їх єднає поетика заголовку навколо образу – «Фасоля», «Мішок

⁹³ Українці про голод 1932–1933. – С. 92–93.

⁹⁴ Народні твори про голодомор. – С. 78.

фасолі». Хоча йдеться про різних людей, різну величину продукту, різні місця переховування, але ідея одна: заховати – знайти – вижити.

Для народних оповідань та переказів про голодомори властива одно- або кількаепізодність. Щоправда, як показують опубліковані записи деяких збирачів, чимало текстів багатоепізодні. На наше переконання, їх творять не стільки самі наратори, скільки збирачі шляхом наведення додаткових запитань інформаторові, спонукаючи таким чином відповідями ледь не на «цілий роман». Для прикладу візьмемо записи В. Аннусової, опубліковані у збірнику «Врятована пам'ять». Вони будуються переважно у формі «запитання» – «відповідь». Ось один фрагмент:

- Маріє Тимофіївно, Ви жили тут, у Кононівці, тут і народилися?
- Так.
- А 33-ій рік пам'ятаєте?
- Пам'ятаю.
- Розкажіть нам, будь ласка, про ці страшні роки.
- Ну, як було? Трудно було, їсти нічого. А що воно так – чи вредітельство було...⁹⁵

Треба зауважити, що запис не відповідає науково-методичним принципам фіксації фольклору. Згідно з ними, під час сеансу інформатора не можна зупиняти, спонукати до продовження виявлення інших епізодів, усі питання, які виникають у процесі, з'ясовуються після виконання, бо виходить, що не оповідач формує твір, а записувач. До того ж, текст виглядає як безперервний ланцюг запитань і відповідей. Категорично неправильно з погляду фольклористики, коли запис ведеться у формі «полілогу». Там бракує найважливішого – особи оповідача та сюжетно оформленого якогось випадку. З моєю позицією про невтручання в розповідь збігається позиція І. Магрицької, котра вважала, «що більш вартісну в науковому плані інформацію містять не відповіді на анкету, а зв'язні розповіді інформаторів на задану тему»⁹⁶. Насправді ж оповідач сам «видобуває» зі своєї пам'яті найвразливіший з його життя або іншої людини епізод і вимагати від нього подієвої панорамності методично неправильно.

Отже, народні твори про голодомори сюжетно оформлені у відносно стійкі епічні утворення, які формують основний його фонд. Він зумовлений історичною ситуацією, тематикою зображення, а та-

⁹⁵ Врятована пам'ять. – С. 109.

⁹⁶ Магрицька І. Від упорядника // Врятована пам'ять. – С. 21.

кож національною специфікою сприйняття. Окремі елементи можуть повторюватися в різних тематичних групах, пристосовуючись до конкретних обставин. Подієве (оповідне) тло розгортається по-різному, як і по-різному відсвітлює характери, людину, ідею загалом. Народні оповідання і перекази про голодомори формують функціонально-тематичні блоки, близькі за повідомленнями, об'єднані семантичною ідеєю.

Змістову основу зібраних наративів становлять мотиви, які мають сюжетотворчий характер. Кожна тема володіє певним набором домінуючих стереотипних одиниць – мотивів-дій, за допомогою яких розкриваються всі етапи трагедії від її зародження аж до завершальної стадії. Так, уже з першої фази колективізації проявлялися насильницькі методи щодо об'єднання одноосібних господарств у великі колгоспи. Вони здійснювалися всупереч бажанням селян, у примусовий спосіб: у них забирали худобу, реманент, хліб. «З початком «добровільності» колективізації, – згадує оповідачка з Кіровоградщини, – почали у нас все забирати. Все шукали, вимагали хліба»⁹⁷. Колективізація у народному сприйнятті асоціювалася з війною, адже вона проводилася шляхом тотальної експропріації: влада примусово вилучала майно у власність держави. Навіть останню корову люди змушені були віддавати на колгоспну ферму⁹⁸. Ось як розповідає про створення колгоспу Ніна Тищенко із села Лук'янівка Баришівського району Київської області: «... В мене сем'я, я не хочу в колгосп, не хочу. Значить, приходили, в мене забірали коні чи воли, чи корову.

Построїли там ферму таку невелику і це туди забірали, а людину тую катували, били. Кого вислали у то, знаєте, де морози великі...»⁹⁹.

Репресії, висилки – характерне явище, що розкривається в багатьох творах з такими сюжетотворчими елементами: «хазяїнів, які мали по 20-30 десятин, загнали до білих ведмедів»¹⁰⁰; батька вислали, мати захворіла, дочка поневірялася по світу; батька вислали, мати з дітьми приречена на голодну смерть¹⁰¹. Знуцанню виконавців над людьми не було меж. Так, скажімо, на Київщині лише за одну ніч вони провели масові арешти. Назавжди запам'яталася картина, яку колись пережив оповідач із села Гребінки: «Під'їхали ці активісти, ко-

⁹⁷ Народні твори про голодомор. – С. 70.

⁹⁸ Українці про голод 1932–1933. – С. 29.

⁹⁹ Там само. – С. 27.

¹⁰⁰ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 97.

¹⁰¹ Українці про голод 1932–1933. – С. 34–36; 40.

муністи, партійці, отримали вони зброю, посадили їх на машини і відправили в село Пінчуки. І за одну ніч вони там провели цю операцію і десь більше 30 чоловік арештували. Скільки було плачу, скільки там було галасу, скільки там було сліз. Ну, майже через одну хату заходили, забирали батька, матір плаче, голосить, діти голосять»¹⁰². Хто не хотів іти в колгосп, не міг сплатити податки, того арештували й засиляли на Соловки, розповідала Н. Кужель із Козельця, що на Чернігівщині. Про це навіть пісня була:

Соловки, Соловки, дальня дорога,
Серце мліє, груди болять –
На душі тривога¹⁰³.

Отже, масове явище того періоду – репресії проти активних селян, що застосовувалися як засіб придушення, захід державного примусу, зрештою, своєрідна форма покарання. Висилки людей в інші, далекі місця, позбавляли їх волі, свободи, а північні простори Росії образно називали «білими ведмедями», «де морози великі», – чужий, холодний, необжитий край. Тоді ж інші члени української родини були приречені на голодну смерть.

Значна частина зафіксованої народної прози стосується нападів, пограбувань, руйнувань, які здійснювали спеціальні бригади («буксири», «червоні мітли» тощо) під егідою місцевої влади за розпорядженням Москви. Картини стереотипні, узагальнені і зводяться до того, що повсюдно забирали продукти харчування, людей виганяли з хат, нищили будівлі. Спершу, як видно з текстів, що відповідають історичній дійсності, розкуркулювали багатших селян: «Спочатку було як? Панів розігнали. Хто багато жив, у тих землю одбирали... Та розкуркулювали не тільки панів і куркулів, а серед них були й селяни-середняки»¹⁰⁴. Ця акція здійснювалася в брутальний і жорстокий спосіб будь-де і будь-коли. Одна поліщучка згадує: «Ой! Дак держала ще ж наша матка кұру, пашеніца така здорова. І кобіла, і лошадко було, і овечкі булі, і свіні. І прішлі – за одін ранок усє його... Вігоняють із хлевá, із двора. А мі тако кóси порозпускáлі, ну, з постéлі, іще без сподніц, в одніх сорóчках: Ай – ай – ай!»¹⁰⁵.

Деякі оповідні зразки повідомляють, що знавіснілі банди нищили не тільки господарські споруди, а й храми. Вони вщент руйнували

¹⁰² Свіча пам'яті. – С. 148.

¹⁰³ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 269.

¹⁰⁴ Народні твори про голодомор. – С. 61.

¹⁰⁵ Українці про голод 1932–1933. – С. 56.

церкви або робили з них склади чи конюшні, розбивали іконостаси, ламали хрести. М. Гавриленко з Полтавщини згадував, що «у нас сім церков було тут, у Котельві, і в кожній церкві повно хліба було, а люди з голоду здихали»¹⁰⁶. Ще гірше, коли вороги перетворювали церкви на конюшні.

В українців як вірних християн великою пошаною користувався хрест – один з найдавніших сакральних знаків, на якому був розіп'ятий Ісус Христос. Зі значною повагою вони ставилися до іконостасу – стіни із вмонтованої в неї іконами, яка в православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини. Так-от, траплялися непоодинокі випадки, коли банди червоноармійців, комуністів, комсомольців та інших «активістів» нищили зазначені святині. За всі ці святотатські вчинки, релігійні та моральні переступи, стверджує народна традиція, їх спіткала Божа кара: один руйнівник повис на хресті¹⁰⁷, іншого хвороба прикувала до ліжка¹⁰⁸. Здатністю до чудесних дій наділяється Бог, який карає винуватців за вчинений гріх, у даному разі за руйнування чи осквернення святині. Ці мотиви не нові у досліджуваному масиві. У такий спосіб колись каралися інші грішники, передовсім іновірці – татари, турки¹⁰⁹. Подібні мотиви відомі не лише для української етнокультурної традиції, а й для багатьох народів християнського світу.

Аналізовані матеріали свідчать, що в них надзвичайно поширені мотиви виживання людей в неймовірно важких умовах. На перший погляд може здатися парадоксальним ставити питання, пов'язане з життям як формою існування в обширній темі голодоморів, оскільки в ній ідеться про масові вимирання внаслідок штучно створеного голоду. Звісно, ніхто не сумнівається в мільйонах смертей, проте спочатку спробуємо відшукати в наративному комплексі сюжети з віталістичними візіями. Як свідчить загальний аналіз, ідея життя пронизує практично всі досліджувані твори, адже вона віддзеркалює тодішню демографічну ситуацію, охоплює діяльність людини з її приватним володінням, господарюванням, індивідуальними чи груповими стосунками й постає як єдність процесів матеріального й духовного, як досвід буття і невмирущості загальнолюдських та національних цінностей.

У суспільній ієрархії українців ключовою ланкою була родина (сім'я) – група людей, що складалася з чоловіка, жінки, дітей, інших

¹⁰⁶ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 207.

¹⁰⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 73

¹⁰⁸ Там само. – С. 73–74.

¹⁰⁹ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази. – С. 118–119.

близьких родичів, які жили разом. Згідно з народною прозою про голодомори, у селах переважали багаточисельні сім'ї, які нараховували від кількох чоловік до десяти і більше: «у нас в сім'ї було п'ятеро», «нас було одинадцять душ», «у моєї тітки було шіснадцять душ»¹¹⁰. Це вияв природного прагнення продовження роду, плинності життя, неперервності поколінь. Усіх його членів пов'язувало почуття кровної спорідненості, традиційного душевного порятунку, затишку, моральності стосунків.

В українців з давніх давен на чолі роду стояв батько. Він, зазвичай, добрий поради́ник у сім'ї, її опора, господар. Інколи жінки-рецепієнти підкреслювали, що це не просто їхній чоловік, а «муй хазяїн». Тому в роки голодоморів люди намагалися за будь-яку ціну вберегти главу сім'ї від недоїдання чи навіть смерті: «Ба́тька о́собенно ми берегли́, щоб ба́тько о́ста́вся»¹¹¹; «Мій батько ... уже й глаза посоловіли, ну якось одволожили його: на нього кинулись, усе йому, усе, що возьмеш, усе батькові»¹¹². А звідси відповідна його подальша підтримка життєздатності родини, турбота про неї.

З іншого боку, в народній традиції простежується глибоке почуття шани, прихильного ставлення до батька від дітей, навіть у дорослому віці, яке ґрунтується на визнанні того, що він дав їм життя. Так, в одному сюжеті батько в передчутті смерті просить дочку:

– Менé – додóлу, на долівку, на підлóгу покла́сти.

Ма́ти ка́же:

– Да, мо́же, хто вві́йде в ха́ту, а ви бу́дете до́лі на солóму.

Прóсить:

– Унесіть мені ку́ль солóми і постеліть мені солóму, я хóчу на солóму¹¹³.

У наведеному фрагменті йдеться про неухильне виконання батьківського прохання, а ввічлива форма звертання на «ви», характерна для українців, лише підкреслює повагу до батька, завдяки котрому діти побачили світ, відчули радість життя. Тому мав рацію український письменник і дослідник В. Скуратівський, назвавши одну зі своїх статей «Тато ідуть»¹¹⁴.

¹¹⁰ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 102, 107, 150.

¹¹¹ Там само. – С. 147 – 148.

¹¹² Врятована пам'ять. – С. 304.

¹¹³ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 157–158.

¹¹⁴ Скуратівський В. Березиня. Художні оповіді, новели. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 22–33.

Найближчою з рідні людиною виявилась мати і не тому, що вона народила дітей, дала їм життя, а як основний член родини, споконвіку шанований в українців, котрий найбільше турбується про дітей у такі важливі часи. Мати порається переважно вдома, оскільки треба нагодувати сім'ю, передусім дітей. Їй доводилось вибиравати зеренця, останні квасолини і варити дітям, щоб якось втамувати їм голод. Вона важкою працею заробляє на прожиття: «Як мати заробить шматочок хліба, то цілий день носить його за пазухой, щоб віддати дітям ввечорі»¹¹⁵.

Найголовнішою рятівницею життя не одній родині виявилась корова, тому її намагалися сховати у хаті, в сінях, інших місцях. Оповідачка з Миколаївщини повідомила: «Батько заховав корову, із середини закрив її, через хату був ход. Прийшли, забрали, мама давай плакати, кричати, а вони повели»¹¹⁶. Плач, крик матері цілком зрозумілі, адже позбавити сім'ю корови – значить приректи всіх членів на голодне існування, а то й до смерті.

Низка оповідань інформує, що люди, не маючи нормальних продуктів харчування, змушені були споживати здебільшого гриби, ягоди, рибу, а найжахливіше, що їли різні сурогати – сирий буряк, мерзлу картоплю. Вони пасли траву, варили липу, верес, вишневі листки, мох. Голод заставляв їх їсти сиру кінську шкуру, ховрахів, горобців, котів, собак – все це сюжетні мотиви обширної теми, пов'язаної з їжею. Траплялися випадки, що голодні, доведені до відчаю, до хворобливого душевного стану, з'їдали людей. Моторошно стає, коли чуєш, що «мати зварила дочку», «одна жінка з їла чоловіка» чи «зварила холодець з дитячих ручок»¹¹⁷. Треба ж довести народ через голод до такого психічного стану, щоб спонукати його до людоджерства.

Чимала частка сюжетів стосується теми вимирання людей. Мотиви дуже різні: хлопчик помер від липового цвіту, діти наїлися коржиків з лободи¹¹⁸, братик і сестричка наїлись трави – калачиків, хлопчик насьорбався бевки з житніх колосків, голодний чоловік з їв дві картоплини й огірок¹¹⁹. Особливо варіюються місця загибелі людей: помирили на вулицях, дорогах, сестра померла на печі, брат помер на полі,

¹¹⁵ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 264.

¹¹⁶ Народні твори про голодомор. – С. 67.

¹¹⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 131–132.

¹¹⁸ Там само. – С. 138–140.

¹¹⁹ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №№ 268, 273.

жінка померла на лузі, чоловік помер біля криниці, чоловік помер під тином, у саду, сусід помер на мураві, під тополею. Вражає і масовість мору: у селі померло сто тридцять чоловік, у селі залишилась третя частина людей, півсела вимерло, вимерли цілі вулиці, вимерла уся родина. Ще більший біль пронизує людські серця, коли чуєш, що маленькі братики померли або померли покинуті маленькі діти¹²⁰. Марія Бужина із села Полив'яна Миргородського району Полтавської області пригадує, як на її очах помер хлопчик: «Ось-ось я ішла. Понімаєте? Коли іде хлоп'ятко і несе кұхлик, і пшонá трішки в кұхлику. Каже:

– Я їстки хóчу.

Кажу́:

– Так у мене нічо́го нема́, я б вже тобі дала́.

І такé худé-худé... І так я тіки пройшла́, потóм верну́лась, коли воно́ вже й кұхлик лежить той, і лóжечка. Вмёрло... Із пшоно́м лежить»¹²¹.

Серед зафіксованих творів багато таких, у яких містяться мотиви, пов'язані із захороненням померлих. Як свідчать наративи, люди намагалися поховати своїх рідних, близьких, сусідів за християнським звичаєм на кладовищі; однак часто-густо вони не в змозі були щораз копати нову яму, то хоронили у великій спільній могилі. Інколи напівмертвих несли прямо на цвинтар, як, наприклад, одна мати ледве придибала зі своєю дитиною на плечах до місця вічного спочинку¹²². Мертвяків транспортували возиками, тягли волоком. Марія Хапалова із села Півнівки Міловського району Луганської області розповіла про транспортування мертвих узимку санками: «Знаю, що зімою ми з мамой возили на санках людей мертвих. Дивимось, не видно нікого у дворі. Мама пішла, а їх чи два, чи три чоловіка мертвих було. Она каже: «Ходім, доця, санки візьмемо й одвеземо їх на кладовище!» Ну, й одвезли. Там яма була, ми витуряли їх із санок. Удвох ми з мамой, нікого більше»¹²³. Непоодинокі випадки траплялися, коли людей закопували живцем.

Як видно, сюжети відрізняються один від одного тематикою, повнотою осягнення дійсності. Проаналізована значна кількість народних оповідань і переказів про голодомори дає підстави говорити

¹²⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 159–161.

¹²¹ Там само. – С. 161.

¹²² Там само. – С. 177.

¹²³ Врятована пам'ять. – С. 216.

вже про певну типологію сюжетів, яка простежується на рівні ізоморфності структурно-композиційних схем. Хочу підкреслити, що сюжетна структура народної прози не допускає тотальної «хронікальності». Вона по-своєму конструює історію (політичну, соціальну). Реальність входить у сюжет не «літописними», хронікальними фактами, датами, подіями, а типовими, стійкими явищами, яким властива повторюваність. В багатьох відношеннях ця модель нібито й наближається до хронологічно послідовної передачі подій, але й принципово відрізняється, оскільки вони суб'єктивуються. Твори хоч і наповнені драматичними колізіями, але з них «прочитується» узагальнена картина життя і побуту тієї епохи. Така структурованість подій «тримає» сюжет про голодомори.

Тепер кілька уваг щодо композиції. Чимало дослідників народної прози вказували на доволі хитку її структуру, яка є наслідком імпровізації. Чи справді вона домінує в цій тематиці, чи є певні «організуючі» компоненти, що впливають на неї. Безперечно, що є такі, які певною мірою «цементують» кожен твір і жанр загалом. Один з обов'язкових елементів архітекτονіки – наявність «спільних місць», типових словесних формул, які диктуються тією ж тематикою. Навколо останньої клішуються «загальні місця». Чи не найбільше проявляється фольклорна формульність у зачинах та кінцівках досліджуваних творів.

Можна вже говорити про формування в досліджуваному фонді стійких сюжетних схем, які допомагають глибше зрозуміти всі елементи фольклорного твору. В ролі зав'язки досить часто виступають стереотипні формули, які задають тон, напрям та подальший рух сюжету. Скажімо, початкові фрази «Стáli заганя́ть в колго́спи», «Оце́ заснува́всь колго́сп оту́т в Опі́шні»¹²⁴ вводять реципієнта в тему колективізації та її наслідків; інший словесний комплекс: «Мій праді́д мав хату, дво́їх коней, три десяти́ни землі і ді́тей. Йо́го розкурку́лили, зи́мою посади́ли на бри́чку і виве́зли в поле»¹²⁵. Він підготовляє слухача (читача) до висвітлення картини пограбувань, руйнувань. Речення-кліше «Помня́та́єм, шо ми ї́ли»¹²⁶ відразу натякає на рятування людей від голодної смерті, а друге – «Да́к ви́мерла сем'я́»¹²⁷ спонукає до сприйняття розповіді про жахливу трагедію сім'ї. Є, звичайно, й інші формули, що ініціюють сюжет, як, наприклад: «Я не мо́жу забу́ть», «Ба́чила

¹²⁴ Українці про голод 1932–1933. – С. 24–25.

¹²⁵ Врятована пам'ять. – С. 297.

¹²⁶ Українці про голод 1932–1933. – С. 77.

я, синók», «Оце́ про одні́х розкажу́». Після таких зачинів іде деталізація зав'язки, розгортання змісту творів аж до їхнього завершення.

Переважає більшість сюжетів закінчується фінальними формулами, які логічно виводять слухача із специфічно комунікативного, доволі-таки емоційно напруженого стану. Вони виконують своєрідну функцію завершення оповіді. Умовно їх можна розділити на формули-ствердження та формули-застереження. Перші підкреслюють достовірність подій: «Такий був три́дцять трéтій»¹²⁸, «Це страшна трагедія, я дуже пам'ятаю це»¹²⁹, «Отакé, синók, голубчик, добре зна́ю»¹³⁰. Інші формули вказують на жакливість трагедії, застерігають від її наслідків: «Ой не забу́ду, як це стра́шно»¹³¹, «Ой лишенько, тільки не дай, Бог, вам, діти, того, що ми бачили»¹³², «Хай Бог ми́лує, дітки мої, дітки»¹³³.

Таким чином, трагедійність подій чи не найяскравіше виражається сюжетними мотивами. Вони, з одного боку, тяжіють до максимально точної передачі конкретних фактів, стосуються певних людей, а з іншого – за цим розмаїттям дій простежується тенденція до їх узагальнення. Як результат, маємо типові епізоди, пов'язані з насильницьким позбавленням людей майна, його усупільненням під час проведення колективізації чи «викачок хліба», які здійснювали «червоні мітли», забираючи «все чистенько». Стереотипні також сюжетні ситуації, що стосуються масового вимирання народу. Хоча об'єкти, суб'єкти, обставини змінюються, все ж картини узагальнено типові. Композиційно утримують сюжет ініціальні та фінальні формули, властиві тільки для голодоморної тематики.

¹²⁷ Там само. – С. 152.

¹²⁸ Там само. – С. 185.

¹²⁹ Борисенко В. Свіча пам'яті. – 165.

¹³⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 82.

¹³¹ Там само. – С. 98.

¹³² Врятована пам'ять. – С. 297.

¹³³ Українці про голод 1932–1933. – С. 98.

3.4. Каталогізація народних оповідань і переказів про голодомори (за власними записами)

Ми підійшли до вкрай важливої наукової проблеми, пов'язаної із систематизацією народної прози про голодомори – приведенням у відповідний порядок, зумовлений правильним розташуванням і взаємними зв'язками окремих частин стосовно тематики, сюжетики, мотивів тощо. Зараз уже пройдено неминучий шлях емпіричного нагромадження усних джерел. Звичайно, він був непростим – від вдалого до менш результативного. До позитиву треба зарахувати, що записами охоплено тисячі респондентів, різні локації. В той же час постає інше питання щодо переходу кількості в якість. Крім того, досі у збирацькій та едиційній практиці домінував принцип представлення фіксацій за респондентами. Однак він, на моє глибоке переконання, безконечний. Матеріал потрібно вже згрупувати, систематизувати за об'єктивними науковими критеріями. Їх поки що у цій ділянці ніхто не розробляв.

Хочу наголосити, що вже досить давно існує Міжнародне товариство з вивчення народних оповідань (МТВНО), метою якого ставилася каталогізація сюжетів. Дослідники запропонували виконати загальноєвропейську систематизацію народної неказкової прози, яка вилилася у схему основних рубрик каталога, виробленого на Міжнародній Будапештській нараді (1963). Дві з них можуть стосуватися нашої проблематики – D. Про війни й катастрофи; F. Про порушення порядку¹³⁴.

На VII Міжнародному конгресі антропологів та етнографів (Москва, 1964) за пропозицією членів товариства з вивчення народних оповідань були внесені поправки, внаслідок яких виник великий розділ «Історичні події (суспільство)». Він зазнав відчутного членування: відносно місцевостей; відносно часу; катастрофи і катаклізми; війни; відносно видатних осіб, відносно інших норм¹³⁵. Наш досліджуваний матеріал міг би увійти до рубрики «катастрофи і катаклізми».

Народна проза як об'єкт широкого поняття духовної культури репрезентована також на нараді урядових експертів зі збереження фольклору при ЮНЕСКО (Париж, 1 березня 1985 р.). Згідно з її ухвалою, захисту вимагають такі структури: «мова, усна література, музика, танці, ігри, міфологія, обряди, звичаї, ремесла, архітектура та інші види ху-

¹³⁴ Азбелев С. Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. – С. 176–195.

¹³⁵ Там само. – С. 172.

дожньої творчості»¹³⁶. Як вид мистецтва слова наративи про голодомори цілком вписуються до циклу «Усна література», яку треба не тільки збирати, а й дбати про систематизацію та каталогізацію.

Як було вже сказано, у фольклорній прозі про голодомори чільне місце займає сюжет, його мотиви. Це відкрита структура, яка вбирає в себе основну тему, ідею, образи, поетичні засоби. Ядро цієї структури залишається незмінним при певних варіаціях тексту, що різняться в деталях. Вихідним критерієм для систематизації народних оповідань і переказів є сама голодоморна дійсність з її драматичними і трагічними колізіями. Основний принцип класифікації цих творів сюжетно-тематичний, мотивний, який знайшов у науці ширше застосування.

Нагромаджений матеріал у записах автора дає підстави зробити певні підходи до спроби каталогізації основних сюжетно-тематичних та структурних компонентів народної прози про голодомори. Нижче наводимо робочу схему, яка, безперечно, не претендує на вичерпність, але якоюсь мірою охоплює в загальних рисах досліджуваний матеріал. Логіка представлення така: тема (широке поняття) – домінуючі мотиви (з предикатами-діями) – деталі (об'єкти, суб'єкти).

А. НАПАДИ АНТАГОНІСТІВ

І. ПОГРАБУВАННЯ. РУЙНУВАННЯ

1. Люди номінують грабіжників:

- а) влада;
- б) керівники («правителі»);
- в) «революція»;
- г) комсомольці;
- д) активісти;
- е) агітатори;
- є) «призначені» («назначені»);
- ж) «виконавці»;
- з) спеціальні бригади;
- и) буксирники;
- і) «червона» («красна») мітла.

2. Грабіжники забирають:

- а) все майно («все чистенько»);

¹³⁶ Гусев В. Е. Классификация фольклора / В. Е. Гусев // Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии. – Мінськ: Навука і тэхніка, 1993. – С. 112.

- б) хліб;
- в) зерно («останній глек зерна»);
- г) пшеницю;
- д) просо («останню бочку проса»);
- е) дерть;
- є) пшоно;
- ж) горох;
- з) квасолу;
- и) картоплю («останню картоплину»);
- і) корову («останню корову»);
- ї) воли;
- й) коні;
- к) свині;
- л) гуси;
- м) кури;
- н) реманент (вози, плуги, борони);
- о) будівлі (хати, стодоли, клуні);
- п) обкладають людей податками.

3. Вороги руйнують духовно:

- а) осквернюють церкви;
- б) розбирають дзвіниці;
- в) ламають хрести;
- г) трощать ікони;
- д) роблять з церков склади;
- е) розбивають родини (розлучають дружин, чоловіків, дітей);
- є) дочці забороняють побачити арештованого батька;
- ж) матір змушують відмовитися від дітей, проте вона таємно вночі приносить їм їсти;
- з) людину позбавляють свободи (ув'язнюють);
- и) ув'язнених транспортують в нелюдських умовах;
- і) утискують свободу слова («сказав по правді – п'ять років тюрми»);
- ї) окремих людей спонукають до запродавства й зрадництва;
- й) страх за долю рідних і близьких;
- к) біль за невинно втраченими рідними, близькими, сусідами.

4. Людей репресують, знущаються, вбивають:

- а) селян силою заганняють в колгоспи;
- б) сім'ї виганяють з домівок;
- в) забороняють вільне пересування селян (не видають паспорти);

- г) міліція гаками («ключками») стягає людей з поїздів, відбирає вимінняні за речі харчі;
- д) жінці, яку міліція стягувала гаками, поїзд відрізав ноги;
- е) дівчині поїзд відрізав голову, тулуб ще досить довго «біг» за поїздом;
- є) «ворог народу»;
- ж) засуджених засилають у найжорсткіші місця покарання (Сибір, там, «де великі морози», Соловки, «біля Льодовитого океану», в Архангельськ);
- з) засуджені відбувають тривалі терміни покарання (5, 10, 12, 24, 25 років ув'язнення);
- и) засудженим після відбуття терміну ув'язнення заборонено повертатись до рідних місць;
- і) люди беруть чоловіка «на поруки»;
- ї) чоловік пропадає безвісти;
- й) чоловіка роблять зложником;
- к) матір б'ють у сільраді;
- л) жінці затискають руки в дверях;
- м) уповноважені вбивають жінку за пучок цибулі;
- н) людей розстрілюють над яром;
- о) напівживих людей закопують у яму.

Б. БОРОТЬБА З ВОРОГАМИ

1. Народ чинить спротив:

- а) селяни відмовляються іти в колгосп;
- б) чоловік не хоче писати заяву в колгосп;
- в) селяни не бажають ставати слухняними виконавцями.

2. Люди перемагають у відвертій боротьбі:

- а) мати відвойовує в активістів торбу сухарів;
- б) батько розганяє агітаторів.

В. ПОЗБАВЛЕННЯ ВОРОГІВ

1. Здирників карають:

- а) ломакою зламано руку;
- б) чоловік збожеволів;
- в) жінку «зігнуло донизу»;
- г) Бог дав тяжку постіль;
- д) трактор задушив.

2. Ворогів покарано за святотатство:

- а) руйнівник повис на хресті;

- б) активіст сліпне за осквернення святині;
- в) руйнівник помирає в страшних муках.

Г. РЯТУВАННЯ ЛЮДЕЙ ВІД ГОЛОДНОЇ СМЕРТІ

1. Народ споживає звичайну їжу:

- а) молоко (перегін), («корова рятувала»);
- б) квасолі (рештки);
- в) останні зернини;
- г) картоплю (лушпиння);
- д) картопляну соску для немовляти;
- е) пампушки (пряники) з мерзлої картоплі;
- є) мамалигу (кукурудзяна каша);
- ж) сухарики (коржики);
- з) рибу;
- и) раки;
- і) комерційний хліб;
- ї) ковток супу;
- й) їжу для колгоспних свиней;
- к) горох;
- л) горохов'яна паска.

2. Селяни споживають сурогатну їжу:

- а) липовий цвіт;
- б) цвіт акації;
- в) верес;
- г) лободу;
- д) кропиву;
- е) щавель;
- є) конюшину;
- ж) калачики (рослина);
- з) галацуци (рослина);
- и) траву;
- і) зелені колоски жита (пшениці);
- ї) тростинові шишки;
- й) глей (смола з вишень);
- к) мох;
- л) патоку;
- м) гриби («губи»);
- н) пташок;
- о) ховрахів («скойки»);

- п) котів;
- р) собак;
- с) кінське м'ясо (шкури);
- т) здохлятину;
- у) холодець з коров'ячих шкур;
- ф) жабориння;
- х) п'ють овечу кров.

3. Селяни працюють за їжу:

- а) пасли корови (гуси) за картоплину;
- б) пасли вівці за харч;
- в) дітей нянчили за картоплину;
- г) працювали за пригорщу жита й миску гороху;
- д) працювали на толоці за їжу;
- е) зарплата – їжею.

4. Люди проявляють милосердя:

- а) брат дав хлібину голодному хлопцеві;
- б) дитина цілує руку за кусок хліба;
- в) ціле літо жили в Західній Україні за безкоштовний харч;
- г) голова колгоспу, що «Бога в серці мав»;
- д) голова колгоспу вдавав, що не бачив, як голодні брали пригорщу зерна.

5. Народ рятується в різних місцях:

- а) Західна Україна (Львів, Тернопіль, різні села);
- б) Білорусія;
- в) Польща;
- г) Молдавія;
- д) Донбас;
- е) Далекий Схід.

6. Селяни обмінюють (продають) промислові товари за харчі:

- а) одяг за муку;
- б) фуфайку за хліб;
- в) веретку за кусок хліба;
- г) веретку за спецформу, пшеничку та біб;
- д) золото за пшоно й муку;
- е) хрестик за муку;
- є) весільний рушник за хлібину;
- ж) прядиво за картоплю;
- з) склецок шмаття за картоплю;
- и) хустку за молоко;

і) гончарні вироби за продукти;

й) хліб купують у місті.

7. Людей довели до канібалізму:

а) гризуть пальці (нігті);

б) їдять своїх дітей;

в) мати варить дочку (дитину);

г) жінка з'їдає чоловіка;

д) жінка готує холодець з дитячих ручок;

е) сім'я вигодовується м'ясом зі звареного батька;

є) дівчину ріжуть;

ж) сусіди з'їдають хлопця;

з) перекупки торгують людським м'ясом.

Д. МАСОВЕ ВИМИРАННЯ ЛЮДЕЙ

1. Люди вимирають від:

а) браку їжі;

б) сирої риби;

в) недоварених грибів;

г) липового цвіту;

д) зеленого жита (житнього хліба);

е) недоброякісної картоплини й огірка;

є) наївшись досхочу.

2. Народ вмирає у різних місцях:

а) у хаті на ліжку (на підлозі);

б) у сільраді;

в) на дорозі (стежці);

г) на мураві;

д) біля криниці;

е) мати топить дитину в криниці;

є) під тополею;

ж) під горіхом;

з) під тином;

и) на городі;

і) на полі;

й) у лісі;

к) під горою;

л) на березі річки;

н) скрізь (на ходу).

3. Селяни вимирають у великій кількості:

- а) сто тридцять чоловік;
- б) кúпи (багато) людей;
- в) півсела;
- г) у кожній хаті;
- д) ціла родина;
- е) залишилась одна дочка;
- є) двоє наречених;
- ж) віз мертвих;
- з) пів'ями трупів.

4. Померлих людей транспортують:

- а) мати несе на руках конаючу дитину на кладовище;
- б) мертвих везуть на підводі (возиком);
- в) мертвих везуть саньми;
- г) мертвих тягнуть волоком на цвинтар;
- д) напівживих везуть «безтаркою» на цвинтар;
- е) напівживих вивозять у яр.

5. Спосіб захоронення померлих:

- а) без труни;
- б) в примітивному ящику;
- в) дверима зі стодоли накрили тіло батька;
- г) помолились біля могили за упокій.

Е. ЗАЛИШЕННЯ СЛІДІВ ПРО ГОЛОДОМОРІ**1. На місцевості:**

- а) могили (горбики) – свідчення масових захоронень;
- б) дерева-символи (акація, що цвіте, навіть спогад про голод);
- в) рослини-символи (лобода, верес, кропива та ін.).

2. В людей:

- а) потомки;
- б) біль втрати рідних та близьких;
- в) страх за пережите («щоб його такого більше не було»);
- г) пам'ять («так ми прожили, а тепер тільки згадка»).

Подавши цю робочу схему систематизації народних оповідань і переказів, розцінюємо її як прикладну спробу обліку матеріалу, потрібну для узагальнених фундаментальних зібрань та для створення повномасштабного каталога, який представив би доробок не тільки одного фольклориста, а багатьох інших з різних теренів України.

РОЗДІЛ 4.

ПОЕТИКАЛЬНІ ВИМІРИ НАРОДНИХ ОПОВІДАНЬ І ПЕРЕКАЗІВ ПРО ГОЛОДОМОРИ

4.1. Від факту до образу

Досліджуючи жанрову систему українського фольклору, відомий учений Степан Мишанич дійшов висновку, що усна народна проза ділиться на два великі масиви – власне художню творчість (казки, анекдоти) і документальну прозу (легенди, перекази, оповідання)¹. Для означення останньої він використовував термін «документальна проза», орієнтуючись на одну з визначальних функцій цих творів – засвідчувати і пояснювати історично вірогідні джерела та первісне значення терміна (лат. documentum – повчальний приклад, взірець, доказ).

В історичній, юридичній, мовознавчій науці під «документом» розуміють передусім письмовий папір, літопис, грамоту як повідомлення про щось надзвичайно важливе. Однак «документ» може існувати не тільки в письмовій, а й усній формі. Розповіді про голодомор з усією впевненістю можемо зарахувати до народної документалісти-

---

¹ Мишанич С. Жанрова система українського фольклору / Степан Мишанич // Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці. – Донецьк: Донецький національний ун-т, 2003. – Т. 2. – С. 368.

² Сокіл В. Народна документалістика про голодомор / Василь Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2009. – Вип. 32. – С. 388–393.

ки, оскільки у творах змальовуються справжні події, такі, що стали фактом як особистого, так і суспільного життя². А факт – це дійсність, реальність, що підтверджується свідченнями людей, котрі були безпосередніми учасниками, очевидцями цих епізодів чи певним чином обізнаними у конкретних ситуаціях.

Спостереження за подіями, пов'язаними з голодоморами, сьогодні вже можна ґрунтовно вивчати, адже наявність спогадів стало, так сказати б, історичним фактом. Мабуть, жодна тверезо мисляча людина не стане заперечувати явища голодомору в Україні, бо це аксіома, що не потребує доведення. Ворожі напади на українських селян, масові пограбування, фізичні й духовні руйнації, виживання в неймовірно важких умовах – ось далеко неповний перелік подій, що сталися. А масове вимирання людей – очевидні й неспростовні факти. Вони лягли в основу народних оповідань і переказів досліджуваної тематики. Йдеться про конкретні події, однак їхня інтерпретація у порівнянні з трактуваннями в інших фольклорних жанрах, наприклад, у казках, баладах, історичних піснях різна. Тут рівень відтворення достовірності інформації чи не найвищий і є домінантною ознакою суб'єктивізації цих фактів³, бо ж оповідач передає їх зі значними подробицями, намагаючись не забути про них та не схибити в правдоподібності висловлюваного. Інакше кажучи, він прагне створити аналоги об'єктів (фактів), які були б схожими один на одного. Тому адекватно моделюються ситуації, події, образи. За Ю. Лотманом, модель і предмет знаходяться в стані подібності, але не тотожності⁴, адже ця остання передбачає цілковиту схожість чого-небудь до чогось за своєю суттю, ознаками, виявом.

Треба ще раз підкреслити, що оповідач у народній прозі про голодомори був свідком чи очевидцем тих подій (за винятком меншої кількості переказів). Найголовніша цільова установка, заради якої ці твори розповідаються, – принцип достовірності, правдоподібності. Але що таке «правда», про яку так багато дискутується в науковій літературі? І що таке «правда» взагалі? Дослідники вважають, що існує дві форми «правди», які усвідомлюються сучасною людиною. Одна з них – та, яка прямо відповідає історії, тобто так звана «історична правда», пов'язана з точним повідомленням того, що було. Проте дійсність ми-

³ Буряк В. Д. Поетика інформаційно-художньої свідомості / В. Д. Буряк. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 87.

⁴ Лотман Ю. М. Лекции по структурной поэтике (Введение, теория стиха) / Ю. М. Лотман. – Тарту, 1964. – Вып. 1. – С. 24.

нулого синтезується, передається внаслідок творчого осмислення. Таке осмислення фактів уже не «правда» в буквальному розумінні слова, а наближення до «художньої правди». У творах, про які тут ідеться, треба говорити як «правду фольклорну» чи «фольклорний історизм», під яким мається на увазі послідовних, закономірно зумовлених форм і принципів більшою чи меншою мірою художнього пізнання й відображення подій⁵.

Оповідання, переказ хоч і намагаються точно передати факти, та все ж це не їхня копія чи фотографія, а суб'єктивне сприйняття, яке належить до чуттєвої сфери людини. Воно формується у свідомості і породжується пам'яттю та уявою, «виліплюючи» в такий спосіб образ когось чи чогось – його вигляд, подоби. Образ не може збігатися з оригіналом навіть уже через те, що він добувається з контексту свідомості. З іншого боку, у його творенні бере активну участь емоційне ставлення до об'єкта⁶, яке містить чимало суб'єктивного, різних душевних переживань і почуттів.

Отже, наративи про голодомори репродукують реальний світ – конкретні речі, людей, тварин. Саме реалії є носіями образів як фрагментів картини світу⁷. Подібність об'єкта виникає внаслідок його відображення, але він не бере участі у цьому процесі. Створюється ефект присутності в ситуації його відсутності. Коли об'єкт усунутий із поля зору, може з'явитися образ, вихоплений пам'яттю із минулого. Так, в уяві оповідачки із с. Лукаші Переяслав-Хмельницького району Київської області виринає образ немовляти з картопляною сосочкою: «А воно́, бѣдненьке, ёто смокта́ло. Го́ду ще не було́... А приходять раз, дак воно́ вже і неживѣньке»⁸. Звичайно, на час розповіді не було ні матері, ні дитини, ані тієї картопляної сосочки, вони залишилися гірким спогадом у пам'яті носія збереженого факту в її емоційному відтворенні.

Народна проза про голодомори містить чимало образів, у тому числі й специфічних, породжених драматичною, трагічною ситуацією. Матеріал дає підстави простежити природу їхнього формування. Ще

⁵ Путилов Б. Н. Типология фольклорного историзма / Б. Н. Путилов // Типология народного эпоса. – М.: Наука, 1975. – С. 164.

⁶ Арутюнова Н. Д. Образ (опыт концептуального анализа) / Н. Д. Арутюнова // Референция и проблемы текстообразования (Сборник научных трудов). – М.: Наука, 1988. – С. 124.

⁷ Сокіл В. Образи наративів про голодомор / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. – 2012. – №6. – С. 1202–1208.

⁸ Українці про голод 1932–1933. – С. 100.

І. Франко звернув увагу на сам процес творення образу, який він уподібнював зі сном, адже в цьому останньому відбувається доволі цікаве комбінування забутих вражень, сцен, ситуацій⁹. При певному психофізичному стані людини у її пам'яті знову зринає інформація, що викликала сильні почуття, яка набирає чітких ознак образу. Для підтвердження цієї думки наведемо три приклади із теми голодомору, представлених у формі сну.

1. Образ скаженого собаки, що постав в одному з прозових творів. Дочка переповідає материн сон, згідно з яким та побачила скаженого собаку, що біг берегом. Мати почала кричати, щоб інші люди втікали від нього. Проснувшись, вона побачила, що йдуть голова колгоспу, голова сільради і міліція записувати в колгосп, бо «вже заяву нечиста сила трэбуе»¹⁰. Зазначений образ має символічне значення, адже, за народними віруваннями, собака створений дияволом¹¹, а «диявольське» походження містить у собі щось погане. У конкретному випадку в образі собаки уособлюються «правителі», які силоміць записували людей у колгоспи. Цю їхню негативну функцію підкреслюють і епітети «скажений собака», «нечиста сила».

2. Інший приклад стосується постаті української жінки. Для її змалювання знадобилися традиційні есхатологічні мотиви. Згідно з християнськими віруваннями, людина за природою двоїста, складається з тіла і душі. Остання не вмирає, а відправляється на той світ – місце її постійного знаходження. Отже, під час голодомору померла сусідка, інформується у творі. Вона ж (померла) «розповідає» про своє позагробне життя, яке цілком нагадує реальне, адже їй доводиться там займатися тим, чим і займалась, властиво невтомно працювати¹². У такий спосіб у пам'яті оповідачки заново відтворився образ працюючої сусідки, якій так і не вдалося врятуватися від голодної смерті.

3. Образ поминальної вечері, що з'явився у пам'яті Тетяни Пороухи з Хмельниччини: «Я маму в голод поховала, нічого не робила. А вже, – каже, – як пройшло, трохи я того розжилася і сняться мені моя мама, шо наче приходять до хати і кажуть: «О, ти палиш». Вона каже: «Палю, вару тего». – «Може, ти мені б дала ложечку борщу?» Так приснилося. Я тоді беру, збираю людей і зварила борщ, зварила ка-

⁹ Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 72–73.

¹⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 26.

¹¹ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Григорій Булашев. – К.: Довіра, 1992. – С. 327.

¹² Українці про голод 1932–1933. – С. 187.

ши... Пообідали і за маму помолилися Богу – і всьо»¹³. Ясна річ, що за померлими під час голодомору не справляли поминок, хоча це важливий обряд, зв'язаний з давнім культом вшанування предків. Як бачимо, дочка влаштувала поминки з обов'язковою молитвою за душу покійної матері. Поминальний обід – вагомий, концептуальний образ в аналізованому творі.

З попередньо викладеного видно, що сон є спробою людського мозку образно пояснити окремі аспекти сильних вражень про голодомор – чи то примусовий запис людей до колгоспів, чи то дії та вчинки жінки-трудівниці в реальному і потойбічному світі, навіть елементи похоронно-поминального обряду, дотримання якого регламентувала українська етнокультурна традиція.

Певне місце в системі образів прози про голодомори займають персонажі – реальні за своєю суттю, що можуть мати історичні прототипи. Деякі виступають під конкретними іменами, прізвищами, інші внаслідок дії фактору часу втратили їх. Елементи у зображенні цих людей переважно реалістичні. З іншого боку, простежується тенденція до узагальненості, тобто до формування фольклорного образу з ознаками стереотипності. Для прикладу візьмемо позитивні чоловічі персонажі, наявні в багатьох творах, – батька (діда, почасти дорослого сина, сусіда та інші). Основна їхня функція – господарська. Оповідачка з Луганщини так передає хазяйновитість свого батька: «Зразу ж і корова оцё, телиця, двана́дцять штук ове́ць, свиня́ із поросятами. Була́ калама́жка, зробив ба́тько. Таке́, як бри́чка, тільки тро́шки вид не такий [...]. І бу́кар був свій, те, що зе́млю оре́. Зе́млю ж ора́ть – бу́кар купі́ли, бо́рону купі́ли, тоді оцё ж купі́ли сіва́лку, вія́лку»¹⁴. Кожен мав більший чи менший шматок землі, на якому працював разом зі своєю сім'єю.

У низці оповідань і переказів фігурує номінація «куркуль», через те що так зневажливо називала офіційна влада заможних селян-власників. До речі, саме слово «куркуль» не українського, а турецького походження і означає «той, що вселяє страх, страшний, небезпечний», і є похідним від «боятися»¹⁵. Його семантичним ядром виявилось не стільки поняття «багач», «власник», скільки «небезпека», яку становив український господар комуністичному режиму.

¹³ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 234.

¹⁴ Українці про голод 1932–1933. – С. 22.

¹⁵ Етимологічний словник української мови: у семи томах. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 3. – С. 155.

Інша нав'язлива назва – «кула́к»¹⁶. В. Даль у тлумачному словнику навів кілька значень цього слова, серед інших і той, що «живе обманом, обрахунками, обміром»¹⁷. Тобто йшлося про сформування негативного ставлення до українського господаря. Крім того, влада вважала «куркулів», «кулаків» «ворогами народу», яких треба знищити, вивезти в Сибір, Соловки, Колиму. В такий спосіб цілеспрямовано руйнувалися підвалини української ментальності, адже йшлося про ліквідацію селян-власників як потужного соціального стану, на якому трималося господарство України, зрештою її безпека. У народному сприйнятті образ хоч і фігурував з ярликовою назвою «куркуль», «кулак», проте залишився позитивним – розумним, «добрим хазяїном»¹⁸, що вмів дати лад у всьому.

Психологи стверджують, що однією з рис української ментальності був господарський індивідуалізм, загострене почуття власності. Тому, як свідчать очевидці, господарі не хотіли добровільно усуспільнювати своє майно, боляче споглядали, а то й протестували, коли силоміць забирали його статки.

Майже у всіх наративах про голодомори діють негативні персонажі. Вони виступають, як правило, у загальних номінаціях – «правителі», «уповноважені», «агітатори», «ударники», «буксирники», «червона колона», «червона команда», «енкаведисти», «красна (червона) мітла» тощо, підкреслюючи таким чином їхню приналежність до владних структур чи роду діяльності. Основу семантики слів складає збірне поняття, яке об'єднує цих людей, вказує на спільні риси, дії та вчинки. Вони не індивідуалізовані, безликі і становлять узагальнене сприйняття сукупності. Зазначені та подібні до них образи-персонажі – породження конкретного суспільно-історичного періоду, які фігурують лише в тематичному циклі про голодомор 1932 – 1933 років. Деякі з них можна вже зарахувати до концептуальних знаків цієї епохи. Для прикладу візьмемо образ «красної (червоної) мітли». Це не звичайне словосполучення, а символ, наповнений вагомим культурно-історичним змістом. Так-от, мітла (реалія) – зв'язаний жмуток лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги. Але ця реалія у спогадах про голодомор набуває символічного звучання, адже дія («замітати») переноситься на воєнізовані бригади, які забирали в селян хліб («геть

¹⁶ Українці про голод 1932–1933. – С. 31.

¹⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. / Владимир Даль. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. – Т. 2. – С. 215.

¹⁸ Українці про голод 1932–1933. – С. 78.

все чісто вимели»¹⁹. Крім того, образ включає в себе і колір («черво-на»), який перебуває в асоціативному зв'язку з «червоноармійцями», котрих значною мірою використовували у цих спецопераціях.

Тепер щодо семантичного варіанта образу – «буксирники». Глу-мачний словник інформує, що «буксир» – це машина або судно, що тягне за собою іншу машину чи судно²⁰. Центальною тут є дія. От-же, дія предметних реалій переосмислюється і переноситься на окре-мих людей, котрі мали завдання «витягати» в селян всі запаси хліба і звозити їх у відповідні місця.

Певне місце в системі образів займають тварини, серед яких най-частіше зустрічається корова. У традиційній народній культурі вона втілювала багатство, тому недаремно оповідачі підкреслювали наяв-ність великої рогатої худоби в українських господарів. Корова забез-печувала людину необхідними продуктами харчування, яких так не вистачало в часи голодоморів. Молоко пили, варили на ньому каші, до-давали навіть до різних сурогатних харчів, щоб «покращити» їхні сма-кові якості. Як свідчать народні оповідання і перекази, образ цієї тва-рини поступився певною мірою своєю давньою функцією, пов'язаною з багатством, набувши в екстремальних умовах іншої – рятувальниці людей під час голодомору, що перебували на межі життя і смерті. То-му корову любили, ховали від грабіжників, надто ж боялися насиль-ницького відбирання: «А діти ж почіплялися ко́ло за́городи, – йдеться в одному творі, – щоб корóву не ... Вони́ ввійшли́ у двір корóву бра́ть. А ті ді́ти:

– Дя́ді, – про́сять... Дя́дечки, не бері́ть корóвки, в нас не́ма́ чо́ їсти, тільки́ молочко́»²¹.

Доволі часто в досліджуваному масиві зустрічається образ коня. Тут він виступає не стільки тягловою силою, що використовувалась у господарській діяльності, а більше як засіб для транспортування по-мерлих до місць поховання. Запряжена тварина «у возик», «гарбу», що проїжджала по селу, – це сигнал про чергове підбирання та пере-везення мертвих. У деяких творах цей образ набув виразного симво-лічного звучання, як-от у спогаді оповідача з Кіровоградщини: «Для дітєй малєньких був той білий кінь стра́шний, як смерть. Ми щита́ли, що це дід нас їде забира́ть і одвезе́ на кла́довище». Тому його боялися,

¹⁹ Там само. – С. 78.

²⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – С. 66.

²¹ Українці про голод 1932–1933. – С. 28.

особливо діти, яких інколи дорослі лякали: «Не бўдеш слўхать, бўде їхать дідо білою конякою – забере він тебе туди»²². Отже, за цією реалією стоїть не лише предметна віднесеність, а й конкретна концептуально осмислена історико-культурологічна сутність. «Біла коняка» (чи просто «кінь») в аналізованому оповідному циклі виступає вісником смерті. Цей образ суголосний з міфологізованою твариною, пов'язаною зі смертю та поховальним обрядом, адже коня в давнину вважали основною транспортною і тяговою силою, що втілювала зв'язок з потойбічним світом²³.

Для прискіпливого виявлення захованого зерна «уповноважені» використовували спеціальний інструмент у вигляді залізного стержня, який народ називав «шомпол», «щуп»²⁴, «шпичка», «гостра шпича», «залізна палиця»²⁵ і т. д. Треба підкреслити, що у спогадах ідеться не стільки про предметну реалію спеціального призначення, а в пам'яті оповідача виникає образ, який відображає епоху тотального відбирання в людей зерна, навіть закопаного в землі, це насторожливий знак наближення вірогідної голодної смерті.

Жах наводив на людей інший предметний образ – «чорного ворона». «Стоїть «чорний ворон», – згадує оповідачка з Хмельниччини, – міліції тільки... Тако тато сидить. Тато побачили і стали плакати. І я стала плакати. Міліціонер каже, що в нас не плачуть. Взяли мене за плечі – випхали. І так, як забрали, так ми і не знаєм, де і що, й яке»²⁶. «Чорний ворон» (реалія) – автомашина, якою транспортували арештованих. Образ, що виникає в уяві, має, з одного боку, метафоричне значення (за швидкістю пересування до птаха), а з іншого – символічне, адже «ворон», згідно з народними уявленнями, – зловіща птиця, пов'язана зі світом мертвих²⁷. У нашому випадку «чорний ворон» сигналізує про ув'язнення, засудження і в більшості випадків про трагічну смерть героя.

У наративах, пов'язаних з голодом 1946 – 1947 років, частіше трапляється образ поїзда. Йдеться про ряд з'єднаних між собою вагонів, що рухаються локомотивом. Він виконував функцію перевезення голодних

²² Там само. – С. 174.

²³ Петрухин В. Я. Конь // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В пяти томах. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 590.

²⁴ Українці про голод 1932–1933. – С. 44; 61.

²⁵ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 97; 217; 229.

²⁶ Українці про голод 1932–1933. – С. 41.

²⁷ Гура А. В. Ворон // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В пяти томах. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 444.

людей, які їздили в Західну Україну, Білорусію, Польщу та інші місця з метою врятуватися від смерті: «Їхали на поїздах, не так, а на вуглю, на всіляких поїздах таких робічих, не таких, шо люди їздят, а таких, шо худобу возят, вугля»²⁸. Отже, поїзд – знак надії врятуватися від голодної смерті. З іншого боку, він був смертельно небезпечним, адже міліція стягала людей з поїздів гаками, ці предметні реалії виступають у низці народних творів символом смерті. Про одну дівчину розповідається, що «вона упала межи ті [вагони. – В. С.]. Голову відтяло... А вона біжить: голова в єднім боці, так тріпається. Ну, навірно, з півкілометра відбігла. Там так і на станції поховали»²⁹.

У наративах про голодомори народна пам'ять найчастіше апелює до органу зору – очей, які сприймають та відображають у зовнішньому світі все, що вражає. В такий спосіб вимальовуються портретні характеристики, розгортаються просторові координати, конкретизуються ознаки, дії, стан, інколи семантизується символічна наповненість окремих образів. З погляду часу в пам'яті інформаторів ретранслюється образ голодомору: «Це тридцять третій, коли вуон був. Я його так, як сьогодні бачу»; «Самі бачили, діточки. Ми його самі бачили»³⁰. Тут поставлено акцент на здатності людини сприймати ці події зором, та найголовніше – внутрішньо переживати їх. Візуальний образ голодомору викликає в реципієнта глибоку тривогу, душевний неспокій з приводу пережитого, пригадування гострого відчуття нестачі їжі, втрати рідних та близьких.

Народна проза заставляє слухача проїнятися тим болем, затамувати в собі дух, коли йдеться про вигляд людей голодоморних часів. Увага звертається головним чином на зовнішні атрибути. Домінантна ознака – «пухлий», яка підкреслює хворобливий стан, що супроводжується набряком тіла, особливо окремих частин – ніг, рук, голови, очей: «Мама полóла бурякий цілий день. Запухали очі, наливалися ноги. Пухлі були, да́же у черевіки не могла но́га вже влі́зти»; «Такий невеличкий хлопчик. Я зайду́, а він не бачить. А пухлий! Страх це, який пухлий. Не видно ж ні глаз, нічо́го не видно, таке розпу́хше»; «Ко́ло Ча́пала клу́нька була́, піду туди́, а там малі й старі лежа́ть пухлі, з го́лоду помира́ють»³¹. Означення «пухлий» та різні його форми виступає сигналізатором передсмертного стану людини. Частотність його вживання достатньо ве-

²⁸ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №233.

²⁹ Там само. – №244.

³⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 80, 82.

³¹ Там само. – С. 70, 105, 115, 177.

лика, бо впливає з об'єктивної реальності, що відображає тогочасну візуальну картину спухлих від голоду людей. Така означеність простежується лише в наративному комплексі про голодомори.

Чимало візуальних образів з летальними наслідками спостерігаємо в досліджуваному масиві в просторових картинах: «Прийдуть у хату – лежить»³²; «Пригадую, як одна молода жінка лежала на хіднику. Ще відкриті очі, уста легенько рухались, а друга жінка тримала біля уст скибку хліба. Жінка не була в змозі навіть відкрити рота і тут же померла. Інша жінка, мабуть, збиралась годувати свою дитину. Вона лежала мертва, а немовля ловило ручками й торкалось устами до мертвих грудей»³³. В одному з народних оповідань з'являється зоровий образ голови, який викликає глибокі внутрішні переживання: «За цёрквою, і бачила такий сарайчик дір'явий-дір'явий, а в сарайчику отак дэрево лежало, і тії дэвочки голова на тім дэреві. Як сійчас бачу – чорний во́лос, чорний»³⁴. Образ чорного волосся символізує дівочу красу, молодість, яку скопив голодомор.

Душевного болю завдає картина недбалого транспортування померлих до місця їхнього вічного спочинку: «Я не мі́жу забу́ть, як я па́сла корові́, як везли (то вже чужі́х двох) ме́ртвих. Не то, шо на вуз покла́ли їх, а но́ги висі́ят, аж такво́ з во́за»³⁵.

Майже кожен оповідач інформує про місце поховання померлих. У просторовому плані воно різне – в садку, в яру, під тополею тощо, та найбільше – на кладовищі. З останнім пов'язується рельєфний образ могили. Вона, як правило, велика: «Ві́копали на цві́нтарі я́му, пішли за ме́рцьо́м додо́му. Приво́зят ме́рця – по́вна я́ма ме́рших люде́й накі́дана»³⁶; «Де зара́з со́кори, та́к я́ма ви́копана. Ще лю́ди не кі́нчали́сь, він уки́дав ту́ди»³⁷. Образ великої ями (= могили) засвідчує масові захоронення людей, померлих голодною смертю.

Надзвичайно сильне відчуття викликає зоровий образ землі, що двигтить на могилі. В одному із творів ідеться про жінку, котру ще живу закопали: «А вона́ ото́ ж кі́дається, і зе́мля ... Ўжа́сть. Це на мо́їх гла́зах було́»³⁸. Земля ворухиться на могилі – це не метафора, а, на жаль, непоодинокі реальність часів голодомору.

³² Там само. – С. 144.

³³ Український голокост 1932 – 1933. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 323.

³⁴ Україні́ про голо́д 1932–1933. – С. 134.

³⁵ Там само. – С. 178.

³⁶ Там само. – С. 170.

³⁷ Врятована пам'ять. – С. 274.

³⁸ Україні́ про голо́д 1932–1933. – С. 184.

В аналізованому масиві присутні і деякі нюхові образи, пов'язані зі здатністю людини сприймати запахи. Щоправда, на їх означення виявлено не так багато слів і словосполучень, серед них переважно ті, що стосуються неприємних відчуттів. Для прикладу: «А друга сусідка (бабка жила сама), так вона розпухла, дуже текло з неї»³⁹. Йдеться про те, що тіло жінки вже руйнувалося, виділялась рідина неприємного запаху. Це, своєю чергою, пробуджує в нас почуття жалю, досади, болю за здоров'я безпомічної людини.

Один з поширених нюхових образів пов'язується з мертвяками. «Забігли якось до сусіда, – говориться в оповіданні, – звали його Федір, і дочка в нього була Оля (тоді страшна жара), а вони лежали обої на печі, а в нього кожа перепалась і страшно смердить»⁴⁰. Або в іншому: «Отамо Гороб'ї, там село було Гороб'ї, там же почти всі люде вимерли з голоду. Прийдуть до хати – вонище. Неживіє»⁴¹. Той неприємний запах викликає і в реципієнта, і в слухача гіркоту від масового вимирання людей, яких не встигали забирати і захоронювати.

Брак їжі спонукав формування в наративах про голодомори смакових образів. Аналіз творів показує, що люди зрідка їли справжні харчові продукти (мучні вироби, зерно, квасоллю, картоплю, молоко, м'ясо), а здебільшого перебивалися сурогатами. На цих останніх акцентується увага, оскільки вони не відповідали логіці нормального людського споживання. Передусім ідеться про поїдання листя акації, вересу, лободи, щавлю, різного коріння, як і котів, собак, ховрахів, шкур тварин тощо. Інформатори детально розповідають про способи їхнього приготування. У переважній більшості вони не зазначають смакових якостей продуктів. Люди споживають усе, що потрапляє, аби задовольнити їхні фізіологічні потреби в їжі: «У лієсі нарву щавлю, а на батькове дворище зайду да липи начорхаю торбу. Да в однім кармані ліпа, а в другім щавель. І так гэрно наїлася. Прийшла додому, як пучок»⁴². Словосполучення «гэрно наїлася» створює ілюзорний образ ситої людини, однак у його змалюванні міститься відтінок іронії. Прихована іронія проглядається в образі «солодкого кореня», який росте в заплавах річок. Як виявилось, рослина мала отруйні властивості, адже дівчина, наївшись, «вже там зовсэм заболела, лежала»⁴³.

³⁹ Там само. – С. 148.

⁴⁰ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 165.

⁴¹ Українці про голод 1932–1933. – С. 98.

⁴² Там само. – С. 88.

⁴³ Там само. – С. 92.

Інший образ пов'язується з гіркотою, своєрідним їдким, різким смаком: «Травá пішла. Там така травá есть, гíрчак називається, що його́ як зірвеш, а з його́ біжить молочко́»⁴⁴. Гірчак – народна назва деяких видів рослин із роду жовтий осот. Так-от, молочко рослини за виглядом нагадує коров'яче, проте небезпечне, бо після вживання, повідомляє інформатор, «вже тоді качаємось». М'ясо сороки, стверджує інший, – також гіркуватого присмаку.

Маємо підстави говорити і про деякі дотикові образи в народних оповіданнях та переказах про голодомори. Об'єму стосується купа скинутих померлих людей, що нагадує відкритий могильник. На твердість (м'якість) померлих вказує такий фрагмент із цим дотиковим образом: «Привієзли жінцину... Тоді не тверді були люди мертві. Отакіє, на́че живі»⁴⁵. Неприємні дотикові відчуття проглядаються в транспортуванні волоком жертв голодомору до місця захоронення («волоком тягнуть», «тягнуть на кладьбіще»⁴⁶). Вражає картина силового переміщення тіл, прив'язаних до воза, коня тощо.

Отже, тут розглянуто тільки окремі факти і образи, пов'язані з голодоморами. Між ними існує тісний взаємозв'язок, оскільки реалії дали поштовх для їх образного відтворення й сприйняття, що вирізняється посиленою емоційністю, насамперед страху й тривоги, туги й журби. Через образи людей, тварин, предметів, а також зорові, нюхові, дотикові постала конкретно-чуттєва панорама голодоморної дійсності.

4.2. Епітетика в емоційно-образній парадигмі народної прози

Одна з істотних рис поетичного стилю наративів про голодомори – поверхова автологічність мови, тобто вживання слів здебільшого у прямому, а не в переносному значенні, стриманість у використанні зображально-виражальних засобів – епітетів, порівнянь, метафор. Звичайно, в тому є певний сенс, однак специфічними прийомами, характерними для цього масиву, створюється надзвичайна експресія, напруженість, драматизм. Спробуємо коротко розглянути ті, що виконують зображально-виражальну функцію. Найелементарніший з них – епі-

⁴⁴ Там само. – С. 89.

⁴⁵ Там само. – С. 182.

⁴⁶ Там само. – С. 85, 177.

тет. Оригінальність його в цих жанрах, що вони породжені однаковими умовами життя. Цими спільними умовами є голодоморний побут, момент загрози життю людей та прогнозована смерть.

Отже, у поетичній парадигмі фольклору епітет займає своє місце і відповідає принципам народної естетики. Проте в працях про голодомори загалом і наративів зокрема задеклароване питання не розглядалося, більше того, навіть не ставилося як наукова проблема. Можливо, це трапилося через відносну небагаточисельність чи одноманітність зазначеного тропу. Між тим очевидно, що поетичні засоби, в тому числі й епітет, складаються в рамках подібних жанрів, як це маємо народну документалістику про голодомори, реалізується з найбільшим ефектом її тематики і проблематики. Звідси випливає, що вибір і вживання епітета, його функції, задані сферою дійсності, яка служила об'єктом зображення в наративах, і втілилась у певних сюжетах, композиційних побудовах. У цьому сенсі простежувана проза відрізняється не тільки від таких жанрів, як балада, лірична пісня, а й казка, легенда. Народні оповідання та перекази про голод уводять нас у середовище трагічної дійсності, соціально-економічних та національних колізій.

Увага до пропонованого зображально-виражального засобу була звернута давно. Засновник історичної поетики О. Веселовський ґрунтовно дослідив форми поетичної мови, стилю, серед яких відвів йому належне місце. Згідно з його трактуванням, епітет – «одностороннє означення слова або підновлююче його загальне значення, або підсилююче, яке підкреслює яку-небудь характеристику, визначну якість»⁴⁷. Цей складник художньої системи має свою хронологію, бо ж «історія епітета є історією поетичного стилю в скороченому вигляді»⁴⁸. З визначенням О. Веселовського погодились і літературознавці, і фольклористи. Щоправда, лінгвісти схильні вважати епітетом «слово (зрідка сукупність слів), що виступає означенням опорної лексики, називаючи найбільш показові елементи змісту, характеризуються узагальненістю семантики, тісним поєднанням із означуваним, постійністю, повторюваністю, відтворюваністю у процесі мовлення, деякими специфічними способами граматичного оформлення (короткі та повні форми прикметників, прикладка тощо)»⁴⁹. Такий мовознавчий підхід до ро-

⁴⁷ Веселовский А. Н. Историческая поэтика / вступ. ст. И. К. Горского; сост., коммент. В. В. Молчаловой. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 59.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні / Н. Данилюк. – Луцьк: Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 202.

зуміння епітета починає поширюватися і в деяких сучасних фольклористичних дослідженнях. Однак цей «мовно-виразовий засіб, що відіграє значну роль у творенні мовної картини світу»⁵⁰, відносно мало пов'язується з його безпосереднім функціональним, образним, ідейно-емоційним навантаженням, тому що він специфічний у кожному жанрі зокрема. Ближче до предмета нашого дослідження визначення К. Фролової: «Епітет – образне означення, влучна характеристика особи, предмета або явища, яка підкреслює їх суттєву ознаку, дає ідейно-емоційну оцінку»⁵¹. Естетичну природу та функції епітета в літературно-художніх текстах докладно простежив у монографії О. Волковинський⁵², проте усної словесності автор не торкався.

Як засвідчує народна проза про голодомори, світ представлений образами звичайних селян, їхніх родичів, близьких, знайомих, а з іншого – владних репрезентантів, які перебувають у гострих конфліктних ситуаціях. Сюжетний динамізм і стислість розповідей – результат наповненості діями, а також окремими оцінювальними судженнями. Образні означення предметів, явищ, дій частково окреслив автор цієї праці в одній зі своїх статей⁵³.

Художня система в досліджуваних народних оповіданнях та переказах пізня в порівнянні з іншими жанрами. Вона складалась, безперечно, на загальнофольклорній основі, і не могла не використовувати певною мірою традиційних прийомів, зокрема постійних епітетів. Наративному комплексу про голодомори більше характерні прості означення, які відіграють у ньому важливу роль реалістичної деталі. Для прикладу візьмемо народну оцінку самого голодомору як явища: «Жахливо пригадувати ті часи великого голоду», «тут був великий голод»⁵⁴, «Сильний голод був»⁵⁵, «Сільна голодівка»⁵⁶, «Голод був силенний»⁵⁷,

⁵⁰ Маховська С. Весільні пісні Поділля: жанрова специфіка і особливості функціонування. Поетика / С. Маховська. – Хмельницький, 2012. – С. 102.

⁵¹ Фролова К. П. Епітет / К. П. Фролова // Українська літературна енциклопедія. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 155.

⁵² Волковинський О. Поетика епітета / Олександр Волковинський. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 350 с.

⁵³ Сокіл В. Епітет у системі зображально-виражальних засобів народних творів про голодомори / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. – 2013. – №5. – С. 782–786.

⁵⁴ Народні твори про голодомор. – С. 45, 64 – 65.

⁵⁵ Врятована пам'ять. – С. 139.

⁵⁶ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №219.

⁵⁷ Народні твори про голодомор. – С. 61.

«Голод *невиносимий*»⁵⁸, «Голодовка була *страшна*»⁵⁹, «Голод *страшний*», «*Страшний* голод був, *страшний* голод»⁶⁰, «В тридцять третьому це вже був повний голод»⁶¹, «Навмисне зроблено цей *смертельний* голод»⁶². Неважко помітити, що в наведених цитатах означення реалістично пояснюють явище голодомору, хоча експресія цих слів викликає відверті негативні емоції. Окреслюючи голод словом «*великий*», оповідачі вказують на його масштаби, чисельність; «*невиносимий*» – якого важко або неможливо витерпіти, знести; *сильний* (*силенний*) – істотний за ступенем вияву, вражаючий; «*повний*» – який досяг свого найвищого ступеня. Найчастіше інформатори дають йому оцінку – «*страшний*», тобто такий, що викликає почуття страху, вирізняється сумними подіями, тяжкими наслідками, які інша респондентка охарактеризувала «*смертельним*» голодом. Голод 1946–1947 років інформатори почасти визначали як «*лиха година*»⁶³. Йдеться про значний період часу, який вони вважали таким, що вимагав великих труднощів, страждань, горя, породжених цим зловісним явищем.

У наративах вживаються епітети, які пов'язуються з часовими, сезонними параметрами голодомору. Його вважають *важким*, *страшним*, *жахливим*, *голодним часом*⁶⁴. Та найбільше запам'ятався людям 1933 рік – *трудний*, *страшний*⁶⁵. Вони навіть не раділи провесні, «бо весна прийшла до нас *страшна*»⁶⁶, адже саме тоді закінчилися продукти харчування, а до нового врожаю було ще далеко.

До слова, епітет «*страшний*» належить до найбільш уживаних у досліджуваній тематиці. Тільки у збірці «Народні твори про голодомор» їх виявлено понад 80. Вони стосуються як самого періоду, так і людей. Асоціативне поле цього епітета утворює достатньо велику парадигму, яка циклізується навколо: а) часу: «*страшний 33-й*», «*страшна голодовка*», «*страшний час*», «*страшне врем'я*», «*страшна вес-*

⁵⁸ Північно-Східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / упоряд. І. В. Магрицька та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – С. 192.

⁵⁹ Голодовка. 1932 – 1933 роки на Переяславщині. – С. 253.

⁶⁰ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 84, 92.

⁶¹ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 99.

⁶² Народні твори про голодомор. – С. 65.

⁶³ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – № 25.

⁶⁴ Народні твори про голодомор. – С. 95, 97, 128.

⁶⁵ Українці про голод 1932–1933. – С. 67.

⁶⁶ Народні твори про голодомор. – С. 80.

на», «страшні годи», «страшні дні»; б) людей: «страшний чоловік», «страшне дитя», «страшні глаза», «страшні руки», «страшні ноги», «страшні нігті», «страшний стогін», «страшні муки», «страшна смерть»; в) емоцій: «страшний жаж», «страшніший страх», «страшне видовище», «страшна картина».

Частина епітетів стосується безпосередньо самих персонажів. Окрему групу становлять ті, які увиразнюють позитивні якості та власності героїв, оскільки підкреслюють моральні сторони, визначають їхнє соціально-економічне становище, професію. Між ними поширенішими виявилися епітети з означеннями доброго господаря: «Помер тоді також не один добрий господар землі»⁶⁷, «Мій брат, Іван Устимович, був дуже працьовитим, добрим, завжди допомагав»⁶⁸, «Батько був добрий столяр і годував сім'ю»⁶⁹; «Ну, муй тато був трюженік великий»⁷⁰, «Харобий кузнєць був»⁷¹. Деякі оповідачі вважають, що такі риси людини, як швидкість, вправність у роботі, вміння вести справу і знаходити вихід у скрутному становищі допомагали навіть урятуватися від голоду: «А його дружина вижила, була метка, проворна»⁷².

В аналізованих творах виявлено достатню кількість епітетів, які визначають зовнішні дані, фізичні якості, вік людини. Звичайно, виділяються такі загальні риси, як молодість, краса: «Молодій, здоровий такий парубок був»⁷³; «Які діточки здорові да гарні були»⁷⁴; «То було таке гарненьке дитя»⁷⁵; «Маня була повненька, красіва, чорнявенька, а коса, як рука. Це красуня була всемирна»⁷⁶; «Такий красивий, натоптуватий, широкі плечі»⁷⁷; «Красіва була, во́лоси такіє длі́нніє»⁷⁸; «А очі в нього чорні, такий красивий дядько»⁷⁹. Подібними похвальними характеристиками наділялись позитивні персонажі до голодомору, а

⁶⁷ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 122.

⁶⁸ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 31.

⁶⁹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 94.

⁷⁰ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 31.

⁷¹ Там само. – С. 41.

⁷² Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 55.

⁷³ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 148.

⁷⁴ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 58.

⁷⁵ Народні твори про голодомор. – С. 125.

⁷⁶ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 147.

⁷⁷ Там само. – С. 120,

⁷⁸ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 169.

⁷⁹ Народні твори про голодомор. – С. 128–129.

вже в його часи епітети набирали своєрідної форми антитези: «А мій брат такий же *гарненький*, а ножки *пухлі*»⁸⁰.

У зв'язку з тим, що в наративах про голодомори герої переважно не індивідуалізовані, проте набувають загальних ознак, зважаючи на трагічну ситуацію. Епітети пов'язуються з фізичними якостями, станом голодних людей: «вздовж дороги люди *пухлі*, *худі* валялися»⁸¹; «Бачили *синюшних*, *пухлих* людей, і скрізь одні *сльози*»⁸². Аналогічні характеристики подаються до різних людей, незалежно від статі чи віку. Так, дівчина розповідає: «Семеро дітей в сім'ї, я старша, *худа* була, *страшна*, одна *тінь*»⁸³. Або: «Іван був *сухий*, як карандаш, а живіт *пухлий*»⁸⁴; «Подивилась на свої нігті, вони такі *сині* та *страшні*»⁸⁵. Ці ознаки вказують на повну виснаженість людини, доведеної до фізичного знищення. Тут домінує епітет «пухлий», який за своєю суттю є антропоморфною ознакою, оскільки стосується людей загалом («*пухла* людина», «*пухлі* люди»), за статтю («*пухла* жінка», «*пухлий* хлопець», «*пухлі* чоловіки»), за віком («*опухлі* діти», «*попухша* дитина», «*опухле* дитя»), за спорідненістю («*пухлий* батько», «*пухлі* мама, сестра, брати», «*пухла* сестра»), частин людського тіла («*пухле* тіло», «*опухлі* руки», «*пухлі* ноги»), за соціальним станом («*пухлі* селяни», «*пухла* учителька», «*пухлі* ученики»).

Вражає картина, коли «діти дивляться *голодними* очима»⁸⁶. Йдеться не стільки про реальне відчуття голоду, скільки образно передається внутрішній, духовний стан героїв, адже очі – дзеркало душі людини. Важко спостерігати за десятками, сотнями *мертвих* селян, якими були усіяні українські терени («На вулицях лежали *мертві* люди, стирчали їхні руки, ноги») ⁸⁷. Цей епітет не просто вказує на те, що припинилося життя мільйонів людей, а що внаслідок тієї трагедії утворився величезний мертвий простір.

Незначну частину складають епітети, які стосуються негативних персонажів. Вони є збірним, узагальненим образом групи людей («бригада», «команда», «червона мітла» і т. д.), об'єднаних метою відбирання в селян хліба. Персонажі характеризуються їхнім призначен-

⁸⁰ Народні твори про голодомор. – С. 66.

⁸¹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 87.

⁸² Народні твори про голодомор. – С. 57.

⁸³ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 87.

⁸⁴ Там само. – С. 115.

⁸⁵ Народні твори про голодомор. – С. 81.

⁸⁶ Там само. – С. 88.

⁸⁷ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 62.

ням та діями: «Були спеціальні такі хлопці, ходили і шукали в горшках, де було заховано, розбивали горшки і висипали собі оті крупи»⁸⁸. Дії та вчинки «команд» селяни оцінювали як безжалісні та жорстокі: «Безсердечні виродки гарбали всю їжу в народу»⁸⁹. Інколи у творах подається дещо індивідуалізована характеристика негативного персонажа – «такий заярний був активіст»⁹⁰. Тобто йдеться про його заповзятливість, розлюченість, запеклість у виконанні своїх обов'язків та жорстокість у ставленні до селян. У деяких випадках за допомогою протиставлення фізичних якостей вказано на негативні моральні: «Висока та лукава і кричить: «Покажуйте, що в вас там у печі», «Такий маленький був, а вредний»⁹¹.

Герої наративів про голодомори жили, звичайно, в реальному світі, який населяли люди, тварини. Не менш важливим виявилось предметне оточення – конкретні речі, явища, що сприймаються органами чуття. Найбільше з людиною зв'язане житло. Власне, представлено українську хату часів голодомору: «А в хаті ж *страшна* біднота, *пусто* зовсім: стіл та лава, і все»⁹². Це об'єктивна картина, пов'язана з масовими пограбуваннями. Йдеться вже не стільки про спустілий будинок, а що він непридатний для мешканців, тому що людей не видно, мабуть, і не буде, бо забере голодомор. Цю думку підтверджує наступний приклад: «Стоять *пусті* хати з погорілими солом'яними стріхами»⁹³ (чом не аналогія до Шевченкового: «Село неначе погоріло, Неначе люди подуріли») ⁹⁴.

Аналіз матеріалів показує, що образ хати має й інші характеристики, які прямо залежать і від її призначення. Одній героїні чоловік порадив остерігатися сільської управи: «Йди додому, не йди туди, бо зачінять у ту *холодну* хату тебе»⁹⁵. Згідно зі словником Б. Грінченка, «холодна» – це приміщення для арештованих при поліційному участку, при волосних судах.⁹⁶ Отже, йдеться про уникнення героїні від ув'язнення за сховану корову. Ще в іншій іпостасі постає хата для в'язнів

⁸⁸ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 211.

⁸⁹ Там само. – С. 97.

⁹⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 62.

⁹¹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 65, 118.

⁹² Народні твори про голодомори. – С. 67.

⁹³ Врятована пам'ять. – С. 108.

⁹⁴ Шевченко Т. «І виріс я на чужині» / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів: У дванадцяти т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 111.

⁹⁵ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 86.

⁹⁶ Грінченко Б. Д. Словарь украинского языка. – К., 1909. – Т. 4. – С. 408.

у Сибіру: «Нас згрузили в *пусту, сиру та холодну хату*»⁹⁷. Тут уже триступенева означеність предмета: не заповнене, просякнуте вологою, з низькою температурою приміщення. Ясна річ, що це малопривабливе житло, з нелюдськими умовами для існування.

Про наслідки пограбувань сигналізує зоровий образ «голої печі»: «Забрали у мене все чисто, тряпки забрали, я на *голій* печі спав»⁹⁸. Традиційна піч в українській етнокультурі займала вагоме місце. Вона поліфункціональна, адже в її числі й призначеність для лежання, сушіння збіжжя⁹⁹. Епітет *гола* вказує не стільки на нічим не покритий предмет (піч), скільки на те, що в часи голодомору на печі ховали зерно, квасолі тощо. На підтвердження цієї думки наведемо уривок з іншого оповідання: «Мама розділяє у мішку на печі пшеничку цю і кладе сестру скраю і каже: «Катю, лежи і не ворущися»¹⁰⁰. Таким чином, *гола* піч виступає експресивним знаком-сигналом втрати схованих продуктів так потрібних людям для виживання.

Український селянин, хлібороб споконвіку, завжди піклувався про багатий урожай, дбаючи і про свою національну безпеку. Це простежується з низки народних оповідань та переказів, де основною предметною реалією виступає «хліб» – зернові культури (жито, пшениця). У доголодоморний період його означували епітетами з позитивним зарядом, вказуючи на значну кількість, якість, розміри: «Хліб уродив *хороший*»¹⁰¹, «Урожай 1932 року був *великий*»¹⁰². Ці епітети не здаються простими, побудованими лише на зовнішній характеристиці, вони насичені й певним психологічним змістом, тому що викликають у людей задоволення, приємні відчуття, добрі наміри. В інших творах прочитується людське сум'яття, викликане тим, що було і що сталося: «Хліба *великі*, а голод *страшний*»¹⁰³. Моторошні відчуття охоплюють людину, коли вживається означення *останній*, тим паче, коли йдеться про хліб («Витрушували *останній* хліб»¹⁰⁴). Він закінчується, більше нічого не буде, а далі – смерть.

⁹⁷ Врятована пам'ять. – С. 108.

⁹⁸ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 151 – 152.

⁹⁹ Жайворонок В. Знаки української культури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С. 456.

¹⁰⁰ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 146.

¹⁰¹ Народні твори про голодомор. – С. 58.

¹⁰² Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 270.

¹⁰³ Народні твори про голодомор. – С. 65.

¹⁰⁴ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 50.

У наративах про голодомори на особливу увагу заслуговує низка предметних реалій, пов'язаних з їжею. Відразу може скластися враження, що ця характеристика не така яскрава чи важлива. На наше переконання, не зовсім так. Розглянемо асоціативне поле епітета *гнилий*, який указує на зіпсованість продукту харчування, його розклад. За ілюстрацію візьмемо інформацію від переселенки із села Андрусів (тепер затоплене Канівським водосховищем): «Люди їли полову і *гнилу* картоплю, де що *гниле* – все їли»¹⁰⁵. Означення *гнилий* (*гниле*) призводить до негативних відчуттів, знаючи, що споживання таких продуктів може спонукати до отруєння людини чи навіть смерті. Інколи та сама картопля має неприємний запах, що викликає огиду: «Картопля *вонюча*, спечу, а вона *воня* на всю хату»¹⁰⁶.

Негативні емоції спричиняє означення *здохлий*, коли йдеться про коней. Інформаторки згадують: «Бачила, як один чоловік коня *дохлого* різав на куски»¹⁰⁷; «*Коні дохлі*, і розбирали люди й їли. То я піду, візьму ряднінку, піду та як упаду: «Та *дайте* ж і мені хоть трішки семню *спасать!*...»¹⁰⁸. Рятуння себе та сім'ї їжею зі *здохлої* тварини (падлом) викликає у слухачів (читачів), з одного боку, жалість, співчуття до голодних людей, а з іншого – переживання від такого процесу споживання.

Із розглянутого видно, що в наративній прозі про голодомори епітети мають пряме значення, яке впливає з логіки представлені в ній дійсності. Вони підкреслюють основну установку досліджуваного матеріалу – принцип його достовірності. Зрідка трапляються епітети з переносним значенням, або тропні, так звані метафоричні, гіперболічні, оксиморонні, які б орнаментували, прикрашали оповідь, бо це суперечило б ідейній сутності творів.

Епітети в народній прозі голодоморної тематики займають незначне в порівнянні з іншими традиційними жанрами місце, проте вирізняються своєрідністю і способом використання. Вони стосуються персонажів, явищ, предметів однаковою мірою і є наскрізними в багатьох сюжетно-тематичних циклах. Найбільш характерні означальні епітети, які розкривають зовнішній вигляд персонажів, почасти й моральні риси, ознаки явищ та предметів. Специфічні в оповіданнях та

¹⁰⁵ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 95.

¹⁰⁶ Там само. – С. 100.

¹⁰⁷ Там само. – С. 63.

¹⁰⁸ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 109.

переказах про голодомори й увиразнювальні (емоційно-оцінні) епітети з перевагою негативного над позитивним значенням. Таке використання диктувалося гостротою, драматичністю сюжетів з трагічними наслідками.

4.3. Наративна компаративістика голодоморної тематики

Фольклорна проза про голодомори в Україні має свої особливості у змісті, в специфіці відтворення дійсності в ній, адже головне її призначення як у безпосередньому змалюванні епічних подій, розмаїтті сюжетних ліній чи колізій, так і на зосередженні наслідків. Типові персонажі, предмети, явища можна збагнути значною мірою в зіставленні з іншими. Недаремно в народі кажуть: усе пізнається в порівнянні. Запропонована наукова проблема в цьому величезному масиві ще не розглядалась в українській фольклористиці, тому окреслимо її хоча б ескізно¹⁰⁹.

Дослідники вважають порівнянням словесний вираз, у якому уявлення про зображуваний предмет конкретизується шляхом зіставлення ознаки в більш концентрованому вигляді¹¹⁰. Ще О. Потебня зазначав, що «сам процес пізнання є процес порівняння»¹¹¹. Зародження художнього образу відбувається за законами асоціативності – суміжності, уподібнення, контрастності. Для цього повинно бути те, що порівнюють (суб'єкт), і те, з чим порівнюють (об'єкт) на основі спільної підстави – подібності за якістю, властивістю, формою, розміром, кольором, запахом, станом. Наголосимо, що в основі порівняння, наявного в народній прозі про голодомори, центральне місце займає людина, з іншого не менш важливими є також предмети, реалії рослинного й тваринного світу, що оточують її.

Порівняння у наративах ґрунтується на багаточисленних враженнях, створюючи таким чином загальну картину голодомору: «Страшне було діло, як наче пожеар»¹¹². Він порівнюється з найжахливішою сти-

¹⁰⁹ Див: Сокіл В. Порівняння в народній прозі про голодомор / Василь Сокіл // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2015. – Вип. 18–20. – С. 68–75.

¹¹⁰ Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назаровець, Є. Васильєв. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2006. – С. 211.

¹¹¹ Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О. О. Потебня. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 255.

¹¹² Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 119.

хією – пожежею, котра знищує на своєму шляху все, що може. Голодомор, за народними спостереженнями, – це той смертоносний вогонь, який пожирає людські життя від малого до старого.

Інколи голодну людину порівнюють із цуцням: «А були вони виснажені до неможливості, самі костки, шкірою обведені, свідомості в них не було, вибилися із сил, голодні лежали, бідні, і вили, як цуценята»¹¹³. Тут голодний зіставляється за величиною, худорлявістю із собаками, а його жалібний стогін, пронизливі до глибини душі звуки, нагадують повискування маленького, немічного щеняти. Такі порівняння вживаються не лише до загальної характеристики персонажів, але й окремих, конкретних героїв народних наративів («Ну, він отож такий слабкий, сидить пуд хатою, а я по воду йду, а він отак, як собака – арр! Арр! – ціпка гризе»)¹¹⁴. Поширений в усному мовленні вислів «голодний, як собака» в досліджуваних творах розширює функції: від голоду люди вили, гризли ціпки, як собака, підсилюючи трагізм ситуації.

Виразні приклади народної спостережливості знаходимо у тропках, застосованих для передачі характеристики їжі. Найчастіше у порівняннях мінімізуються розміри овочів: картопля дрібненька, як горох¹¹⁵, бурячок, як палець¹¹⁶. Природне прагнення голодної людини наїстись породжувало в неї занижувальні оцінки продуктів харчування, тому вони в її уявленні невеликі за розміром, незначні величиною, зрештою, менші, ніж треба.

Процес споживання їжі під час голодомору закріплено в низці асоціативних порівнянь: «Отó виліземо, рáчки виліземо і пасéмося як корóва, покá наїмóся»¹¹⁷; «Остюкі обгоря́ли, а ми це так, як кро́лі, їли»¹¹⁸; «З голоду, що ми їли зразу листя з дерева, обїдали, як гусінь»¹¹⁹. Вибір об'єктів у порівняннях залежить від виконуваної дії: «пастися» асоціюється з коровою; обїдати – з гусінню; «гризти» – з кролями. Людина змушена в силу екстремальних обставин споживати сурогатну їжу та навіть уподібнитися до свійської тварини чи гризунів, що живляться трав'янистими рослинами. У деяких випадках порівняння «незвичайної» їжі зіставляються із загальноновживаною: «Ми ходи-

¹¹³ Там само. – С. 127.

¹¹⁴ Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 344.

¹¹⁵ Народні твори про голодомор. – С. 70, 103.

¹¹⁶ Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 345.

¹¹⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 89.

¹¹⁸ Там само. – С. 21.

¹¹⁹ Народні твори про голодомор. – С. 106.

ли по лісосмугах, дерли пташині гнізда, ловили їжаків. Викидали із них кишки і обсмалювали, як порося»¹²⁰; «В колгоспі дід Матвій їв горобців, як вареники»¹²¹. Зазвичай люди не їдять горобців, їжаків. Однак, щоб така «їжа» сприймалася за нормальну, вона порівнюється з улюбленими українськими стравами – варениками, м'ясом тощо. І, навпаки, звичайну їжу діти не могли вже адекватно сприймати: «Коли дядько привіз з міста моему батькові два бублики, то той не знав, що з ними робити і почав качати їх по землі, як коліщата»¹²². Йдеться про загальмування реакції на їжу через психофізичні розлади людини, породжені голодом.

Значна частина творів містить зовнішню портретну характеристику людей голодоморного періоду, зокрема звертає увагу на її негативні фізичні якості. Деякі з них пов'язуються з неприродним кольором шкіри людей, зморених голодом: «чоловік такий жовтий, як віск», «люди всі жовті ходили, страшні, ніби жовтяниця»¹²³. У всіх цих випадках присутній жовтий колір шкіри, що порівнюється чи то з воском, чи то з жовтяницею. Він виступає застережливим знаком, адже сигналізує про хворобливий фізичний стан людини. Віск, як відомо, необхідний для свічки («жовтих восків Богові на свічку» – приповідка), натякаючи таким чином на згасання життя, як і через смертоносну хворобу «жовтяницю». В окремих зразках указується на ознаку зіставлення – чорний колір: жінка «лежала стрижена, страшна, як головешка»¹²⁴. Порівняння людини з обвугленим поліном побудоване на асоціативному зв'язку зі смертю. Аналогічне за суттю зіставлення чоловіка «чорний, як земля»¹²⁵, тобто дуже темного кольору. Чорний колір володіє негативною семантикою, пов'язується з нещастям. Подібна картина постає з цього прикладу: «Чорні, як тіні, бродили люди»¹²⁶. Порівняння з тінню – знак наближення смерті тіла, перехід в іпостась нетлінної душі. Тут спадає на думку Шевченкове «чорніше чорної землі блукають люди».

З багатьох досліджуваних творів постає картина, в якій зображено фізично виснажених людей з тонким, сухорлявим тілом. Їх об'єднує зіставне означення «худий». Дівчина порівнюється з пальцем («сама

¹²⁰ Там само. – С. 120, 141.

¹²¹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 265.

¹²² Народні твори про голодомор. – С. 136, 156.

¹²³ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 55–56.

¹²⁴ Там само. – С. 56.

¹²⁵ Народні твори про голодомор. – С. 65.

¹²⁶ Там само. – С. 115.

отака втовшки, як палець»), з «тріскою», «щіпкою» («висохла, як *трісочка*»¹²⁷, «така, як *щіпка* була»¹²⁸). Героїня до того змарніла, що виглядає як частина кисті руки чи невеликий тонкий шматочок дерева. Найбільш вражаюче порівняння дитини зі скелетом («трирічний братик був, як *скелет*»¹²⁹). Це настільки висохле тільце, подібне на купку кісток, й асоціюється зі смертю.

Зрідка стан голодної людини порівнюється з мавпою («Під час голоду люди ходили, як *мавпи*, одні кістки і шкура»)¹³⁰. Порівняння побудоване на негативних візуальних емоціях, бо ж змарнілість до краю викликає у реципієнтів співчуття. Деякі герої голодоморних наративів нагадують казкового персонажа Кося Безсмертного («Були всі худі, як *Кощей Безсмертний*, жовті»)¹³¹. Це ім'я вжито образно, оскільки голодна людина зіставляється з ним на основі спільної ознаки – «худий», «кошавий» – та співвідноситься зі смертю.

Часто порівняння допомагають створити візуальні образи персонажів, передаючи здебільшого загальний вигляд персонажа або окремих частин його тіла (голова, живіт, ноги): «А вони обидві лежать головами на столі, дуже розпухлі, прямо як *стіклані*, на їх ногах геть вода повиступала»¹³²; «Ходили люди пухлі, як *склянки*»¹³³. Тут опухла людина порівнюється зі скляною посудиною за блиском набряклого тіла, прозорістю. Значна частина порівнянь стосується величини тіла – за розміром, обсягом, протяжністю: «Людина страшна пухла, як *колода* гнила»¹³⁴; «Спух, як *колодка*, таке – аж блищує»¹³⁵; «А на печі дочка доросла, як *бочка*»¹³⁶; «... пухла жінка, як *гора*»¹³⁷; «Животи великі стають, як *барабан*»¹³⁸; «А то як ідеш, то вода в животі, як у *барильці* або в сулії бовтається»¹³⁹. Набрякле тіло людини нагадує гору – значне підвищення над навколишньою місцевістю, колоду (колодку) – обрубок

¹²⁷ Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 3. – С. 318.

¹²⁸ Українці про голод 1932–1933. – С. 82.

¹²⁹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 110.

¹³⁰ Там само. – С. 66.

¹³¹ Там само. – С. 58.

¹³² Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 38.

¹³³ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 133.

¹³⁴ Там само. – С. 206.

¹³⁵ Свідчення про трагедію голодомору 1932–1933 років в Україні, зібрані від очевидців / зап. О. Шалак // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. – К., 2013. – Вип. 2. – С. 135.

¹³⁶ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 81.

¹³⁷ Там само. – С. 63.

товстої деревини, бочку – велику дерев'яну посудину, барило – невелику посудину для рідини, барабан – ударний музичний інструмент. Кожне з цих порівнянь тією чи іншою мірою гіперболізоване, адже саме в такий незвичайний спосіб інформується про надмір та масовість опухлих людей. У багатьох наративах увага зосереджена на формі ніг. За спостереженнями народних оповідачів, у голодних людей ноги були товсті, «як колоди»¹⁴⁰, «як валянки»¹⁴¹, «як кички»¹⁴², блискучі, «як склянки»¹⁴³. Окрім згадуваної колоди, порівнюючі слова вказують, що ноги, подібні на товсте зимове взуття з валяної вовни, грубий головний убір заміжньої жінки.

Виразально-зображувальні функції порівнянь з особливою силою проявляються, коли подаються зображення очей, що характеризують як зовнішній вигляд, так і його внутрішній стан: «Під очима налилося, як мішки»¹⁴⁴; «Тільки очі такі, як у мерця, блимали»¹⁴⁵; «Коли це забігають ті дівчата в хату, на них страшно було глянуть, поробилися білі, як стіна, глаза такі страшні якісь, і не можуть ні слова сказати»¹⁴⁶. Мішки під очима – свідчення затяжної недуги голодної людини, а страшний погляд чи блимаючі очі – передсмертні ознаки вмираючих. Крім зорових образів, трапляються порівняння, що ґрунтуються на відчутті нюху: «Під весну пухнуть почала, аж уже воняла, як трухляк»¹⁴⁷. Зіставлення зі шматочком дерева, що розкладається, вказує на дуже немічну людину голодоморного періоду.

За допомогою аналізованого зображально-виразального засобу в народних оповіданнях та переказах змальовуються насамперед портрети героїв. Передаючи зовнішню подібність компаративних об'єктів, порівняння робить їх наочними, такими, щоб неважко уявити: «Такі були крепкі, як дуби, а в 33-му році всі вмерли»¹⁴⁸. Предметом порівняння виступають представники чоловічої статі, здебільшого молоді, образ порівняння – «дуби» – ознака зіставлення, характерні

¹³⁸ Народні твори про голодомор. – С. 61.

¹³⁹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 115.

¹⁴⁰ Народні твори про голодомор. – С. 67, 102.

¹⁴¹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 99, 134, 338.

¹⁴² Там само. – С. 213.

¹⁴³ Там само. – С. 421.

¹⁴⁴ Там само. – С. 115.

¹⁴⁵ Народні твори про голодомор. – С. 61, 97.

¹⁴⁶ Там само. – С. 63, 99.

¹⁴⁷ Там само. – С. 124, 144.

властивості цього дерева, пов'язані з його міцністю, живучістю. Зазначене порівняння формує в оповідачів (слухачів) співчуття, жалю за втраченими молодими життями. Аналогічна ознака простежується в іншому зразку: «На зріст невисокий, але фізично дуже сильний, долоню мав, *«як з граніту»*¹⁴⁹. Тут ідеться не загально про фізичний стан людини, а про міцність руки коваля. Ці порівняння акцентують на фізичній потузі персонажів, загострюють на фатальній розв'язці – трагедії, оскільки навіть сильні люди не витримали жажіття голодомору.

У наративах можна виділити своєрідний набір порівнянь, у яких одна дія (стан) персонажа зіставляється з діями рослин, тварин (комах), предметів тощо. «В селі люди мерли, *як мухи*»¹⁵⁰; «Люди мерли, *як мухи, як соняшники*, лежали вздовж доріг»¹⁵¹; «В голод мертві люди лежали на дорозі, *як сміття*»¹⁵². Людське життя порівнюється з недовговічною комахою, воно не має цінності, бо ж мертвих – як сміття, тобто дуже багато.

Порівняння людей з «мерцями», «трупамі» посилюють трагічну ситуацію, закріплюють наслідки жакливиx дій. «Кашляла і танула на очах, *як свічечка*»¹⁵³. Свічка в поховальному обряді відіграє важливу роль, бо ж вона осяває дорогу покійникові на той світ¹⁵⁴. Народна уява здавна порівнює людське життя із запаленою свічкою, а смерть – з її «догаранням», «згасанням». У наведеному порівнянні такі погляди виражено на мовленнєвому рівні – «танула, *як свічечка*» (відомі висловлювання «згасає (гасне), як свічка; життя «згасло, догоріло»).

Поетичне осмислення людини і навколишнього світу через художнє порівняння у творах про голодомори робить проєкцію переважно на емоційний, чуттєвий ефект, розкриває найтонші відтінки народного сприйняття. Так, загальне враження від побаченого стосується порівняння людей з певними явищами чи об'єктами хліборобського життя: «А то, Господі, людей, *як снопів*, везли хурами на кладбище»¹⁵⁵; «Мерли люди на ходу, падали, *як солома*»¹⁵⁶, «Буде, *як оті снопів по десятині*»¹⁵⁷; «Падали люди весною, *як полова*, травички пої-

¹⁴⁸ Український голокост. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 403.

¹⁴⁹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 55.

¹⁵⁰ Народні твори про голодомор. – С. 57.

¹⁵¹ Там само. – С. 41.

¹⁵² Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 98.

¹⁵³ Народні твори про голодомор. – С. 61.

¹⁵⁴ Жайворонок В. Знаки української етнокультури. – С. 529–530.

дять і мруть»¹⁵⁸. Наведені порівняння допомагають осмислити значення того, що відбулося. В основі цього тропу – результат дії, вчинку, зрештою процесу. Снопи, солома, полова – елементи однієї картини, що становить результат людської праці під час жнив (оберемки стебел з колосками хлібних злаків, світло-жовті стебла, відходи після обмолоту). Виступаючи об'єктами у порівняннях (до суб'єкта «людина»), вони створюють асоціативний образ голодомору як скорботних жнив*. Тим самим підкреслюється хліборобський характер українського селянина. Аналогічні порівняння можуть виступати у диспозиції протиставлення: «Тільки не снопи в них, а люди мертві, скидані, як снопи». З них постає безпосереднє сприйняття дійсності, в якій відбулося явне порушення встановлених побутових норм, недотримання людської гармонії («не снопи, а мертві, скидані, як снопи»)¹⁵⁹.

Коло емоцій, що постає з творів про голодомори, обмежене, стосується, як правило, категорії жахливого. Посилюють переживання героїв метафоричні порівняння смерті зі змією («Смерть лютувала кругом, бігла, як змія, по селу»¹⁶⁰). Зіставлення «смерть-змія» ґрунтується на функціональному рівні: лютувала, бігла, тобто швидко поширювалася між людьми. Слово «змія» в переносному значенні вживають у мовленні, коли йдеться «про хитрого, лютого ворога»¹⁶¹. Таким злом, підступним ворогом у народному уявленні поставало вимушене припинення існування людини. Раптова, передчасна смерть вважалася неприродною («не своя», «невчасна»), коли через когось або через щось життя враз обірвалося і та чи інша особа «не жила свого віку»¹⁶². До того ж, змія, як і смерть, асоціюється з чимось холодним, неприємним.

Атрибутивна функція простежується у порівнянні білого коня і смерті («Для дітєй маленьких був той білий кінь страшний, як смерть»¹⁶³). Тут властиво білий кінь порівнюється зі смертю, а не навпаки. Реальний кінь, яким вивозили мертвих, викликав у жителів,

¹⁵⁵ Український голокост. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 333.

¹⁵⁶ Народні твори про голодомор. – С. 55, 40.

¹⁵⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 77.

¹⁵⁸ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 51.

* Роберт Конквест, до речі, так і назвав свою книжку – «Жнива скорботи» (український переклад 2007 року).

¹⁵⁹ Врятована пам'ять. – С. 230.

¹⁶⁰ Український голокост. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 3. – С. 220.

¹⁶¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови – К., 2001, – С.374.

¹⁶² Гузії Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Гузії. – Львів, 2007. – С. 81.

особливо в дітей, страх і сам асоціювався з цим жакливим явищем. За народними віруваннями, смерть найчастіше пов'язується з білим кольором. Білий кінь – особлива тварина, що має давній символічний зв'язок з потойбічним світом, смертю.

Для багатьох порівнянь характерна лексика, яка вживається в поминально-похоронних ситуаціях («Мати занедужала; в хаті голо, холодно, як у домовині»¹⁶⁴; «Люди були, як мерці»¹⁶⁵; «Страшні вони приїхали, як трупи наче»¹⁶⁶). Образ хати-домовини не випадковий. Домовина – це замкнутий простір, що належить померлому. Міфологічний зв'язок поняття «домовина» і «дім» (хата) підтверджується термінологічно¹⁶⁷. У конкретному випадку порівняння «хата, як домовина» протиставляється дому живих: у ній холодно, «голо» (пусто), відсутні елементарні ознаки життя.

У тяжкий 1946 рік люди не мали не тільки їжі, а часом і житла. Їм доводилося мешкати в непристосованих спорудах: «Балган построїли, – говориться в одному творі, – в землі, а самі там, як кротів жили»¹⁶⁸. Як свідчить етимологічний словник, – «балгони» – це дерев'яні стовпи, на яких укріплюється навіс¹⁶⁹. Життя людей у них порівнюється із кротою, що перебувають увесь час під землею.

Склад образності в наративах, їх емоційне забарвлення підкреслюється тим, що в них, як і в їх порівняннях, панує негативна оцінка антигероїв. Порівняння передають сприйняття світу і ставлення до людей, які забирали хліб. У народній уяві ці персонажі постають у чорних кольорах («Почалася колективізація, по дворах ходили кругом активісти, як чорна смерть»)¹⁷⁰, порівнюються з чортом («Їх боялися, як чорта»)¹⁷¹, зі злими собаками («Урожай влітку 1932 р. був непоганий, стало б і нам перезимувати, так комісари, ніби собаки, вигрібали з дворів усе під чистую, зернини не залишали»)¹⁷².

¹⁶³ Українці про голодомор 1932–1933. – С. 174.

¹⁶⁴ Український голокост. – Т. 2. – С. 313.

¹⁶⁵ Там само. – Т. 2. – С. 150.

¹⁶⁶ Там само. – Т. 2. – С. 238.

¹⁶⁷ Афанасьєва Н. Е. Гроб / Н. Е. Афанасьєва, А. А. Плотникова // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 553.

¹⁶⁸ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №188.

¹⁶⁹ Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – С. 126.

¹⁷⁰ Народні твори про голодомор. – С. 39.

¹⁷¹ Там само. – С. 39.

Негативна оцінка факту та відсутності народних і церковних обрядів поховання, без яких людина не вважалася остаточно похованою, постає із таких порівнянь: «На возах возили трупи, як *дрова*, по 10 – 15 чоловік»¹⁷³, «Коли це їдуть повозкою, забрали, кинули, як *собаку*, на повозку і повезли»¹⁷⁴, «Переверне, як *кота чи собаку*, закопають»¹⁷⁵, «Перекинули її, як *собаряку*, у яму і пішли»¹⁷⁶.

На основі викладеного можна зробити висновок, що порівняння в досліджуваній наративній прозі вживаються не так часто, як деякі інші засоби вираження. Вони виконують специфічну оцінну функцію, підсилюючи емоційну характеристику персонажів. Ідеться, як правило, про зовнішні портрети людей, які викликають співчуття, їхній внутрішній стан, вчинки тощо. Порівняння адекватно відтворюють картини голодоморного періоду, до того ж, представляють їх наочно та конкретно.

4.4. Роль і місце демінутивів у формуванні чуттєво-образної системи народної прози

Важливим засобом експресії наративного тексту виступають здрібніло-пестливі слова, звернені до чуттєвої сфери людини. Вони вказують на зменшену величину предметів, явищ або ступінь їхньої якості, а також викликають приємні відчуття чи сприйняття чогось, надають емоційного забарвлення ніжності, ласки, любові до когось. За їх допомогою проникливіше змальовуються образи об'єктивної дійсності, пов'язаної з голодоморами, які відтворюються у свідомості реципієнтів.

Заради справедливості скажемо, що зменшено-пестливі слова стали прерогативою лінгвістів¹⁷⁷. Це й зрозуміло, адже їх цікавили емоційно-забарвлені лексеми та форми. У нас дещо інший дослідницький інтерес: як за допомогою цих слів та слівформ виписуються образи.

Науковці зауважили, що чи не найбільше демінутивів є у фольклорі. Ще свого часу, збираючи українські народні пісні, З.Доленга-Ходаковський відзначив, що вони «зберегли велику поетичну красу [...],

¹⁷² Там само. – С. 82.

¹⁷³ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 51.

¹⁷⁴ Там само. – С. 135.

¹⁷⁵ Там само. – С. 98.

¹⁷⁶ Там само. – С. 298.

мають тисячі зменшувальних слів, створюють образи, гідні загально-го захоплення»¹⁷⁸. І. Денисюк висловив думку, що здрібно-пестливі слова в українському народному лексиконі становлять його національну специфіку, оскільки у германських та романських мовах можливості такого вживання обмежені¹⁷⁹. На них частково вже звернули увагу фольклористи, передусім у пісенних жанрах Б. Рубчак¹⁸⁰, Г. Сокіл¹⁸¹. Так, Б. Рубчак уважав: «Про пестливі, здрібнілі чи згрубілі слова в народній поезії можна писати цілу книгу»¹⁸². Проте й досі проаналізовано занадто мало матеріалу, аби зробити ширші узагальнення, тим більше, що у фольклорній прозі така робота ще не починалась, а в голодоморній тематиці й поготів. Нам довелося вже хоч якимсь чином заповнювати цю прогалину¹⁸³.

Високою емоційною характеристикою в досліджуваному масиві відзначаються слова на означення назв спорідненості. Особливою ніжністю й лагідністю оповитий образ матері, адже це надто близька, рідна людина. «Мамцю, – довірливо запитує дитина, – а чому ні на вулиці, ні в хаті немає ні людей, ні собак, ні скотини?»¹⁸⁴. Дитина надіється на відповідь «мамці», бо не розуміє голодоморної пустки. Але питання залишилося риторичним, боєм у матеріному серці.

Постійна присутність найближчих людей – батька-матері – в домі викликає в голодній дитини тривогу за те, що їх зараз не видно. Та все ж і в передсмертних словах вона звертається до них: «Ой мамоч-

¹⁷⁷ Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К.: Вища школа, 1984. – 168 с.; Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / Світлана Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.; Бойко Н. А. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність 10. 02. 01 «Українська мова» / Н. А. Бойко. – К., 2006. – 36 с.

¹⁷⁸ Дей О. І. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи / О. І. Дей, Л. А. Малаш // Українські народні пісні в записах З. Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд., текстолог. інтерпретація і комент. О. І. Дей. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 30.

¹⁷⁹ Денисюк І. Національне у фольклорі / Іван Денисюк // Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 26 – 27.

¹⁸⁰ Рубчак Б. Уваги до засобів народної поезії / Богдан Рубчак // Сучасність. – 1963. – №3. – С. 43 – 45.

¹⁸¹ Сокіл Г. Українські обхідні календарно-обрядові пісні / Галина Сокіл. – Львів, 2004. – С. 184 – 185.

¹⁸² Рубчак Б. Уваги до засобів народної поезії. – С. 45.

¹⁸³ Сокіл В. Роль зменшено-пестливих слів у формуванні чуттєво-образної системи голодоморної тематики / Василь Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2013. – Вип. 38. – С. 257–264.

¹⁸⁴ Врятована пам'ять. – С. 108.

ку й таточку, я вже вміраю, а вас немає»¹⁸⁵. Пропала остання надія на допомогу рідних, і це так прикро. Навіть через багато років інша інформаторка невтомно називає померлу в часи голодомору маму ласкавим словом «матуся»: «В нашій сім'ї від голоду померли двоє дітей і матуся рідненька»¹⁸⁶.

Надзвичайно багато за кількістю емоційних назв осіб на означення дітей. Така пильна увага виявлена до них, з одного боку, що це – молоде покоління, майбутнє нації, а з іншого – радість, надія для батьків, продовження роду. І це благословення Боже перебуває у всьому важкому становищі та є найбільш незахищеним, терпить голодні муки і переважно помирає. В аналізованих наративах домінують пестливі форми «дітки», «діточки» і виступають у таких сюжетних ситуаціях: 1) «Діточки сиділи да плакали: «Їсточки хочемо»¹⁸⁷, 2) «І тато просив: «Дітки, не їжте багато, по-трішечки»¹⁸⁸; 3) «І ото тоді її (мату. – В. С.) вели селом, а вона кричить, і діточки кричать, і діточки кричать за нею, біжать і маленьке несуть»¹⁸⁹; 4) «Сусідка наша Мотря поховала своїх трьох діток, а сама трохи не в собі»¹⁹⁰. Слухача (читача) проймає співчутливе ставлення до діток, переживання, що вони не мають що їсти, біль вимушеної розлуки з матір'ю, жаль, викликаний горем, – смертю дітей. А ще жакливіше, коли помирає немовля: «Дитинка в неї померла, ще одного року не було»¹⁹¹.

На означення особи жіночої статі стосовно батьків уживаються зменшено-пестливі слова «доця», «донечка». Голодну дівчинку мати втішала: «Ти, доцю, не переживай, у нас є картопля, гарбузи, кукурудза, буряки»¹⁹². Від жаху кам'яніє душа, коли мати рятує живцем віднесену на кладовище дочку: «З великим трудом дістала з могили свою донечку і віднесла додому. Та все примовляла: «Зараз, моя донечко, я тобі дам їсточки»¹⁹³. Ласкаві звертання батьків простежуються і до сина. Вони вживаються як вияв позитивного, люб'язного ставлення до нього, тим більше в ситуації, коли нема що дати йому їсти, чи в ностальгійному роздумі-констатації смерті: «Синóчок, шо ж я тобі дам»¹⁹⁴,

¹⁸⁵ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 120.

¹⁸⁶ Народні твори про голодомор. – С. 79.

¹⁸⁷ Голодовка. 1932–1933 років на Переяславщині. – С. 58.

¹⁸⁸ Народні твори про голодомор. – С. 106.

¹⁸⁹ Там само. – С. 112.

¹⁹⁰ Там само. – С. 94.

¹⁹¹ Там само. – С. 90.

¹⁹² Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 80.

«Помер з голоду мій синочок Гриша»¹⁹⁵. Втрачена остання надія – нащадка й послідовника роду.

У наративних текстах про голодомори знаходимо чимало варіантів назв інших дітей щодо того ж батька й матері – братів і сестер. Оскільки оповідачі перебували з ними переважно в прямих родинних стосунках, про котрих мовлять, то ця інформація набуває задушевності, сердечності, близькості, а ступінь співчутливості досягає високих регістрів. Відчуття безпосередньої щирості, гордості за допомогу в скрутний час прочитується з рядків, коли сестричка «овес загорне в ганчірочку і несе *братику*»¹⁹⁶, рятуючи його в такий спосіб від голодної смерті. Та найбільше таки йдеться про смерть чи то від отруєння, чи від нестачі їжі: «Я спитала: «А *братік* де?» А вона й розказала, що ми були на полі, молочко там було, він лузав-лузав і вмер»¹⁹⁷; «І ма́ма, і два бра́та, й *сестри́чка* вме́рла, а нас чо́тири оста́лося»¹⁹⁸. А ось трагедія цілої родини: «Дві *сестрички* і *братик* лежать при смерті, тата вже забрали на гарбу і десь повезли, а мама пухла ходить по хаті»¹⁹⁹. Не менш гострі почуття викликає картина транспортування померлої сестри на кладовище, властиво епізод наряджання: «А як же її нести, *сестричку*, труни нема. Поклали драбину, а на драбину дошку, а на дошку мою *сестричку*»²⁰⁰.

Трохи менше трапляється пестливих слів, пов'язаних з бабусею та дідусем. Любов'ю і ласкою оповитий образ бабусі. Та й не дивно, бо вона – втілення берегині, охоронниці, хранительки родинного вогнища. Її згадують інформатори добрим словом за те, що їй довелося в голодні роки пекти для них хоч які-не-які «макорженики», ділити кусочок хліба чи макухи заради виживання: «То було́ бабу́ся попечу́ть якіх макорже́ників усі́м»; «Бабу́лька, да́йте ми́не кусо́чок хлі́ба»²⁰¹; «Бабу́ся несе кусо́чок макухи – більши́й і менши́й кусо́чок макухи ді́лить нам»²⁰². Зовсім небагато пестливих слів, пов'язаних з номінацією «дідусь», яка інколи передається зросійщеною формою: «де́душка нам

¹⁹³ Народні твори про голодомор. – С. 128.

¹⁹⁴ Українці про голод 1932–1933. – С. 98.

¹⁹⁵ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 166.

¹⁹⁶ Народні твори про голодомор. – С. 155.

¹⁹⁷ Там само. – С. 63.

¹⁹⁸ Українці про голод 1932–1933. – С. 40.

¹⁹⁹ Український голокост 1932–1933. – Т. 2. – С. 318.

²⁰⁰ Народні твори про голодомор. – С. 81.

помер, батьків батько». Поодинокو вживається пестливість на означення чоловіка похилого віку: «Пам'ятаю, заходимо в хату, стоїть дідок років 60, молиться»²⁰³. В останньому випадку йдеться про духовне поєднання людини з Богом, надію на захист скривджених голодом, надання їм сили й терпіння.

Уваги заслуговують пестливі найменування частин людського тіла, які виконують у народних творах своєрідну метонімічну функцію. Це дає змогу виділити в зображуваному найбільш характерну ознаку, частину від цілого: «а Микола лежить на підлозі горілиць і, взявшись за *животик*, кричить»²⁰⁴. Болі в животі – свідчення отруєння сурогатною їжею, за яким настає смерть. А ось зображення померлої дівчини, де акцентується на органах голови: «В одній дівчинки *голівка* звислася з печі, *ротик* відкритий і очі дивляться»²⁰⁵. Проте більше у текстах фігурує образ руки: а) простягнута, що просить їжі («Пам'ятаю, ходила вулицями, простягла *ручечку* і просила милостиню»); б) наслідок канібалізму («Я не можу забути це страшне видовище: в печі горів вогонь, і на сковороді лежала *ручка* Анюти») ²⁰⁶.

Найбільшу частку серед зменшувально-пестливої лексики становлять іменники – найменування їжі. Це не звичайний їх перелік і не безвідносні знаки, а доволі глибокий план вираження, тому що слова апелюють до нашої уяви, душі і за допомогою цих «мікрообразів» додається до створеного загального образу голодомору.

Їжа для будь-якого соціуму виступає найважливішою складовою його життєдіяльності. Її нестача порушувала, з одного боку, нормальний ритм життя, а з іншого – породжувала страх за себе, близьких, рідних, що трапиться з ними завтра чи післязавтра. Тому такими вмотивованими видаються демінутиви для найменування продуктів харчування в голодоморний період. Розглянемо емоційно-ідейні смисли «мікрообразів» цього номінативного ряду.

Для українського селянина основним родом заняття було вирощування хліба, без якого він не уявляв себе у цьому світі, взагалі свого

²⁰¹ Українці про голод 1932–1933. – С. 104, 119.

²⁰² Врятована пам'ять. – С. 263.

²⁰³ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 55, 81.

²⁰⁴ Врятована пам'ять. – С. 37.

²⁰⁵ Народні твори про голодомор. – С. 82.

²⁰⁶ Там само. – С. 74, 76.

існування та функціонування. І раптом продуктів не стало, бо все дощенту було реквізовано: «Забрали у людей все до зернинки»²⁰⁷; «Де в кого була якась кукурузка в стрісі захована – і ту знаходили й відбирали»²⁰⁸. Брак зерна простежується вже на стадії посіву: «Там, де латочка така сталася, посіяли *прóсечка* і сжалі, шо обом'яла, як жала його»²⁰⁹. Інформаторка в образній формі сигналізувала не тільки про незначні сходи, а й урожай, бо, дожинаючи, жінка встигла обім'яти все зерно.

Аби вижити, люди змушені були збирати по зернині на стерні, у скирті. «Пам'ятаю, – згадує одна оповідачка, – як я пішла надвечір з *кружечкою* збирати зернятка, назбирала майже півкружки і дуже раділа»²¹⁰. Без великих сподівань, та все ж не без надії подалися сестра з братом у пошуках зерна: «А одного разу пішли ми з братом у степ на-смикати соломи із скирди – може, яке *зернятко* і впаде»²¹¹. Джерела свідчать, що люди споживали й недоспіле зерно, яке особливим способом вибирали з колосків: «*Колосочки* зелені на каганчику підсмажували, видобували *зернятка* й поїдали»²¹². Проте за зрізані колоски репресивна державна машина притягала до відповідальності, а почасти й ув'язнювала селян: «Люди ходили і різали *колосочки*, а за ці колоски садили»²¹³.

З народних оповідань та переказів про голодомори рельєфно ви-мальовується шанобливе, майже піететне ставлення до хлібопродуктів – муки (борошна), особливо випеченого хліба. На їх найменування реципієнти використовують різні здрібніло-пестливі слова, які заторкують усі фібри душі. Згідно з одним варіантом, сім'я чекає на батька, котрий «уночі принесе *борошенця*»²¹⁴, а в іншому – мати додає до сурогатних продуктів «трóшки *муки́чки*»²¹⁵. Хліба насущного просять опухлі люди: «дайте *хлібця*»²¹⁶, «дай мені кусочок *хлібця*»²¹⁷. Голодна

²⁰⁷ Там само. – С. 62.

²⁰⁸ Український голокост. – Т. 2. – С. 176.

²⁰⁹ Українці про голодомор 1932–1933. – С. 60.

²¹⁰ Народні твори про голодомор. – С. 79.

²¹¹ Там само. – С. 71.

²¹² Український голокост. – Т. 3. – С. 353.

²¹³ Народні твори про голодомор. – С. 105.

²¹⁴ Там само. – С. 85.

²¹⁵ Українці про голод 1932–1933. – С. 122.

²¹⁶ Народні твори про голодомор. – С. 101.

²¹⁷ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 107.

героїня безнадійно ходить, бо «хлібця нема́ ні *крі́шечки*»²¹⁸. Щем проймає людське серце, коли маленька дитина просить «чужих людей» не відбирати в неї хліба: «Дитина сидит скраю на п'єцу. Не дає, малесенька дитина така, що ше нать не вміє ходити. І каже: «Не бери *папи*, не бери *папи*», але сьоравно забрали *папу*»²¹⁹. Слово «папа» належить до дитячої лексики, що означає «хліб», «хлібець». За спостереженнями дослідників, це результат редуплікації вигуку па –, який у дітей не має конкретного значення, але якому приписали значення «їсти»; воно наявне у багатьох мовах²²⁰. В Україні це слово також поширене на всіх її теренах. Так, серед «дітських слів» з Нагуєвич, які подав І. Франко, знаходимо: «Папа – хліб»²²¹. Проте великим щастям для голодних людей виявилось, коли вони «вже дотелєпали до то́го *хлібця*»²²², адже з'явилася надія вижити. Згадка про названі хлібопродукти викликає тривожні переживання людей про голод та врятування їх від смерті завдяки цим харчам. Образ хліба в широкому сенсі цього слова благословенний, оскільки цей дар Божий допоміг українцям все-таки вижити у трагічний час.

Важливим поживним продуктом у раціоні українців була квасоля. Кожен господар зберігав її і для споживання, і для посіву. «Червона мітла» намагалася за всяку ціну вигребсти її в людей до зернини: «Якщо жменька *квасольки* була на посів, то й те забрали»²²³; «Навіть з горняток забирали останню *квасольку*»²²⁴. Типовою виявилась голодоморна картина: «В хаті не було ні *квасолинки*, ні *картоплинки*»²²⁵. Зменшено-пестливі слова «*квасолька*», «*квасолинка*» підкреслюють її велику рятівну силу під час голодомору, адже вона стала на деякий час заміником хліба.

«Другим хлібом» в українській національній кухні вважалася картопля, тому так багато про неї йдеться в досліджуваному масиві. Вона жилалася як щоденна їжа. Аналіз матеріалів показує, що в них домінує факт її нестачі. Одна оповідачка згадує, що вона «дітій няньчила,

²¹⁸ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №116.

²¹⁹ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 232.

²²⁰ Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 4. – С. 281.

²²¹ Франко І. Дітські слова в українській мові / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 124.

²²² Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №116.

²²³ Народні твори про голодомор. – С. 62.

²²⁴ 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 98.

²²⁵ Там само. – С. 536.

гуси пасла й корови за *картофельку*²²⁶, інша – що мати «принесуть там картопельки з свинарни»²²⁷. Сім'я кріпилась до того часу, «поки була картопелька дрібненька»²²⁸. Люди були доведені до такого виснажливого стану, бо «забирали хліб на столі, забирали послідню картоплинку»²²⁹. Як наслідок, витворився типовий образ людей, котрі навіть «картопельку гнилу собірали»²³⁰. Пестлива форма до будь-якої картоплі, в тому числі й гнилої, надає цьому слову емоційного забарвлення, відтак поваги до самого продукту, а це своєю чергою свідчить про його важливе значення як засобу виживання.

Аналогічну функцію відігравав буряк – овочевий коренеплід як їстівний, так і кормовий: «*Бурячки* копали, різне лістя з ліпи їли»²³¹. В іншому зразку інформаторка висловила вдячність сусідці за вчинене добро – допомогу під час голоду цим продуктом, називаючи його люб'язно «*бурячок*»: «Спасибі, сусідка Корж Тодоска, бувало, принесе мені у фартусі бурячка або кілька картоплин»²³². Як крик душі звучать прохальні формули, коли все забирали – «Остав хоч бурячок дітям», чи жевріє остання надія вижити – «Дай хоч бурячок, картоплинку»²³³.

Жителі, які мешкали вздовж річок, ставків, озер рятувалися від голоду рибою («якби не риба, бо і не вижив би ніхто») ²³⁴. Туди прибували і люди зі степових районів України («Да так в нас *рібку* поймали»²³⁵). Порятунком для них виявились також молюски, слимаки, які ховалися у своїх стулках чи коробочках. «Ще збирали на річці *ракушки* (черепашки. – В. С.), – згадує оповідачка з Кіровоградщини, – вибирали з них оте м'ясо, пересипали гречаною половою (була в нас на горищі), варили і їли»²³⁶.

Особливе місце в досліджуваних творах займає образ корови. Найголовніша її функція – бути годувальницею в селянській сім'ї. Недарма здавна побутує в українців прислів'я – «корова в дворі – харч на

²²⁶ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – № 50.

²²⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 100.

²²⁸ Український голокост. – Т. 3. – С. 352.

²²⁹ Там само. – С. 352.

²³⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 82.

²³¹ Там само. – С. 130.

²³² 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 433.

²³³ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 50, 133.

²³⁴ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 143.

²³⁵ Українці про голод 1932–1933. – С. 120.

²³⁶ 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 433.

столи», яке має глибоке коріння. На підтвердження думки про особливе ставлення до вживання молока ще з доісторичного періоду наведемо цікаву гіпотезу доктора наук, професора Кембріджського університету (США) Пітера Форстера. У фільмі «ДНК: портрет нації», вчений висловив здивування, що в Україні більшість дорослих можуть пити молоко без будь-яких наслідків. Виявилося, що за здатність засвоювати молоко в дорослому віці відповідає окремий ген. Скажімо, такий ген з'явився у скандинавів під час малого льодовикового періоду і не дав їм загинути від голоду. Доктор Форстер та його колеги підозрювали, що десь у Європі має бути ще один осередок поширення молочної толерантності. Його цікавила проблема, звідки взялася хромосома R¹-а, типова для Східної Європи, а для Західної – R¹-в. Ідеться про протистояння двох культур: із Заходу у бік українських земель рухалися предки кельтів, котрих бронза зробила непереможними, але у Східній Європі кельтські поселення трапляються все менше. Замість них є хромосома стародавнього народу, який теж відкрив бронзу і рухався до центру Європи зі Сходу. Відповіді на запитання, що це за народ, у генетиків не було. У професора Форстера з'явилася впевненість, що український народ мав ген, який дав їм змогу пити молоко тварин. І резюмує вчений: найпоширеніша хромосома Східної Європи найімовірніше позначає цивілізацію, яка зародилася на території України, носіїв якої називають аріями²³⁷.

Тема наявності корови, молока на господарстві гостро стояла в часи голодомору, оскільки «трудно тим було, у кого не було *коровчини*»²³⁸; «хто мав *коровку*, то трохи спасався»²³⁹. В багатьох випадках вказується, що завдяки продукту цієї тварини люди виживали («Закип'ятять мамка *молочка* із водою, поділе...») ²⁴⁰. Інколи поживні його властивості повертали до життя напівмертвого, як-от у цьому тексті: «Надходить Тодоска Пустовіт і питає: – «Чого це ти її (сусідку. – В. С.) ховаєш? Вона ще жива». – «Все одно умре». – «Чекай-но, дай я її *молочком напою*». І напоїла. Гафії полегшало»²⁴¹. Таким чином, завдяки корисним властивостям молока та його засвоєнню організмом доросла жінка зуміла вижити.

²³⁷ ДНК: портрет нації / сценарист І. Павлюк, режисер В. Рибак; відеофільм. – Україна, 2012.

²³⁸ Врятована пам'ять. – С. 273.

²³⁹ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 91.

²⁴⁰ Врятована пам'ять. – С. 215.

²⁴¹ 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 89.

Голодомор як величезне соціальне зло породив і специфічний спосіб виживання людей завдяки споживанню сурогатної їжі. Це замінники натуральних продуктів, які мали лише деякі їхні властивості, а іноді створювали ілюзії чогось. Найпоширенішими виявилися субститути рослинного походження. Такі продукти не викликають емоції відрази ні в оповідача, ані в слухача, а сприймаються як щось природне. Більше того, вони іменуються пестливими словами, які викликають уважне ставлення до них, через те що такі «харчі» могли бодай хоч когось уберегти від смерті.

Найпоширенішою їжею було листя рослин, у числі найуживаніших – листя липи, яке інформатори ніжно називали «*листячко*», «*листочки*». Таке вживання має об'єктивне пояснення, адже народ традиційно вважав його лікарським препаратом для виготовлення чаїв, настоянок, надто ж його пахучий медоносний цвіт. Отож надія на життя виникала в людей тоді, коли «з'являлось *листячко* липове»²⁴², їли «з липи *листочки*»²⁴³. Крім того, споживали «з *берестка* *листячко*»²⁴⁴, «*кашку*» (дрібні квіти. – В. С.) з акації»²⁴⁵; «*Кашки* на вербі булі, збирали ото їли»²⁴⁶. Цей ряд можна продовжити: «*орішок*» («*Орішок*, знаєте, трава так, цвіте так балябончиками, червона. Конюшінка»²⁴⁷), «*калачики*»²⁴⁸ – багаторічна рослина родини мальвових із рожевими або червоними квітками.

Лобода, пестливе – «*лобідка*», – дуже поширений бур'ян, що за смічує посівні та городні культури, її листя використовують у їжу. Знаючи корисні властивості цієї рослини, люди намагалися урятуватися нею: «На подвір'ї скоро нажну *лобідки*, наварю її»²⁴⁹. Звичайно, це не від доброго життя, бо ж лобода виступає традиційним символом злиднів та убозтва, тому кажуть і співають: «Ото ласа їда, – з часником лобода»²⁵⁰. А ще жилилися люди щавлем. Навіть кислий смак рослини не спричиняє негативних емоцій, якогось незадоволення, а навпаки його подають респонденти в діалектній пестливій формі – «*квасець*»,

²⁴² 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 89.

²⁴³ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 113.

²⁴⁴ Врятована пам'ять. – С. 199.

²⁴⁵ Народні твори про голодомор. – С. 97.

²⁴⁶ Північно-Східна Слобожанщина. – С. 192.

²⁴⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 91.

²⁴⁸ Народні твори про голодомор. – С. 67.

²⁴⁹ 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 383.

²⁵⁰ Жайворонок В. Знаки української культури. – С. 340.

викликаючи позитивні відчуття: «*Квасець* на березі збирала, приносила і такий варила борщ з лободою»²⁵¹. Поєднання «квасцю» з лободою – вдала кулінарна страва в голодоморний період, один із способів виживання.

Усвідомлення тези «я мушу вижити» – це біологічний, природний стан людини. Вона поїдає навіть те, що у звичайних умовах могло б викликати в неї емоцію відрази. До таких належать здебільшого продукти тваринного походження, на які спрямована почасти фізіологічна реакція як на шкідливі об'єкти. До числа небезпечної їжі треба зарахувати конятину, передусім здохлятину. «Здохла конячка, – повідомляється, – люди тушу розібрали, а мені вже дісталися нутрощі»²⁵². Тут немає прямого натяку на огиду, почуття жалю викликає образ конячки – невеликої, худой, змороної, доведеної до загибелі. Голод адаптував людей до такої ситуації, приглушив у них емоцію відрази, а зменшено-пестливе слово «конячка» зм'якшує її, тому у творі не звертається увага на небезпечність, можливе отруєння людей здохлятиною. Не викликає негативного ставлення в реципієнтів і до «ховрашків»²⁵³, яких ловили діти, а потім поїдали їх. З голоду вони не гребували також руйнувати пташині гнізда: «А ми лічно, – згадує оповідачка з Київщини, – горобенят збирали з кублів»²⁵⁴. Хоча слово «горобенята» і не має вираженої форми демінутива, все ж у ньому присутнє чуйне ставлення до беззахисних пташок горобця, що гніздилися поблизу людських жител.

Навіть найменування начиння, яке слугувало для приготування їжі, відповідало і своїм розміром, і місткістю кількості їжі. Доволі поширеним атрибутом була миска. В одному з наративів ідеться нібито й про велику посудину, адже в ній містилися помідори, огірки, однак для інформаторки це «ціла місочка»²⁵⁵. Ця остання в очах голодної людини виглядала зменшеною. Для іншої оповідачки «черпачок чого-небудь»²⁵⁶ на добу – надто мало. А коли «в горщечку забрали все»²⁵⁷, то й нічого було варити.

²⁵¹ Український голокост. – Т. 3. – С. 411.

²⁵² Голодовка 1932–1933 років на Переяславщині. – С. 80.

²⁵³ Українці про голод 1932–1933. – С. 107; Північно-Східна Слобожанщина. – С. 143.

²⁵⁴ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 143.

²⁵⁵ Українці про голод 1932–1933. – С. 164.

²⁵⁶ Врятована пам'ять. – С. 355.

²⁵⁷ Українці про голод 1932–1933. – С. 73.

Одвічна тема, пов'язана з українським селянином, – тема землі. Мріяла про неї героїня з оповідання М. Коцюбинського «Fata morgana» Маланка: «Яка ти розкішна, земле. Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом. Весело обробляти тебе»²⁵⁸. А заможний селянин Герасим Калитка з комедії І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» подумки звертається: «Ох, земелько, свята земелько, Божа ти дочечко!»²⁵⁹ Земля для українців – найцінніший скарб, найбільший природний ресурс, який взаємодіє з рослинним і тваринним світом та є основним засобом забезпечення життєдіяльності людини. Тому з таким захопленням говорять про це і народні оповідачі, вживаючи різні ласкаво-пестливі слова: «Ну, батькова хата, хлев'єц був, там *земелька* була, *волікі* були»²⁶⁰. Або інший: «В його *земелька*, в його покос, своя *худобка*, старіється да робіт»²⁶¹. Як бачимо, акцент поставлений на образах «земельки» та «худібки». Остання – не просто тварини, з ними пов'язується майно, гроші²⁶². Зрештою, наші предки поклонялися і складали жертвоприношення «худоб'ячому» богові, чи богові багатства взагалі²⁶³. Для українців будівля для свійської худоби та птиці звучить пестливо – «*хлівець*», а для зберігання продуктів – «*погрібець*»²⁶⁴.

Емоційно-експресивного забарвлення отримала і низка предметних реалій, зокрема одягу: «У нас був *піджачок* якийсь дитячий, один на всіх»²⁶⁵. Хоча це верхня частина чоловічого одягу, проте в скрутний час він, благодійний, використовувався незалежно від віку чи статі. Зрештою, тоді носили все: «Якесь було там *дрáнтячко*»²⁶⁶, тобто дуже старий, зношений одяг. «Бже, вібачте, – згадує інша респондентка, – ні *штаня́т*, ні *взу́тися*. Ти й якісь *чоботя́точка* да́ли»²⁶⁷. Більше фігурують у досліджуваному масиві предмети жіночого (дівоного) одягу – спіднички, фартушки, платтячка. Вони виконують тут переважно

²⁵⁸ Коцюбинський М. «Fata morgana» / Михайло Коцюбинський // Коцюбинський М. Твори: В 7 т. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 3. – С. 54.

²⁵⁹ Карпенко-Карий І. Сто тисяч / Іван Карпенко-Карий // Вибрані твори / вступ. ст. і приміт. Л. Ф. Стеценка. – К.: Мистецтво, 1989. – С. 73.

²⁶⁰ Українці про голод 1932–1933. – С. 31.

²⁶¹ Там само. – С. 46.

²⁶² Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 5. – С. 286.

²⁶³ Срезневський І. І. Словарь древнерусского языка: В 3-х т. М.: Книга, 1989. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 386.

²⁶⁴ Українці про голод 1932–1933. – С. 22.

²⁶⁵ Врятована пам'ять. – С. 239.

²⁶⁶ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – №234.

²⁶⁷ Там само. – №239.

ритуальну функцію в похоронному обряді: «Одягли на Маню *спідничку, фартушок*, і коса збоку лежить»²⁶⁸; «В якесь *платтячко* вгорнули, в настільник запнули»²⁶⁹ (настільник – те саме, що й скатертина. – В. С.). Аналогічну ритуально-поминальну роль почасти відіграло рядно («*ряденце*», «*редюшка*»). У зв'язку зі смертю використовувався інший тканий виріб – рушник, яким спускали покійника до ями: «а то на плечі взяли *рушничок*, лопату і понесли, самі закопали його»²⁷⁰.

Похоронна обрядовість українців під час голодомору не відзначалася різноманітністю звичаїв. Лише деякі елементи проглядаються у транспортуванні померлих примітивним візком. Його використовували як засіб при перевезенні покійника, котрого знайшли далеко за домом, а також дорогою до кладовища: «Привезли *возиком* її до хати, а на долівці п'ятеро вже мертвих її братиків та сестричок лежать»²⁷¹; «Одвезли на *возочку* на кладовище і вкинули в яму вириту, там була *куча*»²⁷². Дуже часто ховали «без *труночок*»²⁷³. Місце захоронення люди називали зменшено-пестливими словами «*могилки*» або «*гробки*» у значенні «кладовище», «могила»: «Померлих, які лежали при дорозі, забирила підвода і відвозила на *гробки*»²⁷⁴, «Вікопають яму, да хто нагамі як-небудь хаділ, да занесуть на *могілку*, да кінуть в яму»²⁷⁵. Сам акт захоронення надає емоційної напруги, а зменшено-пестливі слова хіба що підсилюють її.

Образи персонажів, дрібних предметів та речей створюються не тільки за допомогою зменшено-пестливих іменників, а й прикметників, які з ними сполучаються. Вони вказують на ознаки зменшеності, підкреслюючи таким чином колорит пестливості. Найбільш уживаними в досліджуваних творах виявилися прикметники «*маленький*» («*маленька*»). Інформатори як учасники тих подій вирізняють себе або інших саме у такий спосіб. В них домінує ознака, пов'язана з невеликим віком (малолітністю) дітей: «Я тоді була ще *маленькою* дівчинкою, але те, що пережите, пам'ятатиму і тоді, коли помиратиму»²⁷⁶;

²⁶⁸ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 120.

²⁶⁹ Народні твори про голодомор. – С. 81.

²⁷⁰ Український голокост. – Т. 3. – С. 339.

²⁷¹ Врятована пам'ять. – С. 275.

²⁷² Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 58.

²⁷³ Там само. – С. 58.

²⁷⁴ Там само. – С. 307.

²⁷⁵ Українці про голод 1932–1933. – С. 141.

²⁷⁶ Народні твори про голодомор. – С. 111.

«Сино́к в мене був *мале́нький*, а я його кидала, ходила, добувала кусок хліба»²⁷⁷; «Ма́му забра́ли, а нас трі́бе лиши́лося *мале́ньких*»²⁷⁸. Особливо тривожно, коли помирали маленькі діти і їх хоронили: «Кожного ранку по селі протягали візок, в якому скидали *мале́ньких* діточок, і закопували їх»²⁷⁹; «Люди добрі, поставте! – кричала немічна мати! Тут двоє *мале́ньких*, вони близнята. Я не в силі ями викопать»²⁸⁰. Інколи саме місце поховання означається здрібнілою формою: «Як прийшла хоронити доню, то була свіжа *мале́нька* ямка на чийсь дитину»²⁸¹. Не-велика за розмірами в очах голодної дитини виявилась і хлібина («*мале́сенька*»), за яку мати проміняла рушник²⁸².

У ті важкі часи люди споживали навіть зерна зі щиріці – дикорослої рослини, з густим суцвіттям, з якого витрушували «зерне́чко *дрі́бне́ньке-дрі́бне́ньке*, ото ми його збирали і варили».²⁸³ Звичайно, виникала життєва необхідність рятуватися, адже всі були «*голо́днюсі́нькі*»²⁸⁴. Часто голод доводив людей до фізичного виснаження, як, скажімо, цього хлопчика, у котрого були «*ручки сухісі́нькі-сухісі́нькі*»²⁸⁵.

Частина зменшено-пестливих слів виражає ознаки дії, стану та якості, за яких відбувалася дія. Деякі з них зазначають соціальний стан тодішнього селянства, яке жило в нужді, нестатках: «Було нас в батька п'ятеро дітей, то жили ми *бідне́нько*»²⁸⁶. Інші вказують на незначну кількість хліба («було хлі́бця *трі́шечки*»²⁸⁷) чи застереження до помірного споживання їжі голодною людиною («не їж багато, а *потро́шку*»²⁸⁸).

І, на кінець, підкреслимо, що дуже глибокі почуття викликають образи-дії. Тільки в українській мові, зауважив І. Денисюк, є здрібнілі форми дієслів²⁸⁹. Підтвердженням цьому є часто вживане у текстах слово «*їсто́ньки*»: «Пам'ятаю, обняла маму і плачу: «Хочу *їсто́ньки*»²⁹⁰; «а люди заглядають до мене та *їсточки* просять»²⁹¹. Образ людей, що

²⁷⁷ Український голокост. – Т. 3. – С. 351–352.

²⁷⁸ Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні. – № 206.

²⁷⁹ Народні твори про голодомор. – С. 225.

²⁸⁰ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 52.

²⁸¹ Народні твори про голодомор. – С. 80.

²⁸² Українці про голод 1932 – 1933. – С. 175.

²⁸³ Врятована пам'ять. – С. 238.

²⁸⁴ Там само. – С. 168.

²⁸⁵ Голодовка на Переяславщині. – С. 115.

²⁸⁶ Народні твори про голодомор. – С. 69.

²⁸⁷ Народні твори про голодомор. – С. 102.

²⁸⁸ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 57.

²⁸⁹ Денисюк І. Національне у фольклорі. – С. 27.

просять їсти, – типовий у досліджуваних творах. Він об'єднаний спільною дією («їстоньки»), і це природне прагнення викликає глибокі співчуття, почасти пригнічений настрій від такої біди та нещастя, як нестача їжі.

Отже, здрібніло-пестлива лексика у наративній прозі про голодомори відіграла важливу роль у створенні образів-персонажів, образів-предметів, надавши їм пестливого забарвлення, а їхні здрібнілі ознаки, дії підсилили ці значення. Арсенал подібних мовних засобів можна відстежувати і в давній фольклорній традиції, яка, на наше переконання, стала вагомим національним поетичним джерелом і для досліджуваного масиву. Однак тут вони пов'язані з іншими темами, мотивами, реаліями, що в специфічний спосіб підтримували людину, надавали їй фізичної й духовної сили.

4.5. Невербальні засоби вираження – складова оповідних творів

З метою різнобічного вивчення особливостей наративів про голодомори (як і будь-якої іншої комунікації) зосередимо свою увагу на ціннісних аспектах невербальної взаємодії, оскільки відомо, що люди користуються не лише словесними, а й несловесними засобами. Учені довели, що саме на останні припадає понад 50% інформації. В процесі спілкування важливі всі компоненти змісту, а це можливо в поєднанні різних прийомів його передачі, адже вони добре співіснують і узгоджуються у фольклорному тексті, створюючи таким чином особливий світ.

Пристаючи до конкретного розгляду невербальних засобів вираження в народній прозі про голодомори, зазначимо, що тут є велика проблема наявності повноцінних наукових записів. В українській фольклористиці поки що домінує традиційний погляд, суть якого полягає в тому, щоб максимально точно «схопити» вербальний текст і передати його на письмі, декларуючи таким чином «автентичність». Подібний твір справжнім «фольклорним пам'ятником» назвати важко, адже він природньо живе в усній формі. «На письмі» не передається спосіб виконання, настроєвість оповідача, бо «слів» недостатньо для розуміння психічного стану інформатора, його емоцій, естетичних поглядів тощо. Науковий запис сьогодні треба здійснювати різни-

²⁹⁰ Народні твори про голодомор. – С. 82.

²⁹¹ Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині. – С. 120.

ми каналами: у вигляді фоно-, фото-, відеодокументування. Навіть цих названих способів забракне для цілковитої передачі – візуальних, слухових спостережень, які достеменно не фіксуються апаратурою. Одній людині схопити вербальні і невербальні компоненти тексту впродовж сеансу досить важко, лише за сприяння «помічників», скажімо, фотографа, відеооператора. Крім того, науковець повинен «за свіжим» записом реєструвати, уточнювати такі спостереження, зробивши на їх основі відповідні коментарі. Автор цієї праці фіксував тривалий час народну прозу про голодомори на магнітну стрічку і за можливістю вказував на деякі несловесні елементи, які охарактеризуємо далі. Для аналізу використовуємо також відеозаписи з Луганщини й прокоментуємо кадри, пов'язані з деякими реципієнтами. Цінні матеріали для розкриття теми черпаємо із фольклорно-діалектологічних експедицій на Полісся (Чорнобильська зона), на Північно-Східну Слобожанщину. Така робота в українській фольклористиці здійснюється вперше і поки що не претендує на досконалість чи вичерпність²⁹².

Дослідники з невербальних засобів вираження інформації подають різні типології²⁹³. До найпоширеніших належать кінесичні компоненти (гр. *kinēsis* – рух) – міміка, жести. Вони є зовнішнім віддзеркаленням емоційного стану людини (наративи про голодомори ґрунтуються головним чином на ньому), бо ж ця тематика неможлива без експресії, сильного враження, вияву надмірних почуттів і переживань. Ще свого часу М. Вороний писав: «Міміка – це безсловесна мова людських інстинктів душі. Усе, що діється в душі, відбивається у виразі лица та в рухах тіла»²⁹⁴.

Як свідчить досліджуваний матеріал, оповідачі під час нарацїї найбільше вдаються до міміки й жестів з метою увиразнення рухами свого повідомлення. Ці рухи, як правило, супроводжують словесний текст, доповнюючи, конкретизуючи його, іноді домінуючи, проте не існують автономно. Вони, зрештою, «оживлюють» народний твір. Відомий італійський фольклорист Джузеппе Кокк'яра ще в середині ХХ століття висловив з цього приводу дуже цінну думку: «Без мімі-

²⁹² Див.: Сокіл В. Невербальні засоби вираження в наративах про голодомор / Василь Сокіл // Народнознавчі зошити. – 2011. – №3. – С. 380–390.

²⁹³ Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Підручник. – 2-е вид. допов. / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2009. – С. 65–67; Сопер П. Основи искусства речи / перевод с англ. / Поль Сопер. – 2-е изд. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 154.

²⁹⁴ Вороний М. Депо про міміку і рухи тіла / Микола Вороний // Вороний М. Театр і драма. Збірник статей [упоряд., вступ. ст. О. К. Бабишкіна]. – К.: Мистецтво, 1989. – С. 192.

ки розповідь втрачає половину своєї сили і враження. Добре ще, що залишається мова, повна природнього натхнення і образів, завдяки яким абстрактні речі стають конкретними, надприродні істоти приймають тілесну форму, все, що безжиттєве і німе, одержує життя і дар мовлення»²⁹⁵.

Міміка і жести особливо дійові в текстах оповідного характеру, через те що є проявом думок, емоцій наратора. Вони виникають мимовільно й підсвідомо. Наприклад, рука лише тоді повинна діяти, коли потрібно доповнювати поняття. Американський дослідник Поль Сопер зазначив, що рухи рук мають відповідати своєму призначенню. Їх кількість та інтенсивність повинні узгоджуватися з характером повідомлення²⁹⁶. Інформація в оповідній прозі про голодомори скондована, напружена, драматична, найчастіше трагічна, тому й супроводжується активною жестикуляцією. Руки тут найбільш чинні органи людського тіла, відіграють найважливішу роль у міміці. Вони мимовільно можуть опускатися, бути зверненими до предмета, підносяться до обличчя або вище голови. І кожен виражають раз щось інше.

Але часто буває так, що вираз обличчя інформатора говорить не менше, ніж жести. «Мова обличчя, – писав свого часу М. Сперанський, – була визнана найтоншим тлумачем позувань душевних. Часто один погляд, одне опускання брови говорить більше, ніж усі слова оратора, а тому він повинен вважати найістотнішою частиною свого мистецтва вміння настроювати обличчя відповідно до мовлення; а особливо око – орган душі настільки сильний, настільки й виразний, як і мова, – повинно слідувати за усіма його рухами і передавати слухачам почування його серця»²⁹⁷.

Автор енциклопедії «Мова тіла» Д. Ламберт вважає, що існує щонайменше шість виразів, які можна побачити в усьому світі. «Ці зразки, – на його переконання, – є швидше вродженими, ніж набутими. До них належать способи відображення на обличчі таких людських почуттів, як щастя, горе, здивування, страх, гнів і страждання. Для вираження кожного з них потрібна повна взаємодія всіх рис людського обличчя в надзвичайно тонких і невловимих його змінах лише заради того, щоб надіслати цей чудовий сигнал, який усі миттєво впізна-

²⁹⁵ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе / перавод с итальян. / Джузеппе Коккьяра. – М.: Узд-во иностранной литературы, 1960. – С. 382.

²⁹⁶ Сопер П. Основы искусства речи. – С. 153.

²⁹⁷ Цитую за: Кацавець Р. Українська мова: професійне спрямування: підручник / Руслан Кацавець. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 50.

ють. У цьому перевтіленні беруть участь три рухомі незалежно одна від одної частини обличчя: чоло і брови, очі, повіки і перенісся; а також нижня частина обличчя, тобто ніс, щоки, рот і підборіддя». Під час нарації найбільш зримими є голова, очі, брови, губи. Так, очі і брови дають завершальний вираз певного враження. Очі примружені, брови стягнені – людина щось собі важливе пригадує. Якщо ж брови стягнуті – вказується на рішучість, суворість, інколи наближення плачу. Часто-густо в оповідачів під час бесіди чи її завершення тремтять губи – це від сильного душевного зворушення. Голова, опущена вниз, символізує турботу, смуток, переживання, а то й незбагнений жаль. Піднята голова з відкритими очима та затиснутими вустами означає виклик антагоністові.

З багатолітнього досвіду польового обстеження наративної традиції про голодомори не раз доводилося бачити різні вирази облич. До речі, у своїй едіційній практиці автор найбільше застосовував проксимальний принцип здобуття інформації (лат. *proximus* – розташований близько). Це відстань між записувачем та інформатором, яка становить 1 – 2 м (довірлива, товариська). Сеанс здійснювався переважно один на один, адже гурт створює негативний вплив. На такій відстані якраз добре розгледіти очі оповідача, як вони рухаються під час акту нарації. Як правило, широко розкриті зіниці свідчать про страх, опущений погляд униз – теж почуття страху; очі в основному сумні, нерухомі («застиглі») – сконцентрована увага на персонажі, предметі тощо. Всі ці мімічні ознаки відображають емоційний стан реципієнта – гнів, страждання, страх.

«Найрозумніший» орган, який говорить символічною мовою, – це руки. Вони обурюються, проганяють, скаржаться, показують, б'ють, плачуть. У досліджуваному масиві рукою найчастіше виражають вказівку, звернену до людини, предметних реалій. Проілюструємо її прикладами з моїх записів текстів. Стосовно людини:

1. «Помёрли... А я *отакá*, як щіпка була» (оповідачка піднімає вгору вказівний палець, щоб продемонструвати її худючий, виснажений стан).

2. «А в їх теж трое дітёй, а ма́ти й ба́тько лежа́ть пухлі, *отакі́во пухлі́*» (руками обводить навколо ніг, показуючи, що ноги, відтак і тіло було, наче груба колода).

---

²⁹⁸ Ламберт Д. Язык тела / перевод с англ. А. Заремской / Д. Ламберт. – М.: Астель, 2001. – С. 26.

3. «Ну, я лечу собі на станцію. Стоїть чорний ворон, міліції тільки... *Такó тáто сидіть*» (показує скуцюблену постать, яка свідчить про пригніченість, страх).

4. «Ось *тут* Басарáбчик був» (рукою показує на місце проживання односельця)²⁹⁹.

Вказівний жест щодо предметних реалій: «Зробили людям голод вони. Не було голодовки, *оттаке* зерно (показує), *оттаке* жито, *така* пшениця»³⁰⁰. Його семантика пов'язується з добірністю зерна, величиною. Оповідачка намагається зрозуміти причину голоду, використовуючи протиставлення «*оттаке* зерно» (добротне) – і «зробили людям голод».

Нижче проілюструємо кінесичні засоби вираження в наративах про голодомори і «прочитаємо» їх з відеокадрів.

ТЕКСТ І.*

Чо́ ж ми в Росію ходіли мiлостиню просіть? Там урожа́й, а в нас неврожáй. Забра́ли все в госуда́рство. Забра́ли все. А тоді сказа́ли:
– Тепе́р купі́йте, в госуда́рстві сі́йте.

Нам нічо́го не далі́, у нас усе забра́ли у колхо́з, тоді каза́ли «СОЗ». У СОЗ... Усе́.

Люде́й з хат викида́ли, розкула́чували. Онí тру́женики бу́ли, а їх з ха́ти викида́ли і на Сібі́рь везлі́, на Соловкí. А де онí там ті Соловкí?... Я не зна́ю. А зна́ю, шо стíко люде́й погíбло!... В зíмного вре́мя, не лі́том, на са́ни ... і в Ра́зову. Там стоя́в ешалóн, там їх грузі́ли. Приї́жджа́ли відті́ля нескóро лю́де. Так благода́рили: «Спасíбо, шо ви нас одвезлі́ на Сібі́рь». Не зна́ю, де отудí. І вонí жилí там, а ми мучи́лися.

Ми ї́ли... І ма́ти... Ой... Ма́ти свою́ дитíну рі́зала. Онó пла́че:

– Ма́м, не рі́ж, я ї́сти не бу́ду просі́ть.

А в ма́тері о́чі так ві́лізли.

Ішлі́ з по́ля ми, поло́ли со́няхи, ага́, брига́дою... Ду́вимось – у Па́шки у дво́рі мілі́ція і лю́де. І шо онó таке́.

– Ході́ть ту́ди.

Пішлі́ ж ми до те́ї Па́шки. Вонí навикида́ли та́ких тряпо́к, усе́ в крові́. Вона́ їх чужі́х лові́ла. Ага́... А я гля́нула в пі́ччя, а ру́чка мале́нька так кипі́ть, плига́є. А я як гля́нула та й упáла, і бі́льш тоді́... І не зна́ю, як

²⁹⁹ Українці про голод 1932 – 1933. – С. 41; 48; 82; 87.

³⁰⁰ Борисенко В. Свіча пам'яті. – С. 123.

* Тексти та відеокадри почерпнуто з відеофільму «Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–1933 років на Луганщині».

менé додóму привезлú. Онó недалéко. З утрá не знáю... Утром слúхаю: мáти шмóрка, плáче, í брáт... Я прокидáюсь:

– Шо Ви плáчете?

А брáт кáже:

– Ти де вчóра булá?

– Сóняхи полóла.

– А ще де булá? Кажú! Усé кажú.

– До Пáшки, до Лíпíхвáнóвóї, ходúла.

– Чó' ти ходúла?

– Я шо... Усú íшлú í я пíшлá. Чи я знáла шо?

– Так, встáвáй, давáй снíдaть.

А снíдaть шо? Спaсíбa, бурячóк був дa покрúшений, дa звáрений, дa молóчкóм нaлúтий. Корóвка спaслá. У кóго корóви не булó, онú всú помéрли, лúде. Онú порízали, поúли, а бíльш нíчóго. А корóвка доúлась. У нaс корóвка зíмувáлась у хáтí í теляткó. А ви предстáвите, шо в хáтí, як худóбина... Онá стóгне од жарú, а ми стóгнем од ú вóнí. Í ту корóвку все врéмя держáли в хáтí. Í нaс корóвка спaслá. Ну, í так булó дíло³⁰¹.

Гусарченко Дарія Василівна
Відеоряд.

Світлина 1.

«Тепér купúйте, в гóсудáрствí сíйте».

Права рука інформаторки витягнута вперед, долонею вниз, великий і вказівний пальці трохи зігнуті донизу. Жест виражає твердість, непоступливість, обов'язковість виконання наказу можновлад-

³⁰¹ Зап. І. Магрицька від Гусарченко Дарії Василівни, 1914 р. н., у с. Бабичеве Троїцького р-ну Луганської обл. Текст розшифрував В. Сокіл.

ців. Цей знак має архаїчний характер як символ влади, панування над кимось, пригнічення чи придушення когось. Він виражає ідею беззастережної підпорядкованості. Обличчя зосереджене, погляд уважний, пронизливий, губи округло стиснуті, передають емоцію виклику гніву. (*Світлина 1*).

*Світлина 2. «Нам нічого не дали,
у нас усе забрали у колхóz...»*

Руки підняті долонями досередини на рівні рота, замикаючи верхній простір. Вони відвернуті від людини, ніби щось відчужують від себе чи насильно з них виринають. Губи застигли на «у», акцентуаційно підкресливши слово «усе». Напіввідкриті вуста означають розпуку. У такий спосіб виявлено невдоволення колективізацією (жест виділення важливого в мові – тотального пограбування). (*Світлина 2*).

Світлина 3. «Онi труженики були...»

Емоційний стан реципієнтки спокійніший, жалісливий. Вона де-що розслаблена. Права рука злегка притиснута до грудей на серці, виражаючи тим самим співчуття скривдженим. Ліва рука вільно опущена. Напіввідкритий рот, витягнуті губи свідчать про чуйне ставлення до людей праці. (Світлина 3).

Світлина 4. «Так благодаріли:
«Спасібо, шо ви нас одвезлі на Сібір»».

З обличчя інформаторки проступає іронія, навіть сарказм за «вдячність» владі, що запроторила людей на заслання в Сибір. Вона нахилилася вперед, а простягнута ліва рука із вказівним пальцем показує на поневолювачів у протилежний від себе простір. (Світлина 4).

Світлина 5. «Мати свою дитину різала.
Оно плаче: – Мам', не ріж, я їсти не буду просіть».

Схрещені на грудях жінки руки символізують біль, страждання, муки, оскільки йдеться про канібалізм, доведених до затьмарення розуму людей зі страшного голоду. Напіввідкритий рот видає стогін, крик душі, адже дитина більше не проситиме в матері їсти. (Світлина 5).

Світлина 6. «А в матері очі так вілізли».

У матері «очі вилізли наверх», почувши передсмертне прохання дитини не різати її. Затулені в інформаторки руками очі (вказівний жест вирячених очей) увиразнюють вербальний текст. Опущені губи, розтулений рот, підняті брови передають емоцію жаху. (Світлина 6).

Світлина 7. «А я глянула в пічця, а рúчка малéнька так кипúть, плигáє».

Зойк виривається у Дарії Гусарченко (широко розкритий рот), коли вона побачила маленьку ручку, що кипіла в казані. Права рука

(розчепірена п'ятірня) піднята догори, ліва – трохи нижче. Це, з одного боку, імітація «плигання» ручки в казані, а з іншого – архаїчний жест відлякування нечистої сили, прокляття кривдникам. (Світлина 7).

Світлина 8. «А снідать шо? Спасіба, бурячók був да покрішений, да зварений, да молочкóm налітий».

Емоційна напруга спадає. Оповідачка перелічує продукти, які ще були в її сім'ї. Їй доводиться рахувати на пальцях. Вона загинає в кулак пальці лівої руки, а правою починає лічити з мізинця (деякі європейські народи рахують з великого пальця). (Світлина 8).

ТЕКСТ II.

Прийшла до нас одна молодіця. Такій на ній платок гάρний. А ми вже двох чоловіків пустіли. Дéдушка, ну, дядько і тьóтка, і ми ж голóдні, пúхлі. Приходи парень до нас і прóситься... Ужé в нас, ну, есть... А він пішóв у сарáйчик до нас і вмер. Приходé молодіця, на́пнута платкóм тьóплим, такій клéтчастий. І хлопчик із не́ю, отакій завб́ільшки. А це вже на дрúгий раз. А ми кáжемо:

– Ми пуска́ли людéй.

І дúмаємо, мо́же, ми помре́м, мо́же, нас люди́ будуть спаса́ть, мо́же, ми ко́го спасаемо́.

Отó по́ки бурячкú в по́гребі бу́лі... Одрі́жемо хóч ски́бочку...Отó і їсти нічо́... Зра́зу з'їв – і не ма́ємо б́ільш нічо́го да́ть. Захо́де молодіця, а ми кáжемо:

– Ужé в нас, о́сьдечки, трóє.

Она́ і пішла́. Пішла́, та о́сь оту́т до сусі́д, а ми ході́ли туді́ вниз. А тут ба́бушка бу́ла та кáже:

- Занесі їм сүшки.
- В нас садок велікий був.
- Занесі сушки сусідам.

Я понесла. Я думала, що вона двірі буде, хазяйка, та заціпать, а вона так поза мною – та двірі заціпнула, та зразу на мене так почепилась, отак придавила. А дядько сїнові каже:

- Ягор, подай ніжик на томў..., там на коміні.

Він подав. А тут «спасателі» прийшли мене спасать і вікно вібили. А вона на міні вісе. Я дивлюся вже, а вона од мене не одірветься. Двірі зняли. Колі в хїжку... А она, та молодїця, що прийшла, зарізана і груді пообрїзувані, оцє, повирїзуване скрізь. І варїться на плиті, у чавуні, чи варїлось, чи сирє лежало. І хлопчик зарізаний... І отакá дїжка засолена людєй³⁰².

Несмашна Наталія Гнатівна

Відеоряд.

Світлина 1. «Приходи парень до нас і просьється...»

Злегка нахилена вперед голова і корпус, права рука притулена до грудей інформанта, погляд спрямований вдалечїнь, очі відкриті, брови підняті (ніби дивиться на того хлопця, про котрого розповідає), виражають настїйливе прохання, благання, домагання куска хліба, адже це останній його порятунок. (Світлина 1).

³⁰² Зап. І. Магрицька від Несмашної Наталїї Гнатївни, 1912 р. н., у с. Містки Сва-тївського р-ну Луганської обл. Текст розшифрував В. Сокіл.

Світлина 2. «І хлопчик із нею, отакій завбільшки».

Вказівний жест оповідачки: піднята вгору права рука, повернута долонею вниз, фіксує ріст хлопчика на рівні її голови; очі відкриті, звернутий убік погляд застиг на верхній межі правої руки. (Світлина 2).

Світлина 3. «І думаем, може, ми помрём, може, нас люди будуть спасать, може, ми когó спасемó».

Стан душевних роздумів людини над земним буттям, треба робити добро іншим: обидві руки інформаторки благально притулені до грудей, очі відкриті, виражають щирість, погляд спрямований десь далеко, губи стиснуті. Глибоко замислений стан. (Світлина 3).

Світлина 4. «Отó і їсти нічо...»

Обидві руки реципієнтки припідняті долонями до середини, але від себе; рот відкритий, очі здивовані. Жест зневіри, розчарування, який засвідчує брак найголовнішого в цей момент – їжі. (Світлина 4).

Світлина 5. «Зра́зу з'їв – і не ма́ємо бі́льш нічо́го да́ть».

Жест повного розчарування. Розведені руки підняті догори долонями від себе, вираз обличчя передає повну зневіру, адже більш нічого дати їсти. (Світлина 5).

Світлина 6. «Та зразу на мене так почепілась...»

Очі, губи опущені, обидві руки притиснуті до шиї, що імітують позицію хазяйки, яка, зачинивши двері за оповідачкою, зі страху почепилась на неї. (Світлина 6).

Світлина 7. «А тут «спасателі» прийшли мене спасать і вікно вбили».

Жест удару: піднята вгору права рука інформаторки, затиснута в кулак, свідчить, як «спасателі» вибили на хаті вікно і вдерлися досередини. (Світлина 7).

Світлина 8. «І отакá дїжка засóлена людéй».

Підняті обидві руки на рівні грудей, повернуті долонями вниз, пильний погляд униз – візуальна демонстрація величини діжки із засоленими людьми. (Світлина 8).

ТЕКСТ ІІІ.

А оцéй Шáбля, шо куркульом назвáли, вижив якось. Ну, його́ не пуска́ли в селó жить. Курку́ль. Не пуска́ли. І він весно́ю, ра́нньою вже весно́ю, прийшо́в у свій садóк, у бівший свій садóк, і там у садку́ умéр. Колі́ його́ хова́ли, найшли́ хрестик на шії́, засте́бнуто тут, і до хрестика прив'язано чи носові́й платóчок, ну, яка́сь тря́пка обикновéнна. Колі́ розвину́ли, шо ж таке? Двісті́ рублі́в, тоді́ ж карбо́ванців по-украї́нськи, двісті́, і запі́ска: «Похова́йте мене́ по-людсько́му, як куркуля́, – напі́сано так бу́ло, – похова́йте мене́».

Люди́ зібра́лись. Ну, всякі́ ж то́же бу́ли люди́.

– Ай, ще сю́ді. Лу́чше ми оддамó на це́ркву.

А другі́:

– Ні, ми оддамó на сільськú ра́ду, бідним, там хай...

Ну, то́лком я не зна́ю, куді́ оддалі́ їх. Ну, його́ похова́ли як... При́їхали біста́ркою, укíнули, у яму вкíнули, загорну́ли. Отак³⁰³.

³⁰³ Зап. І. Магрицька від Карнауха Петра Григоровича, 1912 р. н., у с. Куземівка Сватівського р-ну Луганської обл. Текст розшифрував В. Сокіл.

Карнаух Петро Григорович
Відеоряд.

Світлина 1. «А оцей, Шабля, що куркульом назváли, вúжив якось».

Акцент поставлений на вказівному займеннику «оцей». Вказівний палець на правій руці оповідача витягнутий уперед, брови зсунуті до середини (сконцентрованість уваги), погляд сфокусований в одну точку, що засвідчує конкретність інформації, її правдивість. (*Світлина 1*).

Світлина 2. «Куркуль. Не пуска́ли».

Піднята догори рука, зібрана в легкий кулак, показує певне затримання героя, не відпускання, заборону щось робити чи кудись іти. До цього семантичного жесту додають опущені очі, трохи зневірені, стягнуті брови до перенісся. (*Світлина 2*).

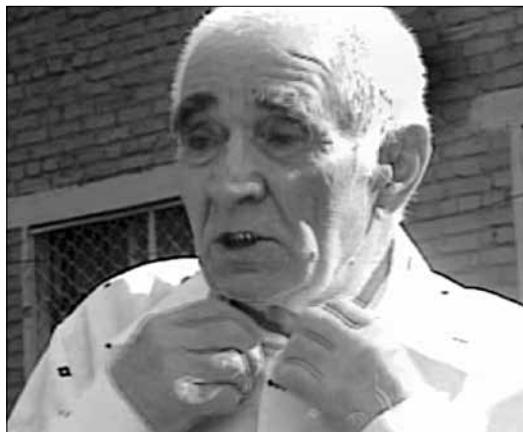
Світлина 3. «...прийшов у свій садок...»

Наголос на словосполученні «свій садок». Рука розслаблена, простягнута вперед неподалік грудей. Вираз обличчя виражає впевненість, довірливість, визнання особливості саду у житті українця. (Світлина 3).

Світлина 4. «...і там у садку умер...»

Інформатор у розпачі підняв лівицю догори долонею вниз, щиро-росердно визнавши прикрість голодної смерті. Міміка вказує на його збентежений стан із приводу втрати власності героя, улюбленого куточка української родини. (Світлина 4).

Світлина 5. «...найшли хрестик на шії...»

Руки реципієнта підняті до шії, пальцями шукають хрестик. Очі дивляться уважно прямо. Жест відчуття дотику до християнського атрибута свідчить внутрішньо правдиву віру українця. (Світлина 5).

Світлина 6. «Колі розвинули...»

Здивування охопило оповідача, що біля хрестика був загорнутий останній гріш, відкладений на похорон: відкриті очі, брови підняті, руки майже притиснуті до грудей. (Світлина 7).

Світлина 7. «...у яму вкїнули, загорнїли».

Повний розпач наратора: руки підняті високо вверх долонями вниз, імітують вкладання померлої людини до ями, очі дивляться вниз, до тієї ж могили. Взивання Бога за свідка. (Світлина 7).

З представлених фольклорних матеріалів, відеокадрів, пов'язаних з кінесичними засобами вираження, що супроводжують вербальні тексти, можна зробити деякі висновки. Тема голодоморів своєю напругою, драматичністю спонукає до активного використання жестів та міміки. До того ж, більше жестикулюють і міняють вираз обличчя під час оповіді жінки, оскільки вони від природи вразливіші, ніжніші, чутливіші, а чоловіки стриманіші й урівноваженіші. Загалом фольклорний матеріал про голодомори наочно підтверджує тезу багатьох науковців про надзвичайну емоційність українців як їхню ментальну рису.

Важливе місце серед невербальних засобів вираження в досліджуваному оповідному масиві займають акустичні (гр. *akustikos* – слуховий) способи передачі й сприйняття тексту. В поетичній моделі народних оповідань і переказів про голодомори відіграє інтонація оповіді. Дослідники розрізняють такі її види: ліричну, епічну, обрядову, навіть святкову³⁰⁴. Найбільше її вивчали музикознавці, і дуже мало фольклористи³⁰⁵. У текстах, що нас цікавлять, ідеться, звичайно, про епічну інтонацію.

³⁰⁴ Земцовский И. И. Интонация / И. И. Земцовский // Восточнославянский фольклор: словарь научной и народной терминологии. – Минск: Наука і тэхніка, 1993. – С. 103; С а б а л е ў с к і А. В. Інтанацыя / А. В. Сабалеўскі // Беларускі фальклор. Энциклапедыя: у 2-х т. / А. В. Сабалеўскі – Мінск: БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 580–582.

³⁰⁵ Саука А. Интонация в сказках / А. Саука // Фольклор: поэтическая система. – М.: Наука, 1977. – С. 223–270.

Інтонація багато в чому залежить як від жанру, теми, конфліктної ситуації, так і від індивідуальних властивостей оповідача, оскільки «арсенал» засобів у них різний, як і різна психологія кожного з них. Особливості художнього змалювання об'єктів, передачі їх кількісних характеристик і ставлення до них оповідача визначають сам характер мовних конструкцій та інтонацій у відповідних місцях твору. Одна справа, коли наратор змальовує предмет, явище, зовнішність людини, інша – коли розповідає про дії, ще інша – коли передає складні психічні переживання й настрій.

Зважаючи на своєрідність теми, напруженість сюжетів народних творів про голодомори, у них зберігається і відповідна інтонація – сумна, гнівна, обурююча. Вона може поставити як загальне звукове тло в процесі його актуалізації на лексичному та фразовому рівнях, до того ж, відповідає змістові інформації. «Братік в дванадцять год умер: поніс на базар рушнік або платок вимінять риж'євого борошна. А я листя липового начухраю, та отó те й їмó. Цур їм, пек! І батькі пухлі. Мати пухла ходіла. Цур їм, пек їм! Лúчче хай не вертається, щоб його не знать! Ну, я перенóсила. І кукурúзку товклі, і качані з кукурúзки, отé осердя їла»³⁰⁶. З тексту видно, що інтонація відповідає емоційній тональності оповідача – схвильована, напружена. З підвищеною напругою виділяються цілі фрази, які розкривають жах голодомору – кількаразове підкреслення «Цур їм, пек!». Вигук «цур» вказує на невдоволення, обурення тим, що було: що люди їли сурогати, що пухли, зрештою, масово вмирали. Про це оповідач воліє радше не згадувати. Слово «пек» ужито як закляття, як бажання відвернути цей жах голодомору, – «лúчче він не вертався».

Драматизм ситуації, відтвореної в текстах про голодомори, вплинув на виклад повідомлення – схвильованість, що відповідно породило членування фраз паузами. Для прикладу візьмемо текст у записі лінгвістів, лише дещо спростимо фонетичну транскрипцію. Довга пауза в кінці речення передається двома скісними рисками (/ /), коротка в середині фрази однією рисою (/). Пауза, що виникла внаслідок перериву мовлення, промовчування – трьома крапками (...). «Оцé в трідцять трéтьом годú / так шо ж ми / ми травú рáзну їли / Нічóго ж такóго не їли / і збирáли по вігону / дáже оцé такé рослó / так казáли це те / галушкí / а ми його їли // із тóго / із дéрева жóлуді товклі / їли кóржики отí // кáжетця такé і у трицять сeдьмóм булó // А нас годувáли (...) //»³⁰⁷. А ось

³⁰⁶ Українці про голод 1932–1933. – С. 78.

ілюстрація фрагмента тексту в нашому записі з погляду інтонування: «Шо я вам скаж́у // Рвали лйстя з липи // Отó сушйли йогó і мішали (...) Там як візьмём му́ки при́гйршками (...) Міша́ем лушпй́ння / картошечки де там возьмёт́ся (...) І тим годува́лися // Оце картоплі позакóпували на степу (...) Вона пропа́ла // Ми одри́ли їй // І оту́ картошечку бра́ли / сушйли їй / і за борошно́ получало́сь // І то їли / д́уже фали́ли / що це воно́ до́бре //»³⁰⁸.

Навіть з цих небагатьох наведених прикладів можна зробити висновок, що вони мають чимало спільного в ритмомелодиці народної мови, оскільки обидва подібні за перервами у ній, тобто членуванням паузами мовленнєвого потоку. В живому спілкуванні виникають такі паузи, що є наслідком невдоволення, непередбачуваної зупинки чи промовчування. Деякі збирачі відображають їх на письмі трьома крапками, проте дехто не звертає на них уваги. Тривала пауза може бути викликана плачем носія інформації, що досить часто простежується в оповідях про голодомори. Деякі фольклористи фіксують її на письмі вербальною ремаркою в дужках (*плаче*). Сльози наратора з'являються внаслідок пережитого горя, біди, від сильного болю чи душевного зворушення («Тридцять третій год (*плаче*). Вся Україна знає про цей голо́д»; «Скільки тоді людéй погй́бло, о Го́споди мйй! (*Плаче*)»³⁰⁹. Інколи плач був голосний, гірко ридаючий. «Оце піде Іван, брат мйй меншенький до мене, я вже й не вставала, до баби, та дайте, бабо, хоч капусточки чи огірочка, бо Марййка умирає, каже. А вони дадуть йому, а він принесе та: «На, Маню!» (*Дуже плаче*). На піч, було, подає»³¹⁰. Це прототипічний вираз великого смутку, переживання неймовірної тривоги, індикатор страху. Розповідь, що переривається плачем, – характерна ознака багатьох досліджуваних творів; це складає притаманний їм ритмомалюнок, не схожий в інших жанрово-тематичних групах.

Резюмуючи, можна зробити висновок, що в художній тканині текстів про голодомори істотну роль відіграють невербальні засоби вираження. Тут домінують кінесичні складові тексту, пов'язані з мімікою та жестами наратора. На увагу заслуговує жестикуляція руками, вираз його обличчя, очей, брів. Не менш важливі акустичні способи

³⁰⁸ Українці про голод 1932–1933. – С. 96.

³⁰⁹ Українці про голод 1932–1933. – С. 77;

³¹⁰ Б о р и с е н к о В. Свіча пам'яті. – С. 144.

передачі інформації, зокрема інтонація (драматична, напружена, схвилювана), паузи (найчастіше довгі, тривалі, перервані). Все це створює своєрідний поетичний світ, властивий саме цьому фольклорному фонду.

Таким чином, народна проза про голодомори передає інформацію у специфічній, поетичній формі, змальовуючи персоналії, реалії рослинного і тваринного світу, предмети й речі повсякденного вжитку. В ній переважають оцінні характеристики, емоційні зіставлення. Багатство демінутивів у цьому фольклорному фонді підкреслює національний колорит мовлення українців. Міміка та жести оповідачів наочно увиразнюють вербальний текст.

ВИСНОВКИ

Пропоноване дослідження – перше в українській фольклористиці, в якому розглянуто народну прозу про голодомори ХХ століття, зроблено спробу цілісно охопити цей матеріал за змістом і формальним вираженням. І хоча в одній праці важко всебічно досягнути цей масив і вирішити всі наукові проблеми, пов'язані з ним, та, зважаючи на проведену роботу, маємо підстави дійти вже певних висновків.

Загальний аналіз писемних джерел про голодомори ХХ століття показав, що інформація стосовно них стала доступною лише у зв'язку зі здобуттям Україною незалежності. Щодо першого голоду 1921 – 1923 років документи опублікували О.Мовчан, А.Огінська, В.Сергійчук, Л.Яковлева та інші. З них чітко простежується антинародна політика більшовицького уряду в Україні. Внаслідок продрозкладки і надмірного продподатку з держави було вивезено чимало хліба, що призвело до мільйонів голодуючих і смертей. Українському населенню надавали допомогу громадські та релігійні організації. Активно діяв Крайовий комітет у Львові. Чітку позицію в цьому питанні зайняли М.Грушевський, К.Студинський, інші відомі діячі. Суттєва благодичність надходила з-за кордону, передусім від Американської адміністрації допомоги.

Велика кількість джерел з'явилася про голодомор 1932 – 1933 років. Документи з архівів просто вражають, оскільки вони розкривають справжню суть організованого Москвою голодомору. На увагу заслу-

говують тисячі документів, які оприлюднили С. Кульчицький, В. Марочко, Г. Михайличенко, М. Мухіна, В. Сергійчук та багато інших. З них достеменно відомо про терор голодом, коли була застосована суцільна колективізація сільського господарства. Основний метод проведення – «розкуркулення» заможних селян. Хлібозаготівельні плани виявились для всіх селян непомірними, «викачка» хліба тотальною. Від голоду масово гинули люди, вимирали родини, цілі вулиці, села.

Третьому за рахунком голоду в Україні 1946 – 1947 років приурочено низку публікацій писемних джерел, які підготували О. Веселова, Т. Грищенко, О. Задніпровський, А. Огінська, В. Сергійчук. З документів випливає, що методи і шляхи реалізації голоду такі ж, як і в попередніх – насильницькі хлібозаготівлі, експорт зерна. Люди змушені рятуватись від голодної смерті в Західній Україні, інших державах. Довгі роки цей голод замовчувався і тримався як сувора таємниця, проте завдяки сучасним публікаціям все стало явним.

Основу цієї праці склали усні джерела. Звичайно, не всі вони мають високу наукову вартість. Серед них на увагу заслуговують записи народної прози Ю. Авраменка, В. Гнатюка, В. Борисенко, В. Гончаренко, Л. Іванникової, І. Магрицької, О. Шалак та низки інших збирачів. У центр дослідження поставлено фіксації автора, оскільки вони максимально зберігають лексичні, фонетичні, морфологічні, стилістичні та акцентуаційні особливості, почасти «позатекстові» елементи – міміку, жести, які формують фольклорний текст як цілість.

З'ясовано також низку термінологічних питань. Відзначено, що слово-термін «голод» має широке застосування. «Голодомор» – авторський новотвір І. Драча – поширився спочатку на події 1932 – 1933 роки, згодом і на всі інші. «Голокіст» вживають окремі науковці, автор цього дослідження не вважає доцільним присутнісно переносити його на українські реалії. Голодомор 1932 – 1933 років визнаний Україною і багатьма країнами геноцидом супроти нації. Фольклорна проза за жанровими ознаками належить до «оповідань» і «переказів». «Меморат» – форма передачі події, а не жанр.

Сьогодні є всі підстави говорити про формування народної традиції, пов'язаної з голодоморами. Вона живе здебільшого в усній формі та передається від старшого покоління до молодшого. У фольклорній прозі вже стереотипні теми, ідейно-образний смисл. Людська пам'ять зберегла важливі події голодоморів, найбільше 1932 – 1933, адже в них репродукуються вражаючі картини. Оповідачі – свідки тих драматичних колізій – переповідають побачене гостріше, емоційніше, ніж не-

учасники, бо ж вони самі пережили голод, бачили масове вимирання народу. Крім того, розповіді жінок у силу їхніх психологічних особливостей (екстравертність, емфатичність) більш експресивні в порівнянні з чоловічими. Тут важливу роль відіграє також майстерність самого виконавця.

Вихідною позицією народних оповідань і переказів виступає сама голодоморна дійсність з її драматичними і трагічними колізіями. Центральне місце в ній займає сюжет, який вбирає в себе певну тему, ідею, образи, поетичні засоби втілення. Він здебільшого одно- або кількаепізодний. Ядро цієї структури залишається незмінним при деяких варіаціях тексту, що різняться в деталях. Сюжет «тримають» мотиви, в яких домінуючу роль відіграють предикати-дії, що рухають ним.

Фольклорна проза про голодомори утворює доволі стійкі цикли, функціонально-тематичні блоки: 1) напади ворогів, пограбування, руйнації; 2) виживання людей; 3) вимирання народу. Їх єднають спільні, загальні місця, своєрідні кліше. Вже викристалізувалася якоюсь мірою і композиція народних творів. Тільки для них характерні зачини з типовими ініціальними формулами («А шо ж я не пам'ятаю, шо був голод да мерли люди»; «Оцє про одніх розкажұ»), а також з фінальними («Отаке було. Це правда. Це істинно»; «Най воно нікому ни сниця! Щоб ніхто добрий і милий ни дочикав такого бачити, як я бачила!).

Сформований фонд народної прози про голодомори претендує на підготовку академічного видання та підлягає систематизації й каталогізації за поширеним у науковій практиці тематичним принципом. Він займе чільне місце в систематиці сюжетів, який свого часу запропонувало Міжнародне товариство з вивчення народних оповідань на Будапештській нараді (1963) та VII Міжнародному конгресі антропологів та етнографів (1964).

Як показав аналіз наративів, репродукується реальний оточуючий світ – люди, тварини, рослини, предмети, речі. Найбільше фігурують прості, або й заможні селяни («куркулі», «кулаки»), також їхні вороги («правителі», «уповноважені»). З предметних образів найхарактерніші «чорний ворон» – автомашина, якою возили арештованих, «шуп» («шпичка»), яким відшуковували заховане зерно, квасоллю тощо. Наскрізними виступають зорові, нюхові, смакові, дотикові образи («мертваки», «гірчак», «солодкий корінь»). Здавалося, що вони у звичайній ситуації могли б викликати негативні емоції, проте в оповідачів – свідків тих подій, зрештою й слухачів – до них немає неприємних відчуттів, а скоріше співчутливе ставлення.

Народні оповідання і перекази про голодомори відзначаються високим рівнем експресії. Важливу зображально-виражальну функцію виконують епітети. Вони стосуються передусім оцінки самого явища – «сильний голод», «голод страшенний» (до слова, епітет «страшний» – найбільш уживаний у досліджуваному масиві). Часто виступають означальні епітети, які розкривають зовнішній вигляд персонажів («пухлі люди»). Почасти в такий спосіб увиразнюються явища й предмети («гола піч», «холодна хата»). Таке використання диктувалося драматичністю сюжетів з трагічними наслідками.

Специфічну оцінну функцію виконують порівняння. Ідеться про змалювання портретних характеристик людей («жовтий, як віск», «чорний, як земля», «пухла, як гора»). Враження від побаченого під час голодомору стосується порівняння людей з певними об'єктами хліборобського життя («падали, як снопи», «як солома»). За допомогою цього засобу створюється загальна картина голодомору («наче пожар»).

До чуттєвої сфери реципієнта звернені демінутиви, що становлять національну своєрідність українського фольклору. Особливою ніжністю оповитий образ матері, до котрої звернені слова – «мамця», «матуся», а також до дітей – «доця», «донечка», «братик» та інші. Найбільшу частку зменшувально-пестливої лексики зайняли іменники для найменування їжі («зернятко», «колосочок», «хлібець», «квасолька», «картоплинка»). Навіть бур'яни мали пестливу форму («листячко», «лобідка», «квасець»). Емоційно-експресивного забарвлення отримала і низка предметних реалій («піджачок», «чоботяточка», «ряденце»). А сам процес споживання їжі благально звучить – «їстоньки».

У художній фактурі тексту істотну роль відіграють невербальні засоби вираження – міміка і жести. Важлива жестикуляція руками, вираз обличчя наратора, його брів, очей. Сюди додаються й акустичні способи передачі інформації – драматична інтонація, тривалі паузи. Все це створює оригінальний образний світ фольклорного фонду про голодомори, якого немає в жодних інших жанрово-тематичних циклах.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

[Авраменко Ю. В., Гнатюк В. М.]. Переднє слово // Голодовка. 1932 – 1933 роки на Переяславщині. Свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк; Вид-во М. П. Коць. 2000. – С. 7 – 14.

Азбелев С. Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд / С. Н. Азбелев // Русский фольклор. – М.; Л.: Наука, 1966. – Т. 10. – С. 176 – 195.

Азбелев С. Н. Хроникат в древнерусском фольклоре / С. Н. Азбелев // Русский фольклор. – Л.: Наука, 1976. – Т. 16. – С. 133 – 151.

Аникин В. П. Теория фольклора. Курс лекций / В. П. Аникин. – М.: УКД, 2004. – 430 с.

Аристотель. Воспоминание и память // Память и забвение. Древо истории идей: Собр. текстов в 2-х т. / Аристотель. – Х.: Континент, 2000. – Т. 1. – С. 85 – 100.

Арутюнова Н. Д. Образ (опыт концептуального анализа) / Н. Д. Арутюнова // Референция и проблемы текстообразования (Сборник научных трудов). – М.: Наука, 1988. – С. 117 – 129.

Афанасьева Н. Е. Гроб / Н. Е. Афанасьева, А. А. Плотникова // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В пяти томах. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 553 – 558.

Барт Р. О Расине / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Перевод с французского / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 142 – 232.

Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. — К.: Академія, 2009. — 376 с.

Бендас Т. В. Гендерная психология. Учебное пособие / Т. В. Бендас. — СПб.: Питер, 2006. — 431 с.

Бийте у великий дзвін на тривогу // Діло. — 1933. — 14 серп.

Блонский П. П. Память и мышление / П. П. Блонский // Блонский П. П. Избр. педагог. и психолог. соч. — М.: Наука, 1979. — Т. 2. — С. 118—340.

Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 — 1939 / М. Богачевська-Хом'як. — К.: Либідь, 1995 — 424 с.

Бойко Н. А. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність 10. 02. 01 «Українська мова» / Н. А. Бойко. — К., 2006. — 36 с.

Бойко О. Колективізація сільського господарства / О. Бойко // Довідник з історії України. — 2-е вид. — К.: Генеза, 2001. — С. 327 — 328.

Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932—1933 роках. — К.: ВД «Стилос», 2007. — 288 с.

Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС — МВС, МДБ — КДБ. 1943—1959 / упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — К.; Торонто, 2002. — Кн. 2. — 574 с.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Григорій Булашев. — К.: Довіра, 1992. — 414 с.

Буряк В.Д. Поетика інформаційно-художньої свідомості: еволюція форм і методів вираження інформації, факту в контексті інтелектуальної творчої свідомості / В. Д. Буряк. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2001. — 392 с.

Валльєр П. Традиция / Поль Валльєр // Личность и традиция: Аверенские чтения. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 159—203.

Василевський П. Гекатомба голоду на Україні: спогад про спогади / П. Василевський // Сучасність. — 1991. — Ч. 6. — С. 83—86.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: Перун, 2003. — 1440 с.

[Веселова О. М.]. Передмова // Голод в Україні 1946—1947. Документи і матеріали / упоряд. О. М. Веселова, Т. Г. Грищенко, А. П. Огінська та ін. — К.: Нью-Йорк, Вид-во М. П. Коць, 1996. — С. 6—14.

Веселова О. М. Подібність та відмінність голодоморів в Україні 1932—1933 і 1946—1947 років // Голодомор 1932—1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ 15 листопада 2002 р. — К., 2003. — С. 250—258.

- Веселовский А. А. Историческая поэтика / А. А. Веселовский. — М.: Высшая школа, 1989. — 405 с.
- Волкова І. О. Жіноче питання в Україні (друга пол. ХІХ ст.). Автореф. дис. канд. політ. наук / І. О. Волкова. — Одеса, 1995. — 24 с.;
- Волковинський О. Поетика епітета / Олександр Волковинський. — Кам'янець-Подільський, 2011. — 350 с.
- Вороний М. Дещо про міміку і рухи тіла / Микола Вороний // Вороний М. Театр і драма. Збірник статей / упоряд., вступ. ст. О. К. Бабишкіна. — К.: Мистецтво, 1989. — С. 192—198.
- Воронина О. А. Основы гендерной теории и методологии / О. А. Воронина // Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / под общ. ред. О. А. Ворониной. — М.: МЦГИ, 2001. — С. 95—105.
- Воронов І. Голод 1946—1947 рр. / Воронов І., Пилявець Ю. — К.: Знання, 1991. — 48 с.
- Врятована пам'ять. Голодомор 1932—33 років на Луганщині. Свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. — Луганськ: Промдрук, 2008. — Т. 1. — 464 с.
- Всеукраїнська партійна конференція // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 8—17 липня.
- Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назаровець, Є. Васильєв. — 3-є вид. — К.: Либідь, 2006. — 488 с.
- Голобуцький П. В. Голокост / П. В. Голобуцький // Енциклопедія сучасної України. К., 2006. — Т. 6. — С. 91—92.
- Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева. — К.: Наук. думка, 1993. — 240 с.
- Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Пиріг, А. Кентій, Л. Комарова та ін. — К.: Політвидав України, 1990. — 603 с.
- Голод в Україні 1946—1947. Документи і матеріали / упоряд. О. М. Веселова, Т. Т. Грищенко, А. П. Огінська та ін. — К.; Нью-Йорк. Вид-во М. П. Коць, 1996. — 376 с.
- Голод на Україні // Свобода. — 1933. — Ч. 36. — С. 4.
- Голодовка. 1932—1933 роки на Переяславщині. Свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. — Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — 445 с.
- Голодомор (1932—1933) — невідома українська трагедія. [Електронний ресурс]. — [Режим доступу]: // <http://litakcent.com> 2013 /07/ 19.
- Голодомор 1932—1933 років в Україні. Причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25—26 вересня 2008 р. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / уклад. Р. Я. Пиріг. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1128 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні. Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с.

Голодомор 1932–1933 років на Кременчуччині. Матеріали наукової конференції. — Кременчук: Криниця, 1993. — 44 с.

Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. — К.: МАУП, 2003. — 280 с.

Голодомор 1932–1933 років: злочини влади — трагедія народу. Документи і матеріали / упоряд. В. С. Лозинський, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. — К.: Києво-Могилянська академія, 2008. — 604 с.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Причини і наслідки. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 9–10 вересня 1993 р. — К., 1995. — 199 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / упоряд. Л. Бур'ян, І. Ревун. — Одеса; Львів, 2001. — 654 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / упоряд. Л. М. Бур'ян, І. Е. Різун. — Одеса, 2008. — Вип. 2. — 360 с.

Голубничий В. Причини голоду 1932–1933 / В. Голубничий // Вперед (Мюнхен). — 1958. — №10. — С. 3–6;

Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка. — К., 1909. — Т. 4. — 563 с.

Гришко В. І. Український «Голокост», 1933 / В. І. Гришко. — Нью-Йорк; Торонто: Добрус; Сужеро, 1978. — 128 с.

Грушевський М. До Львівського комітету «Голодній Україні» // Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 2.

Грушевський М. До Львівського комітету «Голодній Україні» на руки Високоповажаного проф. К. Студинського // Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 362. — Оп. 1. — Од. зб. 37. — Арк. 3.

Грушевський М. Український студент голодуючій Україні: вказівки / Михайло Грушевський // Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 361. — Оп. 1. — Од. зб. 37. — Арк. 1.

Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Гузій. — Львів, 2007. — 352 с.

Гура А. В. Ворон // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В пяти томах. — М.: Международные отношения, 1995. — Т. 1. — С. 434–438.

Гусев В. Е. Эстетика фольклора / В. Е. Гусев. — Л.: Наука, 1967. — 318 с.

Гусев В. Е. Классификация фольклора / В. Е. Гусев // Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии. — Минск: Навука і тэхніка, 1993. — С. 112–114.

Гендер і культура. Збірник статей / упоряд. В. Агеєва, С. Оксамитна. — К.: Факт, 2001. — 224 с.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т./ Владимир Даль. — М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. — Т. 2. — 672 с.

Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні / Н. Данилюк. — Луцьк: Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки, 2010. — 511 с.

Дей О. І. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи / О. І. Дей, Л. А. Малаш // Українські народні пісні в записах З. Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд., текстолог. інтерпретація і комент. О. І. Дея. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 19–60.

Дем'ян Г. Бандерівці / Григорій Дем'ян. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. — Кн. 1. — 130 с;

Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору / Іван Денисюк // Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 15 — 43.

Діяльність повітових комітетів ГКРУ: Архів Українського городжанського комітету // Центральний державний історичний архів у Львові. Мікрофільм №68894. — Ч. І. — Арк. 105–109, 425, 427; Ч. ІІ. — Арк. 249, 333, 523, 529.

Дмитрук Н. Голод на Україні 1922-го / Никанор Дмитрук // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 4. — С. 78–87.

ДНК: портрет нації / сценарист І. Павлюк, режисер В. Рибак; відеофільм. — Україна, 2012.

Етимологічний словник української мови. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 1. — 632 с.; 1989. — Т. 3. — 550 с.; 1983. — 2004. — Т. 4. — 654 с.; 2006. — Т. 5. — 704 с.;

Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / Світлана Єрмоленко. — К.: Довіра, 199. — 431 с.

Жайворонок В. Знаки української культури. Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 704 с.

Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. — Львів, 1992. — 230 с.;

Задніпровський О. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі / О. Задніпровський. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. — 372 с.

Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–1933 років на Луганщині. Відеофільм у двох частинах / автор ідеї та продюсер І. Магрицька; ав-

тор сценарію та режисер О. Крамаренко; оператор О. Мовсеян. — Луганськ, 2007.

Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні від 28 листопада 2006 р.» // Голос України. — 2006. — 1 грудня.

Зачаровані казкою. Українські народні казки Закарпаття в записах П. В. Лінтура / упоряд. І. М. Сенька та В. В. Лінтура. — Ужгород: Карпати, 1984. — С. 16—495.

Земцовский И. И. Интонация / И. И. Земцовский // Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии. — Минск: Навука і тэхніка, 1993. — С. 103.

Златопільський С. Пшениця в історії України. Малоазійські етнокультурні і господарчі традиції та українське місце в Європі (етнологічне дослідження). — К.: Фотовідеосервіс, 1994. — 48 с.

Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації / Л. Іваннікова // Український голокост 1932—1933. Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мисик. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2007. — Т. 4. — С. 10—18.

Іванців В. П. Голокіст. Документальні свідчення про голодомори на Білоцерківщині, Порасів 1921—1923, 1932—1933 та 1947 роках / В. П. Іванців. — К.: Радянський письменник, 1992. — 48 с.

Історичні перекази українців / збір. та опрацював В. Сокіл. — Львів: Вид-во М. Коць, 2003. — 327 с.

Калиник О. Що несе з собою комунізм: документи про російсько-комуністичний терор в Україні / О. Калиник. — Мюнхен; Торонто: Спілка визволення України, 1954. — 112[31] с.

Капустян Г. Оцінка голодомору в документах усної історії // Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 184—185.

Карпенко-Карий І. Сто тисяч / Іван Карпенко-Карий // Карпенко-Карий І. Вибрані твори / вступ. ст. і приміт. Л. Ф. Стеценка. — К.: Мистецтво, 1989. С. 69—116.

Кацавець Р. Українська мова: професійне спрямування: підручник / Руслан Кацавець. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 254 с.

Кирчів Р. Трагедія голодомору у фольклорному відображенні / Роман Кирчів // Відлуння голодомору-геноциду 1932—1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. — Львів, 2005. — С. 41—64.

Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі / Оксана Кісь. — Львів, 2008. — 271 с.

Клименко І. К. З спогадів про голод 1932—1933 рр. на Україні / І. К. Клименко // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження — К.; Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 325—327.

Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе / перевод с итальян. / Джузеппе Коккьяра. — М.: Узд-во иностранной литературы, 1960. — 692 с.

Колективізація і голод на Україні. 1929—1930 / упоряд. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. — К.: Наук. думка, 1992. — 732 с.

Комунікат громадського комітету рятунку України у Львові [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [//avg.org.ua/index.php/Doc/12904/](http://avg.org.ua/index.php/Doc/12904/).

Кон И. С. К проблеме национального характера / И. С. Кон // История и психология. Сборник статей / под ред. Б. Ф. Поршнёва, Л. И. Анциферовой. — М.: Наука, 1971. — С. 122—158.

Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року // Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: монографія / за наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — С. 205.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — Луцьк: Терен, 2007. — 456 с.

Конончук Т. Голодомор 1932—1933 рр. у фольклорі України / Тетяна Конончук // Відлуння голодомору-геноциду 1932—1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. — Львів, 2005. — С. 65—89.

Конончук Т. І. Трагедія голодомору 1932—1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність 10.01.07 «Фольклористика» / Т. І. Конончук. — К., 1996. — 20 с.

Костриця М. Ю. Дмитрук Никанор Костьович / М. Ю. Костриця // Енциклопедія сучасної України. — К., 2008. — Т. 8. — С. 28.

Коцюбинський М. «Fata morgana» / Михайло Коцюбинський // Коцюбинський М. Твори: В 7 т. — К.: Наук. думка, 1974. — Т. 3. — С. 44—142.

Крамаренко О. Український голокост / О. Крамаренко // Врятована пам'ять. Голодомор 1932—1933 років на Луганщині. Свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. — Т. 1. — С. 3—12.

Криничная Н. А. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры / Н. А. Криничная. — Л.: Изд-во «Наука», Ленингр. отд-ние, 1987. — 227 с.

Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини) / Оксана Кузьменко // Відлуння голодомору-геноциду 1932—1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. — Львів, 2005. — С. 90—95.

Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С. В. Кульчицький. — К.: Наш час, 2008. — 239 с.

Кульчицький С. В. Голод, голодомор 1932-33 / С. В. Кульчицький // Енциклопедія сучасної України. — К., 2006. — Т. 6. — С. 76-86.

Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. — К.: Україна, 1991. — 430 с.

Кульчицький С. Голодомор // Довідник з історії України. — Вид. 2-е / Станіслав Кульчицький. — К.: Генеза, 2001. — С. 167-168.

Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Кульчицький. — К.: Наш час, 2008. — 424 с.

Кульчицький С. Новітня історія України / С. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 11–23.

Ламберт Д. Язык тела / перевод с англ. Л. Заремской / Д. Ламберт. — М.: Астель, 2001. — 192 с.

Лемик Микола // Довідник з історії України. — Вид. 2-ге. — К.: Генеза, 2001. — С. 401–402.

Лист М. Грушевського до К. Студинського від 13 жовтня 1922 р. // Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. Оп. 1. — Од. зб. — Арк. 24.

Лист М. Грушевського до К. Студинського від 15 липня 1922 р. // Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. Оп. 1. — Од. зб. — Арк. 2.

Листи Василя Стефаника до Андрея Шептицького / підгот. О. Купчинський // Записи НТШ. — Львів, 1990. — Т. 221. — С. 308–325.

Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / упоряд. Г. Сварник; автор передм. Я. Дашкевич. — Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. — 266 с.

Листопад А. Біла молитва братика // Золоті ворота. — 1993. — №4. — С. 118.

Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — 3-е изд. / Д. С. Лихачёв. — М.: Наука, 1979. — 352 с.

Лотман Ю. М. Лекции по структурной поэтике (Введение, теория стиха) / Ю. М. Лотман. — Тарту, 1964. — Вып. 1. — 95 с.

Магрицька І. Від упорядника / І. Магрицька // Врятована пам'ять / упоряд. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. — Т. 1. — С. 19–28.

Маковійчук І. Голод 1946–1947 рр. в Україні / І. Маковійчук, Ю. Пилявець // Український журнал. — 1990. — №8. — С. 23–37.

Маняк В. Повернути народові історію, а історії — правду // 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / уклад. Л. Коваленко, В. Маняк. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 570–581.

Марочко В. Творці голодомору 1932–1933 рр. — К., 2008. — 64 с.

Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932–1933 років: історико-політологічний аспект / В. І. Марочко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ, 15 листопада, 2002 р. — К., 2003. — С. 32–43.

Марочко В. І. Політика тотального вилучення хліба в українському селі: геноцид проти селян // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 440–447.

Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2006 р. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447с.

Маховська С. Весільні пісні Поділля: жанрова специфіка і особливості функціонування. Поетика / Світлана Маховська. — Хмельницький, 2012. — 320 с.

Мейс Дж. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Українознавство. Хрестоматія-посібник: у 2 кн. — К.: Либідь, 1996. — Кн. 1. — С. 204–209.

Мейс Дж. Геноцид / Дж. Мейс // Енциклопедія сучасної України. — К., 2006. — Т. 5. — С. 470–472.

Мелетинский Е. М. «Историческая поэтика» А. Н. Веселовского и проблемы происхождения повествовательной литературы / Е. М. Мелетинский // Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. — М.: Наука, 1986. — С. 35–53.

Микола Лемик перед наглим судом // Новий час. — 1933. — 1 листоп.

Мишанич С. В. Біля джерел народної прози / С. В. Мишанич // Народні оповідання / упоряд. С. В. Мишанич. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 15–62.

Мишанич С. В. Усні народні оповідання. Питання поетики / С. В. Мишанич. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 327 с.

Мишанич С. Жанрова система українського фольклору / Степан Мишанич // Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці. — Донецьк: Донецький національний ун-т, 2003. — Т. 2. — С. 365–375.

Мовчан О. М. Американська адміністрація допомоги / О. М. Мовчан // Енциклопедія сучасної України. — К., 2001. — Т. 1. — С. 431.

Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. як «генеральна репетиція» 1933-го / О. М. Мовчан // Голод 1932–1933 років в Україні. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 220–244.

Мовчан О. М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.) / О. М. Мовчан // Вересова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. — 2-е вид. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 15–84.

Мовчан С. Ліга Націй / С. Мовчан // Довідник з історії України. — Вид. 2. — К.: Генеза, 2001. — С. 416—417.

Мороз М. Матеріали до хронології діяльності Наукового товариства ім. Шевченка (1873—1944 роки / М. Мороз // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових секцій і конференцій у Львові. — Львів, 1998. — С. 260—318.

Мудрий В. День національної жалоби і протесту / Мудрий В., Гижа І. // Мета. — 1933. — Ч. 42. — С. 1.

Найбільший злочин імперії. Матеріали науково-практичної конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932—1933 рр.» (23—24 квітня 1993 р., м. Харків) / упоряд. Ю. Бадзьо, І. Ющук. — К.: Просвіта, 1993. — 101 с.

Народні твори про голодомор: 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. / упоряд., вступ. ст. та приміт. О. М. Гончаренко. — Кривий Ріг: Діоніс, 2011. — 240 с.

Наукові записки Міжнародної асоціації українців. — К., 2013. — Вип. 6. — 286 с.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років в Україні. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2008. — 1000 с.

Неклюдов С. Ю. О некоторых аспектах исследования мотивов / С. Ю. Неклюдов // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Сборник научных трудов. — Л.: «Наука», Ленингр. отд-ние, 1984. — С. 222—243.

Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние и речь / Э. Л. Носенко. — К.: Вища школа, 1981. — 195 с.

Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1918. — 272 с.

Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р). — Чернівці: Рута, 1994. — 99 с.

Папакін Г. «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932—1933 роках / Г. Папакін // Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25—26 вересня 2008 року. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2009. — С. 59—87.

Пахаренко В. Віті єдиного дерева. Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття / В. Пахаренко. — Черкаси: Брама-Україна, 2005. — С. 304 с.

Петрухин В. Я. Конь // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В пяти томах. — М.: Международные отношения, 1999. — Т. 2. — С. 590—594.

Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / збір. і впоряд. В. Сокіл. — Львів, 1994. — 205 с.

Північно-Східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області). Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / упоряд. І. В. Магрицька та ін. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. — 254 с.

Потебня О. О. Естетика і поетика слова. Збірник / упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної. — К.: Наук. думка, 1985. — 301 с.

Пропп В. Я. Морфология сказки / В. Я. Пропп. — М.: Наука, 1969. — 168 с.

Протест Станіславова проти насильства червоної Москви над Україною // Свобода. — 1933. — Ч. 33. — С. 6.

Путилов Б. Н. Мотив как сюжетобразующий элемент / Б. Н. Путилов // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти В. Я. Проппа (1895–1970). — М.: Наука, 1975. — С. 141–145.

Путилов Б. Н. Типология фольклорного историзма / Б. Н. Путилов // Типология народного эпоса. — М.: Наука, 1975. — С. 164–181.

Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко та ін. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. — 64 с.

Романів О. Голодомор 1932–1933 років — геноцид України (причини, масштаби, наслідки) / О. Романів // Віддуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. — Львів, 2005. — С. 29–40.

Рубчак Б. Уваги до засобів народної поезії / Богдан Рубчак // Сучасність. — 1963. — №3. — С. 43–45.

Сабалеўскі А. В. Інтанацыя / А. В. Сабалеўскі // Беларускі фальклор. Энцыклапедыя: У 2-х т. — Мінск: БелЭн, 2005. — Т. 1. — С. 580–582.

Саука Л. Интонация в сказках / Л. Саука // Фольклор: поэтическая система. — М.: Наука, 1977. — С. 223–270.

Сверстюк Є. Аксиома, яку треба доводити // Слово і час. — 1993. — №6. — С. 3–9.

Свідчення про трагедію голодомору 1932–1933 років в Україні, зібрані від очевидців / зап. О. Шалак // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. — К., 2013. — Вип. 2. — С. 134–144.

Сергійчук В. Як нас морили голодом. — Вид. 2-е, доповнене / Володимир Сергійчук. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — 252 с.

Симонідес Д. Меморат і фабулат у сучасній фольклористиці / Д. Симонідес // Народна творчість та етнографія. — 2007. — №1. — С. 120–125.

Скуратівський В. Берегиня. Художні оповіді, новели. — К.: Рад. письменник, 1987. — 276 с.

Сокіл В. Голодомори в Україні і Галичина / Василь Сокіл // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. — К., 2013. — Вип. 6. — С. 20—30.

Сокіл В. Голодомори в Україні: три ланки одного історичного ланцюга / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. — 2009. — №1—2. — С. 91—101.

Сокіл В. «Лише істинне достойне пам'яті», або етнокультурні виміри голодомору 1932—1933 років / Василь Сокіл // Вісник Львівського інституту економіки і туризму. — 2000. — №3. — С. 159—162.

Сокіл В. Народна документалістика про голодомор: від факту до образу / Василь Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики. — К.: 2009. — Вип. 32. — С. 388—393.

Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл. — К.: Наук. думка, 1995.

Сокіл В. Невербальні засоби вираження в наративах про голодомор / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. — 2011. — №3. — С. 380—390.

Сокіл В. Образи наративів про голодомор / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. — 2012. — №6. — С. 1202—1208.

Сокіл В. Наукова та народна термінологія про голодомори в Україні: постановка проблеми / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. — 2011. — №6. — С. 910—916.

Сокіл В. Порівняння в народній прозі про голодомор / Василь Сокіл // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. Збірник наукових праць. — Черкаси, 2015. — Вип. 18—20. — С. 68—75.

Сокіл В. Епітет у системі зображально-виражальних засобів народних творів про голодомори / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. — 2013. — №5. — С. 782—786.

Сокіл В. Роль зменшено-пестливих слів у формуванні чуттєво-образної системи голодоморної тематики / Василь Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики. — К., 2013. — Вип. 38. — С. 257—264.

Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. — Львів, 2003. — 320 с.

Сокіл Г. Українські обхідні календарно-обрядові пісні / Галина Сокіл. — Львів, 2004. — 268 с.

Сопер П. Основы искусства речи / перевод с англ. / Поль Сопер. — 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия, 1992. — 416 с.

Срезневський И. И. Словарь древнерусского языка: В 3-х т. М.: Книга, 1989. — Т. 3. — Ч. 1. — 910 с.

Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. — К., 1992. — 512 с.

Ткачук О. Наратологічний словник / О. Ткачук. — Тернопіль: Астон, 2002. — 173 с.

Три голодомори в Україні в ХХ ст. Погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції. Київ, 7 листопада, 2002 р. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — 312 с.

33-й: Голод. Народна книга-меморіал / уклад. Л. Коваленко, В. Маняк. — К.: Рад. письменник, 1991. — 584 с.

У Львові перепоховали останки 602 жертв голодомору. [Електронний ресурс]. — [Режим доступу] // htts:htts:ZAXID.NET.

Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні від 28 березня 2007 р. // Урядовий кур'єр. — 2007. — 31 березня.

Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. — К.: Видавничий дім «КМ Академія» 2003. — Т. 1. — 296 с.; 2004. — Т. 2. — 443 с.; 2006. — Т. 3. — 432 с.; 2007. — Т. 4. — 504 с.; 2012. — Т. 8. — 466 с.

Український католицький єпископат Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі / А. Шептицький, Г. Хомишин, Й. Коциловський, Н. Будка, Г. Лакота, І. Бучко, І. Лятишевський // Христос наша сила. — 1933. — Ч. 13. — С. 2 [додаток до «Мети»].

Українські щоденники. [Електронний ресурс]. — [Режим доступу] // <http://litakcent.com> / 2011/ 06/ 12.

Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи В. Сокола. — Львів, 2003. — 232 с.

Упокорення голодом. Збірник документів / упоряд. М. Мухіна. — К., 1993. — 309 с.

Франко І. «Тополя» Т. Шевченка / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 28. — С. 73–88.

Франко І. Дітські слова в українській мові / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 26. — С. 123–126.

Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. — К.: Наук. думка, 1981. — Т. 31. — С. 45–119.

Фролова К. Естетичний аспект фольклорної пам'яті / К. Фролова // Фольклор і говори Наддніпрянщини. Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 3–11.

Фролова К. П. Епітет / К. П. Фролова // Українська літературна енциклопедія. — К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. — Т. 2. — С. 155.

Хандрос Б. Голодомор — 47. Поділля / Б. Хандрос // Україна. — 1999. — № 24. — С. 10–24;

Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. — К.: Вища школа, 1984. — 168 с.

Чистов К. В. Устная речь и проблемы фольклора / К. В. Чистов // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988: Доклады советской делегации — М.: Наука, 1988. — С. 332.

Чистов К. Прозаические жанры в системе фольклора / К. Чистов // Прозаические жанры фольклора народов СРСР. Тезисы докладов на Всесоюзной научной конференции «Прозаические жанры фольклора народов СССР» (21–23 мая 1974 г. Гор. Минск). — Минск, 1974. — С. 6–31.

Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории — Л.: Наука, 1986. — 304 с.

Шевченко Т. «І виріс я на чужині» / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів: у дванадцяти т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — С. 111–112.

Шлихтер А. Г. Продовольствие с Украины / А. Г. Шлихтер. — М., 1919. — С. 11–12.

Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У. Н. Р. на чужині / О. Шульгин. — Париж: Вид-во «Меч», 1934. — 251 с.

Яворівщина у повстанській боротьбі / зап., упоряд. Є. Луцько. — Львів: Літопис, 2005. — Т. 1. — С. 19–497.

Granberg G. Memorat und Sage. Eine methodische Gesichtspunkte / G. Granberg. — Upsala, 1936. — 45 s.

Ranke F. Volkssagenvorschung / F. Ranke. — Breslau, 1935. — 36 s.

Shapiro J. Antropology and the Study of Gender / J. Shapiro // Soundings: An Interdisciplinary Journal. — Vol. 64(4). — 1981. — P. 446–465.

Stoller R. Sex and Gender. R. Stoller — London, 1968. — Vol. 1–2.

Sydow K. W. Kategorien der Prosavolksdichtung / K. W. Sydow // Sydow C. W. Selectend papers on folklore. — Copenhagen, 1948. — P. 77–78.

Sydow K. W. Kategorien der Prosavolksdichtung / K. W. Sydow // Volkskundliche Gaben, John Meier zum 70 Geburtstage dargebracht. — Berlin; Leipzig, 1934. — S. 253–261.

The Holodomor Reader / A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Compiled and edited by B. Klid and A. Motyl. — Edmonton; Toronto, 2012. — 386 p.

СВІТЛИНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Меморіал жертвам Голодомору. Київ

Меморіал жертвам Голодомору 1932–1933 рр.
Гора Бориспільського р-ну Київської обл.

Пам'ятник жертвам Голодомору на території МАУП. Київ

Пам'яті жертв Голодомору. Хотів Києво-Святошинського р-ну

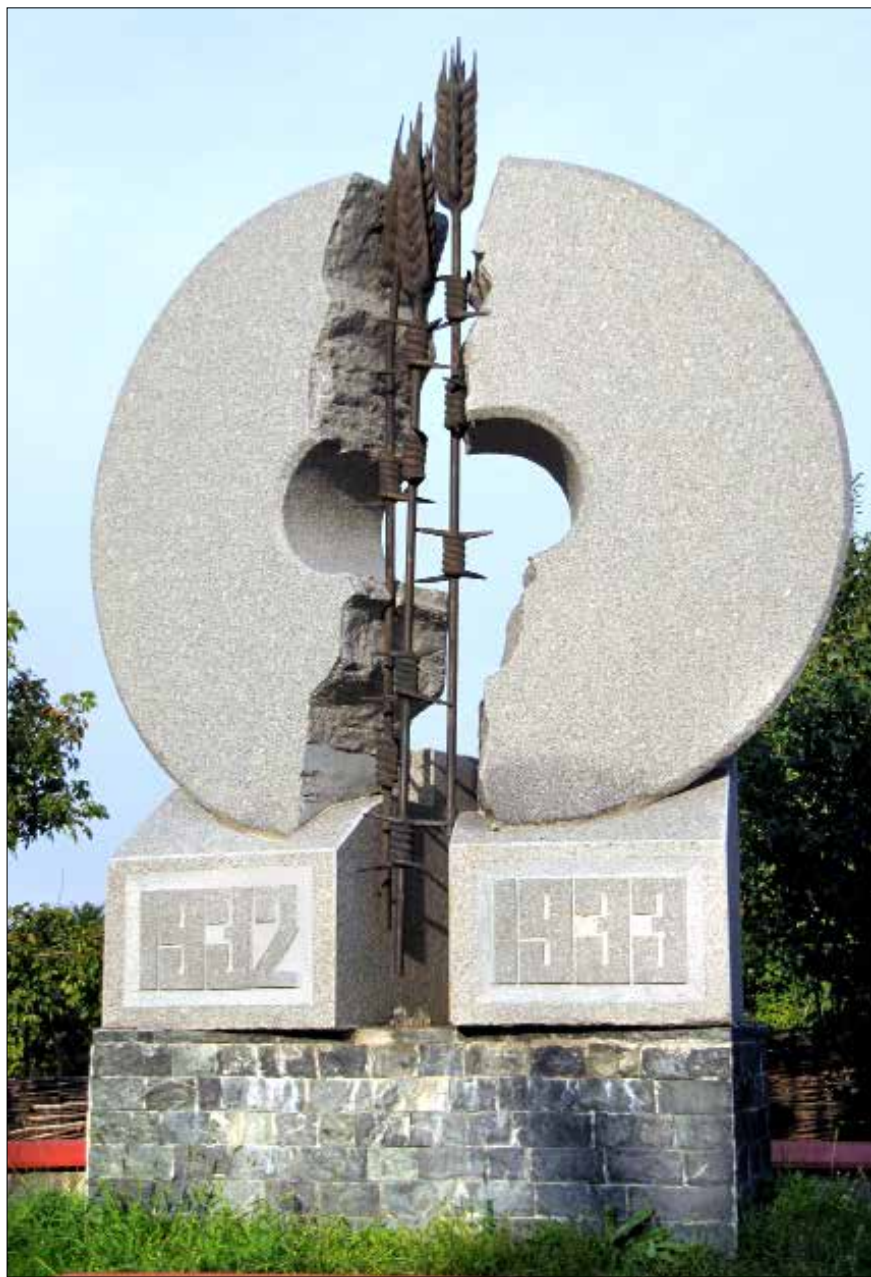

Жертвам Голодомору та політичних репресій. Бровари Київської обл.

Монумент жертвам Голодомору.
Літки Броварського р-ну Київської обл.

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років. Вишгород Київської обл.

Пам'ятник жертвам Голодомору «Янгол, що плаче». Житомир.

Жертвам Голодомору. Коростишів Житомирської обл.

Жертвам Голодомору. 1932–1933 років в Україні. Малин Житомирської обл.

Пам'яті жертвам Голодомору 1932–1933 років. Бахмач Чернігівської обл.

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років. Суми.

Пам'ятник жертвам Голодомору. Ромни Сумської обл.

Курган скорботи у с. Мгар біля Лубен Полтавської обл.

Пам'ятний знак жертвам Голодомору.
Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.

Жертвам Голодомору
1932–1933 років на Луганщині. Луганськ.

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років. Запоріжжя

Українцям — жертвам Голодомору-геноциду та депортацій XX ст. Львів

Німеччина. Мюнхен, 2008.

Австралія. Жертвам насильно створеного голоду в Україні.
Аделаїда, 1972.

Австралія. Меморіал пам'яті жертв Голодомору-Геноциду в Україні. Канберра, 1985.

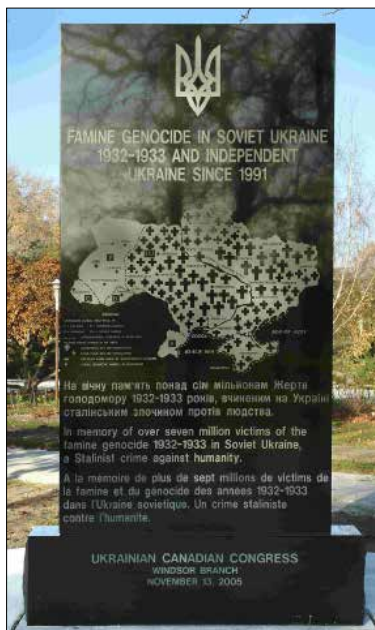
Австралія. Меморіал пам'яті померлим семи мільйонам українців у 1932-33 роках від голоду, створеного російською окупаційною більшовицькою владою. Мельбурн, 1983.

Аргентина. Меморіальна дошка, присвячена жертвам Голодомору. Буенос-Айрес.

Канада, Кал'гарі, Альберта.

Канада.
Famine Genocide in Soviet Ukraine
1932–1933.
Віндзор, 1983.

Канада.
Пам'ятник штучному голодомору 1932–1933.
Вінніпег, 1984.

Польща. Жертвам Голодомору.
Варшава, 2009.

Польща. Меморіал пам'яті жертв
Голодомору. Краків.

Угорщина.
Меморіальна плита Голодомору.
Будапешт, 2006.

Польща.
Монумент пам'яті жертв Голодомору.
Люблін, 2014.

Сполучені Штати Америки.
Меморіал жертвам українського
Голодомору-геноциду 1932-1933 років.
Вашингтон, 2015.

ЧАСТИНА II МАТЕРІАЛИ

ЦИКЛ I

НАПАДИ, ПОГРАБУВАННЯ, РУЙНАЦІЇ

1. ОБМАНУТІ ЛЮДИ

Коли в двадцять восьмим почалась колективізація, люди не хотіли йти у колгосп. Двадцять дев'ятий рік тяглась, то́же не хотіли йти в колгосп, то їх репресірували. Котóрі були зажиточні люди, хазяїни, котóрі вміли хазяйнува́ть, то тих людей почитали куркулями — «враги наро́ду». І їх забирали і вивозили на Сібі́р, у тайгу́. Нагружа́ли ешало́н людей, у скотя́чі ваго́ни, і везли туди́ се́ред зіми́. В тайгу́ завезли, і в сніг викида́ли і діте́й, і людей. І там вони́ й поме́рзли всі. А мій ба́тько був голово́ю копера́ції в то вре́м'я. Ра́ньше за́німа́вся то́же сільськи́м господа́рством. То коли вже ми дожи́ли до три́дцять трэ́тього го́ду, то у ба́тька був копера́тивний кінь і свій ше був. Ба́тька так не за́йма́ли, але він у па́ртію не вступа́в. Він уже́ як побáчив, що таке ді́ло, то сказа́в, що нас обду́рили. І він не був у па́ртії. То він паха́в зе́млю копера́тивним ко́нем і свої́м. Він був голово́ю копера́ції і паха́ли зе́млю, і ми так оста́лися жи́ві. Нас було́ п'ятеро́.

Був голод уже в тридцять третьому, на кінець тридцять третього року, перед жнивими, це з такого в'ємня, з травня м'єсяця. Уже не хватало хл'їба. Батько с'їяв поб'їльш гр'єчку. То я був п'ухлий з голоду. І брат у м'єне був м'єнший п'ухлий. А мал'єньк'ї д'їти ше не були п'ухл'ї, бо мати все, що де соб'їрала, то їх годувала. А ми чухр'али л'їстя з л'їпи, з вак'їц'ї цв'їт товкл'ї. Мати пекла л'їп'яники, от. Сковороду не було чим помастит'ь, щоб не прилип'али, то вона т'єрла в'єском, щоб не прилипало. І так ми спас'алися, і дожили до жнив. А коли вже ж'їто було по людськ'їх гор'одах, на колг'оспних пол'ях, бо вже колг'осп тр'єхи пахав, то вже як колоск'ї ст'али налив'ат'ься, з'єрно і повне, але воно роздавлювалось, то ми ж'али колоск'ї ц'ї і на огн'ї смалили. Ост'юк'ї обгор'яли, а ми це так як крол'ї їли. І тим ми в'їдержали, спасл'їсь, уже дожили до хл'їба.

Зап. 22 червня 1995 р. у с. Пекар'ї Кан'ївського р-ну Черкас'кої обл. в'їд Запотоцького Антона Дмитровича, 1920 р. н. // Укр'їнц'ї про голод (дал'ї — УГ). — С. 21.

2. «ДОБРОВ'їЛЬНА» КОЛЕКТИВ'їЗАЦ'їЯ

Я ж каж'у, що у нас, як батько от'о по фронт'ах мот'ався, так у нас коб'їла одна була й кор'ова, коб'їла крив'а і все. Отод'ї все роб'їв д'їд. А як батько ж прийшов — тут уз'ял'їся. Зразу ж і кор'ова оц'є, т'єл'їця, дванадц'ять штук ов'єць, свин'я із порос'ятами. Була калам'ажка, зроб'їв батько. Так'є, як бр'їчка, т'їльки тр'єшки вид не так'їй, а так розл'ог'ї бок'а, у бр'їчки так р'ївно, а то так розл'оба вона. І б'ўкар був св'їй, те, що з'ємлю оре. З'ємлю ж ор'ать — б'ўкар куп'їли, б'орону куп'їли, тод'ї оц'є ж куп'їли с'ївалку, в'їялку. А в дв'адц'ять дев'ятому р'єц'ї — колектив'їзац'їя. І така «добров'їльна» колектив'їзац'їя — не дай Бог! Ц'їлий день батько шо-н'єбудь дома р'єбе, а як н'їч, виконав'єць ст'ўка:

— Ід'їть у кантору.

От'о йдуть, там їх усь'ого аг'їт'їрують. Аг'їт'їрують так: п'їдп'їшешся — п'їдеш додому, а н'ї — так сид'ї. І ц'їлими ноч'ами сид'їли. А тод'ї йом'у, батьков'ї, хт'єсь сказав:

— Зн'єш шо? Давай пост'упимо... Давай зап'їсу'ємось. Д'їкт'уй, шо ти зда'єш?

— Здаю: коня, калам'ажку, в'їялку, б'ўкар'ь той, б'орону, в'їялку, с'ївалку.

Зн'ачить, переч'їслав все. Кор'ови не зач'їпили. Кон'я зда'є, ов'єць і, зн'ачить, постр'ойки: ком'орю і два хл'їв'ї. В нас же н'ов'єнк'ї-

новесенькі ж два хліви. Шоб забрать у людéй оцiх корóв, iх кудiсь же трéба помiстiть, знáчить, шóто зробiть. Так i в оцiх дядькiв забирали хлiви i зразу ж там iх ставили. Знáчить, мiсцину там видiлили i там ставили. I то представляете собі: одна бригáда овéць гóне, друга бригáда тяне, трéтя бригáда розбирає хлiв. А ця бригáда, четвérта, — úчнi. А я ходiла ужé у пёрший клас. Дивлюся, вони́ всі úчнi. Скiльки душ в сiм'ї, пшени́ці відрóм одми́ряли. Рéшта пшени́ці погрузи́ли i повезли́, комо́рю рози́брали й повезли́. I остáлася хáта, ни́жче хáти погри́бець i там хлiвéць, де були́ вiвци́. Так отóж хлiвéць той остáвся. Той хлiв вели́кий забра́ли, знáчить, коро́ва в цьóму хлiвци́ остáлася. Це наш такий двiр остáвся — ого́лений-ого́лений. I як глянула — а воно́ самi хáти так стирча́ть, i тудá глянула — i там самi хáти.

Ну, а то́ди отó, на ра́нок, iду́ в шко́лу. I в цей час оцé роди́вся хлопчи́к у ма́мки, в цю́ ни́ч, як оцé забира́ли. Я встаю́, то ж ма́мка ка́жуть:

— Ти ж зби́гай до ба́бушки (вони́ мене́ збудiли, шоб ба́бушка прийшла́ сюди́ ж ро́ди прийня́ла). Сiм год менí i то́лку з мене́-то, а все одно́, шо попíхач був.

Пiшла́ я в шко́лу. Прийшла́ в шко́лу i пёрше — що? Знáчить, похва́лилася вчи́телю:

— А у нас усé забра́ли.

Вiн так ди́виться на мене́:

— А шо ж усé?

— Та й ко́ня, i овéць, i комо́рю забра́ли, i хлiв забра́ли, сiва́лку забра́ли.

Тож перече́сляю йому́, шо забра́ли.

Вiн мене́ по плечу́ похло́пав:

— Ну ни́чо. В ко́лхóзи бу́дете рабо́тать.

Так оцé ду́маю, як його́ зва́ли? ... Амвро́сiй Дави́дович, вчи́тель, запóмнила.

Отó так «добровíльно». Де́душка й ка́же:

— Павло́, та запиши́ся, пожа́лує, а то́ ни́ в ко́го ж на крайку́ сiва́лки нема́, а в те́бе сiва́лка, тебé поцíтають, шо ти са́мий бага́тший та розкурку́лять.

А та́кi слухи́ ходи́ли, шо розкурку́лювать бу́дуть, а ще́ ни́кого́ не розкурку́лювали.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозiвка Ми́ловського р-ну Лу́ганської обл. від Рубан Ольги Павли́вни, 1921 р. н., уро́дженки iз с. Зо́рикiвка Ми́ловського р-ну // УГ. — С. 22—23.

3. ПРО КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ

Люди були в Городищі такі назначенніє. І премо, як зачинався колгосп... Составлявся колгосп, да все забирали од людей. А моя мати взяла да в мокотрик картопельку, да пуд ложок заховала її. А ця... Мар'я Лохтова взяла коцібу да й ту картопельку вігребла, да забрала. Мі плачем. Такий топчан був і ми сидимо (вже нас п'ятеро було), а вона вігребла і забрала.

Оці люди... Як вам їх назвять, я не можу, назначені такіє. Ковілізаци, ілі як воно було. Оце ж вони були. Да, назначені такіє...

Зап. 20 липня 1996 р. у Городищі, передмісті Малина, Житомирської обл. від Отрощенко Лідії Миколаївни, 1929 р. н. // УГ. — С. 23.

4. ЯК ОРГАНІЗУВАЛИ КОЛГОСП

Грабували та й всьо... Приходє... Ше колгоспи... Соединяти в колгоспи, щоб колгоспи... Ніхто не хоче... Потому люди записались шось двадцять чоловік чи двадцять п'ять. Вони записались в колгосп. А нас жмут, шо пишітьсє. Не хтят, агє. Я сам писав у колгосп. Прийшов голова сільради і до мене каже:

— Так, Гуменюк, треба писаться в колгосп.

А я кажу:

— Та як? В мене пара коней, двенадцять овець є й льоха з поросятами. Баба старє, бо дід помєр. І шо будут? Ну, то шо, я записався в колгосп. Пішов, ту заяву заніс туди і всьо. І кажу до них:

— Я заяву поставив тамки в канторі.

А до мене завгосп каже:

— Заява прийнята. Ти йди до конюшні, бери коней, запрагай і їдь на поле і вези хлібопоставку... Я поїхав, і додому вже не пустили, бо я повіз... А їсти хочу, голодівка. Там стали нам варити. Крали... А вкрав — всьо, Сибір. Десять кілограм украв — двенадцять-п'ятнадцять років і не вернешся.

Я записався в колгосп, а мама віддалася (вже той тато був мені нерідний). Я прийшов з колгоспу, йду, а вони кричат в хаті. Я думаю:

— Тато маму б'є.

І п'ятеро дітей кричат. Приходжу до хати: мама в комин вперлася, тато — за столом і каже:

— Спасіба, шо ти прийшов. Ми тобі розкажем, де нас ховати, бо нема шо їсти.

А я казав:

— Записуйтеся в колгосп, а ви не хочете.

— Ой, хоч би нам ще зо дві неділі, і ми би собі пшеницю взяли і терли.

Ти й я тоді їм кажу:

— Добре, вам не дам пропасти, бо мені вже дають їсти. В мене, кажу, комірник там знакомий, то цей дає фунт муки і п'ять кілограм капүсти квашеної.

То я взяв собі додому, не собі, а їм несучу. Та й я їх так до жнів... А там вони собі жали своє і вже так жили. А в колгосп не хочут писати — всьо заберуть, чисто всьо.

Зап. 27 червня 2006 р. від Гуменюка Олексія Михайловича, 1913 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

5. ВИКОНАВЕЦЬ

Значить, це ж таке, як оце тепер, я не розберу. Воно таке, як колективізація була, оце як загонили в колгосп. Збори за зборами, збори за зборами. Так що було оце як ізженуть на збори, днів п'ять, шість не розпускають совсім людей додому. Ото виконуй: хліб і в колгосп пиши! А я був виконавцем старшим. І оце тобі по місяцю не розбувавсь. Не розбувавсь, щоб там лягати спати. Тут тільки по-вечеріло, стюкає виконавець:

— Ану вставай, іди загадуй на збори там!

Тут хата була. Там люди жили, і хата здорова. І ото, значить, як ізженуть людей туди, вибирають із середі людей голову, ну, вобщем, старшого. Сами поїхали кудито. Той сидить за столом, керує, а ти визивай:

— Ти будеш виконувати чи ні? Ти будеш виконувати?

Ага, це вже той, що головує, питається мене або вас:

— Ти будеш виконувати?

— Та з чим же я виконаю, як немає?

— Ну, сидай!

Другого визиває і ото цілу ніч, ото до утра. Утром приїжджають їх три чоловіки, такі, як звірі. Оце візве, як стукне по столі кулаком або пістолетом, вийме та пістолетом як вжаре:

— Виконуваш?

— Ні, не виконую, немає в мене.

— Йдіть!

Отó штовхне́ його́, він упав. Дру́гого визива́є. Отó, значить, муча́ть-муча́ть, муча́ть-муча́ть...

А оди́н раз, значить, хтось ви́дно... Терпи́ння вийшло та хтось — пеньо́к у вікно́. Із вікно́м так пеньо́к і влеті́в у ха́ту. І того́ су́тки держа́ли. А пото́м таки́ відпусти́ли. Ну, во́бщи́м, зве́рство бу́ло, зве́рство бу́ло і квит. Отó й колекти́віза́ція така́.

Зап. 15 червня 1995 р. у с. Комишня Миргородського р-ну Полтавської обл. від Рудича Петра Петровича, 1902 р. н. // УГ. — С. 23 — 24.

6. «ЦЕ ЛЕНІН ТАКУ НОТАЦІЮ ДАВ»

Оце́ засно́вувався колго́сп оту́т в Опі́шні, скрізь, по всій Укра́ні. Це Ле́нін таку́ нота́цію дав. Заснува́ли колго́спи, ста́ли одбира́ть у люде́й усе́: де підво́да була́, де га́рби, де клу́ні, де сара́ї, ко́ні, коро́ви, сви́ні — все забира́ли, виганя́ли із хат. Оце́ в колго́сп заганя́ли так, бо лю́ди не хоті́ли йти. Ось у нас бу́ло п'ять гекта́р землі. На́лог наложи́ли — вивезли, наложи́ли вдру́ге — вивезли, наложи́ли втрете́ — вивезли. А тоді́ ба́тькові мо́єму підка́зує нача́льник той, що ходи́в оце́ ж витру́шував.

— Ти зна́єш що, Семе́н Лео́нтович, закопа́й у полі́ тро́шки хлі́ба.

Сім'я́ ж — де́в'ять душ нас. Ба́тько но́ччу з хло́пцями — дава́й же носи́ти. А він у́тром прии́шов і одкопа́в, бо він наро́шне це зро́бив. Да, підставни́к був.

Харашо́. Забра́ли все. З-під дити́ни і рядно́ (ра́ньше ж були́ рядна́, полотно́)...

Ви́чухали́сь ми тро́хи. Ти́ждень усьогó — забра́ли ба́тька вп'ять на ви́возку хлі́ба. А ба́тько не схоти́в, ка́же:

— Що́ ж ви забра́ли в мене́ хлі́б дітвори́?

Да́же ха́та була́ обста́влена со́єю — і со́єю забра́ли. Тоді́ хло́пці ходи́ли в шко́лу сюди́ в Опі́шні. Прии́шли з шко́ли, ви́гнали нас із ха́ти, а хло́пці прии́шли, две́рі одби́ли, ві́кна поодкрива́ли, нато́пили в гру́бі, наруба́ли гілля́ із я́блунь, пішли́ в ха́ту сво́ю, а ма́ма пла́че. Ка́же:

— Ба́тька забра́ли і вас заберу́ть.

— Нічо́, і ба́тько за́втра при́йде.

Тут тюрма́ була́, де клуб. Ба́тька забра́ли з тюрми́.

А тоді́ ж, отó три́дцять дру́гий год... Ві́качали хлі́б. Врожа́й то бу́де, так а до врожа́ю лю́дям нія́к жи́ти. Пу́хлі ходи́ли, і ми пу́хлі

ходіли, мняли ж там усячину, то ліпу-цвіт, то ліпу-лістя, то оту конюшину. Такі оладочки пеклі. І отό так вижили.

Вижили. Пішли в колгосп. Шо ж ма́ти одна в колгоспі? Пішла і я в колгосп. Скіки мені — вісім год бу́ло. Да́ли нам тели́чку, ви́годува-ли ми ту тели́чку. Водію я ту тели́чку, пасу́. По дро́ва ходим скрізь, по хмизиння, збира́єм сосничиння.

Як жи́ли? Не бу́ло ніде́ нічо́го.

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Яресько Марії Семенівни, 1925 р. н. // УГ. — С. 24 — 25.

7. ЗАЯВА У КОЛГОСП

Ста́ли заганя́ть у колгоспи.

— Шо, — па́па ка́же, — шо будём робі́ть?

Ма́ма :

— Як ти, так і я.

А шо ж па́па?.. Пошо́л він. Дав заявлéніє ж туди. Ага́, йому́ ж ка́жуть тепе́р: зна́чить, ти вже пода́в заявлéніє, тепе́р ти з на́ми. Бúдемо, зна́чить... Як не хо́чуть у колгосп іти́, од то́го заберём коня́, од то́го ха́ту, тих ви́шлем. Па́па ка́же:

— Ні, я так не бúду робі́ть. Не мо́жу.

— Як не мо́жеш, дак на тво́є заявлéніє і ухо́дь.

Забра́ли хлеві́, забра́ли клію́ні. О! А па́пу посади́ли. На год, чи не зна́ю на скі́льки.

Ну, шо ж, па́па одсе́дів. Прийшо́в додо́му і сказа́в:

— Зна́чить, як така́ в вас пра́вда — в колгосп я не пойдú!

І пошо́л сюди́, на ста́нцію. Робі́в він же ж ту́та не на желе́зній доро́зі, а райсо́юз ту́та був, він там робі́в. І так у́же у колгоспі ми й не бу́ли. Ході́ли у́же ж по проі́зводствах, усі́ робі́ли.

Обіжа́ли нас. Шо? Ха́тка оста́лась, п'ятна́дцять со́тих горо́да бу́ло ко́ло ха́тки. В колгосп не пошлі́. Вот так!

Зап. 26 травня 2002 р. на ст. Крути Борзнянського р-ну Чернігівської обл. від Македон Марії Гнатівни, 1935 р. н. // УГ. — С. 25 — 26.

8. СОН ПРО СКАЖЕНУ СОБАКУ

Зра́зу сказа́ли, шо подава́йте зая́ву в колгосп. А ма́ма ка́же, шо то вже зая́ву нечи́ста сі́ла тре́бує. Ка́жуть: «Не дам». Ду́же вони́ пла́кали.

Прийшли, забрали все зерно, з дому вже забрали, не з поля і вивезли на чужій двір. Змолотили молотаркою і так забрали.

Дуже мама плакали, що то сілюють, що йдї в колгосп.

Але сніться їм, що йдуть вони берегом і біжить скажений собака. І вони кажуть:

— Люди, тікайте, бо собака біжить!

— А йде старий дід та й каже:

— Цить! Не кричі! Я його вже заляв. Він вже не зачепить нікого.

Як проснулись, розказують далі.

— Йду я рано на базар. Везуть голову колгоспу, голову сільради, і була міліція. То, кажуть, побачила я того скаженого собаку, що повезли його.

Зап. 10 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Степанюк Антоніни Сергіївни, 1917 р. н., уродженки с. Миклаші Білогірського р-ну // УГ. — С. 26.

9. ОТАК ЗАГАНЯЛИ ЛЮДЕЙ У КОЛГОСПИ

Казали, що в тридцять третьому зробили самі голодомор люди. Ну, які люди? Ну, так якбє куркулізація була та куркулів розганяли. І хотіли заганять у колгоспи. Значить, хто не хотів, я, наприклад, в мене сем'я, я не хочу в колгосп, не хочу. Значить, приходили, в мене забирали коні чи волі, чи корову.

Построїли там ферму таку невелику і це туди забирали, а людейну тую катували, били. Кого вислали у то, знаєте, де морози великі, ото туди, о! А котрих так добивали, бо мого діда тоже прибили. А чого? Він небагатий такий був, а баба вже ж моя, дак не хотіла йти в колгосп, бо це будуть якісь там, ну, казали, що печать якусь прибаватимуть, да все. Це ж тоді так балакали. Дак люди думали, що це ж воно такє й буде. Да ото і боялися цього... Вот так не хотіли ж йти в колгосп. Дак баба десь заховалася. А два хлопчики були. Моя тьотя пошла десь служити і мама пошла служити вже, так наче ж повтікали, де служили. Тьотя в Київ поїхала, а мама, я не знаю куди, вона тоже десь у Черніговщину поїхала. А таких два хлопчики, що осталося... Дак вони ото ж діда й бабу усе катували, щоб уже в колгосп... Забрали, каже бабушка, забрали все на світі. Ну, нечого не осталося. Там трошки десь квасольки закопав у хаті дід, і те найшли такими желізними шомполами і забрали.

А тоді прийшли да давай же ж, кажуть, податок на хату, і картóшку вікопану на той... Ну, як же ж податок, як дід уже лежить пухлий, і два хлопчики таких самих ходить. А баба вже заховалась, бо побоялась... Ну, дак вони тоді... Такі були жєлізнє дротї, так вони начали дїда бить дрóтом, дротáми. Хлопчики ж були, так кричáли вже! Хлопчиків не займáли, а дїда дротáми бїли. Да тоді отó вже ж він полєжав трóхи да й умєр. Отáк загáняли людєй в колгóспи. Отó чєрез те голодóвка булá в трїдцáть трєтьом годý.

Зап. 15 липня 1999 р. у с. Лук'янівка Баришівського р-ну Київської обл. від Тищенко Ніни Яківни, 1935 р. н. // УГ. — С. 27.

10. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ЯК ВІЙНА

Ну, в нас тóта не мєрли з гóлоду, бо в нас були барабóлі посáженє. Бáтько пїдє скорóдити барабóлі, набєрє зелєних тих барабóль... Мáти звáрить борщý, лободї вкїне, лїтер молóкá — та й такий борщ їмó. А був тут горóд, от де цегельня, там садїли горóдину, ходїли на робóту, платїли сїмдєсáт копїйок нам, і бухáнку хлїба на п'ятеро дїлїли. То ми вже пїдкрїплáлися. А от у Фїліополї, Новостáвї, там не булó нїдє крупїнки пїд рóтом — все поїли. Такє булó життá. Такá колєктївїзáцїя булá, як войнá. Прийдýть, з хáти вїкидають всьó, забєрýть. А ми вже пїшли в колгóсп. Я робїла, брат робїв, бáтько. То нам вже з прáпором привєзли пашню.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 27—28.

11. ОСТАННЯ НАДІЯ

Як їх хвамїлія, забýла. Квасолї на їх називáли. Сємеро дїтєй в їх булó, скóту багáто булó, хлїба. Забрáли все, однá корóва остáлась і свиня з порося́тами. І вони́ там дєсь недáлєко брáли. А вони́ ж почúли, шо в кóгось шось там плачї. Та бáчить ця ж мáти, шо прїйдуть ужє по корóву, а дядько, то вже ж він дєсь і сховáвся, щоб не арєстувáли йогó в тюрмý. А дїтєй постáвила кóло зáгороди, щоб не давáли корóви. А вонá шо ж робїть? Свиня́ з порося́тами... Забєрýть же й свиню́ у колгóсп або тоді казáли СОЗ. Такó вонá вфáтїла порося́, а вонó кричїть, а свиня́ за порося́м, а порося́та за свинєю. І побїгла в степ тудї, у Чмерєївку. Там скїлькїсь хат — чи двáдцáть, чи шо, у лїсі. Тудї на лїс побїгла з тїми свиньмї, порося́тами. А дїти

ж почіплялися коло загороди, щоб корову не... Вони ввійшли у двір корову брать. А ті діти:

— Дяді, — просять. — Дядечки, не беріть корівки, в нас нема чого їсти, тільки молочко. Вже в нас немає чого їсти. Ми тільки молочко їмо. Не беріть.

А вони одчинили погріб — та тих дітей... Кричать ті діти (плаче). А вони тих дітей у погріб покидали, зачинили і забрали корівку. А він, той дядько...

Та ті діти вже пішли по людях: те пасти комусь, а те в лісництво пішло зароблять, там за харч вже пішли робить. А дядько вмер із голоду.

Зап. 20 червня 1995 р. у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. від Телятник Ярини Варивонівни, 1905 р. н. // УГ. — С. 28.

12. ЯК ФОРМУВАЛИСЯ КОЛГОСПНІ ФЕРМИ

Ходили, забирали... І в горщечках квасолки, як в кого шо... І корови забирали. Усім приказ дали: здать! Поздавали. «Добровольно» одвели. А годувать в колхозі не було чим. Так пожили ті корови дві неділі, чуть не подохли. Оце зимою все було. А тоді вже розпустили. Колхоза не розпускали. Первий год колхоз сів, но де воно ділося?

Голод... Просто вредительство в Советским Союзе. Искусственный голод...

Зап. 10 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Компанієць Ганни, 1912 р. н. // УГ. — С. 29.

13. ПЕРШИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ У КОЛГОСПІ

Живемо у колгоспі. Раз — подохли волі на фермі. Вивозили геть волів, чогось подохли, значить, потривлені, чи шо, не знаю. Робить нічим. І приходу я. Приходу я із школи, а дедушка носе того хлопця по хаті, ну, дитина ж мамина, двадцять дев'ятого року родився, носе по хаті:

— Прибігав батько, сказав, як прийдеш із школи, так зразу...

А батько конюх був. Він, отож, як випрягають скотину, то тоді одгоне і пасе де-небудь. А то, значить, прибіг і сказав, щоб обов'язково йшла, пособила, бо корови сівалки не тягнуть. Сіють насіння, а корови падають на коліна, а сівалок не тягнуть. Свої корови, домашні.

Я біжу туді. Дощ із снігом. Дощ із снігом. Я боса. Летю туді, дивлюся. Ага, де ж? Найшла своїх декілька. Приходю, значить, беру корову спереді за налігач, а мама з одної сторони колесо сівалки круте, а палкою корову б'є. А напарниця з другої сторони так же колесо круте і палкою б'є. Щоб виконали план.

Колхозне поле. Сіють насіння тоді ранне. І план, норму, поки не виконають, обідать не дадуть. До вечора тягали тих корів, до вечора мисили ту грязь. Дощ із снігом... Босими ногами...

Раз — корови попадали і не тягнуть більше. А чого?..

Хтось задивив, що вже насіння немає в сівалках. Кричить:

— Дівчата, насіння в сівалках немає!

Всі приостановили. У нас ще трошка єсть там. Тільки приостановились — корови лягли. А ми раз — до корів, ноги під корови та й гріємо. Ото от у мене перший день роботи у колхозі був.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., уродженки із с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 29—30.

14. КОЛГОСПНИЙ СУП

Ми тоже страдали, потому что все тогда страдали. Но, батько мій робив бугалтером, а мати в колгоспі. Ті, що ушли в колгосп перші, так варили там хоть суп якийсь. Там мати хоть кусок хліба в кармані принесє. Самá посъорбає, а мені такий принесє. А ті, що не ішли в колгосп, ті, конєшно ж, вмирали. У нашому селі, здається, одна сім'я вимерла повністю, всі вимерли. А так, то одна, то дві, которі слабі. Но, я вже була в сім'ї сама слабіша. Нас було четвєро, батько й мати, ще й дід — сім душ. Но, їли різне: щавель, траву, акацію, зєлень всяку їли. А тоді я вже лежала, слаба була. А як вже косили, оце жнива, сразу молотили.

І так тоді жили люди.

Зап. 18 липня 1999 р. у с. Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Гордієнко Євдокії Василівни, 1924 р. н. // УГ. — С. 30.

15. СТРАХ ЗА ВОЛИ

Тридцять третій добре знаю. У свекрухи забрали в колгосп хліва, клуню, хлівчика забрали. А мого батька... У тридцять третім робив же в колгоспі, а Прокіп комірником був. Поїхав волами на поле, батько мій, клєвер косить же волам. А віл же наївся зеленого

клéверу, і він там на полі... Дак він, бáтько, ко́сою бо́ка одно́му во́лу пробі́в, аби́ не здох. Дорі́зав то́го одно́го.

Пробі́в бо́ка і прибі́г же, на́че помі́шався. Ка́же, шо я дорі́зав, во́лу бо́ка пробі́в на по́лю, а дру́гий здох. А ба́тько на́че помі́шався. Тей Прокі́п угово́рає.

Пошли́, забра́ли вола́, шо там він здох, а цьо́го, шо бі́к пробі́в, так він жив, ще й робі́в.

Приве́зли то́го бичка́ сюди, лу́плять. А ді́да взя́ли з до́му, приве́ли... Вгово́рає голо́ва колго́спу, бо ду́же га́рно ді́д робі́в. Прибі́г ді́д додо́му і кричі́ть:

— Ба́бо, мене́ ві́шатимуть.

Але́ ді́ду нічо́го не бу́ло.

Зап. 10 липня 1998 р. у с. Плесецьке Васильківського р-ну Київської обл. від Сидоренко Марти Микитівни, 1913 р. н. // УГ. — С. 30–31.

16. ЛЮДЕЙ ДІЛИЛИ НА КАТЕГОРІЇ

У три́дцять тре́тьом году́... Ё́то ше до три́дцять тре́тього го́да. Іще́ був ста́рий режі́м, а пото́м ста́ла сові́тська вла́сть. Розбі́ли лю́де́й на катего́рії. Пе́рва «А» — се беззе́мельні. Пе́рва «Б» — се де́сяті́на землі́. Вто́ра «А» — се́редня́к. Вто́ра «Б» — подкула́чник. Так? Так! А шо ж я мав? Ну, ба́тькова ха́та, хлє́вець бу́в, там зе́мелька бу́ла, во́лікі бу́лі. Поста́нові́лі: мене́ (на́да гово́ріть і́стину)... Поста́нові́лі мене́: подкула́чник. Так! Забра́ли во́лікі, забра́ли коро́вки. Дво́є дете́й, ма́ть ста́ра... А мі́не кудá? Не́ма́ ніде́ нічо́го. Я хо́дів па́стісь, як жи́вотне (*плаче*). Але́, благода́ра Бо́гу, шо те́сть да розкула́чений бу́в, да бу́в в Москві́... Дак нака́за́лі мі́не, да́к я у Москву́ уті́к із се́ла. І я там тре́ го́ди пробу́в.

Зап. 8 липня 1998 р. у с. Липівка Мака́рівського р-ну Київської обл. від Глю́за Васи́ля Петро́вича, 1906 р. н., переселе́нця із с. Товсти́й Ліс Чорно́бильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 31.

17. СКАЗАВ ПО СОВІСТІ – ЗАБРАЛИ НАЗАВЖДИ

Ну от, жи́лі ми́ в се́лі Корого́ді. Бра́т му́й бу́в у Москві́, жо́на́тий та́мека. Жи́в собі́є з се́мєю́, а ми́ жи́лі в Корого́ді.

Ну, му́й та́то бу́в тру́жені́к ве́лікий і жа́лував усі́х лю́де́й, жа́лів усі́х чи́стенько. Хто бі́єдний, вун хо́че всі́м да́ть, поде́лі́тсе з по́сле́днім.

Тепер ужé дава́й спі́льнювать зерно́ у колхо́зі, чи як воно́ та́мека у їх було́! Дак зобра́ли збо́рі. Зобра́ли тіе збо́рі і дава́й же говоріть про всячину, шо на́да спі́льнювать. Дак вун ка́же:

— На́да ж спі́льнювать?.. На́да ж поду́мать про те, шо є ж же сём'ї такіе велікіе, а е́сть і маліе.

Ну, до́бре.

Ун ка́же:

— У мене́ одне́ ді́тя, дак я його́ й на ка́мені погоду́ю. А шо бу́де Бо́йко Степа́н робіть, шо в його́ ше́стеро?

— Ага́, дак це ти враг!

— Я не враг, я по спра́ведлівості і по свої́й со́вісті кажу́. Шо вун бу́де робіть?

Забра́ли ба́тька на́всегда́. І по сьо́годні не зна́ю, де вун, шо й як.

Зап. 11 липня 1998 р. у с. Новий Корогод Бородянського р-ну Київської обл. від Гриви Любові Павлівни, 1923 р. н., переселенки із с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 31 — 32.

18. ТРАГІЧНА ДОЛЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ

Му́й ба́тько був ста́ростою у це́ркві і пострада́в (*плаче*). І забра́ли його́ на вісилку аж на Зо́лотіе Прі́скі в два́дцять во́сьмом году́.

Я ж вам кажу́ — за це́ркву, а це́ркву ж до во́йні розобра́ли уже́ на́шу. А це у два́дцять во́сьмом году́ мо́го ба́тька забра́ли, шо ста́ростою в це́ркві був.

Ну, а нас тро́є оста́лося — сестри́ мо́юй де́сять год, а мене́ во́сім год, а бра́тіку шість год. Ди й нас хоті́ли на вісилку забра́ти. А тут оди́н був по доро́зі, те ... де́сятник, да ка́же:

— Тьо́тю (де́сь у сі́льраді вуо́н був), тьо́тю, вас бу́дуть сьо́дні вісе́ляти. А дава́йте на пудво́ду вас заберу́ і ві́везу. Дете́й ва́ших не заберу́т. Бо й ді́ток заберу́т.

Знов ма́тер на пуово́зку посади́ли і повезли́, а нас оста́вили. І тут уже́ узнáли, шо ма́тер нема́є. І нас... Уже́ сухару́в сусі́ди насущи́ли, клума́ків там, то́рбочки посклада́ли і нас оді́ли. Ду́мали, шо ма́тер при́йде́.

А ма́тер сказа́ли, шо дете́й хо́чут вісе́ляти ... до ба́тька. До ба́тька, чи куди́, Бог зна́є.

Коли переказали матері, а матері собі пальці покусала, бо дітей не буде бачити.

— Пойду, хай мене забирають.

Такий матері удержали. А мати були аж у Каменці, у третьому селі од нас. Це вже четверте село Каменка. Ну, нас оставили, бо не мають права.

Тоді матері повезли й повезли і аж десь, десь за Лушні, я вже не буду вам казати, і де вони були. І в Мозирі були, бо я даже в тридцять третьому году... Мене возив брат муй, да щоб я побачила батька. Уже батька випустили. Не... Брешу, не в трицять третьому году, а в у трицять шостом году, здається, батька випустили.

А ще я пропустила, як батька гнали з Базарі. Їх шалон, ну, не шалон, а там чоловік двадцять п'ят чи трицять гнали да кажуть:

— Дітки, йдіт, бо батька будуть гнать селом.

А ми побігли втрох.

І бачим, уже женуть да кажуть:

— Ідіт далі, щоб ви провели ж батька.

А вони кажуть:

— Не, далі не йдіт.

А нас на том... на конях, міліціонер, да в хату загнали тройко дітей. І зачинив. А батько ото голову спустив (*показує*) да ми:

— Ой таточко, таточко...

І їх погнали у Малин. Все запомніла.

Ну шо ж, ми ззату біжимо... Знаю, шо в марті, бо сніг розставав. А то ми пришли додому:

— Батька не бачили?

— Бачили?!

Да жінщина от вийшла за муж і умирала і спомінала, як міліціонер загнав нас у хату і не дав батька бачить.

Зап. 11 липня 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Недашківської Катерини Миколаївни, 1918 р. н. // УГ. — С. 32—33.

19. ДЕСЯТЬ РОКІВ ТЮРМИ

Зерно возили на посів із Зеленовки, тож усе зерно вивозили геть. А тоді дають, як милостину, на посів. І привезли це зерно посівне. А одної жінщини перший був. Підводу одгрузили. І стали у закрам туди висипать. На підставку подавали мішки. Вже розгрузили. Раз, раз — а одного мішка пустого нема. Агроном щитає пусті мішки, скільки. Одного мішка немає. І потім по підводах, значить...

Десь же дóлжен дiтсья? Це ж нóчью розгружáлись. Той мiшóк у Захáрковiй пiдвóдi лежáв. А вiн той не розгружáв!

Окáзується, що одiн вже, як умира́в, то призна́вся, що то вiн узя́в. I побáчили, що Захáркова пiдвóда далéко стоiть. I той узя́в мiшóк та й пере́кляв.

Ну, й суд... Дéсять йому́ дали! Вiн докáзує... I всi докáзують... Дéсять рóкiв дали.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозiвка Мiловського р-ну Луганської обл. вiд Рубан Ольги Пáвлiвни, 1921 р. н., родом iз с. Зорикiвка Мiловського р-ну // УГ. — С. 33 — 34.

20. ПОКАЗОВИЙ СУД

Згадáти тяжкi рóки дóуже тяжко. То рiк... Я ще, канéшно, булá невелiчка, але ж мáма вже булó, то нам все розкáзувала. Ну, i я дéщо пам'ятáю. Ми сáмi без бáтька... Нас булó три сестрi мáминих. Ну, як стáли в трiдцять трéтьому рóцi грáбити, роздирáти... Хто що мiг, то все позабирáли. Їсти хóчемо, а нема́ чого, пóхнем з гóлоду. Моя мáма ще трóшки шiла на машинцi, то там де зарóбить якiй кусóчок хлiба. А вже мáмина сестрá... Чоловiка забрáли, повéзли на Сибiр. I там йогó остáвили, бо був богатiр крéпкий, мáв вiсiмнáдцять гектáрiв землi i вiсiмнáдцять душ сiм'ї. То вже курку́ль був. А вже мáмина сестрá, тьóтка моя, остáлася з двомá дiтьми. Тi двóє дiтéй стáршi за мéне, а їсти хóчуть, пóхнуть. Вонá пiшлá на колгóспне пóле, нарвáла жiта. Ну, скiльки вонá моглá вiрвати в фарту́х. В однóму гóрщику зварiла кáшi дiтям, щоб наїлись, мiсочку постáвила ще зáвтра зварiти. Алé знáєте, як лóди булi як колiсь, так i тепér: i тудá, i тудá дóбрi. Той прикáже, той покáже, той ворогúе на тóго. I прискáржили ту тьóтку вже мою. Як прискáржили, ну, то приї́хала мiлiцiя. Забрáли їi, а дiти остáлися. Кому́ ж остáлися — нам, до гóрту, до нас, до мáми мóї, прийшлi.

Ну, так ми i жилi. Скiльки ми пожилi? Недóвго, бо ж суд для неї. Як їi привéзли до селá, показóвим судóм судiли, бо то дóуже вонá велiке преступлéнiє зробiла: у колгóспi нарвáла жiтнiх колоскiв. Ну, й судiли їi. I що ж їi присудили? Двáдцять чотiри годiни — розстрéл. I мáли їi розстрiлювати, щоб усi боялись. Ну, i що ж, мáма пiшлá тудi, в суд, ужé на дрóгий дéнь ранéнько. Їi сказáли, що остáлося скiльки там годiн, i в дванáдцять нóчi розстрiляють. А хóчете — подавáйте на пересуджéнiє, вибирáйте касáцiю (чи як там їi називáли) i везiте в райóн, хай подаé на пересуджéнiє. Мáма,

пра́вда, позбира́ла ті бумáги. Там та, канéшно, прокурóрша почека́ла, по́ки ма́ма їх принéсла.

Зно́в у селі су́дять. Ну, і присуди́ли їй два́дцять чо́тири ро́ки, за тих ме́сто два́дцять чо́тири го́дини. Одпра́вили ї́ї де́сь бли́зько Льо́довито́го океа́ну, бо вона́ пі́зніше поверну́лася, то розка́зувала, що вéзли їх на товарняко́ві, то з ці́лого еша́лону, мо́же, зо дві́сті люде́й привéзли, но не бі́льше — всі ви́мерзли. Ну, вона́ відбу́ла те все, але́ ж ї́ї суди́ли за ме́жі Укра́їни. Вона́ не ма́ла пра́ва верта́тися до сво́їх діте́й, а діти́ бу́ли бі́ля нас. А ї́ї чоло́вік жив в Сивтика́рі. По́їхала вона́ туди́, до чоло́віка. Побу́ла вона́ там скі́льки... Діте́й хо́четься побáчити. А не мо́жна їхати. Вона́ вночі при́їхала на на́шу ста́нцію, бо не мо́жна — во́рог бу́ла. То ви́їхали по не́ї підво́дою. Як везлі́, то ра́днóм накри́ли, щоб ніхто́ не ба́чив. І вночі побу́ла, і вночі наза́д повезлі́. І вона́ забра́ла тих діте́й до се́бе туди́.

Наста́ла війна́. Написа́ла вона́ пи́сьмо до ма́ми, що забері́ мене, се́стро, хай я на сво́й землі́ умру́, не хо́чу в Росі́ї вмира́ти. Ма́ма ви́брала ви́зов, що ми ї́ї клі́чемо до се́бе на житт́я. При́їхала вона́ до нас і поме́рла.

От так бу́ло «до́бре» і «ве́село» жи́ти, так ми і прожи́ли, а тепе́р то́льки зга́дка.

Зап. 18 липня 2004 р. від Вербієць Марії, 1930 р. н., у с. Затурці Локачинського р-ну Волинської обл. Публікується вперше.

21. ВНУЧКА І СЛІПА БАБУСЯ

Сиротá... Три ро́ки мені бу́ло, як ма́ма поме́рла. То я лиши́лася з ба́бков сліпо́в. Тоді́ ше до́бре жи́ли за не́па то́го. До́бре жи́ли, худо́бу трима́ли, всьо трима́ли. В колго́сп гони́ли. Ну, але́ та́то мій, небі́жчик, бу́в гра́мотний. Ті ка́ут, шо йди́. Ті ка́ут, шо не йди́. Котрі́ пішли́, жи́ли тако́. Все ка́зали «золота́ брига́да». Пі́ли, дава́ли їм хлі́б, всьо дава́ли. А сї́ї не хті́ли колго́спу се́го. Не пішо́в в колго́сп — забра́ли всі́ буди́нки в нас, худо́бу, з ха́ти всьо шма́ття чи́сто і ви́гнали з ха́ти. Ось де бу́ла шко́ла, то тут сто́яв буди́нок та́кий, шо обсужда́ли, шо ко́му, чи ко́гось пока́рати. Лю́ди крича́ли...

Тро́є діто́чок, ба́ба сліпа́. То засуди́ли та́та мого́ на три ро́ки. То тут вже́ лю́ди каса́цію ту́ю подава́ли... Ха́ту... Щоб нас не ви́гнали з ха́ти, вже́ лю́ди ж проси́ли. Куди́ ви́гнати сироті́в? То взя́ли до дру́гої ха́ти сви́ні колго́спні́ загна́ли. Шо ви собі́ ду́маєте? Се́ бу́ло іздівáтельство (плаче). То бу́ло, шо я не го́дна забу́ти. Та́то відси́дів... Так ми лиши́лися, ті сироти́. Бра́т по́їхав, ші́стна́дцять ро́ків бу́ло йому́.

Ше не приймали на роботу. Ну, а як жити? Акація як зацвітє, то мені рве, бо ми блини пеклі з неї, і лободу... Не було чим посолити. Не було кислого... Нogi попухли. Багато людей повмирали з голоду, а ми якось вижили.

Ти й лишілася з бабов стареньков, нещаснов. Хата повалена. Пішли просити солóми, щоб накрити, а голова такий був... Я кажу:

— Течє.

— Лізь під припічок, — каже.

Ничого не було добитисі. І так Господь дав, шо вижили якось.

Зап. 25 червня 2006 р. від Леонтиїв Ніни Іванівни, 1926 р. н., із с. Сивороги Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

22. ДВОРЯНИН

Був голод. Ми фактично в трійцїть третім році почтї не голодували того, шо в нас була корова. Було дітїй п'ятеро, а корова дуже добра. Потім уже ма́ма розказували, бо ж я була малá, остáння в свої́й сім'ї. То ж було три братї, сестра і я. Нас п'ятеро. Одна дівчинка померла.

Тáто з інтїлігєнтної сім'ї, він з дворáнської сім'ї з-під Кїєва — Біла Цєрква. Потім мій тáто поверну́всі сю́дá. Сестра всі спали́ла докумєнти... Ота́к-то. Мій ба́тько тут уже жени́всь на мо́йй ма́мі. Так як мо́й батькі́ були́ багáтші, ї́х хті́ли ви́слати з селá. Но мій тáто всьо зда́в в колгóсп. Він мав ку́зню, по́ля багáто.

Вони́ пішли в колгóсп. В нас є фотогра́фія. В два́дцять дев'я́тому році́ мій тáто пішо́в в колгóсп з ма́мою. Ма́ма не хті́ла, тáто ї́ заста́вив, сказа́в:

— Я не хóчу йти по Сибі́рі.

І так вони́ нас ви́годували. В колгóспі вари́ли таке́ не дуже хоро́ше. То це ма́єте трї́дцять третї́й рік.

Зап. 23 червня 2006 р. від Касянович Лілії Михайлівни, 1931 р. н., у с. Китай-городі Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

23. ПОНЕВОЛЕНА ЮНІСТЬ

Родїлася я у селі Квільчу́нки За́шківського райо́ну Кїївської о́бласті, тепє́р вона́ вже Черка́ська, а тоді́ була́ Кїївська. Там я родї́лась і там мо́й батькі́ жили́. А тоді́ батькі́ мо́й купі́ли ха́ту у Ві́льшанке, то́же За́шківського райо́ну. І це ми ха́ту купі́ли де́сь у п'ятна́дцятom году́. Так я й родї́лась у п'ятна́дцятom году́.

Сім'я в нас була: три брата, сестра старша, вона була вже за-
мужом, окремо жила.

В мене брати були багатіші мене, а я, це ж я така, через
восьм, через дев'ять год аж десь узялась. Браті хати построїли. А тоді
в тридцятім годі розкулачили батька мого. Там була дуже хороша
хата, пострійки хороші були. І вже в тридцятім годі признали, як
кулак. А один брат ще з нами, тільки женився, із нами ще жив. А
мені було ж п'ятнадцять год. І нас як кулаків забрали, повезли в
Архангельськ — батька, мене ото і його. А мама заболіла дуже і її
не взяли.

А ми поїхали. По дорозі забрали трудоспособних десь робо-
тати, а таких, як я, мало... Мужиків позабирали десь работати. Се-
ред дороги згрузили, не знаю, на якій станції, бо нас везли у етих
вагонах, у таких товарних, і закриті, і забиті, і да́же не выпуска́ли. І
нас нікуди не выпуска́ли, нічо́. Набиті ті були вагони.

А й нас привезли, хто знає... Я да́же вже забула, як та станція.
Така глуш там страшна. І вгрузили, і підводи під'їхали там, і по-
везли на о́зеро. І так на льод вгрузили нас там всіх і всю. Нічо́ там
не було, нияких пострійок, нічо́, та й ми там сиділи. Ну, то палили
ліс. Є що палить! Сорок градусів мороз, пали, як хоч. Діти б́істро
померли всі. Ну, що воно́, ма́лінки, їх на́да і перемота́ть, а куди ж ти
на льоду́?.. Десь не́дільки за дві вони́ пошті́ що всі померли. Їх так...
Копали там сніг, розго́рнуть і з па́лок робили гроб, з тих прутів, і
вро́ді, як гроб. Зама́тували в тряпки і зака́пували в сніг, бо там ве́ч-
на мерзлота́. Там нильзя́ було!.. А такі ще пока́ держали́ся б́ільше,
жи́ли. Ну, і дожи́ли до ю́ня місяця. Лю́ди вже нача́ли тіка́ти отту́да
всякими судьба́ми. Тіка́ють куди́ попало́, бо ба́чуть, що це привезли́,
щоб ми померли там.

Ба́чили, що нам ги́біль, і нача́ли тіка́ть. Ну, мій ба́тько ка́же:

— На́да тобі́ тіка́ть!

Ну, він ще ві́рив, ду́мав, що ще їх поми́люють, та це ж непра́-
вильно. Приві́к до правоти́, а вже не знав, що її́ давно́ нема́. А я й
дава́й же ж тіка́ти. Ота́к лю́ди йду́ть, і я пішла́. Сіда́ть нельзя́ було́.
Пої́зд там прохóдив такий, три ваго́на. Отку́да він ішо́в, не зна́ю,
но сіда́ть нильзя́, бо ми ду́же одді́ляємо́ся. Вони́ всі там кра́сні, всі
в весну́шках, усі каца́пи, їх там ма́ло. Так над ста́нцією не́сколько
хат там було́ і всю́. І ми там сиді́мо в лісі. А як пої́зд оста́новиться́,
тихе́нько залі́зем і посі́да́єм у тих ваго́нах... І так ми дої́хали до яко́їсь
там ста́нції. Та ста́нція... Чо́рті, вже й не по́мню. Вже ста́ли ходи́ть

провіряють документи. А які ж у нас документи? Там була ще наша женьщина, не з нашого села, но з района була. А вони ходять, провіряють. А я під лавку залізу туді, і сидю там під лавкою, щоб не бачили. А вона, женьщина, та тоже і під лавку залазила, і просілася там навёрх, на полку. Люди пускали її, затикали речами.

Так ми приїхали аж до Москві. А тоді в Москві на́да ж брать нам на Київ білет, вже їхать. А там же ж до каси всіх провіряють документи. На́да взяла білет, а йдуть по документах, а так не дають білетів. Ну, там одна сем'я була. Хтозна куді вони їхали, не знаю вже, і в їх троє дітей було, і він, чоловік із жінкою. В їх були якісь документи. І вони нас пойняли, що це такє, що це в нас нема, і він каже: «Ти, — на мене каже, — я візьму тобі білет. Я скажучу, що це в мій бік». Ну, і він мені взяв білет, а їй тоже якась женьщина взяла білет. Ну, й ми так і приїхали в Київ.

Приїхали у Київ, а тоді до нас уже почали ходити... Ну, ми з нею до Хвастова доїхали і в Хвастові зробили пересадку. І в Київ ми не поїхали. Тоді там Погребіще, там станція. О́те довезе він нас туді. Три вагона одключає тут, стоїм, а цей везе далше десь паровоз, а тоді вертається, забирає о́це нас туді. І ми так добралися до Зашкова. Ну, а вже коньми десь кілометрів до нашої матері. Ага!

Брата забрали в тюрму одного, там він і вмер у тюрмі. А другий... За тим прийшли, той утік був, та й утік осюді в Маріуполь та тут робота́в вже в Маріуполі. А тільки приїхала, стала, а тут їде дед. В нас там хутор був, це не село, де ми жили, а хутор, трошки од села. Ну, там іще було два брата, жили, вони вже старі, а діти їхні всі виїхали в Київ, і вони там жили, їх уже не висіляли, бо вони вже старі були. Таких уже не брали. І дед оту́т у Зашкові купив собі якусь там хатину і їхав туді, на ху́тір на той. Там стали розбирати наші хати, все валять стали. Хотів там якус до́ску чи що взяти. Каже:

— Мо́же, даду́ть мені?

І їхав туді конячкою. І мене підвіз. І ніхто ввечер не бачив. А на у́тро прибіг хлопець із села (там були і харо́ші ж люди) і каже, що якшо́ приїхала На́дя, так нехай вона тікає, бо уже знають, хочуть її взяти і розпитати. Шо вони в мене хотіли розпитати, я вже не знаю. А сестра́ мені каже:

— Дава́й тіка́ть в Маріуполь, я тебе одвезу́ туді (там брат же ж був).

І ми з нею ото́ не пішли на Зашків сюді сидати́, бо тут же люди наші ходять, так ми пішакá. Тіки там сіли, і приїхала я в Маріуполь.

В Маріуполь приїхала до брата. Він робив у тому... Елеватор стріили. Ну, а в мене ж нема ніяких документів. На сезонну роботу стала: то підчищали складі, то те, то те. Літом то була така робота, а зимою прийшла — наші такі робітні, вони ненужні.

Там грузили дуже багато італійські пароходи, грецькі, хліб, зерно од нас. Тут люди вмирали з голоду, а вони грузили, одправляли.

Ну, а тоді прийшла зима, нема чого робити. А що ж, карточки? Їсти нема ніде ж. Не купиш нічого.

Совхоз там організувався один і ходили вербувати людей. Так я тоді туди, в той совхоз поїхала і отак і до сіх пор по совхозах. Туди прийшли, там не було нічого. Там людей — немців порозкулачували.

Їх тож розкулачили в тридцятім году. Наші німці, і їх повивозили ждесь, а хати ті осталися. І там совхоз організувався. І я там ото й жила, там і заміж вийшла.

Зап. 30 грудня 2000 р. у с. Польне Волноваського р-ну Донецької обл. від Карнаух Анастасії Антонівни, 1915 р. н., родом із с. Квільчунки Зашківського р-ну Черкаської обл. // УГ. — С. 34—36.

24. ЗАБИРАЛИ ЗЕРНО І ВСЕ ЧИСТО

Об'їзчик був. Було ховаєшся, де він є, слідкуєш, виглядаєш. Очєнь тяжоло було, тяжоло... Те, що я знаю за себе. А люди єсть... Єсть люди, даже людей їли, мертвяків їли. Собак не було, котів не було. А то вже було поїдено. Очєнь, очєнь було тяжело. А людей вимерла ўйма.

Ну, у нашому селі такого случая не було, щоб дітей їли, а чутки були, що в других сьолах, в посьолках бувало такє, що даже... Бувает, дитина вмере, і її з'їдять. А то, кажуть, і даже живих...

Зразу підбирали, які були сильніші, закопували. А потім валилися люди. Вони вже заво́нювалися, вже тому́ всьо одно. Вже які сильніші були там, з сільсовету сього поси́лали, то вже ж низя́ було. Болєзні пішли всякі. Очєнь трўдно було. Я був середній. То як вже я кріпший був, відно, мѳже, ма́ти на мене вніма́нія дўжче обра́чала. Ті всі повмирали, а я зоста́вся.

Та не було, куди там тої корѳки. Люди, які були, в їх землі не було, ничѳго — вони йшли в колхоз. Їм однаково було — колхоз і всьо. Ну, а середнякі, вони не хотіли йти. У ка́ждого була земелька, конячїнка була, вони не хотіли йти. Їх заставляли. Не хотіли в колхоз іти — їх висилали. З селі засилали їх десь туди на Соловкі, на

Сибір. Вони на стáнціях по місяцю, по два, по три сиділи, вимирáли там, на стáнціях.

Зап. 8 липня 2001 р. від Акона Василя Даниловича, 1922 р. н., проживає у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл., родом із с. Авдотівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл. // УГ. — С. 36 — 37.

25. ТЯЖКА ГОДИНА

Сóрок шóстий год у нас був дúже тяжкий. Була сýльна посу́ха. То з весні не було й одного дощу́. І так ста́лося, що да́же була земля потр́іскана. Лю́ди голодува́ли... Нічо́го не вроділо, не було ніде́ нічо́го. І лю́ди пúхли, ходили, па́дали. Да́же до́ма в ме́не брат був дúже пúхлий. Шість год йому́ було, і він такий був пúхлий, як скля́нка. Не мо́жна було подиві́тися на його́, що він такий страшний. Ну, а ми всі (нас було шéстеро), ми всі то́же такі худі були́ й страшні. І збира́ли, де що було́. Де були́ в нас шку́ри такі із теля́т, із ове́ць, мо́же, год по п'ятна́дцять на горі́щі, посма́лили і так варі́ли. Усе по́ли. Весно́ю так са́мо, ко́ли нача́лася лобода́, нача́лась кропива́, то збира́ли круго́м усе́. Де що було́, таке ї́ли. Ну, яко́сь ви́жили. Не зна́ю, то було́ страшне́ шось. Ну, уже́ в со́рок сьóмому у нас тро́хи було́ урожа́ю, а це ж до врожа́ю ще тре́ба бу́ло дожи́ть, ко́ли він нача́вся. Тяжка го́дина. Та яко́сь прожи́ли.

Зап. 1 грудня 2003 р. від Бондаренко Ніни Леонтіївни, 1933 р. н., зараз проживає у Львові, а в 1946 р. — у с. Йосипівка Ульянівського р-ну Кіровоградської обл. Публікується вперше.

26. ЗАБРАЛИ ВСЕ

Шо було́?.. Позабира́ли... Ході́ ше ти сю́да, щоб я не забу́ла (*звертається до сусідки*).

Моя ма́ма купі́ла собі десяти́ну землі. Робі́ли, бо́сими нога́ми ході́ли по землі. Нам було́ до́бре.

Колективіза́ція... Де що було́, позабира́ли. Так не полови́ну взяли́, забра́ли всьо́. Голодува́ли дúже лю́ди. Ми були́ го́лі, бо́сі і голо́дні. Полови́на люде́й ви́мерла. Не по́мню фамі́лів, а так ба́гато повмира́ли. В мо́й хаті́ ви́жили. Була́ кукуру́зка, яку́сь мамали́гу варі́ли, а коро́ва, зна́єте, нас ви́ручила. А котóрі не йшли́ в колгóсп, їх розку́лачили, позабира́ли всьо́, і вони́ гину́ли з го́лоду.

Зап. 29 червня 2006 р. від Блащук Надії Олександрівни, 1921 р. н., у с. Степанки Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

27. ЗАЛОЖНИКИ

Ну, я ж вам кажу́, що село́ було́ — кругом вода́, ри́бі ба́гато було́. Дак ри́бу лові́лі, то ща́вель рва́лі да варі́лі, а з го́ладу не поміра́лі. Коро́вки ще держа́лі тогди́, дак молочко́м спаса́лись.

Все позабіра́лі, ба́гато ж позабіра́лі. Тих люде́й, що позабіра́лі, дак і сосла́лі ску́лькі! Мої́х дедо́в дво́х сосла́лі і Бог його́ зна́є... Померлі́.

Яке́ ж було́ при Ста́ліні: стано́вить зало́жником села́. Той іде́ краде́, а ти́є вже, богати́ше, зна́чить, — зало́жник за то, що ти пошо́л покра́л. Вот мого́ де́да сосла́лі. Покра́лі карто́плю, вже колго́сп був, да пое́лі, а йон, бе́дний, пострада́в. На його́ скла́лі да й...

Зап. 16 липня 1998 р. у с. Ніжиловичі Макарівського р-ну Київської обл. від Горбаченка Антона Вакуловича, 1910 р. н., переселенця із с. Усів Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 37.

28. ЖІНКИ НЕ ВІДРЕКЛИСЯ СВОЇХ ЧОЛОВІКІВ

Моє́ місце наро́дження — не Украї́на, тому́ що мої́ батьки́ були́ в тридця́тому ро́ці ви́слані з Украї́ни. Мої́ батьки́ — Безді́тний Микі́та Андрі́євич і ді́дусь — Безді́тний Андрі́й Во́йцехович — про-жива́ли в се́лі За́міхов Хмельни́цької о́бласті. Ба́тько одру́жився в два́дцять дев'я́тому ро́ці з ма́мою. Ді́дуся́ і ба́тька забра́ли. Забра́ли невідо́мо куди́. Поті́м че́рез де́який час ви́звали в сі́льра́ду ба́бушку і ма́му, і сказа́ли їм, що підпиші́ть, що ви відка́зуєтесь від своїх чо́ловіків. А ма́ма і ба́бушка сказа́ли, що як це ми відка́зуємось від своїх чо́ловіків? Тоді́ забра́ли у них ха́ту і повезлі́ їх. Вони́ не зна́ли куди́. Привезлі́ їх в Красно́ярський кра́й. Де́душка і та́то були́ там на лісоро́зробках. Ну, ко́лі вони́ були́ там в Красно́ярском краї́, то ду́же було́ їм ва́жко ізо́ всіх бо́ків.

Ба́тько розка́зував: «Я зали́шився живи́й ті́льки то́му, що ми нічо́го не ма́ли. Оці́ конво́їри, які́ слі́дкува́ли за на́ми, зна́чіт, днѐм придивля́лися, хто там тро́шки мав яку́сь лу́чшу оде́жу, диві́лись, там є́сть які́сь гроше́нята, увече́рі прихо́дили, назива́ли фамі́лії, забира́ли ці́х люде́й, і ці́ лю́ди бі́льше до своїх то́варишів не верта́лись».

В Красно́ярському краї́ вони́ були́ недо́вго. Ї́х з Красно́ярського кра́ю перевезлі́ в Ірку́тськ. Там на окра́їні Ірку́тська був сов-

хóz «Пёрвое мая». Ну, в цьóму совхóзі дéдушка, ба́бушка, ма́ма працюва́ли. А в три́дцять дру́гому ро́ці тут наро́дїлась я.

Зап. 28 грудня 2000 р. у с. Новосілки Ясинуватського р-ну Донецької обл. від Сергієнко Любові Микитівни, 1932 р. н. // УГ. — С. 37—38.

29. «ПІДІБРАЛИ» Й ТИХ, ЩО РОЗКУРКУЛЮВАЛИ

Шо вони́ ті лю́ди?.. Прóсто бу́ло уні́чтоже́ніє.

Я як їздила до́дому вже по́сле го́лода, так о́це ж від сво́єї братово́ї дозна́лась, як одно́го ра́зу приї́хав уполно́мочений і підібра́в оті́х усі́х, шо ході́ли по ха́тах, шо о́це трусі́ли, люде́й висила́ли, все гра́били, забира́ли. Братово́ї чоло́віка то́же забра́ли, він же ж то́же ході́в...

Я зайшла́ до не́ї, так вона́ мені і розказа́ла, всіх назва́ла, кого забра́ли. Я тоді́ в душі́ і ду́маю: «Сла́ва тобі́, Го́споди!». Забра́ли — як в во́ду ка́нули, і ніхто́ їх ніко́ли не жалі́в. Не зна́ю, так вони́ й пропа́ли десь, їх тоді́ дуже́ ба́гато бра́ли в три́дцять сі́дьмом. І такі́х бра́ли, бра́ли й такі́х, шо безві́нні, вся́ких. Біломóрканал ото́ ж стро́или, отуда́ і тих. Каза́ли: «Комсомо́льці там». Кіно́ пока́зують — комсомо́льці. Які́ там комсомо́льці? Ну, то такі́ лю́ди. Ну, а оці́х підобра́ли, шо о́це розкула́чували, дуже́ ба́гато їх підобра́ли. Вона́ мені́ як сказа́ла:

— І Пили́па ж на́шого забра́ли, шо ж він винува́тий?

А я сама́ собі́ ду́маю:

«Ну, да, а шо ж мій ба́тько виновáт, шо я винува́та, він же хоч ході́в гра́бив, а мій ж цьо́го не робі́в».

Скі́льки їх тоді́ забра́ли, тоді́ стра́шне наро́да зничто́жили!..

Зап. 30 грудня 2000 р. у с. Польне Волноваського р-ну Донецької обл. від Карнаух Анастасії Антонівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 38—39.

30. ВІНАХІДНИК – «КУРКУЛЬ»

При колхóзах розкурку́лювали. В ме́не дéдушка був, ма́терин ба́тько. У ньóго у роду́ шось «цига́нське», шо він на всі́ ру́ки ма́йстер. Він ножо́м зрóбе таку́ маши́ночку, шо сиді́ть і ру́ше насі́ння. У ньóго ізрóблена була́ крупору́шка. Він йо́го все це робі́в рука́ми. Ма́йстер такий́ був. І зробі́в він шерсто́бітку. Ну, в се́лі шерсть, ві́вці ж це ж бу́ли — шерсть, во́вна і ї́ дуже́, дуже́ ва́жко перебира́-

ють. А тут така шерстобітка, що то на цьому, на валáх, він їй перé. М'якéseньке все, помнётся, вітруситься і, значить, можна тоді і прясти, і прядиво тож. І пусть проста-проста тéхніка, зрóbлена руками то́го діда. Запрягається кінь у такі по́води, сидить жінка усé у центрі. Кінь по кру́гу ходить, а вона сидить та кїдає вóвну там, чи то переповивається.

І його́ розкурку́люють за те, що у нього́ ж така тéхніка. А у сім'ї ж... Хто ж у сім'ї — оди́н брат, оди́н син, у нього́ п'ятеро дітeй і два з них німи́х. І їх розкурку́люють. Ви спита́єте за шо? За те, що дід оту́ шерстобітку зрóbив. Своїми руками! І глáвне — все зрóbлено з дéрева. Оце́ у нього́ у роду́, ма́буть, оце́ ж і сини́ у нього́. Оце́й син, що це німі́ діти, так він і пéрший трактори́ст був у селі́ і оце́ ж ба́гато тако́го рóbив.

Як уже́ це ста́ло пі́сля, так він зрóbив комба́йн, при́стрій такий, що ця со́лома па́дала на дра́бінку таку́. І по дра́бінке ішла́, а там підставля́ли гарбу́, і в гарбу́ со́лома па́дала, не по полю́, а оце́ ж в гарбу́ — це ро́бота цьо́го дядька́ Миха́йла була́.

Дід уме́р, а ба́ба тоді́ приту́лилась до цих, що це німі́. І їх же висели́ли з ха́ти. Ма́леньку ха́тку ко́ло кла́дбища да́ли. Оце́ дядько́, тьо́тка, п'ятеро дітeй і ба́ба там в тій ха́тці жи́ли. Ота́к розкурку́лили і ха́ту забра́ли.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., родом із с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 39 — 40.

31. ЗАЛИШИЛИ НА ГОЛОДНУ СМЕРТЬ

Колективіза́ція... І розкурку́лювали. Ба́тька ви́слали, а ма́ма оста́лася са́ме з дітьми. І оста́вили нас у пу́стий ха́ті на голо́дну сме́рть, бо забра́ли все. І ма́ма, і два бра́та й сестри́чка вме́рла, а нас чо́тири оста́лося. Дві вже ста́рші поме́рли, а ми ще дві ме́нші жи́ві.

Зап. 7 липня 2000 р. у с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Печеної Марії Іванівни, 1921 р. н. // УГ. — С. 40.

32. КУРКУЛЬСЬКА ДОЧКА

Такéс вре́м'я бу́ло. Созда́ли його́, не зна́ю, мо́же, звідки його́... І зрóbили такéс... «красну метлу́». Забра́ли де в ко́го що бу́ло, да́же оце́, що коно́плі сі́яли. Де лю́де поховáли де́сь там по́пуд крова́ті, по печу́рках — і тée позабира́ли. Це не то, що й чу́жия... І вони́ все за-

брали од людéй. Чéрез все це і голодóвка. Це не по урожа́ю. Урожáй був такий, як і трéба. Алé огрáбили людéй. А де воно́ йогó поділо? А Бог йогó зна́є. Це ж нам невідóмо, тёмним лю́дям. От.

Як забра́ли у трі́дцять пéршому ба́тька і ма́тер, і сестри́чка бу́ла на два го́ди ста́рша... А я вже бу́ла заму́жньою, розпи́сана ота́к пуд цю лиху́ го́дину. Такий гіркий му́й заму́ж був. Ужé я бу́ла на дру́гій хвамі́лі, менé не бра́ли. А ба́тька й ма́тер забра́ли таки́х неща́сних і вівезли на Ура́л. Ну, то не єдні́х на́ших, бу́ло з трьóх райо́нов. У нас забра́ли усі́ сém'ї ота́ких старці́в негóдних. Товарня́к нагрузи́ли. То їх нагрузи́ли так но́чов три райо́ни — Ма́линський, Радо́мишльський і База́рський. Мужчи́н забра́ли в тюрму́, а тоді́ віселя́ют сém'ї. Так їх позагáняли із ді́тками, із сém'ями да й повезли́.

Як ба́тьків віселили, да до ме́не ста́ли придира́ться, шо курку́льська дочка́. Зна́єте, як це?..

Зап. 18 липня 1996 р. у с. Макалєвичі Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Вовк Ольги Яківни, 1912 р. н. // УГ. — С. 40.

33. ДВА РОКИ ТЮРМИ ЗА ПОЗИЧЕНЕ ЖИТО

Пози́чили ми в ста́ршого бра́та жи́та. І жи́том нема́ одда́ти. Ка́жем:

— Гре́чка є. Мо́же, гре́чку возьме́ш?

Він ка́же:

— Дава́йте.

Дали́ йому́ то́ї гре́чки мишо́к за жи́то. Ра́но забра́ли ту гре́чку, і бра́та забра́ли. І обо́х браті́в забра́ли, дали по два ро́ки за те, шо ми оддали́ довг, шо ми ви́нні бу́ли. І до сме́рті брат не мав се́рця до нас, шо він пози́чив нам, помі́г, а ми йому́ тюрму́ дали́.

Зап. 10 травня 2003 р. у с. Ямпі́ль Білогі́рського р-ну Хмельницької обл. від Степаню́к Анто́ніни Серге́ївни, 1917 р. н., уродженки с. Миклаші́ Білогі́рського р-ну // УГ. — С. 41.

34. У НАС НЕ ПЛАЧУТЬ

Забира́ли лю́дй, куди́сь ве́зли.

Я бу́ла ма́ла, де́сять, пéвно, ро́ків. Я вже на робо́ті бу́ла... Летя́ть де́сь на́ші круго́м. Я ду́маю: «Шо ж то ро́битесь таке́?»

Принесла́ нам жі́нка там сні́дати і ка́же, шо забра́ли ба́тька. Ну, то я лечу́ собі на ста́нцію. Стои́ть «чо́рний во́рон», мілі́ції тілько́... Тако́ та́то сиди́ть. Та́то побáчили і ста́ли пла́кати. І я ста́ла ду́же пла́-

кати. Міліціонер каже, що в нас не плачуть. Взяли мене за плечі — випхали. І так, як забрали, так ми і не знаєм, де і що й яке.

Зап. 11 травня 2003 р. у с. Паньківці Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Пепеверої Марії Іванівни, 1923 р. н. // УГ. — С. 41.

35. ДОЩОВИЙ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ РІК

Да воно то́же так усе пре́було, все пре́було. Їли мака́чію, їли гречку, поло́ву їли, жо́луд. Ну, так віна́йшли ту мо́ркву, дава́й копа́ть, а вона́ мо́рквою па́хне і соло́дка. Варіли борщ з ци́єю мо́рквою і щавель гороб'я́чий, що по полю. А тоді в голодо́вку си́льно бага́цько бу́ло. А вода́ була́, де яка я́мка на полі́, там отакво́ води́. Із бере́гів вся вода́ збі́гла, куди́ ба́чить, ри́ба рози́йшла́ся по всіх бере́гах. Іду́ вже по тих я́мках, по тих ровча́ках, бо́втаю. Ну, ри́бка вся́ка ж попада́ється. Вели́кої нема́, ма́ла є, попада́ється, да вже в той бо́рщик кідаю. Да, так і віжи́ли. Тро́хи пұ́хли, пұ́хли, але дав Бог віжи́ли. Оце́ та́кий три́дцять тре́тій рік був.

А тоді, як перестали́ дощі йти, си́льно гроза́ була́. Убіва́ла люде́й і в хата́х, і по полю́, і худобу́, усе́. А тоді як перестав дощ, посія́ли і поросло́ жи́то. Пони́маєте, от якшо́ в Бо́га усе́ гото́ве. Дарма́ що тепе́ршні лю́ди молоді́є, вони́ ни́хто́ цьо́го не призна́ють і не призна́вали Бо́га, бо це нема́ Бо́га. Але без Бо́га ни́чого́ не ро́биться. Без Бо́га ни́чого́ воно́ не бу́де.

Зап. 25 липня 1996 р. у с. Малинівка Малинського р-ну Житомирської обл. від Романенко Пелагеї Кирилівни, 1909 р. н. // УГ. — С. 41 — 42.

36. ОСТАННІЙ ПОХІД НА ВЛАСНЕ ПОЛЕ

В два́дцять дев'я́тому ро́ці ста́ли організо́вувати колго́сп. А я тоді́ був мали́й, але́ ше пам'ята́ю, в нас бу́ло по́ле за селом. І на два́дцять дру́ге кві́тня, на Ю́рія, їзди́ли всі́ з села́ на це по́ле, ко́ждий на сво́є по́ле. І скі́льки о́ко гля́не — лю́ди бу́ли на поля́х, розсте́ляли ря́дна і робі́ли таку́ ў́чту, тра́пезу. Ко́ні попаса́лися. То́ді на Ю́рія ве́зли ку́рку, гу́ску, поро́ся, ягні́чку — все по одні́му, і приви́язували до во́за, щобі́ дале́ко не одбі́гли. І це все крича́ло, пища́ло... І лю́ди сиді́ли... І я пам'ята́ю, скі́льки мі́г гля́нути — всю́ди бі́ліли ку́чки лю́де́й і то́ все в свята́кових о́дягах, співа́ли... і до ве́чора там про́водили. То́ був оста́нній раз, що ми на сво́є по́ле їзди́ли. І був кава́лок лісу́, ко́ждий гля́дів той ліс.

Ба́тько мій де́сь почу́в і ка́же:

— Тату, йдемо в колгосп, бо то біда!

— Як йти в колгосп, це все оддати?

А коні виховані. Дід коло них дихав і дмухав. Заводять коні в колгосп — дід плаче страшно. Забирають борони, забирають сівалку, забирають плуга... Оголили клуню до кінця! Все це занесли туди. Я тільки чув, як плакали жінки, як чоловіки не хотіли йти, як виконавці із Славути з кагебістами... Навіть стрільба була. Це крик зранку до ночі, сильний крик. Все це заводили на двір, там, де мав бути колгосп. А ще нема ні стаїни побудованої, ні-і-чого немає. Це все під небом стоїть.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Овсійчука Володимира Антоновича, 1924 р. н., уродженця с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. // УГ. — С. 45.

37. УСЕ БУЛО

І коні були, і воли були, і всьо на світе. Харашо жили. І старенькіє такіє люди були, у постоях ходили. А хазяйство велі, земелька була, і все було.

Дак ви знаєте, от сталася совєтска власть. Це банда стала. І тоді, як пришлі у село да почалі грабувать, не мона ниде заховать, не мона ниде нішо... І закопували, і скроузь оні вікопують. Оце вусем чоловік прийде, із стога картоплінку віберут, нема ниде ніщо на світі. І даже з печі повіймають і повікидають. Дєткі галодніє, ми галодніє все — і маткі, і батькі. А вночі якась чорна «Волга» їде, якось її звалі. Я забұлась, як її назівалі. І це приїдуть нощу, идуть і забирають уже у тюрму. Оце заберуть його і на сей день позабіралі, і повівозілі з села, і ми не знаєм де вони і що вони.

Один такий старенький дедочок уже був. Ві знаєте, забралі єго. Ун же ні шкоди не робів, ніщо. Сам старавсе та сам і робів. В його земелька, в його покос, своя худобка, стараетсе да робит. Забралі. Вже йому вусемдесят год було, а, може, і бўльше. Оце я вже знаю, я була пудліток, така от, телятка пасла да все. А його забралі і по сей день. І скілько таких було людей, скілько вони позабіралі їх і повівозілі — і нема. А тоді це идуть по хатах. Як замкнеш увечері, да де заховаетсе, дак оні вже замка не рвуть. А як тільки оце зразу у сельсовєт приїде якась, значить, така жидовня, наче що (такий голос у їх) і це визивають людей. А в нас там дак трошкі був свуй, родіч нам. Дак матка моя зайшла, а он каже:

— Цієї не чіпайте, це воєнна жєнщина.

Дак мятка так і пошла назад. А ун каже, щоб не ходіла, ну, заховайсь лүчше, казав ужé. Дак мі увéчир пóзно й не ховáлись, а так замкнемó хату, а самі такó заховáємось, а в сeльсовéт не йдóм. А хтось не знáє, в сeльсовéт идé, Гóсподи! Да возмóт там кулакáмі лү-пíть об стол. Да це за їх ужé везóть, кóні возьмóт, везóт до тóго, як це, до хáти. Позабíрают усé: і постéль, і все на світі. Корóву прів'яжóть до вóза, ведóть. Гáласу, кріку! Такé мі прожíлі, такé мі прожíлі, щó йогó разказáть не мóна.

І це де не заховáє, де не заховáє... До нас прішлó вóсем чоловíк. Вже обобрáлі, немá нíде нíчогó. В нас бóло два тóки такіє гáрниє, одíн нóвий, одíн стáрий. Тóкі, да далéко од сeлá, щóб там клáлі. Не вóзім так як оцé тут такó у сeлó, бо чáсом загорíться, чи щó, дак там він збóку, далéко. Дак ві знáєте, забрáлі тóки тíї, забрáлі корóви, забрáлі отíї, колíсь барканáмі такíми горóділі, а такé бóльше. І такíї тíї горóділі плотí кóло хáти. Позабíралі тíї плотí, взялі да одорвáлі... У нас булá хáтка і тудá, да тe не успéлі сe зробíть. Одорвáлі цю хáтку, одорвáлі сенці. Нам однóу кíнулі, однá хáточка і стéбочка кóло ї на курíної нóжці вже стоíть.

І це так горевáлі мі. І ві знáєте і гóлодом терпéлі... І тоді да тéй щíпáлі, як йогó, в лéсe, забóлась, як звaть йогó — вéрес, вéрес знáєте? Дак оцé шмóргалі, не то шо мі, а все сeлó, сeлó велíкеє, все лóді, все лóді так... І всím, всím отакé гóре бóло, не тóко шо сe нам. Вéресу нащíпáєм да посóшим, да в стóпі потовчóть, да це хлíб такíй пеклí. Чогó тíко не éлі? Лíпу éлі, вакáцíї лíстóчки обривáлі да éлі. Оцé і такé. А хíбá ж не бóлó? А хто ж це робíв? Стáлін, чи хто же? І це такé робíлі нам. Дак мі голóдниє попогоревáлі. Оцé такá жíдка булá. А тоді вже кáпельку стáлі нáче лүчше.

Зап. 25 липня 1998 р. у с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл. від Музиченко (дівоче прізвище Семененко) Агапії Олександрівни, 1918 р. н., переселенки з с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 45—47.

38. ХЛІБ ЗАБИРАЛИ...

Булі створéні в сeлі такі брига́ди, «агітáтори». Ці «агітáтори» ходíли по дéсять-п'ятна́дцять чоловíк по хáтах і агітувáли в колгóсп йтí. Ну, які це «агітáтори»? Вони не знáли таблиці мнóження. Вони нíчогó не казáли, но йдí в колгóсп і бíльше нíчó. Сeля́ни не знáли, шо воно́ такé колгóсп, зрáзу він називáвся СОЗ, тóбто спíльний обробіток землí.

Приходить, значить, ця брига́да, п'ятна́дцять чолові́к, і ка́жуть:

— Мико́ло, йди в колго́сп!

Ну, ба́тько не знав, що це таке́. На вся́кий слу́чай він був згі́дний йти в колго́сп. А брига́да ка́же:

— А ми не при́ймем одно́го, тре́ба, щоб ше жі́нка йшла.

А от жі́нка, моя ма́ма, зовсі́м впира́лася, не хті́ла йти.

— Я, — ка́же, — не пі́ду, бо то ше й тра' зайву да́ти.

Ба́тько ка́же:

— Я дам за́йву.

А ма́ма ка́же:

— Я писа́ться в чо́ртову шкі́ру не бу́ду.

Так вона́ впира́лася.

Приходить брига́да drúгий раз. Прийшли́ до хати́ — по́вна ха́та, а я стою́, сів ко́ло ко́мина, ко́ло п'є́ца, та й бою́ся це́го гармі́дери. Прийшла́ брига́да до ба́тька і ка́же:

— Мико́ло, дава́й мішкі́!

Ві́лізли на черда́к, на ха́ту. Ба́тько пода́в мішкі́. Ста́ли згорта́ти там зерно́, яке́ було́. І я чу́ю, мішкі́ — гуп до сні́гу, гуп до сні́гу. Скида́ють. Я відчині́в двє́рі, а ба́тько стои́ть і тремті́ть. Він не то що там злий був, він хвилюва́вся, бо ж хлі́б забира́ли...

Ба́тько хвилю́ється, трясе́ться. Я знов запе́р двє́рі. Коли́ ски́нули мішкі́ до сі́ней, ка́же:

— Дай, Мико́ло, ві́ника!

Ну, ба́тько пода́в ві́ника тудá, нагору́. Вже ста́ли змита́ти ві́ником. Зме́ли ві́ником і забра́ли всьо́ на підво́ду. Ше й забра́ли на drúгу підво́ду скрі́ню. Ба́чу, повє́зли догори́. Ну, що там, в тій скрі́ні, було́? Там нічо́го не було́, була́ порож́на, тому́ що ма́ма зв'язáла шма́ття свої́ в вузолóчок, в хустінку, на слóчай тіка́ти. Повє́зли ту скрі́ню, той хлі́б, догори́.

Ми лиші́лися без нічо́го...

Зап. 4 лютого 2003 р. у с. Великий Олександрів Віньковецького р-ну Хмельницької обл. від Горбатиюка Миколи Миколайовича, 1926 р. н. // УГ. — С. 47 — 48.

39. І ЧЕРЕЗ ТЕ БУВ ГОЛОД

Ба́тько розжів́ся на ко́ні, пострóївся. То да́дуть кома́нду за два́йцять шті́ри часа́ одда́ти сті́лько зерна́. Чи вроді́ло, чи не вроді́ло, а дава́й. Возьму́ть мищи́ну помолóти... Завє́зли. Прийшли́ су́тки,

дають знов, стільки там давати зерна. До того мучать, що в хаті нема нічого. Позабірають подушки, корови позабирають. Гонят в колгосп, а котрі не хотіли йти (дядька мого чи зловили на дорозі і вислали, і там умер)... А в колгосп іди!

Жиди заснували колгосп, засіяли горох там, де садок в колгоспі. А горох тре' збирати рано, а вони його навіть не тямлять як... То ми гонили свині пасти туди — такий горох поріс, Бóже мій, Бóже! То була мýка, як війна. Така була мýка! Члени сільради, голови колгоспу, активісти мучили.

От тут Басарабчик був. Де корову забрати? Басарабчик! В кого пальто відерти? Басарабчик зніме!

А хто працював, їх не любили, ненавиділи, гонили в колгосп, здирали. Спідницю побаче на тобі, прийде здерé, кожуха здерé! Бóже!

І чéрез те був голодомор.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 48—49.

40. «КРАСНА МЕТЛА» У СЕЛІ НЕДАШКИ

До кінця життя в мене запам'яталось... В трицять другому році... Я ще був малий, я з двадцять шостого году, скільки там мені було?! Спеціальна «красна метла» називалась. Вимітали що в кого є: забирали зерно. Забирали картошку, до картопліни забирали — всьой вимітали. В саду ходили, шомполами... Де свіжа земля, шомполами штірхали. Люде закопували хлéb, люде ховали.

Батько вмер, мені було годóв п'ять чи ско́ко... А ма́ти... Сем'я велика в нас була... і позабирали геть усе не то́ко в нас, а во́пше по селі. Віселяли люде́й. Так хазяйно́в пере́хазяйнува́ли. Їх повіселяли на вісилку безповорóтно і дете́й, і всі́х. Ну, віселили б й нас, ко́нєш-но, але́ батька не було́, а вели́ка сем'я́, то так і оста́лись.

Йшов го́лод. Не було́ нічо́го. Все повибира́ли. Не було́ чо́го їсти. Якé жи́то убра́ли, наприме́р, там овес, жи́то чи пше́ниця — при́йшли підво́ди й снопа́ми позаби́рали, увезли́ в колгосп.

Помира́ли, бага́то помира́ли, но я ж їх не зна́ю... Помира́ло люде́й бага́цько. На́віть бу́ли такі́ села, що я чув од люде́й, що їли батьки́ своі́х дете́й.

Щавель вороб'ячий по полі... Брали щавель... Разну срунду їли. Пухли... Просто тіло наливалося водою.

Зап. 11 липня 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Головієнка Івана Петровича, 1926 р. н. // УГ. — С. 49.

41. ЯК «ЧЕРВОНА МІТЛА» ВІДІБРАЛА У ДЯДЬКА ОСТАННІЙ МІШЕЧОК КВАСОЛІ

Приходить до мого дядька «красна метла». Теж дід... Квасолі там у мішечку. Вона туді, вона сюді. Вилізть на піч — хлопцю пуд голову. А Петренко побачив Іван, да за це, за цю квасолі! Ну, куді ж ти взяв? Це ж завтра...

Забрали ж! Забрали собі.

І вони, дядько, чуть відержали. То попухи були. Геть пухлиє. Оце вам такє «красна метла».

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Остапенка Василя Олександровича, 1912 р. н. // УГ. — С. 49—50.

42. «КРАСНА МІТЛА» ЙДЕ!

Тоді була, як вона називалася, «красна мітла». Кажуть: «красна мітла» йде! І по чердаках, і вездє, і в кого шо є — забірали. І все гнали: ото ж давай, давай скотину, гоні туді, давай гоні. А мама каже:

— У мене трєс дітей і чоловік лежав якраз больний (батько мій лежав паралізований).

І ото корову в нас не забрали, а якби батько, може, був здоровий, може б, і в нас відібрали.

Зап. 9 липня 2001 р. у с. Бабаї Харківського р-ну Харківської обл. від Степаненко Надії Іванівни, 1925 р. н. // УГ. — С. 50.

43. Я ЦЬОГО ЩЕ НЕ РОЗУМІЛА

Помню, помню. Пам'ятаю, шо їсти не було чого. Ну, пайок батько получав, я ж вам кажу, шо він на сахарному заводі працював. Робили там... Ще тільки думали робить. Видавали пайок, хліба там отакó. Я помню харашó. Як сідасмо ми, було, їсти (а я одна була в батьків), сідасмо за стол. А шо далі їсти? Немá нічого. І батькові матері кажу:

— І на завтра, і на післязавтра оставляйте мені...

Отакá я бўла жáдна, да! І на зáвтра, і на післязáвтра... Я тóго не соображáла, шо, мóже, і їм хóчеться. Це тепér я соображáю.

Була ще малóю і одnáково пам'ятáю: вийдеш — то там лежítь мéртва людіна, то там лежítь. Отó такé я пам'ятáю.

І пам'ятáю, як отó, знáєте, чи розкулáчувались, чи шо вонó робíли? Витру́шували остáнній хлíб. Ми ні кулакí, нічóго в нас булó розкурку́лювать, нічóго, потóму шо в мéне мáти була крúтла сиротá, (вонá в три гóда остáлася крúтлою сиротóю) і віростили ї́ї, мóжна сказáть, чужí лю́ди. І вонá з семí год пішлá у нáйми. Дітóк гляділи. А тоді пішлá й пішлá у нáйми. Так вонá з нáймів і зámіж вийшла. А потóм уже ж як стáло оцé такé, началí трусíть, де які сухарí, де шо, тóже пам'ятáю. Я нікóли цьóго не забúду.

Зап. 9 липня 2001 р. у м. Харкові від Заліської Надії Костянтинівни, 1928 р. н., уродженки Лохвицького р-ну Полтавської обл. // УГ. — С. 50 — 51.

44. НЕМА ЩО ДАТИ ЇСТИ

В сóрок сьóмому рóці була голодóвка, їсти не булó шо. Тут дід Томашéвський помéр. Йогó дочкá рáзом живé.

Людіна голо́дна... Стра́шнее дéло. Людíй тоді вивóзили пóлу-мертвих.

Тут рáзом жив головá колгóспу. Дóсвіта кáже:

— Волóдя, сідáй. Як тíльки хто бúде йтí, кажí, шо немá шо дáти їсти (тоді вчителáм давáли пайóк-десятиднéвку, земледорóжникам давáли пайóк на дéсять днів). А прóстим лю́дям не булó нічó.

Зап. 28 червня 2006 р. від Августинова Володимира Тимофíйовича, 1937 р. н., у с. Колодiївці Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

45. ЇХ БОЯЛИСЯ, ЯК ЧОРТА

Прийдé, берé зерно́ і роздягаé тебе́. Ніхтó не мáє прáва гóлосу. Мовчíш, як кíнь стоїш. Їх боя́лися, як чóрта. Прикáз принесé з сільра́ди, бумáгу, на такі часí дай зерно́. Не дасíш — «чóрний вóрон» забрáв і повíз.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 51.

46. ПРОДПОДАТОК

Я знáю, ми ще в хатíні сидíли. Мáти нас до хáти не пусти́ла, бо там образкí. Ми з Карпóм нагорí сидíли. А Разумéй був вполномó-

ченим. І ми не здали того м'яса, нема звідки. Він прийшов — двірі забив дротом, не пускає навіть в хату. Карпо вліз в вікно, розбив ті двірі і сіли. А потім вже мені дала тітка троє гусей. То ми виглядали ті гуси, здали на м'ясо. То квόку посадили... Колись ніхто не різав собі. Не було з чо́го й штанів пошити.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 51.

47. ПРОДПОДАТОК

І люди страшно виглядали, і обстановка дуже погана була. Не було дуже в шо вдітися. Трапків ні на ногу, ні на голову, ні на шо.

Шо я запомнила. Малá була... Він волочив босий. Як пішов з босими ногами з телятками, з лошátками... А я і боса, і гола. Шо тільки єдна, та шо бригадир взута, а то ми всі чисто сидимó босі. І садогородня бригада й зафотографірована: чоловіки, брат мій тримає брінзю, той на лісопéді, босі, всі босі. І так ми жили, переживали, дуже трóдно. Та ше й не було дуже достáтком хлїба, не було худóби. Корóва... То забирають дві, на трéтю три хазяї лишáют, а не — то чотіри. По одній дійці. І давайте молоко. Молоко давайте і всьó. Молоко задáром. Дуже носіли далéко ми пішки. Дуже, дуже тяжкé врémня було. Ми вже тут старáлися, помню я.

Зап. 26 червня 2006 р. від Фаміляк Марії Романівни, 1931 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

48. БОДАЙ ВОНО НІКОЛИ НЕ ВЕРТАЛОСЯ

Бодай воно ніколи не вертáлося! То такé творíлося...

Знаєте, дожились люди до того, шо не можуть ні їсти нічо́го, умирали з голоду. Шо не було в хаті — позабирали його́. Всякі там вузлики... Шо-небудь достáв — забрали. Такі бригади спеціальні були. От і ходили буксіри. Да вони всіякими піками.... Оце, мо', хто в зéмлю закопáв, то спасáвся. Но, знаходили.

Люди на ходу́ мёрли. Складали на безта́рку і везу́ть до ями туді. Перекинули безта́рку, загорну́ли зéмлею та й усе́.

Зап. 17 червня 1995 р. у с. Зубані Глобинського р-ну Полтавської обл. від Мицака Петра Денисовича, 1908 р. н. // УГ. — С. 51 — 52.

49. ЖИЛА В ГОРІ

Мёрли на ходú. У ями звóзили по багáто. По багáто помёрших збíрали по дорóзі. Це я знаю три́дцять трéтій год, бо голодува́ла. Бо́же, збíрали, де яка була́ маку́ха, — сохрaня́ли, рва́ли бур'яни́! Які? Сьогóдни кúрка не хóче то́го бур'яну́ їсти, свиня́... А я їла з дiтками. В мене́ було́ дво́е дiток, чоловiк. Маку́хою ту́єю спаса́лися, хлiба не було́ і у ві́чі. Ї́здили в За́падну, хто мав спóсoб якийсь.

Ма́ли ж корóви, ну, в мене́ не було́. Я жи́ла в го́рі, в го́рі я жи́ла. В мене́ не було́ ничóго запáсу, а тут забра́ли, корóву забра́ли. Кiнь був. Ну, хазя́йнува́ть... Свeкор вдiлив пiвтора́ гекта́ра землі, трéба було́ обрoби́ть. Батько́ по́койний дав корiвку вже таку́ тiлненьку, бо дiтки ма́ленькі. Та корiвка отелiлася, побúла год-два. Тут вже колeхтiвiза́ція... В колгóсп го́нять. Прода́ли ж ту корiвку, купи́ли коня́чку. Це ж трéба зе́млю... В колгóсп не хотiли йти, це то́чно! А чо́го? Бо лю́ди ка́жуть: «Не на́да йти, по́дпи́си не на́да кла́сти».

Обкла́дали на́логами дúже-дúже. А шо́ ж там роди́ло? А горóд був такий — ви́мока́ло. Ота́к дощi йшли, як оцé в нас де́сь ти́ждень лив, лив стра́шнe. Ота́кі iшли́ дощi і так ви́мока́ло. Кана́ва була́ ви́копана, шо́б сти́ка́ло.

Це ми посе́ли́лися вже, од свéкра одди́ли́лися і посе́ли́лись. Таку́ гни́леньку ха́тку зрoби́ли, гни́леньку, з гни́лого хлiва, бо не мо́жна ж було́ вме́сте з свéкром жити́ і з свeкрúхою, бо бу́ли ще три хло́пці. Ну, ничо́.

Ой, го́ре було́. Забра́ли... Обкла́ли на́логом. Було́ пiвтори́ ко́пи жи́та, змо́лоли. О́ддали́. А їм не на́да було́, їм на́да було́, шо́б у колгóсп iшли́.

Приї́жджа́є хазя́їн му́й з по́ля. Це ж по́ля купи́в, во́за за корiвку, ше́ й ба́тько допо́миг. Еге́! Забира́ють вони́ то́го коня́, забира́ють пiвтори́ ко́пи то́го зби́жжя. А в колгóспi рoби́ли го́рко-го́рко: на па́лочку по́ сім ко́пiйок дава́ли, да й тих не да́ють, як оцé пе́нсію.

Зап. 15 липня 1998 р. у с. Грузьке Мака́рiвського р-ну Ки́ївської обл. від Іванченко Параски, 1906 р. н. // УГ. — С. 52 — 53.

50. У ТРУДНОШАХ ЖИЛИ

У сім'ї́ ві́сім чоловiк. Ба́тько на фрóнті́ бу́в. У со́рок трéтьому пішо́в. Інвалíд трéтьої гру́пи. Ма́ма то́же бо́ла ча́сто. На ме́ні відби́вало́ся всьо́. Було́ так са́мому ста́ршому. Ходи́ла по на́ймах. Де́сять ро́ків... Де Но́шківці́, село́ тут є, Жме́ринський райо́н, та й там діти́й

нянчила, гуси пасла й корови за картофельку, за кусочок хліба. Не зрівняти того в'ємня до теперішнього. Тепер люди гриша́т, наріка́ють на Бо́га, шо зле жи́ти. Зе́млі бур'я́нами зароста́ють. А чо́го ж ко́лись ми стара́лися, шоб ті зе́млі обро́біти. І сапа́ли, і лопата́ми, шоб нам був кусо́чок хліба. Як тру́дно було́, які тру́днощі.

От ма́ма моя́ покі́йна... Жа́лко зга́дувати то всьо́, у яких тру́днощах вони́ жи́ли, в якій бі́ді бу́ли. Зна́ю, ма́ма прии́шла з по́ля, а їсти не́ма що: ні крупі́нки, ні мукі́нки, ні карто́фліни, ні хлі́бчика, ну, нічо́го. І що ж ви ду́маєте? Ма́ма запáлює в пе́чі. Кладе́ го́рщик здо́ровий водо́ї. Чи́стої водо́ї кладе́. Та водо́ кипі́т. А туди́ в ню не́ма шо кину́ти. Ну, ма́ма ви́тігну́ли (в нас назива́ють при́пічок під п'є́цом), ви́тігну́ли.. Ка́жу:

— Ма́мо, шо ж ви варі́ти бде́те?

А во́ни ка́жуть:

— Тихе́нько, най вони́ всі спля́т, поляга́єм голо́дні...

Зап. від Кукурудзи Анастасії Артемівни, 1937 р. н., з с. Перепільчинці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

51. ЗНУЩАННЯ УПОВНОВАЖЕНИХ

Як тоді́ голода́ли ми. Зна́єте, в той год уро́дило хлі́ба ду́же бага́то. В нас бу́ло дві́ дїся́тини зе́млі (ба́тькові да́ли пі́сля револю́ції дві́ дїся́тини зе́млі). І ви зна́єте, так уро́дило ба́гато, шо у нас у дво́рі два сті́жки сто́яло сно́пів. Пере́молоти́ли. І ха́та така до́вга у нас бу́ла, і ми по́вне го́рище накла́ли пше́ниці. А пото́м раз — заста́вили ба́тька ви́везти, дру́гий раз — ви́везти. А в нас сі́м'я скла́дала́ся з се́ми чо́лові́к: п'я́теро ді́тей. Ме́ні бу́ло десь го́дів, мо́же, де́сять-оди́надця́ть, отак. П'я́теро ді́тей бу́ло, і він ото́ виво́зив кі́лька раз, а пото́м уже́ восе́ні пі́зно при́гласи́ли їх усі́х у сі́льра́ду, мужи́ків, і упо́лномо́чені по́наї́жджа́ли з райце́нтра і зна́чіть:

— Везі́ть хлі́б!

А ба́тько мій ка́зав:

— Я ж уже́ ви́віз, оста́вив ті́льки для сі́м'ї, скі́лько нам там тре́ба на сі́м чо́лові́к на зі́му.

І держа́ли їх, держа́ли, ві́дно, там так... Ну, і ба́тько аж обруга́в яко́гось упо́лномо́ченого.

А дру́гий дя́дько (там не́дале́ко від нас жи́в), так той да́же ба́то́гом уда́рив. Ну, мій ба́тько при́біг но́ччю до́дому. Як він ви́рвався зві́дтиля́? При́біг до́дому, узяв, ви зна́єте шо — па́спорт і скі́ко бу́ло

грошенят і уїхав. Уїхав і його не було. Приходили по його, но його вже не було. А того дядька арештували і аж після війни він прийшов додому вже больний туберкульозом і вмер. А весною батько явився. Забрав нас. Ми вже осталися без хліба. Картощечки посадили... Уже ми голодали, тому що в нас нічого не було.

А тоді вони приїхали, вибрали весь той хліб, а потім ще раз приїхали.

Ви знаєте, що отό ж на горіщі було отак розсіпане зерно, так уповномочені віником змелі, все чисто забрали, і ми осталися ні при чому. Отό так. Так що я голодівку знаю. А потім батько нас забрав (він уїхав на Донбас, влаштувався там на роботу). І там трібно було — голод. Пайок був, давали нам, ви помієте. О, тоді ж шахтёрам давали і хліб, і крупу там усе — такі пайок. Ну, в нас сім чоловік. Ну, знаєте, ні горідини, нічо. Всьо равно пережили, поки карточна система кінчилась. Потім там шість год пожили і вернулись назад. Отό так.

Зап. 25 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від О. Кульпаки уродженки із с. Степанівка Диканського р-ну Полтавської обл. // УГ. — С. 53—54.

52. ЗАБРАЛА РЕВОЛЮЦІЯ

От якесь навіднення було, неврожай отак, як сей год. Бачте, скільки наліло. Дак усе ж погібло. І робили все ж отакі лóде... Нічо-го нема, даже щавель потопило, що й борщу не було з чо́го зварить. Да лободу, лободу рвали да щавель, да це такий борщ варили. Да шо ж цей борщ без нічо́го?.. Да й верес їли. Вересу пуйдем нажнем да насušим на печі, да натовчём, да такіе пампушки вже печём, щоб трішки було в животі. Да оце так і пережили.

Не було ніде нічо́го, забрала отож ліворучія. Уже стали у колгоспи заганяти все на світі. Да коней забрали і корову, й хату, і все на світі. Да оні так по чужих хатах скітались, я вже була замужем. Скітались і ма́ма, і па́па, і ше й трое дете́й. Шо там в їх картопелька була, дак вони їе закопали на мо́гилках, бо тоді ходили брігадами да забірали. Ну, то ж такé було. Дак вони закопали на мо́гилках, думают: хоч спасёмос. Хтось подглянув, одкопав, забрав. Осталися вони так. Купили мешок мукі. Вдо́ма у хаті не можна держати. Вони в корчах там ломачам приклали да вже будут ходит, да вже як-небудь пітоватса, якіе галушки варіт. Хтось забрав то́же того мешка́. Порося́тко було. Порося́тко це убили вони. Удо́ма не можна держат, бо

заберуть. Заберуть... От вони й то́же... Там було таке боло́то, вони ж у діжечки поскидали да й повинóсили, да й поприкладáли в боло́то. А де ж воно́ б́уде лежа́т? Шо б де не заховáли — у хáті, у сéнцах... Грі́бо́чков там наносíли, насущíли — і те за́брано, усé впудра́д. Стали́с вони́ на зíму отакво́. Чим пітува́тса? П'ять душ і ше ма́мина ма́тка була́, і ба́тько був, і моє́ї ма́ми п'ять душ було́ — сім душ! Да це тре́ба було́ чимсь пітовáт. І до весні́ погі́блі. До весні́ погі́бла ма́ма, і ба́ба поме́рла. І дід пішо́в у́же по сві́ту проси́ть шо-не́будь і не приишо́в. То́же десь погі́б. А хто його́ похорони́в, дак Бог його́ зна́є. Оце́ такий був год, оце́ таке́с ми все пережи́ли.

Зап. 24 липня 1999 р. у с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Хвалінської Розалії Михайлівни, 1909 р. н., переселенки із с. Бовищ Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 54—55.

53. «ПРАВИТЕЛІ»

Вот е́ти гле́кі глі́няние ма́тка понаси́пала зерно́м. Дак ми́ за пе́чку (пе́чка ру́ска) заховáлися, а праві́телі прі́шли і посси́пали нас отту́да. Я вже була́ чимáла дівчина. А які праві́телі? Оні́ бедня́кі бу́ли, нічо́го не було́ у їх. А тади́ оні́ стали́ руково́діть. А мого́ ді́да... Дак де́ржа́в тогó..., дак курку́ль, що он две́ карóви де́ржа́в, да каня́ де́ржа́в. А ті абди́ра́ли такі́х.

О-о-о! Я зна́ю, а го́лод у нас... Ша́вель шмо́ргалі́ да ка́шку варі́лі. Ма́тка трóшки му́ки туди́, е́тот ща́вель і лє́пшо́шки попече́ такі́с. А мала́чко́ було́, з мала́чком пра́ганя́лі. Мі́ так і до но́вого го́ду жи́лі. В ко́го корóвки не було́ — поме́рлі. У нас корóвка бу́ла, і ми́ віжи́лі.

Зап. 24 липня 1998 р. у с. Людвинівка Макарівського р-ну Київської обл. від Лещенко Насті Софронівни, 1919 р. н., переселенки із с. Чапаєвка Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 55.

54. КОМСОМОЛЬЦІ

Комсо́мольці́ ходи́ли. Та як одкопа́ють же, найду́ть, то заберу́ть. У нас було́ одхо́дів ж тих там трóшки, то й ті одхо́ди ви́лив ба́тько, і забра́ли все. Куди́, де вони́ його́ дівáли, то ми нічо́го не зна́єм.

Зап. 16 червня 1995 р. у с. Полив'яна Миргородського р-ну Полтавської обл. від Радченка Никифора Яковича, 1922 р. н. // УГ. — С. 55.

55. РОЗКУРКУЛЕННЯ

...Люде́й було́, що розкорку́лювали. Були́ ділені лю́ди — це бага́ті, а це середня́кі, а то вже бідня́кі. Нача́нали з бага́тших. Тоді́ вже, як тих розтя́гли у нас каму́ну оснува́ли про́тів шко́ли. Ви тут у нас були́ вже в центрі́? Вам вже хтось, мо', й розка́зав уже́ (*звертається до записувача*)? Там каму́ну оснува́ли і сходи́лися туди́ бі́дні лю́ди. Ну, ра́ньше не було́ де й жити́ лю́дям. Ото́ сходи́лись туди́ у каму́ну, забра́ли оце́ в бага́тих люде́й, туди́ в каму́ну лю́дям дава́ли. Розібра́ли і пострóйки, і скоти́ну, й оде́жу... Да тоді́ бра́ли все подря́д. Да тоді́ вже нача́ли і середня́ків, а тоді́ вже всіх упо́дря́д. За́йдуть, е́сть такий у́зличок чо́го-небу́дь, якихсь крúпів або му́ки — і це заберу́ть послі́дне. Розва́лювали пе́чи, долі́вки (коли́сь ше по́лів не було́, як тепе́р, а долі́вка ота́ка), копа́ли у долі́вках. Лю́ди ж хорони́ли все й по горо́дах. Скри́зь копа́ли, ходи́ли з паце́рицею, шпи́хали, нахо́дили ті́ ями, копа́ли, забіра́ли, да все...

Го́лод зроби́ли... Ме́рли лю́де на ходу́. Оце́ йде лю́дина, мине́ш, диві́сь, огля́нувся — уже́ лежи́ть гото́ва, ме́рла. Ме́рли лю́ди на ходу́, па́дали, як соло́ма.

Зап. 9 липня 1999 р. у с. Весели́нвка Бари́шівського р-ну Ки́ївської обл. від Богда́н Улья́ни Наумі́вни, 1918 р. н. // УГ. — С. 55—56.

56. ОДИН РАНОК ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЬОГО

А в три́дцять трети́й ще більши́й був го́лод. Дак са́ме тоді́ на́шу ма́тку разкула́чували. Як раскула́чували? В колго́сп не пошла́. Дак на́ложували́, на́ложували́ пода́ткі. Йо́на платі́ла, платі́ла... Да й нема́ уже́... Дак при́шли́ уже́ там од селы́ради, на́че, чи шо...

Ой! Дак де́ржала́ ще ж на́ша ма́тка ку́ру, паше́ніца та́ка здо́рова. І коби́ла, і лоша́дко було́, і овече́кі бу́лі, і сви́ні. І при́шли — за оди́н ра́нок усе́ його́... Вігоня́ють із хле́ва, із дво́ра. А ми́ тако́ ко́си пороз-пуска́ли, ну, з посте́лі, іще́ без сподні́ц, в одні́х сорочка́х:

— Ай-ай-ай!

Ма́тка на́ша:

— До́нькі, до́нькі, не пла́чте, так тре́ба. Не пла́чте, неха́й беру́ть.

Таке́ го́ре було́ нам!..

Зап. 13 липня 1999 р. у с. Рудни́цьке Пере́яслав-Хмельни́цького р-ну Ки́ївської обл. від Подо́бе́д Єфроси́нії Ива́нівни, 1919 р. н., пере́селенки́ із с. Крива́ Гора́ Черно́бильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 56.

57. ЯК РОЗКУРКУЛЮВАЛИ СЕСТРУ

Ми з мамою не розкулачені, а сестра в мене була розкулачена. Це було в Михайлівке Курської області.

І вроді вони були кулакі. Які ж кулакі? Була пара коней та дві корови, та ото малатарка і всьо. Ага, зерно там...

Чоловік уїхав був у якісь город. Ой, ой...в Єнаково. Да, он нічно втік. А якби не втік, вислали б на ссїлку. Вислали б далеко.

Приїхали до неї, до сестри, розкулачувати. Повикидали з хати. А такє мело! Мело-віло, а в її діти, трое дітей малих. З хати ж усє викидали і забирали. А сестра з дітьми у дворі сиділи. Ми прийшли із мамою, а вони сидять — плачуть. Трое дітей... Адна бо́льша така дівочка була. А ма́ма ка́жуть:

— А чо' ж ми будем сидіть тута? Давайте одмикать хату.

Та не знаю, чим ударили замок, одбили та ввійшли у хату. І жили в хаті, пакá єта всьо прошло. А тада́ чоловік приїхав, сім'ю забрав і уїхав.

Зап. 3 січня 2001 р. у м. Авдіївка Донецької обл. від Сліпцової Олександри Дмитрівни, 1918 р. н., уродженки с. Михайлівка Курської обл. // УГ. — С. 57

58. КОВАЛЬ – КУРКУЛЬ

Да́же у нас кузнєць тут був. У його́ було двоє дітей і жінка. Він кузнєць, а жив у врімйóночці такий. А построїв хату, кував день і ніч. Харóший кузнєць був. А построїв дру́гу хату, але́ усє вре́м'я жив у врімйóночці. Я ходів туди́ до їхніх хлопців гулять. Ужé гроші́ чоловік заробів, і його́ зробили куркульом і вислали.

Зап. 7 липня 2000 р. у с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Євтушенка Костянтина Сидоровича, 1907 р. н. // УГ. — С. 57.

59. ВСЕ ПОЗАБИРАЛИ

...Приходи́ у хату. Коли́сь кроваті́ не були́, а полі́. Ну — й до батьків... І копають́ яму... І там вигрі́бут, на́йдут, заберу́т. Полéзут на́ гору, та́ко позабира́ют.

А там метьóлкою зметём... Да. Мой брат, то вже вмер, да ще в селі́ двом до́казував: ві́ ж, га́ди, хоті́ли нас метьóлкою змести́, шоб ми поме́рли з голо́ду і го́ліє ході́ли. Одні́х трі́надцять мішків грéчки забра́ли да ячме́ню зме́ли. Взя́ли той пуд му́ки. В зе́млю ж ба́гато не закопа́єш, да й позабира́ли... Ну, й позабира́ли те й пошли́ собі... Все позабира́ли... Ну, все'дно́ ба́тько не пі́де в ко́лгосп. Ма́тка по-

шла, а батько не йде в колгосп. Не хоче землі здавати, не кїдає... І все граб'ят, все беруть... Ну, а тоді так і пошів батько, так уже ж у колгосп у цей, і обжились вже такó.

Зап. 9 липня 1999 р. у с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл. від Макарчук Анастасії Степанівни, 1921 р. н., переселенки із с.Тараси Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 57—58.

60. СОСНОВИЙ ЛІС НА МІСЦІ ЗГОРІЛИХ ВІТРЯКІВ

Село Перекопівка Ромénського повіту Пóлтавської губérнїї — старовінне козацьке село. Три тисячі дворів, майже сім тисяч жителів. В селі було п'ятдесят два вітрякі. Коли знищували село, куркулів і підкуркульників, почали палити ці вітрякі. Горіли кáжен день, вночі по три, чотири, п'ять. І так, поколі не знищені були. Ми потім, учні, вже на тому згáрищі посадили сосну́. І зáраз там сосновий ліс стоїть.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Кияшка Івана Омеляновича, 1919 р. н., уродженця с. Перекопівка Роменського р-ну Сумської обл. // УГ. — С. 58.

61. І НЕ ВРОДИЛО, І ВСЕ ЗАБРАЛИ

До три́дцять трéтього го́ду бу́ли дощі́, зли́ви і все повимокáло. А хлéб трéба ж бу́ло їсти, а́ле його́ не бу́ло, бо то́му, що воно́ все повимокáло. О. Ну, а там, де тро́шки вроді́ло, то його́ тоді́ да́вали в Німе́ччину, прóсто виправля́ли в Німе́ччину. І на́чався го́лод у нас. Хто мог, що мав та́ко́ яку́ос спудні́цу, чи яку́с хоро́шу поду́шку, ї́здили в Бело́русію, в За́падну Украї́ну ї́здили та мі́няли. А хто не мав як до́ехать, як я, осьо́ старá ба́ба, то сиді́, пока́ не вмереш.

Брига́ди... Присила́ли брига́ди, ході́ли по хата́х. Забира́ли все по чи́сту. Шо́ бу́ло, все забира́ли.

Ну, і в нас та́кі́ були́, що поме́рли з го́лоду. Зна́єте, хто в нас поме́р? Як це його́ фа́мілья?... Кале́нський Йо́сип. Да! І два хло́пці поме́рли. Не бу́ло чо' їсти і поме́рли.

Зап. 23 липня 1996 р. у с. Корма Коростенського р-ну Житомирської обл. від Каленської Євгенії Антонівни, 1921 р. н. // УГ. — С. 58—59.

62. ОТАК СТАЛІН РОБИВ

У Ки́їв вже ж ешалóн прийшо́в, нас по́вний ешалóн, в ті́х, в те́лячих ваго́нах нас вéзли. Стари́кі ї́ли бу́ряк си́рий. Це́ ж у село́ він послéдню сорóчку одні́с сво́ю і ви́міняв за бу́рячки. А ше́ ж да́лі де́сь

їхать, так він бурячків оцє... Ёто ўжас. Дўмаєш, чо' я їду? Страшнє дєло.

І Румїнії оддали кукургўзу. Пўвностю вїчистив Стáлін. Фїн-ляндям ячмінь оддáv. На Зáпад — Пóльші — пшеницю, жїто тóже ж оддавали. А нас остáвили «как хотїте». Виживáйте сáмі. Отáк Стáлін робїв.

Зап. 6 липня 2000 р. у с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Рябоконя Дмитра Остаповича, 1924 р. н. // УГ. — С. 59.

63. ХЛІБ – У ГРЕЦІЮ, ІТАЛІЮ

В трїдцать трєтїм годў... Ну, шо хлїбá нáші одправляли за грáнїцю, так це я вже сáмї своїми рукáми дáже грузїла його. Пшеницю, пшеницю, пшеницю...

І от одїн парaxóд погрузїм — одїйде, дрўгий підхóде. Оцєй погрузїм — дрўгий підхóде. Посилáли нас тудї нóчію. Вже колї він там погрузїться (в їх же свої часї), вони спїшáть одїтї, а нас послáли, щоб убрáть пáлубу, все там нáда убирáть.

Послáли три нас. Ну, ми й там згружáем, а ті гру́жчики в трїомах розгортáють (вонї — мужчіни). Вонї вїлізли відтіля вже, а тут попідмітáть нáда, убрáть. А парaxóд розвертáється. Ми там вбирáли, байдўже! А тоді як глянули — де вже остáвся гóрод. А ми сэред мóря, далéко так од'їхали. Ну, а ці мужчіни, то вже привїкли, знáють, кáжуть:

— Дівчáта, нас у Грєцію везўть (це був грєчеський трюм).

Ми плáчем (це такі дурні булі), плáчем же — повезўть у Грєцію. А дядько сидїть та бáчить, шо ми плáчем, та й кáже:

— Та не плáчте, дівчáта, якбї нас тудї взяли — мóжно б їхать. Нас тудї нїхтó не візьме. Оцє, — кáже, — він розвертáється. Он бáчите, кáтр іде за нáми, нас заберўть.

Ну, приїхав кáтр, отáк прямо до парaxóда (а ми ж прожили в селї, ми не бáчили й залїзної дорóги, не то шо кáтира і мóря). Ой, нáда злázить. Вїрьóвошні якїсь лєсніци брóсив. Однá стáла, а вїрьóвка отáк крўтиться. Як нáчала дівчина кричáть. Її не мóжуть одірвáть — учїпілася отáк у те, за вїрьóвку, її рўки не розчєпуть. А як глянеш, а там мóре отаковó рóбиться, під нїзом. Кричїть крїком. Її кáжуть, шо ставáй отáк, по бокáм ногáми, а вонá отáк стáла, ну, вонó ж крўтиться. Ёлі-єлі гуртóм її там стягли. Тодї вже ми стáли вилázить. Плáчем... Стráшно... А кáтер іде ж рядом... Перебрáлись.

А паракхód собі ж поїхав. Хліба дуже багáто... Оцé особéнно Ітáлія, грéки дуже багáто брáли хліба.

Зап. 30 грудня 2000 р. у с. Польне Волноваського р-ну Донецької обл. від Карнаух Анастасії Антонівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 59—60.

64. ЛАТОЧКА ЗЕМЛІ

А як гóлод був, позганялі людéй, позабірáли все на свéте. А хіба воно не уроділо? А лóді?.. Посéялі, а навéсне не дáлі землі. Ну, скóлько єні менé навеснé дáлі — п'ять сóточок землі тоéї, щоб я посéяла картóпелькі. А жéто те, що сéялі на зéму, — в колгóсп забрáлі. Там, де лáточка такá стáласе, посéялі прóсечка і сжáлі, шо обом'яла всьо, як жáла йогó. Ну, лáточка землі остáласе.

Дак на камóру забрáлі, на двóр на колхóзний, жéто, те, що у вóсень... На колхóзний забрáлі. От і гóлод. А п'ять сóток тих картóплі я покíдала. Картóплю бóдут давáть. А картóплю, я ж íе за лéто пудпóрувала да íла. А скóльки я єí накопáла із п'ятьох сóток? Тут от тóлько в гóлову вазьміть! А ше дé кáпелька зернá зостáласе у запáсі, дак і те убрáлі. Дак от і гóлод, і не má нігдé нічóго. А в калгóспі... Рабілі, і йон робів, і я рабіла — не получíлі. От і гóлод.

Зап. 11 липня 1999 р. у с. Ярешки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Кулиби Марії Миколаївни, 1907 р. н., переселенки із с. Чистогалівка Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 60.

65. «АНІ РУШ ЇСТИ»

В сóрок сéмім рóці не булó шо áні руш їсти. Та лободá, шо ростé на полі, ми брáли. Пополокáли тії патичкí, а то лістí сполокáли, зварíли, відцідíли, як булó трошкí молóká чи дéякої сметáни і так їли-смо. Муки не булó.

Бурачінку-смо їли з горóду, що там на горóді ростé. Ше бураків не má, а бурачінки вже листóчки. Берém, сичém і вáремо, тую гíрчисть відціджуем. А муки не má ніц.

Вілізли на стріх, там позмітáли такій пóрох (колісь муку засипáли тамвó зо млинá в пáчку і то ся натрісло, то ся позбирáло по зимлі) і то їли, бо дуже їстоньки хтілось.

Папúчи — гнилий біб (картóпля) збирáли-смо. Ходíли в пóле, той ж гнилий-смо біб збирáли. Звérху лупíну скидáли, а то і крохмáль трóшки... Замóчилося з водóв і-смо пиклі на кúхне такі пляцки.

Кропіву-смо вари́ли. Вари́ли бо́рщ з кропи́ви: насікло́ся то́ї кропи́ви, трóшки бу́ло молока́, прибі́лилося молоко́м і ту́ю кропи́ву ї́ли. Вона́ не пикла́, як сі зварі́ла.

Мій та́то як пої́хав до Бру́хович, а там стрі́йко мав мішо́к бу́льби, дав йому́ з бля́шку бульбо́в, мо́же, де з п'ятна́дцять бульбо́в, то приві́з додо́му. А в нас бу́ла коро́ва... То́го молока́ ви́доjala і вте́рла дві бульбо́ї та то молоко́... І так-смо то ї́ли.

Зап. 3 квітня 2004 р. від Юстини Кищук у с. Іванівка Перемишлянсько-го р-ну Львівської обл. Публікується вперше.

66. СТАЛІН З ЛЕНІНИМ «ДОБРЕ РУКОВОДИЛИ»

Ба́тько поме́р з го́лоду. А як ста́лося? Не бу́ло чо́го ї́сти.

Одні́м щавельо́м жили́. Да вже ста́ло жи́то рості́, да колосóчки ти́є вирива́ли, да зе́рнятка вибі́рали, да туди́ сіпали у той щавель і ї́ли.

А ба́тько — мужчи́на, він не мог тако́го...

Да й обі́дили. Все забра́ли, огра́били. Остали́сь одні́ стéни — все забра́ли. Отакé бу́ло безла́ддя то́ді. Ста́лін з Ле́ніним «до́бре руко-води́ли». Все подобра́ли — і ко́ні, і во́за, й плу́га, бо́рони, овéчки, корови́, сви́ні — і то́го позабира́ли у нас усé це́є. І да́же пострóйки бу́ли такі́с, шо вже туди́ зерно́ звози́ли, то й ті пострóйки забра́ли. Не ма́єш пра́ва ничо́го сказа́ть, никóму пожа́луватися не мо́на бу́ло. Шо хоті́ли, те робі́ли.

Дом наш був покритий же́лізом. І зняли́ в нас же́лізо і не дали́ нам ничо́го і так остали́ся под го́лим не́бом — ма́ти і трóє нас бу́ло. Такий го́лод...

А ї́ли жо́луди, збира́ли в лісі да вари́ли, да ї́ли. Оце́ таким ми жили́. І ще сме́рть не прийшла́ мені́, ще живу́. Вже во́сємдесят оді́н год, а я ще живу́.

Зап. 20 липня 1996 р. у с. Українка Малинського р-ну Житомирської обл. від Гончарук Софії Іванівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 61.

67. А ТИ – ЗДИХАЙ

Мій ба́тько пішо́в ра́но в колго́сп, а його́ ба́тько (*показує на чоловіка*) до́вго не йшо́в. То позабира́ли і клу́ню записа́ли, і коня забра́ли, бо живо́ ж не пішо́в у колго́сп. І його́ ж обібра́ли, як бі́лку. А то́ді одна́ки пішо́в. А мій ба́тько живо́ пішо́в, ті́ко організува́ли

колгосп. Де борона́, плуг, ра́ло, кінь, ход, віялка бу́ла — все оддали в колгосп.

Ході́ли в голодо́вку ото́ із щу́пами, де хто шо закопа́в. Закопа́ли лю́ди я́ми бу́ряків... Закопа́в дядько бу́рякі, а туди́ поміжду бу́ряка́ми всі́пав, мо́же, там чи прі́сця, чи, мо́же, жи́та, чи, мо́же, там шо-небу́дь. То щу́пи пороби́ли, щу́пами ото́ж туди́ ті́кали. Ви́тяга́ щу́па — а там зерно́. Одко́пували, забира́ли, бу́рякі забра́ли, зерно́, а ти — здиха́й.

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Цигрик Ганни Микитівни, 1905 р. н. // УГ. — С. 61.

68. НАС НЕ ВВАЖАЛИ ЗА ЛЮДЕЙ

Нахо́дили і вигри́бали все чи́сто. Ну, во́бщем, не диві́лися вони́ (в них полі́ція, наводчи́ці бу́ли). Города́... Робочі́й клас вони́ счита́ли, а ці не счита́ли нас за люде́й... Вони́ боя́лися, що города́ бу́дуть си́льно голодува́ть і підуть проті́в. Вспі́шка полу́читься, то їх ото́ піддер́жували. А ми, що ми могли́ зроби́ти? Харо́ших люде́й поза́бирали. Де яке сло́во хто сказа́в — забира́ють, забира́ють. І по цей час їх нема́є. Де вони́ подіва́ли їх?

Зап. 8 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Акона Василя Даниловича, 1922 р. н., уродженця із с. Авдотівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл. // УГ. — С. 62.

69. КАДУШКА ПРОСА

Закопа́ла одна́ тут каду́шку про́са та чу́ть не навпроті́в на́шого огоро́да. Було́ в їх чоти́ри душі́ семні́. Ну, а все ж забира́ють... А ми доживе́м же до врожа́ю, хоть до якого́-небу́дь? І в нас про́со є. Бу́демо товкти́ і доживе́м до вре́м'я... Бу́де ж ка́ша. А оту́т сусі́д був, в його́ оді́н син, женá й він. Такий за́ярий був активі́ст! І він ото́ ж так пі́кою те шука́є, бо хова́ли ж тоді́. І наткну́в на те про́со, на ту каду́шку. І одкопа́ли, і забра́ли. І вони́, вся семня́, і поме́рли, вже ні́чим бу́ло їм дожива́ти.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Прилуцької Дарії Кирилівни, 1916 р. н. // УГ. — С. 62.

70. ГОРОХ І КВАСОЛЯ – ТЕЖ «ЗЕРНО»

Ну, от прийшла́ комі́сія й до нас. Ба́тько на робо́ті — він шах-тьо́р, а ма́ти домо́шня — домогосподарка.

— Так, ми прийшли до вас, потрусить у вас хліб.

А ма́ма ка́же:

— Який у нас хліб? Те, що він принесе́ на тало́н, полу́че, оце́ той у нас хліб.

— У вас зе́рно єсть?

— Яке́ зе́рно? Ті́льки єсть горо́х і квасо́ля.

— Це то́же зе́рно!

І дава́й шука́ть. Ну, на горі́щі це ж і горо́х той, і квасо́ля. Вже ж вам не мо́жу я сказа́ть, скі́льки то ї́ було́, квасо́лі, скі́льки то було́ горо́ху.

Полі́зли. Зніма́ють.

Оце́ в ме́не шось так пам'ята́ється, що да́же квасо́лю й горо́х — і те забра́ли.

Зап. 5 липня 2000 р. у с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Роззувайло Софії Корніївни, 1922 р. н., уродженки із с. Олександрівка Нікопольського р-ну // УГ. — С. 62—63.

71. ОСТАННЯ КАРТОПЛЯ

Це ж копа́ли ми карто́шку. Оце́ ми гребемо́ся ж там, а ма́ма в дво́рі розстила́ла карто́шичку й те... Ага... Та прийшла́ ж до нас, ста́ла. Узяла́, а тоді́ ж понесе́ла. Чу́ємо — ма́ма пла́че. Ми ж біго́м на го́ру у дво́р. Уска́куєм у дво́р, коли́ ко́ло дво́ру стої́ть брі́чка — зерновозка́ і їх, значить, дві́ чи комсомо́лки, чи які́ ж вони́ там тоді́ ж назива́лися. Собра́ли, по́ки ж ма́ма ко́ло нас помага́ла, вони́ карто́шку всю́ собра́ли, хоча́ нас і в спі́ску не було́ (вони́ їздили́ по спі́сках там, у ко́го що забра́ть). А нас і в спі́ску не було́, а вони́ побачили́ карто́шку в дво́рі й забра́ли. І що ма́ма не робі́ла, ми ж то ма́лі. А ма́ма — пла́кала, пла́кала, а вони́...

— Прийде́те в селсо́вет.

Ма́ма ж пішла́. Ма́ма пішла́ в селсо́вет, а вони́ ка́жуть:

— Ну, що́ ж забра́ли, то вже́ ж ми вам не ве́рнемо. А в вас же там ще́ тро́хи є.

Ну, так ма́мі ж і не верну́ли карто́шки.

Зап. 6 липня 2000 р. у с. Красногригорівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Шаповал Марії Василівни, 1928 р. н. // УГ. — С. 63.

72. УДАРИВ МАМУ ПО ШИЇ

Отоді, значить, ширяли, отоді шука́ли вони́.

І сей покóйний Сашко́ Горді́йович слав у сільра́ду ви́просити в председа́теля, щоб забрати́ олії. От пока́ мішкі з зерно́м заби́рали, ма́ти пла́кала, ка́же:

— Що ж ти рóбиш? І нас дво́є, шість душ сім'ї́, а ти все...

Так він її́ вдáрив по ши́ї, і ба́тько мій стоя́в, диві́вся... Ка́же:

— Я б тебе́ вдáрив, но я зна́ю, що мене́ сьо́дні ж...

Зде́ржав ру́ки, не вдáрив цьо́го Сашка́.

Зап. 9 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Перця Івана Дмитровича, 1925 р. н. // УГ. — С. 63—64.

73. МІЛІЦІОНЕР ЗАБРАВ ОСТАННЮ ХЛІБИНУ

Стою́ в оче́реді. Пла́тгячко чисте́ньке ж, при́їхала з до́му. Стою́, а но́ги ото́ такі... А же́ньщина підхо́де та ка́же:

— Чо́ то в вас но́ги такі?

Ба́че, шо я ж врóді чисте́нька, з до́му при́їхала. Та кажú:

— Що ж, від «добра́»!

А вона́ там, ви́дно, жи́ла. Тоді́ далá мені́ хлі́ба кусóк. А потóм ба́че, шо я взяла́ послі́дні. Ви́чистила́ прі́мус. І пальто́ сво́є жі́нка зняла́, і повезла́ прода́ти, щоб шось купі́ти. Прода́ла і купі́ла мені́ дво́є хлі́ба, а ті, як вони́ зва́лись, шо ко́ло мілі́ції, — вдáрники, чи як на їх ка́зали, забу́ла як, і замі́тили, шо в ме́не дво́є хлі́ба, сказа́ли мілі́ціне́рові. Так мілі́ціне́р прийшо́в, одня́в той хлі́б і по ву́ху вдáрив мене́. Так я пла́кала ці́лий де́нь. Ду́маю: повезу́ ж додо́му, підде́ржу трóшки.

Його́ не мо́жна все переказа́ти.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Андрійченко Євдокії Євсенівни, 1912 р. н. // УГ. — С. 64.

74. ЯК МАМА ВІДВОЮВАЛА ТОРБУ СУХАРІВ

Ну, слуха́йте ж. Зна́чіт, ё́то я у ха́ті, так і ма́ма. Ко́лі вона́ би́стренько побáчила в ві́кно, шо йду́ть там, ма́буть, три чи чо́тири мужи́кі (це я то́же пам'ята́ю харашо́), і вона́ мене́ на суха́рі — раз і поса́дила і ка́же:

— Ні с ме́ста!

Вони́ ввійшли́ ж, і дава́й же ша́рить. А вона́ як роз'я́рилась, ухвати́ла рога́ч і ка́же:

— Я вас усіх отут перекою. Я — сирота! Кого ви прийшли грабитель, і що в мене грабитель, оту торбу сухарів? А головний їхній тоді побачив, що вона так роз'ярилася і каже:

— Пішли, пішли, бо вона здуріла.

Ото так відвоювали ми з мамою торбу сухарів.

Зап. 9 липня 2001 р. у м. Харкові від Заліської Надії Костянтинівни, 1928 р. н., уродженки Лохвицького р-ну Полтавської обл. // УГ. — С. 64—65.

75. ЯК БАТЬКО РОЗІГНАВ БАРКОМ АГІТАТОРІВ

У моєму житті тяжкими роками були роки мого дитинства. То були роки, коли на Україні розкуркулювали і заганяли селян у колгосп. Мій батько числився середняком. Мав шість гектарів землі, хату, коня, корову. Він довго не хотів записуватися у колгосп. І лише, коли йому пригрозили висилкою до Сибіру як підкуркульника, то він записався у СОЗ (спільний обробіток землі). А там трапилася така пригода.

На току, коли закінчили молотити жито, то потрібно було розділити його порівно між членами того СОЗу. Прийшли голова сільради, завпостою, ті, які у СОЗі не працювали, але числилися членами його. Батько не витримав такої несправедливості і тут же випряг свого коня, схопив барок і тим розігнав оту всю компанію. Забрав свого коня та ще й якийсь реманент і залишив той СОЗ. Тоді нашу землю залишили в артілі (колгоспі), а нам дали гіршу і далеко від села (за п'ятнадцять кілометрів від нього). Колись, пізніше вже, то називалося Висилками. Ми провели там два роки. І батько знову записався в колгосп.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Кияшка Івана Омеляновича, 1919 р. н., уродженця с. Перекопівка Роменського р-ну Сумської обл. // УГ. — С. 65.

76. ЛЮДЕЙ ВИГОНИЛИ З ХАТ

В тридцятім році була колективізація. Вона началася у двадцять дев'ятім році. В двадцять дев'ятім році не состоялась. Зійшлися, розбіглися, а вже в тридцятім році це вже суцільна колективізація.

Тут уже начали розкуркулювать, комісії ходять, хліб одбирають у людей, з горшків та й по горіщах... Комісія за комісією, знать, із щупами, з усім чисто. Це вже, тут можна сказати, була голодівка. Оце тридцятий другий год. Це я ж кажу, риприсація, колективізація, розкуркулювання. Людей вигонили з хат, забирали все імущество.

Вигónили хазяїнів, можна сказа́ть, не якіх, а хазяїнів, які вира́щували си́льні врожа́ї хлі́ба, а їх робі́ли курку́лями і вигónили.

Зап. 7 липня 2000 р. у с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Євтушенка Костянтина Сидоровича, 1907 р. н. // УГ. — С. 65—66.

77. У БАТЬКА ЗАБРАЛИ ХАТУ

У мо́го ба́тька забра́ли ко́ні, забра́ли коро́ви, забра́ли інвента́р, забра́ли хлі́б — і з ха́ти ви́гнали. І ми в'ї́хали в Білору́сію. Як верта́лися з Білору́сії, вже ста́ло вре́м'я яке́сь таке неша́тке, не допуска́ють. Шко́лу зробі́ли в ха́ті. Ба́тько туди́ — нема́, не верта́ють. А я в а́рмію пошо́в в ка́дрову, там, у Росі́ї. Ба́тько пи́ше: «Сино́к, приї́жжай, до ха́ти не допуска́ють». Я шо роблю́, беру́ во́єнну, приї́жжаю додо́му. Шо ж... Пи́сали заявле́ніє одне́, дру́ге — не допуска́ють.

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любівичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Остапенка Василя Олександровича, 1912 р. н. // УГ. — С. 66.

78. КОЛГОСПНИЙ СВИНАРНИК – У ХАТІ

Напро́ти жили́ дід і ба́ба ро́ків семи́десяти в старе́нькій ха́ті. Як вступа́ли в колго́сп, їх розкурку́лили. Розкурку́лили: все забра́ли, розібра́ли. Вони́ пішли́ куди́сь до ро́дичів. В їхній ха́ті зробі́ли колго́спний свина́рник, в сара́ї і в ха́ті сві́ні. Колго́спниця, недбайли́ва дівка, диві́лась за сві́нями. Мі́ж ха́тою і сара́єм бу́ла со́лома. І побачи́в я, як вона́ вино́се по́піл з жа́ром і сі́пе неда́леко од со́ломи. Со́лому ві́тер розні́с. Со́лома заго́рілась. Ну, на чи́єсь щастя, прохóдив бригаді́р, яко́го я знав, і я йому́ сказа́в. Він потуши́в, ви́лаяв її́ та пішо́в да́лі, а то б розкурку́лена ха́та зго́ріла.

Зап. 20 грудня 1999 р. у м. Авдіївка Донецької обл. від Хилая Сергія Миколайовича, 1926 р. н., родом із с. Котівка Барвінського р-ну Харківської обл. // УГ. — С. 66.

79. ВІСІМ РОКІВ БЕЗ СВОЄЇ ХАТИ

Я до́бре не тямлю́, але́ ж тямлю́, як ви́гнали з ха́ти, да о́сеню... Зна́ю до́бре, шо карто́шку вже ви́брали. Карто́шка ж у кладо́вці в нас. А ми се́ред подві́р'я. Сиди́мо. Ого́нь накла́ли. Прийшо́в такий... Бу́в же ж «розу́мний» да те́й ого́нь розки́дав, розки́дав. А ма́ти за голове́шку да на йо́го, на Євтуха́:

— Да ти, ся́кий-та́кий, — ка́же, — бу́деш ого́нь розкида́ть. Де ж нам ді́тсья? Де?

Не так тоді було, як сьогодні, пустіх домів хватало, де мона... Та подумать: вісім год не мали хати, аж до самого сорокового году.

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Яковлевої Ганни Яківни, 1924 р. н. // УГ. — С. 67.

80. КАБАН

Поїхав чоловік у Водички і купів кабанá. А я ж позичила в Трохіма Козакóвого триста рублів, ше за то́го кабанá трé було да́ти. Далі... І заколов кабанá. В сінях ко́лоли, щоб ніхто́ не ба́чив. Чоловік взяв мня́со і несé. Я ка́жу:

— Карпо́, зми́луйся, не бері́, бо за́раз зло́влять.

Він тільки дойшо́в до пере́крóстка, Краве́ць:

— Шо несéш?

Забра́в ті дві ведрі́нята і ше склав а́кта. Бо́же мій! А Ригóрко йому́ робів горóд, мій брат небóжчик. Іду́ вже до то́го Ригóрка... Нам зоста́лись лишé кишкí й голо́ва з то́го кабанá. Той Краве́ць а́кта порва́в і те мня́со з'їв і здох сам.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 67.

81. ВРЯТОВАНЕ ТЕЛЯ

В ма́ми ше була́ корóвка. І то ми трима́ли... Тако́ ха́та, ота́м ко́мната на́ша, а че́рез сі́ни була́ дру́га така́ хати́на, то там трима́ли коро́ву, бо ж ви́крадуть.

То в нас ла́зили че́рез черда́к, по́пад стропі́лу, і тягну́ли теля́ туди́. А мужчи́ни діжу́рили по ху́торі. То ма́ма ста́ла крича́ти, і ми крича́ти ста́ли «гвалт». То прибі́гли мужчи́ни, то злоді́ї повті́кали (сусі́ди, свої́, їсти хоті́ли і ла́зили). Шо зроби́ш?..

Зап. 12 січня 2001 р. у м. Вінниці від Кардаш Ганни, 1923 р. н., уродженки с. Вінниківці Літинського р-ну Вінницької обл. // УГ. — С. 67—68.

82. ЯК ЗЛОДІЇ ВКРАЛИ З СІНЕЙ КОРОВУ

Ї́днá жі́нка лягла́ в сі́нях спа́ти, бо коро́ва в сі́нях сто́яла. Вона́ прив'язáла коро́ву до но́гі. Злоді́ї влі́зли горі́щом, коро́ву відрі́зали від но́гі, мотузо́к, і коро́ву вкра́ли. Ра́но встаé жі́нка — коро́ви нема́. Ота́к бу́ло.

Зап. 8 травня 2002 р. у с. Ілляшівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. від Перебенди Марії Танасівни, 1917 р. н. // УГ. — С. 68.

83. ЗЛОДІЇ ВКРАЛИ КОРОВУ

Корову вкрали під голод у тридцять третьому із пасовища. Вона запаслася десь на житі, тут за селом. Батько отоді вже якось дома був да пошов за коровою. Це було під вечір. Пішов, а корови вже немає. Вкрали корову.

Зап. 12 липня 1999 р. у с. Лукаші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Яценко Єфросинії Василівни, 1930 р. н. // УГ. — С. 68.

84. ВИЛАМИ – ЗА ГНИЛУ КАРТОПЛЮ

В сорок шостому дуже картофля була уродила. Ти й жінка, хазяйка тої картофлі, закопала, а навесні в сорок сьомому вже голод. Вже дядько пішов до сусіда, добув тої картофлі, а вона спарилася, чоловічку любий. Вона спарилася — стерво, стерво і всьо. І він на береги викинув ту верхню, а спідна не так... А я до мами свої кажу:

— Мамо, дайте мені торбінку, ти й я підү хоть тих гниляків возьмү. Може, вона просмердиться ти й ми будем їсти, бо ж нема що.

Я з тою торбінкою прийшла, но прихилилася, цю торбінку тримаю, а цю но наставила рүку, а він віла з кагати тої та в мене. Ни крикнув, нічо. І зубец застраг в рүку, і я притягнула додому віла. Ти й сусід вже витягнув. Ти й цілий рік мені рвало ту і під пахвою — літрова банка. Можу я поділитися за сорок сьомий, чи ні? Можу.

Зап. від Кукурудзи Анастасії Артемівни, 1937 р. н., з с. Перепільчинці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

85. ДЕСЯТЬ ПІДКИНУТИХ КАЧАНІВ

Був такий випадок. Орали ми лан коло Зеленого Гаю, коло села. Їхали додому. Приїхали на бригаду, а мені хтось у кошовку вкинув десять качанів. То я не знав, що робить. Я ж сильно плакав, хто це зробив. Прийшов бригадір, давай розбираться. Там найшли: один парінь спеціально вкинув. А якби були найшли в мене в кошовці вісім качанів тих, то мені ніколи не повірили, що я не вкрав. Я почув би був потім десять год Калимі. Я страшно плакав і повірили, що це я не вкрав. Тоді забрав ці качані, оддав коням і пішов додому.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 68—69.

86. П'ЯТЬ РОКІВ ТЮРМИ ЗА ВИБИТЕ ОКО КОНЯ

Волочили ми. Тоді вели коні до напою. А вони вибрикують. Один парінь як смиконув отакó, а цепок удáрив у глаз. І вибило коняці око. Йому́ було усього шісна́дцять ро́ків, па́рню. Йому́ дали́ п'ять років тюрéмного за́клуче́нія за те, що він не ви́бив спе́ціально́ око. Рвану́ли коні... А все равно́ дали́ п'ять год. Отака́ стрóгість була́. І бе́дний сидів у тюрмі́ п'ять ро́ків. Ну, одси́дів.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 69.

87. ВОЛИ РОЗУМНІШІ ЗА МОЛОТОВА

Вприміть одне́ діло.

Вже мені́ було́ десь з годів п'ятна́дцять, і ми паха́ли ко́ло ліса, а потóм при́хали додо́му і ста́вили плугі́, усі́ чісто́ вря́д. Ну, поста́вили плугі́, а оди́н де́д заї́жджа́ там, а воли́ тако́ до ньóго. Кома́ндує, а вони́ і ста́ли. А ми ка́жем:

— Де́душка, ох у вас і воли́ які́ у́мні.

А він ка́же:

— Та вони́ то у́мні, ну, лу́чче, чим Мо́лотов, міні́стр закордо́нних справ.

А там оди́н па́рінь подиві́всь та засмі́явся.

На дру́гий де́нь я ви́йшов, а ба́тько мене́ в двір загна́в, ше́ ляпаса́ дав мені́. Коли́ я дивлю́сь — той «чо́рний во́рон».

Його́ забра́ли. Як забра́ли... Як забра́ли і розстрі́ляли в Кременчу́зі.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 69.

88. НІМІЙ

В нас є́дну́ жі́нку за три́ чи за п'ять́ кача́нів кукуру́дзи засуди́ли. Засуди́ли, а лиши́лася дити́на. Ї́ забра́ли в тюрму́. Вона́ відбу́ла тюрму́ та й при́йшла. А той хло́пчик став ні́мий. Його́ по́тім забра́ли до того́ німо́го інте́рнату, а тепе́р вже здо́ровий.

Був би ха́зяїн...

Зап. 8 травня 2002 р. у с. Ілляшівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. від Скрипник Феодосії Василівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 70.

89. ВИМУШЕНИЙ ШЛЮБ

Голодомор тридцять третього до могили не забуду.

Братів моїх як куркульських синів заарештували, більше їх не бачила. І батька мого заарештували, але в матері був знайомий міліціонер, вона йому дала одне відро сушні — його повернули.

Батька сілували, щоб він у колгосп поступав, а він не хотів. Знову заарештували. А я теж за колючим дротом була, але вдалося втекти, коли п'яний вартовий заснув. Прибігла я до родича Івана, що жив у своїй хаті, — не пускає Іван до себе, боїться. А де нагодився Грицько Чапала, в літах він уже був, узяв до себе жити. Мусила заміж іти за нього.

Коло Чапала клунька була, піду туди, а там малі й старі лежать пухлі, з голоду помирають.

Зап. 10 травня 2002 р. у с. Стрижавка Вінницького р-ну Вінницької обл. від Мороз Галини Олександрівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 70.

90. ЗАСТУПНИК

А оці болізни, оці дізентерії, дак погробили людей. І в мене тоже ліхорадка була ж, дак холодно було. Шо батько вітопив піч, а я лягла, дак холодно.

А прийшов до нас Кощка. Він узяв рожен, да хвастається: куркулів нада вбивати.

Я засміялася з його. А брат був у сусідній хаті. Кощка сказав:

— Застрелю!

А брат мені:

— Тікай!

Дак я з тої хати да й хода тікати. Він на поле за мною.

Дак оцей брат, як шмаганув його по голові, дак він похарчав до утра і вмер.

А нас як стали тягати...

Грязь, а вони його ведуть, брата. І під дождь, під грязь ведуть його, тюремщика, такого преступника. Ну, а шо саме колективізація затівалася, да він ударив же цього Кощкіна, дак не можна йому простити, бо це ж такé.

Дак брата заслали на Владівосток. Сем год там він був.

Батько корзини плетé, дак я кажу:

— Тату, он хтось дале-е-ко йде...

— Так прийде, ніде не дінеться.

Тоді цей брат уходить у хату. Вони пообнимались, плачуть, а я кричу́, ду́маю, б'ється́ бўдуть. А він ка́же:

— Не плач, Олю, це ж бра́тік твій прийшо́в.

Зап. 25 травня 2002 р. у с. Кобища Бобрянського р-ну Чернігівської обл. від Приступки Ольги Євхимівни, 1927 р. н., уродженки с. Осокори Семенівського р-ну Полтавської обл. // УГ. — С. 70—71.

91. ГОЛОВА КОЛГОСПУ, ЩО «БОГА В СЕРЦЮ МАВ»

Якийсь прийшо́в голова́ колго́спу, в той го́лод, де́сь з а́рмії. Та й посла́ли його́ сю́да. Я за не́го все спомина́ю, що він такий... Бо́га в се́рцю мав. Се вже бу́ло в го́лод в со́рок се́мий рік. І він прийшо́в в шине́лі (жар, а він в шине́лі і в кірзових чобо́тьох). В не́го дівчинка бу́ла. Пої́в та й полети́в в ті шине́лі де́сь на по́ле. А я прийшла́ до не́го та й вже яку́сь бе́вку зварі́ла до́ма. Я прихо́джу, а він са́ме їв. Ві́кликав її́ до си́ній (ту вже сво́ю жі́нку) і шо́сь їй ка́же. Ду́маю: «І чо́го ж я прийшла́? То го́лод».

Бо тоді́ ніхто́ ні за шо, тілько́ за є́де́н го́лод...

А він їй ка́же, шо да́й О́льці се́ї бе́вки. Голова́ колго́спу! Се житна бе́вка на воді́, і в ту бе́вку кину́ли жме́ню чере́ше́нь. І се він пої́в і ше лиши́лося там. І він ка́же мені́ да́ти. А я всьо́:

— Со́ню, не тре́ба.

— Не, не, він ка́зав, шо́б я вам да́ла.

— Ї́ на́те, й на́те.

Да́ла вона́ мені́ то́ї бе́вки. Я се ду́же запо́мнила, ду́же. Він ві́кликав, не хті́в при мені́ ка́зати. І ше да́є вона́ мені́ кусо́чок бурака́.

Зап. 23 червня 2006 р. від Кульчицької Ніни Леонтіївни, 1931 р. н., у с. Кистайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

92. ЛЮБОВНИЦЯ—АКТИВІСТКА

Чолові́к знена́відів жі́нку. Полюбо́вницю заві́в, активі́стку. А жі́нки та й настро́їли: та пі́ді в ото́й кури́нь, там бакша́, там кури́нь, та поганя́й їх. Бакша́, де кавуни́ росту́ть. Ну, вона́ пішла́ й поганя́ла їх. Чи вона́ їх би́ла, чи не би́ла, тільки, мо́же, шу́мки де наро́би́ла. Прийшла́ додо́му ж розтрі́пана, роздо́ргана (мабу́ть, шо́ ї́ там би́ли, а не вона́ би́ла), бо́са і лягла́ спати́. Воло́сся у не́ї розпо́чене.

Буде́ хтось. Розплю́ща о́чі — міліціо́не́р стої́ть пе́ред не́ю:

— Встава́йте! Ви така́-то? Встава́й!

Забрав і пішки погнав у Міловé. Ужé, знáчить, ві́дно ж, чолові́к подзвони́в у мілі́цію, шо активі́стку вби́ла. Ага, активі́сткою бу́ла. Така́ бігала, віко́ни би́ла по ха́тах. А він же ж, цей міліціо́не́р, то на коню́ їде, а вона́, та жі́нка, пішки, бо́са, розтрьо́пана. Дої́жджа́є, знáчить, до мілі́ції, а нача́льник мілі́ції ка́же:

— Он в ваго́н там!

Ага́. І ї́ туди́, і повезли́. А оста́лись ді́тки. Так дівча́та поме́рли під ти́ном там, там от з го́лоду поме́рли. Ї́ому́ же ні́коли бу́ло. А хло́пця його́ бра́т забрав. Та своїх се́меро ді́тей та це во́сьмого цьо́го взяв.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., уродженки с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 71—72.

93. ГОРОХ ЧИ ПРОСО?

Ста́ли наві́дуватися го́сті із райо́нного мі́ста, найбі́льше — єв-ре́ї. Вони́ нічо́го не зна́ли в господа́рстві. Я пам'ята́ю, сме́ялося село́. В клу́бі зроби́ли таку́ ха́ту-чита́льню. Наку́рено, ла́мпа сві́титься. А він виступа́є:

— Што ви себе́ ду́маєте?! Што ё́то тако́е ви посе́яли?! Я ё́ду із го́рода по́сле дождя́ — всьо́ лежи́т! Почему́ такий ме́лкий горо́х?

— А, горо́х!.. А де ж там той горо́х бі́ля дорóги?

Ві́яснилося, шо то про́со.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Овсійчука Володимира Антоновича, 1924 р. н., уродженця с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. // УГ. — С. 72.

94. ЯК ЗНИЩИЛИ ЦЕРКВУ В МАЛОМУ СКНИТІ

Лю́ди не ма́ли шо ї́сти, а найбі́льше — ви́гнали ба́тюшку, свяще́ника. Це́ркву ста́ли розби́рати. Тут жі́нки зібра́лися (десь їх со́тні), голо́сили, пла́кали. Бо́же мій! Чу́ти бу́ло ото́й сто́гін стра́шний... Всі́ боя́лися, шо за́раз, пе́вно, ру́хне не́бо. Чолові́кі із мі́ста полі́зли дахі́вки зрива́ти. Ніхто́ із цих, із мі́ста, не дав жо́дної іко́ни взя́ти лю́дям, бо зроби́ли вели́кий вогóнь, і все це пали́лося тут же. Лю́ди пла́кали, крича́ли: «Бо́же мій! Шо ж це бу́де?! Це за́раз небесна ка́ра бу́де!»

На місці цёркви осталόся такє згáрище. Липи бóли там об-
смалені, як трóпи. Дзвініцю лéгше звалили. Дзвóни десь у місто
забрáли.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Овсійчука Володимира Антоно-
вича, 1924 р. н., уродженця с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельниць-
кої обл. // УГ. — С. 72.

95. КАРА ЗА РУЙНУВАННЯ СВЯТИНИ

Це при мені булó.

У нас у селі така гáрна цёрква булá!

Цёркву валя́ли в нас. І як стáли руйнува́ть цёркву, ше дзвіні-
цю, зніма́ли хресті́. Аж це я по́мню, хресті́ ж на дзвіні́цях золоті́
стоя́ли! Як то руйнува́ли, дак вірьóвками зачепі́ли, стягували ці
хресті́. Там вила́зив оді́н. Як ліз, так він покоті́вся і вбі́вся. І то
ка́жуть: його́ Бог наказа́в, шо він хрест ізни́ма́в. А оді́н ще, ну, це
вже я не ба́чила, так розка́зували (то вже я чу́ла), шо ла́зив у цёркві́
(там же ходá під цёрквою бу́ли), дак як підня́вся, дак отакі́й гвоздь
зайшо́в у го́лову, шо він вско́рості і вмер. Го́лову пробі́в. Він пові́с
пря́мо на то́му хресті́. То́же ка́зали: Бог наказа́в. Як лю́ди крича́ли,
шоб не зніма́ли...

А шо зробі́ли з ті́ї цёркви? Хлі́б тудá звóзили. А тоді́, це вже
розка́зували, я ж не зна́ю, зробі́ли коню́шню.

Зап. 4 січня 2001 р. у м. Авді́вка Донецької обл. від Оксененко Анаста-
сії Семенівни, 1919 р. н., уродженки с. Дмитрі́вка Каховського р-ну Херсон-
ської обл. // УГ. — С. 73.

96. БОГ ПОКАРАВ ХВОРОБОЮ

Ма́ма моя́ пішла́ на п'я́теро діте́й, та нас дво́є булó. Ну, брат зі́му
пожи́в (він уже́ ста́рший ме́не), пішо́в у свою́ ха́ту. Я там жи́ла. Ото́ й
брат тро́шки підде́ржав, був у копе́рації полево́дом... І позаби́рали...
Підга́йний прийшо́в та позаби́рав, де сті́л був, ото́ шо ящи́к у сті́л...
Та ящи́ки повитя́гали. А воно́ тро́шки десь там вигляда́ло зёрно́чко.
І воні́ найшли́, забра́ли. І там, де в горщέ́чку, забра́ли все і пішли́. А
тоді́ прихо́де активі́ст той, Підга́йний же, прихо́де та:

— Ки́ріло Демі́дович, в те́бе є брит́ва?

А він ка́же:

— Є.
— Дай я побриюся.
Той же самий, що позабира́в усé.
Ка́же:
— На, бри́йся.
Він дав йому́ бритву, ка́же:
— Підбри́й мені ши́ю.
Ба́тько підбри́в, тоді він ка́же:
— Яка́ сові́сть, узяв би, — ка́же, — то́ю бритвою та перері́зав ши́ю.

Та ото́ бі́льше нічо́го...
...А ді́тки крича́т, постава́ли на колéні, мо́ляться, крича́т, щоб не забира́ли зéрнчко.

Бог понака́зував їх тако́ю болéзню мучи́тельною. У його́, Підга́йного, рак був прямо́ї кишкі. Він так страда́в. Кажу́:

— Є за шо́ й страда́ти!

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Андрійченко Євдокії Овсіївни, 1912 р. н. // УГ. — С. 73—74.

97. БОГ ПОКАРАВ ЗА СВЯТОТАТСТВО

Збира́в комсомольців...

Га́рна, вели́ка була́ церква. Як ски́нули ку́пола... А от Мака́рчик, вже лежи́ть п'ять літ, не ходи́ть. Його́ Бог нака́зав. Він комсомо́лець був, а Гнат був вже ж його́ шва́гер. Він, ви́бачте, пішо́в, де престо́л був, та напаску́див. От вже п'ять літ лежи́ть та паску́дить в штани́.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 74.

98. КАРАВ БОГ ХВОРОБОЮ

Мико́ла Супі́гів, де Зе́нька на ставку́ живе́, то її ба́тько, розби́рав церкву. І там такі звйóздочки бу́ли позоло́чені. Понабира́в тих звйóздочок, всю-ю-ю ха́ту влі́пив. То як жі́нка засла́бла, то де́сять літ, Віри́на ма́ти, лежа́ла слаба́. Така́ була́ нерв у не́ї, шо носі́в її Мико́ла на бара́н. Така́ була́ слабі́сть у не́ї! Кара́в Бог трóхи їх.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 74.

ЦИКЛ II

ВИЖИВАННЯ ЛЮДЕЙ

99. ПЕРЕДБАЧЕННЯ ГОЛОДУ ТА РЯТУВАННЯ ВІД НЬОГО

Оц́е ж оді́н чолові́к (я вам і розкажу́ за йо́го) каза́в так, що оц́е ж вся на́волоч вийде... На люде́й такий гібель бу́де. Бу́де, як ото сно́пів на десяти́ні. Ота́к, ка́же, лю́ди бу́дуть гіну́ть. Така́, ка́же, пі́де болі́зня, голодо́вка. А тоді́ лю́ди ві́мруть. І сви́ні бу́дуть до́хнуть, і на ку́ре́й вся гібель пі́де.

Як воно́ було́: повиво́зили хлі́б, ми оста́лися без хлі́ба.

А в нас тут пла́вня була́, то спаса́лись лю́ди. Хто вмі́є ду́же тру́дяться, понаса́жували пші́нки і карто́шки, гарбу́зів і так пережи́ли. А хто не вмі́є тру́дяться — до́хли, пря́мо па́дали, вми́рали.

...Ході́ли, просі́ли. Ї́й Бо́гу, пра́вда! Щаве́ль рва́ли та варі́ли. Чого́ воно́ так зробі́лося?

Зап. 10 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Компанієць Ганни, 1912 р. н. // УГ. — С. 77.

100. ВСЯ УКРАЇНА ЗНАЄ ПРО ЦЕЙ ГОЛОД

В три́дцять трéтій год я голодува́в. Їв пряні́ки і греча́ну поло́ву. Все меша́ли на пряні́ки і це все спожива́ли.

Го́лод був. Лю́де вмира́ли в се́лі.

Три́дцять трéтій год (*плаче*). Вся Украї́на зна́є про цей го́лод.

Були́ з моє́ї роді́ни, що поме́рли. Дя́дько вмер з го́лоду, а там другі́ голодува́ли до полусме́рти і віжи́ли. Опухші́ були́.

Зап. 17 липня 1996 р. у с. Вишевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Кузьменка Івана Андрійовича, 1911 р. н. // УГ. — С. 77.

101. НЕХАЙ ГОСПОДЬ НЕ ДОВОДИТЬ ДО ТАКОГО ЖИТТЯ

Помня́таєм, що ми ї́ли. Ї́ли жо́луд, поло́ву, лободу́, шпина́т якийсь. Шо вже ї́ли, до неха́й Госпо́дь не дово́дить.

Шука́ли, чи там хто шо не закопа́в. За іко́нами ми хова́ли. Коно́плі... Зна́єте коно́плі? Моя́ зови́ця покрути́ла такий ми́нький і покла́ла вскри́зь по коробі́ці по ха́ті. І пола́зили, ті уже́ парті́йці, і повиті́гали до коно́плінки.

Мої́му ді́ду дово́дили сі́ять. Мі поса́ли раз, поса́ли й дру́гий раз. Тре́тій раз у вас уже́ не бу́ло.

— Тре́ба вас одда́ть до су́ду, — каза́в ді́д парті́йцям.

До йо́му зроби́ли таке чу́чало, приби́ли на воро́тях і його́ забра́ли в комо́ру, зачини́ли. Да там і корі́вку забра́ли. Да там його́ би́ли за те, що каза́в, що «одда́ть вас до су́ду». Оце́ ми так жи́ли.

Ді́д, хазя́їн мій, ходи́в меня́ти. Одда́в ко́стюма комсоста́всько-го з а́рмії — дали́ йо́му три́дцять фу́нтова́ прося́ної му́ки. За рушні́ка тако́го ви́шитого — млинча́. Швейну́ машину́ оддали́ — п'ятна́дцять фу́нтова́ грéчки. Оце́ таке мій ді́д меня́в.

По дорóзі ме́рли, зако́пували в я́ми отако́.

Све́кор уме́р з го́лоду, свекру́ха вме́рла з го́лоду. І зови́ця вме́рла з го́лоду. І так хова́ли без трун. Отако́ кину́ть у я́му в які́мось рабчуні́ чи радю́сі — та й так бу́ло. Ота́к ми жи́ли, мій голубе́ць. Неха́й Госпо́дь не дово́дить...

Зап. 20 липня 1996 р. у с. Українка Малинського р-ну Житомирської обл. від Тищенко Марії Григорівни, 1907 р. н. // УГ. — С. 77—78.

102. ЦУР ЇМ, ПЕК!

Братік в двана́дцять год умёр: поніс на базар рушнік або платок, віміняєть ріж'євого борошна. А я лістя ліпового начухраю, в ступі натовчу та тії свёкли наварю, та ото те й їмо. Цур їм, пек! І батькі пухлі. Ма́ти пухла ходіла. Цур їм, пек їм! Лúчче хай не вертається, шоб його й не знать! Ну, я переносила. І кукурузку товклі, і качани з кукурузки, оте осёрдя їла.

Зап. 15 червня 1995 р. у с. Полив'яна Миргородського р-ну Полтавської обл. від Коробки Надії Федорівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 78.

103. ЛЮДИ ПАДАЛИ НА ХОДУ

Паматаю: падали на ходу́ мёртвіє. Шо ж, ёсті не було чо́го.

Була́ Тро́йца. Був такий мороз, такий хо́лод, карто́плю в кожухах, у кухва́йках не мо́жна було́ поло́ть. А ёсті не було чо́го. Ве́рес дра́ли з лісу да вари́ли кісіе́ль. Де карто́плинка яка́ ме́рзла... Траво́ю корми́лись, ща́вель... Страда́ли лю́де, му́чили́сь, на ходу́ лю́де па́дали да ме́рли. А кото́риє от оста́лись...

І я ве́рес дра́ла да ёла, да усе́ чи́стенько. І я от віжи́ла, до це до сих пор жи́ву.

Було́...

Це такий го́лод. У ро́дині вме́рло в нас две́ дёвочки ме́ншіє за мене́. А ма́тка, Бог дав, віжи́ла. І две́ сестри́чки віжи́ли. А брат то́же віжи́в, то на хро́нт забра́ли да й уби́ли, да нема́є.

Зап. 11 липня 1998 р. у с. Новий Корогод Бородянського р-ну Київської обл. від Романенко Уляни Минівни, 1916 р. н., переселенки із с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 78 — 79.

104. ПРИРЕЧЕНІ НА ГОЛОДНУ СМЕРТЬ

Забра́ли в ба́тька коро́ву, забра́ли пше́ницю, шо було́ — всьо забра́ли. Прóсто на голо́дну сме́рть... І всьо, і кри́шка...

Че́рез дві ха́ти, вже ні́кого нема́ — всі́ вімерли. Дві дёвочки було́, лежа́ли під за́борами...

Ну, ви́жили лю́ди. І шо спасло́, шо вже пішла́ о́кація цві́сті, їли о́кацію. Потóм ё́та — лобода́. Вари́ли. О́то ви́жили. А ше́ неді́лю б, дві протягло́ся, то півсела́ б не було́.

Дави́дови бу́ли, ко́ло нас жи́ли. Да, нема́ ні́кого вже. Поме́р. Оце́ він на два го́ди ста́рший за мене́, вже поме́р, оце́ два го́діка наза́д. Нема́ ні́кого з їх у́жє...

Це ж на́да було́ Ленінгра́д спаса́ть, Москв́у, щоб вони́ не вос-
ста́ли дру́гий раз про́тів, да?

Зап. 6 липня 2000 р. у с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетров-
ської обл. від Рябокони́я Дми́тра Остаповича, 1924 р. н. // УГ. — С. 79.

105. ЯК ЛЮДИ РЯТУВАЛИСЯ ВІД ГОЛОДУ

Нарв́у зілля, лободі́, берóзки, крапів́и, туді́ — со́лі, переложу́
його́, кіп'ятком його́ попáру да тоді́ — в чаву́н. Як є яка́ картоплі́на,
до і картоплі́ну туді́. А як нема́, до купля́ли, — со́єва мука́. Со́єва
мука́... Тоді́ ж до́бра була́, що я думáла, що я є́ї ві́ек б́уду купля́ти. До
як усі́пав, — а чаву́н на вуо́сем лі́троу, не який-небу́дь чавуне́ць,
здо́ровий! Та́кий борщ до́брый, що од'ї́стись не мо́на. Тепе́р тако́го
не мо́на й зварі́ть, як тоді́ був до́брый борщ. Отаке́ ми пережи́ли й
от живе́м до та́ких пор.

...Не забу́ду, не... Воно́ мені́ сиді́ть так глі́боко, запáло, що
його́ забу́ть не мо́на. Це ж... А Бо́же! Ко́ли?... Це три́дцять трéтій,
коли́ це вуо́н був... Я його́ так, як сьогóні ба́чу. Шо́ я робі́ла, те́ я
все ба́чу. Я його́ не забу́ду. Як ти́ його́ забу́деш, як воно́ то́бі́е так
тру́дно прихо́дилось!

І ще́ що нас заде́ржало. У нас коро́вка була́ така́ — пе́рвісточка.
Вона́ нам моло́ка тоді́ не дава́ла ба́гато: ну, лі́тра-полто́ри, а як дві́,
до це́ ще́ й до́бре. Да́ я те́й стака́нчик моло́ка в те́й чаву́н ву́ллю. До
це́ ще́ в ко́го яка́-небу́дь коро́вка заде́ржалась, до́ ще́ с'як-так.

Але́ ж та́кі подáтки бу́ли! М'ясо́ дай — три́дцять кілогра́м, мо-
локо́ — одда́й. Подáток накла́давсь — шку́ру зди́рали із нас.

Ну, от, ка́же, де́ я то́го м'я́са возму́. Го́лову одрі́жу чи сте́гно з
коро́ви? Попрóдали ба́гато коро́вок і не віде́ржали, про́ли ти́ї гро́ші
і самі́е поме́рли. А де́які, ось так хоть би́ ми, скла́дались гу́ртом да́ ку́-
пим теля́тко на база́рі, да іздамо́, да за дво́х, за тро́х закла́де́м м'ясо́.
А то́ ми вже́ завелі́ кро́лики да́ кро́ликами зда́вали те́ м'я́сце́ да́ так
не подóхли з го́лоду. Оце́ вам така́ жі́дка була́. Не ба́чили до́бра!

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Буда-Вороб'ї́ Мали́нського р-ну Житоми́рсь-
кої обл. від Ши́тюк Є́ви Терешкі́вни, 1912 р. н. // УГ. — С. 79 — 80.

106. ВИЖИВАЛИ ЯК ХТО МІГ

Було́ мені́ сім ро́ків. Не було́ що ї́сти. Засу́ха. Ї́сти взага́лі не
було́ що. Са́дили карто́плю, мале́нькі кі́льчики зрі́зали з карто́плі́ й
са́дили в зе́млю, бо́ ж не було́ що поса́дити. Лі́па начи́нала розви-

в'ятися, їли бруньки. Порійку сушили, на жórнах жорнува́ли, лободу́ їли, бурячй́ння з крупо́ю їли.

Було́ шість душ у сім'ї. Нас спасла́ коро́ва. До крупі́, бурячй́ння ля́ли молоко́, так і вижива́ли.

Їздили в За́падну, робі́ли верётки з коно́плі, робі́ли тонке́ полотно́ і гребі́нне, вози́ли в За́падну, мі́няли на кусо́к хлі́ба. Оце́ так ми вижива́ли.

Оце́ як по́мню, поча́ло жі́то достига́ти, побі́гла в по́ле, зірва́ла два ко́лоскі... Не дава́ли збира́ти, бо поса́или, а що́ бу́дуть збира́ти, як з'ї́дять. Вижива́ли як хто́ міг.

Зап. 26 червня 2006 р. від Григораш Марії Феодосіївни, 1937 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

107. БУХАНКОЮ ХЛІБА НАЇТЬСЯ ДЕСЯТЬ ЧОЛОВІК

Був ду́же пога́ний рік. Я віддала́ся сю́да, а тут моя́ ба́бка жи́ла, че́рез до́рогу. А вони́ даю́ть цілу́шучку хлі́ба чоло́вікові мо́єму і мені́ і ка́жуть:

— Бу́де таке́ вре́м'я, що́ буха́нкою хлі́ба наї́ться де́сять чоло́вік.

— А я ка́жу:

— Ба́бко, хто го́ден таке́ ба́чити, щоб буха́нкою хлі́ба наї́лося де́сять чоло́вік. Я би́ з'ї́ла його́ зра́зу сама́, буха́нку хлі́ба то́го.

— От, ка́жуть, бу́де таке́ вре́м'я.

А воно́ й при́йшло таке́ вре́м'я, що́ й не з'ї́дять буха́нки хлі́ба.

То́же ї́сти хті́ла. Но ми вака́ції не ї́ли, лободі́ не ї́ли, я́кось перебива́лися. Ма́ма вози́ла всі́ячину, де́ що́ було́ — в За́падну, і там обмі́нювала. Круго́м ї́здила, вимі́нювала, приво́зила якийсь пуд зерна́. То кі́лька кілогра́м зерна́ прода́сть, а то́то тро́шки ли́шить собі́. А то́ був за сі́м кіломе́трів у Ми́ньківцях ба́зар, прода́вали про́со. І ми ходи́ли, не́сли по ші́сна́дцять кілогра́м то́го про́са. А тут се́ло. Так що́ че́рез не́го і́ти, Кате́ринівка. Там драчу́вали (моло́тили) його́, бо в чоло́віка́ був драч, і пшоно́ заво́зили в Дуна́ївці. То́ там вже́ продамо́. Ма́ма ли́шить два або́ три стака́ни на ти́ждень, бо за ти́ждень бу́де база́р, мо́жна бу́де купи́ти зно́в. А я не го́дна і́ти, бо це́ пі́шки тре́ба йти́ в Дуна́ївці круго́м, се кіломе́трів п'ятна́дцять. То́ са́ме за опівночі́ там ще́ сусі́ди збира́ються, іде́м ми туди́, при́ходим у Дуна́ївці, ще́ не ві́днося, стої́мо під де́ревом. Чека́ємо, щоб розві́днілося, щоб на́ база́р... То ва́рила ма́ма похльо́бку. Отакий́ був рік.

Ока́ції їли люди. Оця́ жінка ка́зала, що як зацвіте́ ока́ція, то менé нудити́, я не мо́жу... Бо їли ока́ції, те́рли в макі́трі, і пекла́ ба́бка, бо без ма́ми лиши́лися. Пекла́ ба́бка такі блі́нчики. Але́ я не їла ока́ції, бо коро́ва була́, спаса́лися молоко́м. А так го́лод, трудо́ний рік був і всьо́. Зна́ю, що чека́ли вже, щоб жи́то зацвіло́, вже відцвіте́, а тоді́, сусі́да ка́же, що у ме́не посія́но жи́то... До бо́чки таке́ зеле́не жи́то, то вже товче́ тако́ його́, щоб зерно́ ви́летіло, а іна́кше не обмо́ло́тиш його́. І тоді́ вона́ тре в макі́трі і так пече́ тії блі́нчики. То вже вона́ тим спаса́лася. То все отако́ пред Петро́м жи́то налива́лося, вже зе́рна є, а до Петро́а го́лод страшний. Вона́ приходить до нас... Ма́ма моя́ Марі́я назива́лася.

— Марі́є, диві́ться мені́ но́ги і чоло́вікові попу́хли.

Не дай Госпо́дь, щоб не ба́чив голо́ду ніхто́. То се я пам'ята́ю со́рок сьо́мий рік. Глей (на́рости на ви́шнях, на чере́шнях) їли з ви́шень, чере́шень зеле́них...

Зап. 25 червня 2006 р. від Бень Надії Яківни, 1930 р. н., у с. Сивороги Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

108. ТРУДНО БУЛО

З моє́й роді́ни поме́рти ніхто́ не поме́р, а страда́лі сі́льним го́ладам. Саме пудско́чілі ра́зніє разкула́чки і найшлі́ нас ба́гатими́. І віскре́блі все на сві́ті, не 'ста́вили ні прі́гарщі́ зерна́. І му́сілі поло́ву ра́зну зграба́ть да каржі́ пекті́, борщ із уся́кою кра́пиви, з лободі́... Ну, й ща́вель доба́вля́лі. Є́лі отакé о. У то вре́м'я телі́чка була́ ті́єлна то́лько. То забра́ли скот і все. Дак самі́є лю́ді галада́лі, ме́рлі. Ме́ртвих прихóділось ба́чиць, ая́кже. Несу́ть чи везу́ть на кла́дьбища́ да йдеш же всле́д, бо зна́єш, не дай Бог, і ти ж туди́ попаде́ш, як не попоесі́. Дак праважа́лі... Булі́ такі́є, шо й без грóба хава́лі. А булі́ такі́є, шо вже яку́-нібу́дь... Із шальóвки соб'є́ я́щік, салóмки постéле і поклада́є... Всяк бу́ло. Сі́льно, сі́льно тру́дно, сі́льно тру́дно... Бу́ло таке́.

Зап. 9 липня 1998 р. у с. Плахтянка Мака́рівського р-ну Ки́ївської обл. від Зінченко́ Ганни Серге́ївни, 1918 р. н., переселенки́ із с. Рі́чиця Чорно́бильсько́го р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 80—81.

109. УРОЖАЮ НЕ БУЛО

Урожа́ю не бу́ло: дощі́, дощі́, дощі́ шлі́. Усе́ повгні́вало. Карто́-плі́ не бу́ло.

Я в свєкра була. По грибі побєжў да грибів набєрў. По гóрах булó багáто вєльмі грибів. Щáвлю нарвў да се борщ без нїчóго. В нас булó отакé і вїжілі. І в нас не однá душá не умérла.

А як ужé став урожáй, дак однá із нашого сєлá в Шепéлічі поїхала до тьóтки і там хлїба напéклі з молодóго жїта, що вже напахáлі, дак наéлась, дак умérла. А так нїхтó не умér. І такїм спóсoбoм жилі. Жилі, шо і бойдякі копáлі, шо тóлькі свїнїям. Да й свїні не éлі, а лóді éлі. І вéрес варілі, кисель із вéреса. Збірáлі картóплю ту гніловїчону. Да лéто шо вже булó — нїчóго. Повиживáлі в нас, як отó туюльки та однá умérла, шо наéлася...

Зап. 12 липня 1999 р. у с. Лукаші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Пікуль Мотрони Мефодіївни, 1910 р. н., переселенки із с. Зимовища Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 81.

110. ПОКІЙНА МАМКА КАЗАЛА

Покóйна мáмка казáла, шо такі дощї булі — страшнєс дїло. І все повімокало. Одногó щáвлю тóлько нарoслó. Щáвлю, кáже, стóлько булó, шо цей щáвель нещáсний ходїлі та рвáлі. А картóпля пропáла. Вся пропáла, кáже. А хлеб.... Вже нáче як поспев, котóре жїто, дак ходїлі, да колоскі щипáли, да вже кутїо варїли, да якїс сўпчик варїли. Отакé. А воно там отó год тóлько одін такий трўдний був. Воно там вже пошлó лўчше. І цей клен, і лóпух, і полóву, отакé, да лєпїошки пеклі, шoб вїжіти. А в кóжного корóвка булá. Да так... Це мáма розказувала, но я йогó не знáю, бо мені тоді булó сем лет.

Зап. 12 липня 1998 р. у с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл. від Мельниченко Варвари Нечипорівни, 1925 р. н., переселенки із с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 81.

111. НІЩО НЕ ПІДХОДИЛО

... Тїко про свою жїзнь, а про чужў я не пам'ятаю.

Як в голóдніє годá ёсті не булó. Лічно менé, бáтько муй, дїэд муй, вїгнали з хáти. Колїсь назівáлісе... Розкулáчувалі. В їх і землá не пудхóділа, в їх і дом не пудхóдїв, нїщó не пудхóділо. Тóлько тїє завідовалі, шо в кóго ёсті булó. А є ж чоловієк і так жївé. За 'дну трїдцáтку цей отáк жївé, а той отáк жївé. В мене брат і я. Дак я отáк жївў, а брат отáк. То так же і мї жїлі — дїед і бáба.

Мérлі лóде. Лічно в моéй сем'ї не мёрлі. І з нашого сєлá нїхтó не вмер з голоду. Якóсь так лóде умїéлі, шо... Картóпельку гнилў

собира́лі, щавель оцේй, шо в пúки пошóв, дýка лóбода. Отака́ жízнь була́. Нема́ чим хвалі́тьсе.

Зап. 22 липня 1998 р. у с. Здви́жівка Мака́рівського р-ну Ки́ївської обл. від Леоненко Акулини Петрівни, 1922 р. н., переселенки із с. Запілля Чорнобильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 82.

112. МИ ЙОГО САМІ БАЧИЛИ

... Самі́ ба́чили, ді́точки! Ми його́ самі́ ба́чили.

У ме́не бу́ли брат і сестра́. Вони́ пúхли. Поме́рли... А я отака́, як щі́пка була́, бо бу́ло як пі́ду в садо́к і який бур'я́н там не був, і ото́ ж і рва́ла, і їла. Як би його́ не дожида́ти?..

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опі́шня Зи́ньківського р-ну Полтавської обл. від Тараненко Марії Олексі́вни, 1920 р. н. // УГ. — С. 82.

113. ПАМ'ЯТАЮ, ЩО ГОЛОД БУВ

А шо́ ж я пам'ята́ю, шо́ го́лод був да ме́рли лю́ди. В нас вме́рло тро́є із го́ладу.

... На ло́бі бадя́кі капа́ли, да якийсь мала́чняк (таке́ зі́лле), да скреб́лі, да суши́ли, да в таки́х дра́чках дра́ли, да кулі́ш вари́ли, да їли отакé.

Отакé, синóк, голу́бчик, до́бре зна́ю.

Зап. 15 липня 1998 р. у с. Грузьке Мака́рівського р-ну Ки́ївської обл. від Ільченко Марини Дем'я́нівни, 1905 р. н., переселенки із с. Купувате Чорнобильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 82.

114. ТАК ПЕРЕБИВАЛИСЯ

Си́льна пúхли, пúхли кре́пко, ме́рли. У нас така́ була́ міе́стность бі́єдна. Ну, так: і лі́с, і ри́ба, і яга́ди, і гри́бі, і все бу́ло. Все бу́ло до́бре, як той ка́зав, але́ жи́ли бі́єдно.

Да, ба́тько пúхлий був кре́пко. Вже вмира́в, але́ ж я́кось с'як-так тро́шки ви́здоровив. А так на́ша ра́діна була́ в Купавато́м, таки́є ро́дичі бу́ли, шо дапама́гали: то хле́бца́, то які́хось круп там чи яко́гась жі́течка да́дуть. Так у́же перебива́лися. То сви́рієпу, а то лі́пу... І ви́жили. Але́ бі́їдненьке таке́ місце́ бу́ло, шо бі́їдненько жи́ли.

Зап. 15 липня 1998 р. у с. Грузьке Мака́рівського р-ну Ки́ївської обл. від Скопич Марії Іва́нівни, 1926 р. н., переселенки із с. Горо́дище Чорнобильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 83.

115. ТАК І ПРОЖИЛИ ГОЛОД

У нас карова ще бу́ла. Ба́тько рабо́тав у калхо́зі. Дак ми ще ко́е-как жи́лі. Я адна́ аста́лася. А брати́ то́же го́лодом уми́ра́лі, ба́тькіні брати́. Дя́дка помьо́р з го́лоду. А лю́ди, у като́рих не би́ло каро́ви, дак уми́ра́лі го́лодом, по два́цать че́ловек уми́ра́лі. Хле́б, гавари́ть, нёмцу атда́лі, а са́мі гало́дніе би́лі. Хле́ба не би́ло і, у кото́рих не би́ло хле́ба, уми́ра́лі лю́ді голо́дніе. Мой же ба́тько се́ял, мо́лоті́л, да всьо́, да і так прожі́лі го́лод.

Зап. 22 липня 1998 р. у с. Луб'янка Бородянського р-ну Київської обл. від Стрепетової Наталії Ігнатівни, 1914 р. н., переселенки з с. Замошня Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 83.

116. «ЯКОСЬ МИ ВЖЕ ДОТЕЛЕПАЛИ ДО ТОГО ХЛІБЦЯ»

Я лиші́лася без ма́ми в сім ро́ків. Мо́му ста́ршому бра́тови трина́дцять, а сестрі́, ка́жеться, двана́дцять бу́ло. Нас тро́є з та́том. Се ше до войни́. Ми би́діли ду́же. Та́то мав і́дно́го ко́ня, три гекта́ри по́ля. Робі́ти нема́ кому́. Яка́сь коро́ва бу́ла. Вже мене́ випиха́ют з то́ю коро́вою на по́ле. Мене́ там ді́ти б'ю́т, а я верещу́, пла́чу та й го́ню додо́му. Я но ви́гнала, а вони́ дро́чаться зо мно́ю.

Вже ми тро́шки підрос́ли. Та́то взяв яку́сь дру́гу ма́му, ше в ма́ми бу́ло ді́тий. Вона́ не диві́лася за на́ми.

В трина́дцять ро́ків я вже пішла́ на по́ле, на всі норми́, так, як старі́ жінки́. Голо́дна йду́, хлі́бця нема́ ні крише́чки.

Які́сь гавки́ дава́ли, вари́ли в колго́спі. І се на де́нь ту га́вочку дава́ли з со́ї. То я ше беру́ то́ї полови́ну га́вочки, а то ше та́тови несу́, бо, ка́жут, шо як но́ги попу́хли, то вмере́. Та́то ті́ко прийдé (бо я вже ду́маю, шо як ма́ми нема́, то ше й та́та не бу́де), та й все диви́тсьі на ті но́ги... Ну, й так ми доплéтали́ я́кось. Потóму я вже па́сла дві́ (ше сусі́ди мені́ причини́ли коро́ву і теля́) і мо́ю коро́ву. А та́кий був ланови́й на по́лю... А я в жме́ньці ма́ю сті́льки колосóчків... Шо я на по́лю возьму́? Я не зна́ю, де їх впха́ти, ті́ колосóчки, бо стои́ть за селом. То то́бі па́лки да́сть тако́ї, шо не диви́тсьі, шо ти би́дний.

Тако́го бу́ло бага́то, не ті́лько я... Хто ше тро́шки був бага́тший... А шо — та́то сам є́де́н, а ма́ма, зна́єте, як нері́дна, вона́ там диві́лася за на́ми... Ну, я́кось ми вже дотеле́пали до то́го хлі́бця. Вже ходи́ла я на робо́ту. Ми ні́коли хлі́ба не пеклі́, але все та́ке во́ колоти́ли.

Зап. 23 червня 2006 р. від Кульчицької Ніни Леонтіївни, 1931 р. н., у с. Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

117. ПОЗИЧЕНІ ГРОШІ НА КОРОВУ

Продали ми корову і тут бігали, наглядали, щоб до нас ніхто не прийшов, гроші не забрав. А вони подорожали, ці корови, і ми осталися без молока. А тоді оце ж невістка маминого брата і каже мамі:

— Знаєш, Уляшко, в нас є гроші, ми тобі добавимо — купи́ть корову, бо в тебе діти подохнуть, пропадуть.

І вони нам дали гроші. Купили корову, і ми тоді молоко отόпили.

А мама і каже:

— А де ж я возьму́ отдавати?

Ой, Боже, як вспомню (*плаче*).

А вона каже:

— Коли́ будуть гроші, тоді оддасі.

Зап. 10 липня 2001 р. у с. Вовчанськ Вовчанського р-ну Харківської обл. від Грабар Ольги Петрівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 83—84.

118. ХАЙ НЕ ВЕРТАЄТЬСЯ!

Я знаю... Голодówka. Їла і шелюху, і макуху, і крохмаль гнилий їла, і трави всякі сушили та їли. Отό такé під голодówку їли ми. Пропадали... Не пропали ж такі!

У сестрі коро́ва доїлась, мене́ піддёржувала, нашу сімню, ма́тер, ба́тька. І я ж отό жила́ дівчиною біля їх, і вона нас піддёржувала.

Отак і вижили. То брат трохи помагав. А шелюха і макуха, і карто́шка гни́ла... Так «до́бре» бу́ло під голодówку, шо й тепе́р, як згада́єш, так аж... Хай не верта́ється!

Зап. 16 червня 1995 р. у с. Полив'яна Миргородського р-ну Полтавської обл. від Бабич Параски Іванівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 84.

119. КОРОВУ ХОВАЛИ В ХАТІ

Так вижили. І молочко...

Корову заводили в хату на ніч, а на день — у хлів і запира́ли. Ми в одній хаті, а коро́ва — в дру́гій хаті. Отак сіни і две́рі оце ж

одні і другі, отак підіперли їх... Отакечки раз корова влізла в вікно, а вівести не могли, не одчинили дверей.

І ото нас корова спасала.

Зап. 25 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Деряги Ганни Василівни, 1922 р. н. // УГ. — С. 84.

120. КОРОВА РЯТУВАЛА ВІД ГОЛОДУ

Люде крѣпко, крѣпко вмирали з голодѣвки. Дуже мѣрли, на ходу падали скрізь. А дѣхто міг вижити да остався живі. У когѣ була корова, до тей і держався. А в когѣ не було корів, той бієдний помер. А корова спасала. Оце відойть корову да напилѣсь молока, да гладіщечку наллѣ, до те живе осталося. А багато, багато померло.

Із нашої сем'ї... Корова, кажѣ, була, до ми спасалися. Батько непогано жив да глядів протѣ нас. Батько да мати гляділи...

У Бучках забирали багато...

Зап. 16 липня 1996 р. у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від Омельчук Марії Василівни, 1909 р. н. // УГ. — С. 84—85.

121. КОРОВА ПЕРЕГОДУВАЛА

Ідѣ, ідѣ, впав коло забору, на вулиці просто, вмер з голоду.

В нас був конь, в батька, я з батьком ше жив. Корову продав да купляв харчѣвку. Ну, шо ун робив конѣм, до це никѣго ни касаетси. Дак ми пережили. Оце корова нас перегодувала. В нас сем'я тоже веліка була. То батько на заробітки в Янов їздив, то привезѣ пасажирів там... Наших багато з Корогѣду в Москві було, котѣри робіли. І таким чином...

А я корѣві пас. Дак менѣ тїї люди пуддѣржували. Я як женѣ, як не естѣ, якѣ в когѣ... Молока бутілку ілі там якогѣ сухаріка дасть. Я перекѣрмлювавсе і ничім ни страдав. Голодом не переживав.

А багато вмерло. Ідѣ, впав коло забору — впав, вже і гѣтовий. Берѣуть, тягнуть йогѣ на кладѣбще.

Зап. 11 липня 1998 р. у с. Вабля Бородянського р-ну Київської обл. від Нижника Григорія Євтуховича, 1922 р. н., переселенця із с. Корогѣд Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 85.

122. ОСТАННІЙ ПОРЯТУНОК – КОРОВА

Ой, у тридцять третьому я вже за́мужем була́. В мене роділась дівчинка і чуть не вмерла.

Була в нас корóвка. Та зага́дують оці́.., оці́ йроди, що колгóсп створіли. Коня́ку запрягли́, забра́ли все. А я вже осталáся на двóрищі одна́. А чоловiк:

— Я підú десь на роботу́, бо я не вiдержу. Як прийдúть шо брать, то я бiтимусь, і мене́ заберúть і вб'ють.

То я кажú:

— То йди, iди́ десь по Чигринi...

Там тóму повітку вшив, а тóму забор полагóдив. І отó так він протиня́вся. А мене́ отó вже сiпали: «Дава́й корóву!» В одiн день визива́ють у штаб. Пішла́ я. Одiн чоловiк менi ка́же:

— Йди додóму, не йди туди́, бо зачiнять у ту холóдну ха́ту тебе́.

А я ж дитiну замкну́ла в ха́ті.

— Корóва є в те́бе? — ка́же той чоловiк.

— Є, — кажú.

— Вiведи, бо сю́ ніч бра́тимуть корóви.

Я додóму та за ту корóву — та в бе́рег. Че́рез чужий двiр провела́, прив'язáла в лóзі. А морóз такий па́да на зéмлю!.. Я сiла на лóзину та й пла́чу. Ду́маю: «Покiнула дитiну малú в ха́ті і оцé сидю́. А де ж мiй Панáс? Він же ж оцé не зна́, де я з корóвою».

Було́ прийдé, шо зарóбить там, уночі́ принесе́ менi — чи бороше́нця, чи картоплiну яку́сь.

Та прив'язáла я корóву. Прийшла́ додóму — аж слiд по морóзу: приходили́ вже по корóву. А я там за лóзу́ прив'язáла. От сидю́ я в ха́ті, не свiтiю. Бою́сь вже й свiтiть. А це шось стúка. Я мовчу́. До вiкна́ підхóдю. Стúка. А я:

— Хто такий?

— Це я, — ка́же, — чоловiк прийшо́в.

Прийшо́в Панáс, прийшо́в. Я одчинiла. Він принiс трóшки картоплi і якоiсь вiсiвочки. Шось заробiв.

— А корóва, — ка́же, — де?

Кажú:

— В лóзі. Я одвела́, бо в сю́ ніч, ка́зав одiн чоловiк, бра́тимуть корóви.

— Де в лóзі?

— Там на березі.

— Ну, я пішов.

Та й пішов, та за ту корову, та в Чигирин, та й на другий день продав.

Горя було багато... В Київ їздили по хліб...

Бóже, його не можна й згадувати, його не можна і переказати, скільки всього було!

Зап. 20 червня 1995 р. у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. від Телятник Ярини Варивонівни, 1905 р. н. // УГ. — С. 85—86.

123. ВСІМ ДІЛЮ

Я тоді ходила у перший..., у другий класик. Якраз же ж голод тоді був у тридцять третьому году. Це я помню хорошó!

Жили ми утрóх, не, вчотирóх: я, ма́ма, се́стра і брат. Ага. Шо ми? Ми держали в то вре́м'я корóву, у тридцять третем году. І нас корóва спасла́. Якби́ не корóва, кане́шно, і ми б поме́рли. Но де́ло в том, шо отó продасть ма́ма молочка́, по́йде на база́р, кúпе бухано́чку хліба, розді́ле нам потро́шку, або мукі́чки нам тро́шечки кúпе. А я отó йду в шко́лу. Я ні́коли не забúду, як іду́ в шко́лу і Га́лка Колесні́ченко... А в їх теж тро́є діте́й, а ма́ти й ба́тько лежа́ть пúхлі, ота́ківо пúхлі. А моя ма́ма до́ма напече́ коржі́в, отó мукі́чки розживе́ться, напече́ коржі́в.

— На́дю, оце́ тобі в шко́лу ко́ржик, а оце́, — ка́же, — занесе́ш Га́лкі, туди́ дасі́. Поді́лиш їм потро́ху, тільки дава́й потро́ху, щоб вони́ не поме́рли.

Я отó даю́ потро́шечку-потро́шечку, всі́м ділю́. А вони́:

— Да́й, да́й, ми ж вели́кі, да́й бі́льше. Ба́тько-ма́ти...

Це я ні́коли не забúду. А я отó не даю́, слúхаю ж ма́му, дúмаю ж, бо вони́ помру́ть, їм же ні́льзя дава́ти бага́то, як вони́ пúхлі лежа́ть у́же.

А при́йдемо в шко́лу... Го́споди, ні́коли не забúду, в мене́ кни́жкі в олі́ю. Отó ко́ржик спече́ ма́ма, а я ж його́ замота́ю у бома́гу та то поло́жу, то вчи́телька доста́не:

— О, Ри́бченко Наде́жда, подиві́ться, які зо́шити в олі́ї!

А я, зна́єте, кажú:

— О́льга Григо́ровна, хоть зо́шити в олі́ї, за́то я не голо́дна. І Га́лю, — ка́жу, — на́кормі́ла.

Тільки вибі́гаєм на пере́рву, а Га́лка:

— Надька, дай, дай, дай! В тебе є там, дай!

То я отó всігдá кусóчок остáвлю.

Зап. 9 липня 2001 р. у с. Бабаї Харківського р-ну Харківської обл. від Степаненко Надії Іванівни, 1925 р. н. // УГ. — С. 87.

124. ДІЛИМОСЬ ПОПОЛАМ

А по-сосе́дські то́же ж. Кла́ва моя́, сейча́с вона́ є ятрово́ка моя́, чолові́кі на́ші — бра́тья. То́же зайду́, бува́ло: нема́ ніде́ нічо́. То вона́:

— Надь, ти дасі́ шо-нібу́дь?

Кажу́:

— Дам!

То тьо́тя Марфу́ша, ма́ма її́, ка́же:

— Ла́дно, піді́й, Клава́, попросі́ в тьо́ті Фро́сі, хай тьо́тя Фро́ся нам да́сть то́же. Ми розді́лемо хоть по ка́пелечке́ всім.

І отó шо ма́ма да́сть, чи карто́шину, чи бу́рячо́к, чи де шо...

І отó ді́лимось попола́м, ді́лимось.

Зап. 9 липня 2001 р. у с. Бабаї Харківського р-ну Харківської обл. від Степаненко Надії Іванівни, 1925 р. н. // УГ. — С. 87—88.

125. МИЛОСЕРДНИЙ БРАТ

Місько, во вуйка́ Петро́, то він був в нас, бо там був го́лод. Він ході́в два ра́зи на ти́ждень до шко́ли до Стрі́лич. Він сі́ до́ма наї́в, то ше́ му вкра́яли хлі́ба два кускі́, помасти́ли... То небо́жка бабу́сі ка́же:

— Ка́сю, ти зна́єш, шо Місько́ як йде́ до шко́ли, то бі́жіт додо́му і да́є. Бо дві́ сестрі́ було́ вдо́ма — Ка́сі і Га́ні. Да́є сестра́ по кавальчи́ку хлі́ба. Той хлі́б да́є. Бо ка́же:

— Я ся наї́в і я при́йду́, я ши́ ся наї́м. Вони́ їсти́ хочут.

Зап. 11 квітня 2004 р. від Кривої Софії у с. Кореличі Перемишлянського р-ну Львівської обл. Публікується вперше.

126. КУСОЧОК МАЛАЯ

Дід старе́нький бу́в.

Як нема́ шо їсти... І спухли́ но́ги...

Пішо́в. Яка́сь там ба́ба да́ла мала́я кусóчок. Він то́го мала́я при́ніс, а як нас ці́ла капе́ла, то шо́ тим кусóчком ді́лити? Ми ка́жем:

— Ді́ду, ї́жте вже́ самі́.

Ну, нам даш такú кришку, шо й я не наїмся, і ти не. Він плакав, ми плакали.

— Їжте по кусочку.

То такé було життjá. А я то всьо помню.

Зап. 25 червня 2006 р. від Гулей Марії Петрівни, 1924 р. н., у с. Сивороги Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

127. ПРО ЛИПУ, ВЕРЕС ТА ІНШЕ

Спита́йте ондо́ (показує на чоловіка). Пошо́в у ліс. Чорха́є липу, чорха́є. Ше ж вуо́н був молоді́й у три́дцять трéтьом. А лесні́к із-за́ду — цап!

— А шо це ти такé роби́ш? Я, — ка́же, — ду́мав, хто це шко́ду такú роби́ть. Молоді́ поса́дки... Чорха́є липу. А шо це ти з ё́ї ро́биш?

— Печу́, — ка́же, — пампу́шкі.

До вуо́н тоді́ як загне́ в те нача́льство...

Хазя́йні́ були. Довелі́, шо з ліпи ...

Я то́же на ба́тьковом дво́рищі обчо́рхувала липу. У ліе́сі нарву́ щавлю́, а на ба́тькове дво́рище зайдú да ліпи начорха́ю то́рбу. Да в одно́м карма́ні ліпа, в друго́м — щавель. І так га́рно на́лись. Прийдú дудо́му, як пучо́к. Ота́к ми жили́.

А пойдú ондо́ в ба́гна, такú копи́цю ве́ресу нажну́, шо так як сі́на тепе́р кладу́ть, да радю́шку, да приволочу́. Да прийдú, да є́ яка карто́плінка, да лушупа́йки, да ту поло́ву ве́ресеву... Да така́ до́бра, шо тепер пра́ніков таки́х нема́є. Ота́к ми пережива́ли тей три́дцять трети́й год.

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Буда-Вороб'ї Малинського р-ну Житомирської обл. від Шитюк Єви Терешківни, 1912 р. н. // УГ. — С. 88.

128. З ДУМКОЮ ПРО ХЛІБ

Я ду́мала, шо не наї́лася це́го хлі́ба, но на́віть не побáчу. Так ду́мала.

Ака́ція цві́ла — їли-сьмо, я́блчка цівó маню́пінькі, які вже були́ на яблуня́х... Тоді́ ма́ма мене́ вже бра́ли на радго́сп. Оні́ сапа́ли два́ радкі, а я радо́к. То їм дава́ли па́чку мукі, а мені́ — півпа́чки. Ти й кидáли там на то бура́чіння, ти й ніде́ його́ не ви́дко. Вони́ тоді́ шо доду́мали. Такú мани́онну пала́ничку, така́ тонéнька, як цей папі́р.

Було нас три дівчинки і єден брат. То дівчинка вмерла в голод, а брат тоже вмер, забрали і не вернувся. Ти й так вони вже пекли, ти й все нас поділять тим, що вже їсиш тамки. Ти й потому вже вони ходили, я вже лишалася вдома, а вони ходили вже самі на той радгосп, ти й приносили то супу, вже що там дадуть. А не — то кришечку хліба принесуть вже нам додому. Ти й такий був голод.

Зап. 27 червня 2006 р. від Буняк Параски Павлівни, 1923 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

129. ЇЛИ ВСЕ, БО ЖИТИ ХОТИЛИ

Шо ми їли?.. Ваврики їли, бурячіння їли, лістя з вишень їли, що попало їли, бо жити хотіли. Картюфлі збирали мерзлі навесні, шукали по городах. Такий блінчик був лучче, як зараз, з тих картоплів. Потом уже трошки молотили жито. Вже лучче було.

Дуже багато вмирало. Стецюк Гнат з голоду помер. Під горами лежав надворі. Ше до весни дожили, а навесні... Особенно, як поїли жита... Й позаслабали люди.

В селі діти вмирали з голоду, ще гірше, як старі. Бо старе, ще лістя наїстсья, то того наїстсья, та й якось...

В мене ніхто не помер. Вжили всі. В нас було половина корови і вона навесні... Пішли ми пасти, і вона лопла. Сім'я Павла, сусідів, вся лежала під горіхом (і дівки, і жінка, й чоловік). І ми тим м'ясом їх підняли. Начали давати, бо ж все одно пропаде, в вереті їм носили і самі їли. І так врятували ту сім'ю. Він получив потому жита й каже до батька:

— Візьми жита, ти нас спас.

Він каже:

— Бог з тобою, їжте, я що мав м'ясо викинути? Та й не взяв він жито.

Дуже тяжке було время. В нас тут радгосп був, кілометрів зо шість. Я з цією Параскою (сусідкою, що встала) ходили висадки садили з моркви і бураків навесні. І ми ходили з нею туди, щоб дали нам гнилих бураків. Я йду трошки вперед, вона кричить:

— Почекай, бо я не можу з тобою йти.

Я ще дужче йду. І це ми носили ті бураки.

Зап. 26 червня 2006 р. від Чернеги Івана Григоровича, 1923 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

130. ЯК ТРАВУ ЇЛИ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ

Мій внук пита́в мене́ про три́дцять трети́й, так як ви. Ви ж пита́єте про три́дцять трети́й? Ота́к і їм сьо́гонні інтере́сно зна́ть. У́же він вучи́ться в інститу́ті.

А я кажу́, як траву́ їли.

Траву́ ми їли так: молодёнької, да тако́ї — жі́течка або́ шо... Нажа́ли, нажа́ли да на де́ко, така́ залі́зьяка да в п'є́ц. Воно́ ви́сохло, помня́в, помня́в, на си́течко про́сіяв, замесі́в — і пра́нік. О.

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Йосипенко Ганни Кузьмівни, 1910 р. н. // УГ. — С. 88 — 89.

131. ПАСЕМОСЯ, ЯК КОРОВА

Да. Ну, що ж вийшло в нас, прода́ли ми всьо́. Всьо́ ми поода́вали там за жме́ню, зада́ром. Ну, і пішло́, і пішло́...

Під ве́сну ми поча́ли пұхнути. Воді́ тільки нап'є́шся, їсти нема́ чого́. Ну, дожи́ли ми вже́ до то́го, що поча́в бур'я́н рості́. Якщо́ зімо́ю ході́ли, бу́ли скирди́ в полі́ позапрошлого́дні вся́кі — там зерні́чко ко́й-де бу́ло. Ну, воно́ вже́ процвило́, зеле́не бу́ло. Ну, ми ото́ наві́ємо, там назби́раємо́, принесе́м, зва́римо, ста́нем їсти... Шо їмо́ — воно́ наза́д. Уся́ отра́ва...

Ну, дожи́ли до весні́. Трава́ пішла́. Там така́ тра́ва є́сть, гірча́к назива́ється, шо його́ як зі́рвеш, а з його́ біжі́ть молочко́. Ми вже́ ходи́ть не мо́гли. Ото́ ви́ліземо, ра́чки ви́ліземо, і пасемо́ся, як коро́ва, пока́ наї́мося. Вже́ тоді́ кача́ємось. Ну, ото́ така́ жи́знь бу́ла.

Зап. 8 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Акона Василя Даниловича, 1922 р. н., уродженця із с. Авдотівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл. // УГ. — С. 89.

132. З ОДНІЄЮ ЛОБОДОЮ ЖИВ

Як мені́ бу́ло чоти́рна́дцять год, я з ма́терею ході́ла на радкі́. Ма́ти два радкі́ жене́, а я радо́к жену́. Я ма́тері поверну́сь, допо́можу́. А дру́гий раз ма́ти мені́ той радо́к по́може поло́вті. А ввече́рі прихо́димо з робо́ти, захо́димо в комо́ру: ма́тері даю́ть два стакани́ бо́рошна тако́го, ви́сівки даю́ть це, а мені́ — стака́н. О! Шо́ ж я за́по́можу́?

Шо́ бу́ло в ма́тері в скрі́ні — все ви́носили, впра́х попрóдали, бо́ бу́ло во́сем душ в сем'ї́, тре́ба бу́ло жи́ть. А ми всі́ бу́ли дри́бні, нас п'я́теро. Ну, два хло́пці більше́ньких бу́ло, а ми вже́, нас три

сестрі, дак не совсім малі були ще. Трудно було жить. Казав один: з однією лободою жив да й усé.

Ну, а все ж казали, що оцé ж Стáлін... Це Стáлін такé наробив. А хто був, кáжуть, у цьóму ділі, Стáлін не виновáтий. Свої правітелі виновáті. Да в ко́го який ворочóк, прийшли, забрали, собі поділилися — нам не́ма́. Оцé і все.

Зап. 26 травня 2002 р. на ст. Крути Борзнянського р-ну Чернігівської обл. від Федоренко Марії Охримівни, 1919 р. н., уродженки із с. Припутні Ічнянського р-ну Чернігівської обл. // УГ. — С. 89—90.

133. ПО ЛОБОДУ НА ГНОЯРКИ

Страшенно був такий голод, що ми ходили на гноярки, збирали-смо лободу́. То нам дуже багáцько вихóдило. Ставали дóсвіта і щоб захватіти, щоб нащипáти тої лободі, бо всьо́й на́рód йшо́в. І я ходила то́же ти й збирáла. То назбирáєш тої лободі багáто, а нас було одина́дцять ду́ш. Горне́ць то здо́ровий такий варіли. На той горне́ць сипе́ться стакáн крúп. То як мóжна жити? Шо мóжна їсти? То всьо́й світ голоду́вав тоді. Ну, й так ми переживáли. Потóму вже пішли в колгóсп. Бо се ще пáна я пóмню, як пан був. То в колгóспі варіли нам всі́яке. І так ми дáльше проживáли. Потóму вже почáли нам да́вати сто гра́м на трудо́ень, ко́лі крúпи, ци там шо би б́уло. Ми переживáли дáльше.

Зап. 24 червня 2006 р. від Гриневич Яніни Григорівни, 1922 р. н., у с. Погоріла (тепер Привітне) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Пу́блікується вперше.

134. У ПОШУКАХ ЗЕЛА

Зна́єте, я з двáдцять пéрвого го́ду. Да зна́єте, що я голо́дна була́. А потóм, і говóрять лю́ди, що такé голодо́вка. Я без ма́ткі оста́лась. Було́ мне́ во́сем год. А без ма́ткі, то я зна́ю, що і ко́ні па́сла вже. Ба́тько больні́, дак поса́дят мене́ на коня́, да отпра́вить із хлопцáми, з мужчі́нами ко́ні па́сті. А конь та́кий був, що бивсь. Оні́ сидя́ть, у ка́рти гуля́ють, а я ко́ні пасу́, бігаю́, щоб мене́ пойма́лі і поса́ділі на коня́, щоб я привела́. Такé було́ уся́ке, тяжké́ було́.

З на́шого села́ так пуй́де на по́ле да й не ве́рнетьсе: там ся́де пуд жи́том (оцé, в такé вре́м'я жи́то), ся́де, вже не ве́рнетьсе. На́йдуть його́ вже чо́рним од голо́ду. Було́ такé, що пуй́де де́сь і вмерé, бо го-

лódне хóдіт, шукáє якú травíну, зелíну, о, щавліó шукáє де, і отáк і помірáє тóже. Булó такé.

Зап. 22 липня 1998 р. у с. Здвижівка Бородянського р-ну Київської обл. від Дудуки Ганни Олександрівни, 1921 р. н., переселенки із с. Новосілки Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 90.

135. ВИШНЕВІ ЛИСТКИ

Мама ж у колхóзі робíла, нас забира́ли в патронáт. Трьóх нас забра́ли в детдóм (бу́ли тоді при колхóзах). А ма́ма й ка́же:

— Ой, наве́рно, я вас не б́уду отдава́ти.

Тоді я́сла бу́ли. Взя́ла нас отдала́ в я́сла. А ми ждемо́-ждемо́ їсти. А ко́ли ж там зготóвлять? А тоді з ви́шень нарвемо́ листкі́ і отáк скру́чуємо́ їх д́уже т́уго і їмо́. А вони́ такі масткі́ і отó пона-їда́ємось...

Зап. 10 липня 2001 р. у с. Вовчанськ Вовчанського р-ну Харківської обл. від Грабар Ольги Петрівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 90.

136. ГОРІШКИ

Ми не д́уже пережива́ли, коро́ва бу́ла. Ба́тько був такий, ну, як сказа́ть, розвинений. Ми же такé їли: лі́стя ліпове, такé міша́ли там трóшки з бороше́нцем. З'їли маку́ху, ту, що соба́ка спав. І в колгóспі нам дава́ли в голодо́вку такé. Отó пообіда́єм, даду́ть нам галушо́к попола́м з вівсяно́ю шелюхо́ю, або такé понавáрють, що в ро́ті застрява́ло... В ко́го бу́ла коро́вка, то той молоко́ п'є, а в ко́го не бу́ло нічо́го, та вже по́ли тих галушо́к, та так ішли́ робіть. Отó так. І в колгóспі дава́ли маку́ху. Орі́шок, зна́єте, тра́ва така́, цвіте́ так балябо́нчиками, черво́на. Конюши́нка. А ми його́ звемо́ орі́шок. Отó лі́ди тим орі́шком спаса́лись, щухра́ли його́, суши́ли, товкли́ і пекли́ ола́ді. Хто достáв бороше́нця, то з бороше́нцем, а хто не достáв, то ліпове лі́стя. Отó такé їли. А в колгóспі дава́ли тоді́ баланду́ такú, ко́ли галушкі́, ко́ли шо здобу́ли, а дава́ли побóвтьку такú.

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Цигрик Ганни Микитівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 91.

137. КОЛАЧИКИ І ГАЛАЦУЦИ

Я дуже їсти хтіла...

Я з тридцять дев'ятого року. А скільки мені в сорок сьомий рік було? Ну, десь вісім років. Запам'ятала, що дуже їсти хтіла. Колáчки такво на подвіру були, то ми збирали. Галацúцу їли. Колáчки — такий бурáн, а там такі колáчики виростають. І ми всьо врém'я ними пáслися. А галацúца попри долину ростé. Рváли і оббирали всерíдині, і їли.

Зап. 2006 р. від Щербатої Ганни Никифоровни, 1939 р. н., у с. Перепільченці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

138. ПО ЧЕЧЕВИЦЮ І ПШЕНИЦЮ

Приходили ось сюди, на станцію, пішкóм восемна́дцать кілометрів із Припутней. Тут не було чим їздить, тоді ще автобузи не ходили. Менé довго ж не пуска́ли.

Поїхав брат із хлопцями, з ба́бами у За́падну. Приві́з оце клуно́к чечеви́ці да клума́к пшени́ці. А до́ма ж уже і товклі́, щоб ляпшо́шку спекти́. І жо́рна ж тоді́ були́ побі́лися да порозкíдали́ся. Не да́вали жо́рен тих, а мли́ни не мо́лоли, ті, що ві́трякі́. Дак приві́з. Ці́ле зерно́ не ї́стимеш? Дак я ж кажу́, що і в сту́пі так і то́вли да бо́рошно робі́ли, да ляпшо́ккі...

По́ли, по́ли. Знов не́ма нічо́го. Дава́й яку́ тря́пку, яку́ копі́йку собра́ли, пої́хали ж туди́. Ну, знов же ж з ба́бами і мужи́кі ї́хали, і брат ї́хав, і я ї́хала. Пої́хали. Да знов шо́ приві́зели... І так і дожи́ли до но́вого го́да, пока́ вро́діло.

Зап. 26 травня 2002 р. на ст. Крути Борзнянського р-ну Чернігівської обл. від Федоренко Марії Охримівни, 1919 р. н., уродженки із с. Припутні Ічнянського р-ну Чернігівської обл. // УГ. — С. 91.

139. КУКУРУДЗЯНІ КАЧАНИ, ГНИЛА КАРТОПЛЯ ТА ГРИБИ

У сорок сьомому зрива́ли траву́ всяку: лободу́, бурачíння ва́рили. Ше́ хто мав худóбу, то ше́ жив, бо мо́локо́ було́. І мо́лоли о́ці кача́ні з кукуру́зи. Хто кукуру́зу собі́ заберé (котри́й богáтший нам не да́вав), а ми ті́ кача́ні суши́ли, товклі́ і несли́ до мли́на на такі́ ка́міння і там мо́лоли. Хто́сь вже да́сть мо́лока́ нам. Сі́пем, а воно́ всьо сплине́ так. Ти й не́ма шо́ їсти. Ше́ лиши́лася карто́шка на по́лю гни́ла така́. І мені́ ка́жеться, шо́ ше́ й на́віть за́раз ті́ бі́ліні до́брі з то́ї карто́шки. Лупи́нка так оберéться, а то́то всьо́ так там до́бавля́ли. І так нас ма́ма годувáла. Дуже́ було́ тру́дно.

Потому вже, як губи (грибі) були, то дуже багато людей пухли. Дуже багато недоварували їх і «дуріли», як кажуть по-нашому. В нас такого, слава Богу, не було в сім'ї.

Зап. 23 червня 2006 р. від Гавшук Олени Миколаївни, 1937 р. н., у с. Сільці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

140. А Я Ж МАЛА БУЛА

Я добре пам'ятаю. Тоді ходіла, якось давали чечевіцю чи щось таке. А я ж мала була да мене не беруть. До я стану тако на пеньок, щоб уже була трішки вішша. Да давали таку їжу нам. Люде вакацію рвали, сушили верес да товкли в ступах. Їли таке. Пампұшки пеклі.

Батько вмер, і брат умер осьо мого зятя. Такі пухлі. Один пошов син да й не прийшов. Пошов на Западну чи кудись да й не прийшов. Може ж, помёр?

Не так, як тепер хороніли. Баби копали ями да завезуть, да закопають. Хто ті обіди робив?

Страдали люде. Страдали таким голодом, шо Бог знає.

Зап. 18 липня 1996 р. у с. Вирва Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Стельмах Ганни Іванівни, 1923 р. н. // УГ. — С. 92.

141. СОЛОДКИЙ КОРІНЬ

Ну, шо там?.. У нас річка. Оце в тридцять третю году я маленька була, десят год, а мама покойна мене взяла да через ту річку... Мі пошлі коріння рвать. Такий корінь рос, такий солодкий. І я вже там зовсім заболела, лежала... Вона вже боялася, як мене додому дотяне. То це тридцять третій год був.

Як той корінь звався? От не знаю. Вун такий у землі жовтенький. По пескам он рос. Його сушили да тоді, значіт, половину і теї корінь все товкли в ступі. Маторжанікі такі пеклі, такі коржікі, шо вонó й розсипалося. Куді ж вонó — половина!

Та це, знаєте, люди пухшіє, ходім такіє страшніє. Мо', хто й помёр, ну, я не тямлю. Я те тямлю, що ёсті хотіла, з мамою ходіла того кореня шукать за Ушұ.

Зап. 14 липня 1998 р. у с. Нове Залісся Бородянського р-ну Київської обл. від Саханди Марії Карпівни, 1923 р. н., переселенки із с. Залісся Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 92.

142. ГЛЕЙ

І в сорок сьомім ше бўла біда́, не бўло шо їсти. Но то вже чу́ть іна́кше. Чека́ли я́блчка. В сорок сьомому ро́ці тако́ навесні́ (я вже відда́на бў́ла). Туда́ поза село́ дорóга бў́ла і там в лю́дйй ви́шні є, бо в нас не бў́ло вдóма више́нь. Зрива́єм той гле́й, поїмо́. А там вже де чере́шні, то вже ска́чем до тих гіля́к. Чіпля́ють лю́ди гно́їну, всія́чину до тих чере́шень, щоб не лізли діти. Ну, а як не полізут, як вони́ так їсти хтя́т? То ми вже то́го гле́ю позбира́єм. Я відда́на вже, ті́ї — дівча́та ше. Ма́ма ка́же:

— Ти чо́го з ні́ми бі́гасш?

Я ка́жу:

— Їсти хо́чу, ти й бі́гаю. А шо бў́ду робі́ти?

Ти й гле́ю то́го назбира́ла, чере́шень зеле́них пої́ли. Дав Бог, шо прохóдило так і нічо́го не бў́ло.

Зап. 25 червня 2006 р. від Бень Надії Яківни, 1930 р. н., у с. Сивороги Дунаєвського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

143. ФАСОЛЯ

Ко́лі це огра́блення пройшло́ і заме́ли мітьо́лкою черда́к наш, ма́ма ка́же:

— Ану́, Мико́ло, подиви́ся на черда́к, мо́же, вони́ ше шо лиши́ли.

Ба́тько одчини́в ту двéрку, ка́же:

— Нема́ нічо́.

Ма́ма впéрта була́ та й ка́же:

— Ану́, полі́зь, прові́рь.

Ба́тько полі́з прові́рив та й ка́же:

— Нема́ нічо́го, лишé у тих трі́щинах є фасо́лька, раба́ фасо́ля.

Ба́тько взяв ще́почку, таку́ трі́сочку, та й став вико́лопувати на потол́ках, де є гли́на. Гли́на со́хла, й трі́щини бу́ли. Ба́тько патичко́м раз, раз, раз — назбира́в, якра́з стакáн фасо́лі. Ма́ма тішиться. Як зварі́ти, вона́ набуха́є. І ці́ла мі́ска вже получи́лася. Ми такі ра́ді, тішимся. Ма́ма ско́ро на сті́л ту фасо́лю — мі́ска получи́лась то́ї фасо́лі. Їмо́ ту фасо́лю і якра́з вже з'ї́ли. Тут са́ме з'ї́ли, покла́ли ло́жки... Ба́чу, дівчинка в ві́кно́ (а в нас ві́кна низько́). Дівчинка голода́юща, з Вінницької о́бласті, Ума́нський райо́н (ми потóму визна́ли), в ві́кно́ дивиться. Така́ розпа́тлана дівчинка, ро́ків двана́дцять-трина́дцять, така́ чорня́ва вона́ та й ка́же:

— Дайте їсти.
Ма́ма ка́же:
— Нема́.
А вона́ ка́же:
— А во!
А ма́ма:
— Та ми вже з'їли.
Бо ж такі порож́на ми́ска бу́ла.
І та дівчинка пішла́ на доро́гу...

Зап. 4 лютого 2003 р. у с. Великий Олександрів Віньковецького р-ну Хмельницької обл. від Горбатюка Миколи Миколайовича, 1926 р. н. // УГ. — С. 92—93.

144. ГОРОХ ЗАМІСТЬ ПАСКИ

Раз посіяв колгосп горо́х (а ми ж бі́дні бу́ли, нас тро́є бу́ло). Пішло́ нас тро́є аж за ліс так да́леко на по́ле зібрати́ цьо́го горо́ху. Назбира́ли тро́шки. Де́сь ланови́й яви́вся. Та він за на́ми гна́вся до лісу́, пока́ ми в ліс ускóчили. Ми ду́мали, що поло́паєм від стра́ху. Прине́сли горо́ху на са́мий де́нь Па́ски (пе́рвий де́нь Па́ски). Це́й горо́х ма́ма взяла́ у го́рщик. Ка́же:

— Зва́римо, а тоді́ піде́м до це́ркви.
Поста́вила варіти́ цей горо́х, а сиди́ть сусі́дка і ка́же до не́ї:
— Со́лі нема́.
— Я піду́ прине́су́.

Прине́сла ця́ сусі́дка со́лі (*паче*). І ми сі́ли ко́ло це́ї ми́ски шість душ, ви́хлюба́ли цю́ ю́шку і пішли́ до це́ркви. Побу́ли в це́ркві, при́йшли́, знов́ цьо́го ше́ похлюба́ли, бо ма́ма ше́ оста́вила. Ота́к ми жи́ли в дити́нстві і пережива́ли це́й го́лод.

Зап. 12 січня 2001 р. у м. Вінниці від Кардаш Ганни, 1923 р. н., уро́женки с. Вінниківці Літинського р-ну Вінницької обл. // УГ. — С. 93—94.

145. МАТОРЖАНИКИ

В на́шому роду́ всі ви́жили, ну, бу́ли вже поналива́лись.

Зять сі́е та там яко́сь вкра́де тро́шки пше́нічки та зва́рять. Ніде́ нічо́го, ті́ки зва́рене і розбу́няві́ле. І си́дає сі́мня ї́сти, бо там моя́ сестра́ жи́ла в оти́й ха́ті, і в не́ї діте́й бу́ло ба́гато.

О Бо́же, вже зять ка́же:

— Е, це шось такі робіти трéба, инáче вже моя сімня пона-ливáлася, вже дря́гли такі поробілися.

Ой, та шо там балáкати. Из берестка́ лістя товклі в ступці. Хо-дійли на спиртзавóд, там кукургу́за (в отакé врéмня кукургу́зу на спирт, а лю́дям нема́). Іде одхóд. Ото́ ж і жма́ки — ті у я́му, додо́лу. І му́хи там, і все. Ма́ма підут, на корóмислі (це не блізько туді, аж за Во́дяну)... Ото́ під'ї́дут там, тоді нічим бу́ло їхати. Привезу́т та з берестка́ лістячка, та ото́ ж тії бра́ги густо́ї підсу́шать, та маторжа́-нички такі напечу́ть вже не на сковороді, а про́сто на плиті, всьо рамно́.

Маторжа́ники — такé-сякé, аби́ шось кучки держа́лося. А по-то́м уже́ пшени́чка як началá... Пішли́ ми колосóчки зріза́ти но́ччу. Ото́ так виживáли. Хоч цьогó й ніззя́, мо́же, й каза́ти, шо кра́ли.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Зуєнко Мотрони Євдокимівни, 1913 р. н. // УГ. — С. 94.

146. МАТОРЖЕНИКИ

Ну, оцé ж су́ше ма́ти ліпу, а тоді в ступу, товчéм. Така́ мука́ зелéна. А тоді от домішували там ше шо-небу́дь з молока́, бо коро́ва бу́ла, сир, сирóватку такú і кісне. А тоді ма́ти зліплювала́ їх та на сковороду́. Вонó так обпіка́лось і ото́ ми їли.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 94—95.

147. МЛИНЦІ

Пеклі́ блини́ із ліпового лістя, із щáвілю там луговóго. По-то́м карто́плю гни́лу́ як понахо́дили та ше й жалі́ли. То крохмалі́ю нароби́ли, ше й жалі́ли. То потро́шку...

В ме́не був брат больні́й. Так я йому́, то́му больно́му, з само́го крохмалі́ю, а собі з лістя напечу́.

Зап. 15 червня 1995 р. у с. Комишня Миргородського р-ну Полтавської обл. від Рудич Марії Іванівни, 1917 р. н. // УГ. — С. 95.

148. ТАКІ «ЖАДНІ» БУЛИ

Колоскі́ мі збіра́ли, ве́рес шморга́ли, бабо́нки пеклі́ (ну, як блінчики), вереб'ї́ лові́ли да па́рили, да їли. Такі́е жа́дніе бу́ли. Карто́плю по по́лю збіра́ли. Ході́ли да ще й прого́нили. Це́ як коло-сóчок оста́нетсе колго́спний, чи совхо́зний там, до мі збіра́ли його́

да їли. Отакé булó. З родíни бáби помéрли, дід і бáба, ужé мáмíніє батькí.

Зап. 10 липня 1998 р. у с. Нові Варовичі Васильківського р-ну Київської обл. від Скорищенко Надії Максимівни, 1926 р. н., переселенки із с. Варовичі Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 95.

149. САЛТАНИ

Бóдяно дўже булó. Да. Їсти не булó. Голодóвка булá. Їли салтанí отí, якí в водí росли. А то — ростíна. Такé в не́ї на краю́, náче шíшка, а там, náче мукá. Да ті салтанí сушíли, да молóли (воно́ бур'я́н).

Зап. 25 травня 2002 р. у с. Кобища Бобровицького р-ну Чернігівської обл. від Приступки Ольги Євхимівни, 1927 р. н., уроженки с. Осокорівка Бобровицького р-ну Чернігівської обл. // УГ. — С. 95.

150. БОРОЗЕНКА ЖИТТЯ

Сíють в колхóзі пшени́цю сівáлкою. А там же ж борозéнка. Сошні́к іде́ і отó зéрнишко па́дає в ту борозéнку. Ми розривáєм ту борозéнку і собира́єм зéрнишка. Ё́слі хтось ска́же нача́льству та на́йдуть ту жме́ню, то обезáтельно заберу́ть і поса́дять тебе́. І — «вéчна любóв»!

Зап. 4 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Крикуна Василя Степановича, 1928 р. н. // УГ. — С. 96.

151. З ТОРБИНКОЮ НА ШИЇ

Наскíльки я булá ше малá, шо по́мню, шо така́ торбíнка малéнька булá на шíї в ме́не. І я у по́ле (сте́жка є до лісу), то я іду́, іду́, іду́ і нахо́дю, де стíк сівáлки і тим ко́лесом, іду́, щоб нідé не зігну́ти соломíнки, щоб не бу́ло сліда́. І тоді́ такó хíльци там вже я по колосóчкови, по колосóчкови — і в ту торбíнку. І вже такé воно́ булó зерно́, мнягké ще, мнягké, но вже їсти мо́жна. А я всьо́ у ро́та, а прино́сю додо́му, і ми з ма́мою такó у рука́х натéрли (воно́ не вибивíється, щоб його́ змолотíти), натéрли. І ма́ма, не зна́ю, шо́сь прода́ли, ма́ли яко́гось матерíялу, тримáли для всьо́го, прода́ли на базáрі в Сніткови́ і купíли муки́ такó. То я до́ки жити́ бóду, я таких́ до́брих не їла пирі́жків. Ці во, шо з кро́пом, ну шо печéться, але вони́ такі у печі́ пáлені. То ми то зерно́ у макíтрі мако́гоном розте́рли і тро́шки то́го ще да́ти борошна́. І ма́ма, де́сь я зна́ю, де вони́ взíли, шо вже всере́дiну тудí на́чинку зробíли. А бра́т при́їхав з а́рмії. З двáдцять четве́ртого ро́ку. А ма́ма спекíли ти й ка́жут:

— Най, Маріко, не давай сму, як він прийде на обід, не давай сму два — один. Кажі, що більше нема.

Ну, дуже добрі були. Ніколи в світі я таких...

Зап. 26 червня 2006 р. від Фаміляк Марії Романівни, 1931 р. н., у с. Курашівці Мурованокуріловецького р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

152. ЗЕЛЕНЕ ЖИТО

Отá жінка (*показує*) каже, що як зацвітє акація — менє нудить, я не мóжу, бо їли акацію. Тєрли в макітрі і пеклá бáбка такі блінчики. Ну, я не їла і лободї, і акації, бо корóва булá, ти й молокóм спасáлися. Отáк гóлод. Трудний рік був і всьо.

Знаю, що чекáли вже, щоб жíто зацвіло, вже відцвітє, а тоді сусіда каже:

— В мене посіяне жíто, а нóги вже мені пұхнуть. В нас не пұхли нóги, в неї — попұхли.

Бóчка є. То до бóчки такє зелєне жíто, ти й вже товчє такó йогó, щоб зєрно вїлетіло, бо їна́кше не обмолóтиш йогó. І вона́ тоді тре в макітрі, і так печє тїї блінчики. Отакó пєред Пє́тром, що жíто вже наливáєся, що вже зєрно є. А до Пє́тра — гóлод страшенний. Вона́ прихóдит до нас, каже:

— Дивїтьсá (мáма моя́ Марія́ називáлася), Маріє, мені нóги вже попұхли і чоловікові попұхли нóги.

Не дай Госпóдь гóлоду, щоб не бáчив ніхтó (*плаче*).

Зап. 25 червня 2006 р. від Бєнь Надїї Яківни, 1930 р. н., у с. Сивороги Дунаєвського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

153. ТЕРТІ КОЛОСКИ

Крішки хлїба не б́уло. Признáтися, мені тїтка Парáска прино́сила кусóчок хлїба, де́сь вона́ там ше вїховала. А бáтько й мáма вже нічóго не мáли, не їли. Ну, мені, як дитині, прино́сили. Отáк ми жи́ли.

Бáтько прино́сив колоскі з пóля, знáчить, вже жíто булó. То бáтько так тре, тре — і в рот. А я тоді собі, знáчить, та й у рот.

Зап. 4 лютого 2003 р. у с. Великий Олександрів Віньковецького р-ну Хмельницької обл. від Горбатюка Миколи Миколайовича, 1926 р. н. // УГ. — С. 96.

154. КАША

Мені було три роки. Кашу варили з кукурúдзяної мýки рідесеньку такú, рідесеньку. Була комóра. Так і лишили там в горнятку кашу і накрили. Кажуть:

— Як схóчеш їсти, то підеш там поїш.

То піти було, не їсти, бо там не було шо їсти. А сусіди дуже були голодні. Корóви в них не було, нічого. Зайшли ті хлопці й з'їли. То я вже чекала мами і тата, поки прийдúт з поля. А плакала, їсти дуже хотіла. Ти й кажу:

— Там нема тої каші, що ви лишили.

А шо, як тї їсти хотіли, зайшли ти й з'їли. Вони знають, де лишáють (бо не раз лишáli). То се я так помню дуже. Так бiльше нічого в тридцятім році не помню. Три роки було. Шо могла знати? А за кашу добре помню, бо дуже їсти хотіла.

Зап. 25 червня 2006 р. від Бень Надії Яківни, 1930 р. н., у с. Сивороги Дунаєвського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

155. ДЕРТЬ

У сорок сьомому році я була вже за́мужня. Ма́ма моя ходіла в магази́н, що назива́вся «Голубі́нка». З усіх сіл звóзили пшени́цю і насипáli на стрі́х такó. А той кладо́вщик та й ка́же:

— Жінки́, бері́ть, бо передба́чається го́лод.

Та й ма́ма моя́ як накладе́ в па́зуху тої пшени́ці, прийдé, висипе́ та й по́вна ми́ска, що, мо́же, зо шісна́дцять кіло́, бо ка́зали ко́лись пуд. Та й ми ма́ли ту пшени́цю.

А тут ха́зяїн жив, не сей, що за́раз, а вони́ повмира́ли, та й мав жо́рна. Так що ми пі́дем та й кру́тим ту пшени́цю, так два ка́мені кру́тяться, ме́лється така́ мука́, дертя́ гру́ба. А поті́м якийсь бу́ряк чи гарбу́з ще утрéм та й таке́ пекли́.

Зап. 23 червня 2006 р. від Яковенчук Марії Трохимівни, 1926 р. н., у с. Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

156. І З ТОГО ВИЖИЛИ

Шо я вам скажу́. Рва́ли листя́ з ліпи. Ото́ суши́ли його́ і ми́шали... Там як ві́зьмем му́ки пригі́ршками... Ми́ша́ем лушпіння́, карто́шечки де там во́зьметься... І тим го́дува́лися. Оце́ картоплі́ позакóпувані на степу́... Вона́ пропа́ла. Ми одри́ли її. І оту́ карто́-

шечку бра́ли, суші́ли її — і за боро́шно получа́лось. І то ї́ли, і дуже фа́ли́ли, що це воно́ до́бре.

На степ іде́мо — жме́ня насі́ння.

Дуже, дуже тру́дно було́. У ліс було́ пі́дем та надере́м ото́го мо́ху та тоді́ попа́рим йо́го, потовче́м у сту́пі.

То в ко́го як. Корóвка у нас була́. А потóм вона́ вроді́ як неті́льна була́. Моло́чко було́. Та лемі́шку з то́го мо́ху, боро́шна... Як там жме́ня му́ки зна́йдеться, то переми́шаєм йо́го, молочка́ вже ка́пельку... І з то́го ви́жили.

Зап. 20 червня 1995 р. у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. від Мінської Одарки Федорівни, 1907 р. н. // УГ. — С. 96.

157. БЛИЗНЮКИ

Ну, так вмира́ли лю́ди, що везлі́ навесні́ са́ньми на цві́нтар. В йде́н де́нь скида́ли в йдну́ яму, на дру́гий — в дру́гу. На́віть лю́дина жива́, дри́гається — кида́ють на санкі́, бо хто за́втра при́йде?

В нас по сусі́дстві був вме́р, Семе́н ка́зали. Я ше́ ма́ла бу́ла. Зна́ю в інши́х сусі́дів, що ма́ма і тато́ піду́т на жнива́ і там даду́т ді́тям ї́сти (близню́ки бу́ли). Вони́ з йдно́го близню́чка ї́ли, а з йдно́го прино́сили нам, бо нас дві́ сестрі́ бу́ли. То переку́сили.

Зап. 28 червня 2006 р. від Бойко Ганни, 1927 р. н., у с. Митки Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

158. КАРТОПЛЯНЕ ЛУШПИННЯ

Карто́шка, пра́вда, у нас була́, кукуру́дза посі́яна, мно́го куку́рудзи. І ми її́ мо́лоли, і пеклі́ хлі́б. А сосе́дка прихо́дила, значі́ть, у нас просі́ть із карто́шки шка́ралу́пу. І вона́ ото́ її́ товкла́, товкла́ і пекла́ ші́шечки. І як ті́льки при́йде, то:

— В вас там е́сть із карто́шки отхо́ди? Да́йте мені́.

І ми то дава́ли.

Зап. 10 липня 2001 р. у с. Вовчанськ Вовчанського р-ну Харківської обл. від Грабар Ольги Петрівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 97.

159. ПАМПУШКИ

Голодува́ла, в ме́не но́ги бу́ли попу́хли вже.

Я раз вгорта́ла барабо́лі, і ті́ насі́нники доста́ла, і спекла́ їх, і з'ї́ла. То я чу́ть не ко́нчилась, так бо́ліло всере́дині. Буракі́, насі́ння мо́лоли і пеклі́ пампу́шки́ такі. В колгоспі́ барабо́лі поме́рзли, і ті́

бараболі рóbляться аж мукóю пóтим. То ми збирáли ту мукú і пеклі тóже пампушкí, їли такі.

Дúже багáто пережилá всьогó.

Мій бáтько помéр з гóлоду.

Зап. 10 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Степанюк Антоніни Сергіївни, 1917 р. н., уродженки с. Миклаші Білогірського р-ну // УГ. — С. 97.

160. ХТО ДУЖЧИЙ, ТОЙ ВРЯТУВАВСЯ

Не булó шо їсти. Їздили в Зáпадну, меня́ли, скида́ли з се́бе і чо́бúтки якi є, якá одéжина. Меня́ли за карто́пельку. Привóзили. А ше ж попрóбуйте, як її привéзти на тум пóезде. Бо́же муй!

Му́й дiд... Була́ рушні́ця в ньóго така́ двоство́лка, і чо́боти хро́мовi, да одда́в за сiм'єчко, щоб пуд сiм'єчка привéзти да товкти́, да якóгось ко́ржика спекти́ дiтям.

А лю́де шо робі́ли, синóк? Щавéль... Дóбре, шо щавéль уро́дiвсь цей гороб'я́чий. Да це тíлько корóбками носі́ли його́, да борщ варі́ли. А шо ж цей борщ без хлiба, без карто́пельки! Оту́ карто́пельку, шо це картоплі́ще у колгóспi, да там же вона́ пооста́ється, да це ж гниле́нька, да це бі́єгають, да збирáють по той пашне́. Да це такé їли.

А лю́де попу́хлиє такі́є! Ру́ки тако́ понали́ваниє, аж блища́ть.

А лю́де ж і по дорóзi па́дали. Де йде опу́хший — впа́в, на землі́ лежі́ть.

Отамó Гороб'і́, там село́ булó Гороб'і́, там же почтí всі лю́де ви́мерли з гóлоду. Прийдúть до ха́ти — вони́ще. Неживі́є... Хто дужче́нький, да пуйде́ в сві́ет, да, мо́же, хто шо дасть.

Коли́сь у нас ота́м хáтка була́. Сиді́ли... Такі́є два хло́пці га́рние при́йшли, як оцé ви. Такі́є опу́хшиє. А я... Карто́пелька в нас була́, з Зáпадно́й привезлі́. А я облупі́ла да пом'я́ла, да на скаварóдку. А вуоні́ :

— Да тьо́тю, мо' б нам шо дали́?

А я:

— Синóчок, шо ж я то́бi дам, мої́ дiточки?

А уо́н:

— Оти́ лушупа́єчки ми заберéм да з'їмо́.

А я:

— Бері́. Хiба́ ж ти, муо́й синóк, їми́ наїсiсь? Дарма́!

— Ми во́зьмемо.

Я далá да вони́ хвата́ють, да в ру́ки цілу́ють.
Хай Бог ми́лує, дітки мої, дітки...

Зап. 13 липня 1996 р. у с. Рубежівка Народицького р-ну Житомирської обл.
від Пузійчук Єлизавети Євдокимівни, 1911 р. н. // УГ. — С. 97 — 98.

161. ДІТИ НОГТИ ОБКУСУВАЛИ

Ніко́ли не забу́ду...

У нас сусі́ди бу́ли — дві дівчи́ни. Вони́ за́муж не вихо́дили. А в їх бу́ли батькі́, а діток бу́ло це ж у голодо́вку п'я́теро.

Ба́тько... Но́ги попу́хли в ньо́го. А там бу́ла шовко́виця та́ка здо́рова. І вун, зна́єте, т́ими шовко́вицями ви́жив і де́сь до во́семдеся́т п'я́ть ро́ків жив. А дітки їхні́ че́тверо — Гры́ша, Андру́ша, Про́ня і Пе́тя — сиді́ли на пры́збї. І ці ді́ткі (я їм носі́ла лушпа́йочки) но́ги пообку́сували, сидя́ть і так: «Ї́сти, ї́сти...»

Ой, не забу́ду, як це стра́шно.

Зап. 28 квітня 1999 р. у с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл. від Гельчин Ганни Максимівни, 1919 р. н. // УГ. — С. 98.

162. З ГОЛОДУ ЛЮДИ ГРИЗЛИ ПАЛЬЦІ

Лю́де пу́хли з го́лоду, бо я й пом'ята́ю. До́бре я його́ пом'ята́ю.

Запо́м'ята́ла, що гни́лу карто́плю ї́ла в по́ле, щаве́ль рва́ли, лі́пу шмо́ргали, вака́цію ї́ли — все ї́ли. Го́лод вели́кий бу́в.

Богáто повмі́рало люде́й од го́лоду. Мого́ дядька жуо́нка уме́рла, дитя́тко мале́ньке... І вона́ до собі́є пла́тте подку́шувала, а дитя́тка не зачепі́ла. Не зачепáла, а па́льчики собі́є подгри́зувала з го́лоду.

Зап. 19 липня 1996 р. у с. Обіходи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Тищенко Ганни Капітонівни, 1920 р. н. // УГ. — С. 99.

163. ЦЕ ВЖЕ НА МОЇХ ПЛЕЧАХ ВИРОСЛО

Ну, це вже на мої́х плеча́х ви́росло. Мені́ двана́дцять год бу́ло, я вже ході́ла на кусо́к хлі́ба заробля́ть. Іде́м аж на Броварську ста́нцію, там бу́ла карто́пля, що оста́вили невѣ́брату. А та карто́пля в землі́. Мы́ ту карто́плю копа́ли, чи́стили і пеклі́ балабо́ны. То я зна́ю, свої́ми нога́ми ході́ла туды́.

Зап. 28 квітня 1999 р. у с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл. від Москаленко Катерини Йосипівни, 1920 р. н. // УГ. — С. 99.

164. «ПРЯНИКИ» З МЕРЗЛОЇ КАРТОПЛІ

...Не було чого їсти, то люди збирають ту картоплю. Це назбираєм цієї гнилої картоплі, промієм, просушим, а тоді простилася мати, то вже такіє пранікі печем — блінчики. Ну, це добре, нічого. Потом каже мати:

— Дітки, збираєм шівель. Пойдіть да й всі назбирайте.

Пошли ми, назбирали того шівелю, насущили, мати напекла млінців. Каже:

— Я вам не дам, я сама перша з'їм, як мені нічого не буде, то тоді я вам дам.

Мати з'їла трішки — давай руки пухнути, ноги.

— Діти, не їжте!

Ну, шкода викидати.

— Собаці дайте.

А собака здох до вбѣда. Подумайте, яка отрава була, га?

Зап. 9 липня 1999 р. у с. Борщів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Юрченко Марії Яківни, 1922 р. н., переселенки із с. Бабиничі Народицького р-ну Житомирської обл. // УГ. — С. 99—100.

165. КАРТОПЛЯНА СОСКА

Мати було на свинарню підуть да дитину покинуть маленьку в колісці. Да ото з свинарні дівчата дадуть якоїсь картопельки. Отож мати з картоплі таку куклу зжують да дадуть дитині в рот. А воно, бѣдненьке, єто смоктало. Году ще не було... А приходять раз, дак воно вже і неживеньке. А я ще ж маленька, тоже тішила, колихала його...

І ото так мати нас і спасали: принесуть там картопельки з свинарні, там гарбуза, мо', хто дасть, там бурячка... А ще мати сподніці попродали, юпки... І так ото ми троє вижили дітей.

Зап. 12 липня 1999 р. у с. Лукаші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Яценко Єфросинії Василівни, 1930 р. н. // УГ. — С. 100.

166. ВІЙНА БЕЗ ЗБРОЇ

А привезли до нас дітей.

Такі хлопчакі по років шість-вісім. Привезли вагон дітей — і кинули в село, голодних. Батькі померли, то їх водили по хатах:

ніньки в нас тиждень живуть, завтра — в другого. І так діти переживали. То два в нас осталося і жили так в селі...

То була війна така сама, тільки без ору́жя.

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 100.

167. ПО ВІЙНІ З ЧОГО БУЛО ЖИТИ

Була три роки посу́ха. Але ходили в колгосп, ти й там давали вже якийсь пайок. Ну, хто пішов в колгосп зажиточний, то той жив. А як ми — то до сіх пор... Як я віддалася, пристав чоловік бідний (такий самий, як я), то з чого ми мали жити? Но, але вже ніби хліб був, сіяли на городі. Знаю: ба́бка молодé шұстали жіто у макітрі. Тёрли і блині пеклі. То се вже добре було. А картоплі копали, діставали ше торішні чи позаторішні такі. То се ше було життя...

Зап. 25 червня 2006 р. від Леонтиїв Ніни Іванівни, 1926 р. н., у с. Сивороги Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

168. ЗАБЛУДИЛАСЯ, ШУКАЮЧИ ГРИБІВ

Біда... Голод... Мені одинадцять років було в сорок сьомому. Гриби́ дуже вродили в нас. Багато спасалися ціми грибами. Я пішла по гриби́ сама і заблудилася. Отак як зараз насунулася хмара, моросить дощик, мряка. Так і я заблудилася. Тільки згадала, як бабунця моя покійна казала:

— Як заблудишся в лісі, то де па́хне димом, гавкають собаки, де просвіт́ бачиш між дере́вами, отак і вихо́дь.

Так тим просві́том і вийшла. Вийшла я на по́ле, вже ма́ма йде́, шукає, бо вже вечоріє.

Принісла ці гриби́... Ду́же вони́ помогли́, бо голод.

Зап. 28 червня 2006 р. від Уровської Ніни Павлівни, 1936 р. н., у с. Митки Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

169. СИРІ ЛИСИЧКИ ЇЛИ

Поло́ву товкла́ да їла, пампушки́ такіє пеклі́ да їли. До це трі́дцять треті́й год. Це баба по́йде в ліс із ді́дом да принесе́ лисичок оті́х. Зна́єте, лисички в лісі? То ми їх ше не почи́стимо, а вже по́їли сиріє. Сиріє по́їли! Ну, отак усе...

Пойдемо жати жито (жито в нас усє сїют), і поїдем жать жито, то намнєм, намнєм у рўку, в жмєню і їмó те жито, а тоді жнем. І тоді гектáрами вижинáли, по п'ять гектáров вижинáли серпóм жита і робили так.

Зап. 12 липня 1998 р. у с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл. від Ігнатенко Федори Лавринівни, 1926 р. н., переселенки із с. Вільшанки Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 100 — 101.

170. СИРІ «ГУБИ»

Тридцять третій рік... Вмирáли лóди з голоду. Шпакі повмирáли, Кривєнки... В моїй сїм'ї ніхтó не вмер, а в чоловіковій двóє вмерло. Чоловікові дві сестрі, бідні, губи їли сирві. Брáли пúшечку солі, йшли у лїс і там їли сервіжки. Солили і їли. На дорóзі впáли... Кинули їх на пiдвóду і завезли в яму.

Зап. 29 червня 2006 р. від Мельник Надї Іванівни, 1921 р. н., у с. Степанки Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

171. СМАЖЕНІ ГРИБИ

Сáме тоді дощі йшли, дощі й дощі. В лїсі гриби були. Мáма ходила по гриби, принóсила, жарила на дєці, особєнно сивулі, і ми їли, но без хлїба, самі гриби. А чо' мáма пеклá? Тому, шо пєчене не отруїне. А от коли варити, знáєте, то не доварит, сáме розшумується там, розкипїться, та й лóди їли, та й отруювалися.

Зап. 4 лютого 2003 р. у с. Великий Олександрів Віньковецького р-ну Хмельницької обл. від Горбатюка Миколи Миколайовича, 1926 р. н. // УГ. — С. 101.

172. ЖАБОРИННЯ

Жаборіння...

Ідєш бóсий по вигону... Оцє зрáзу за двір наш починається горá. Так отó колюче такє, не стáнеш. Колюче-колюче. І то його нагребєш. А як дощ — воно слизькє робиться. Оцє, знáйте, такі губи стирчáть отó з землі. Ну, й я тоді ж нагреблá це жаборіння, помїла. Тудї ж, у чаву́н, ну, і то вариться. Вариться цілий день. Так воно ж не вариться, а ростє. Отó у чавуні ростє й ростє, й ростє. От пáлкою торкаєш... Булá в мєне пáлка зрòблена, шо я його отó ж

притовчу́ в чавуні. І ще підпáлюю, ще підкладаю, хай ще вáриться, і так до вéчора, поки прийдé бáтько й маті́ з робо́ти. Оце́ вже обі́д. Обі́д для всі́х!..

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., уродженки із с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 101.

173. САЛО МОЧИЛИ

Недоврожа́й. Сперва́ бра́ли у бага́тих люде́й, зажі́точних. Поча́ли бра́ти у всі́х підра́д. Мені́ було́ вже сі́мна́дцять, то я зна́ю. Квасо́ля була́. Зоста́лась у нас приго́рсть квасо́лі. Ма́ма понесла́ на черда́к і з поло́вою переми́шала. Ми бе́дно жи́ли. І при́йшли́ ті, що ви́качу́вали хлі́б. При́йшли́ — зме́ли, да́же те з поло́вою забра́ли. І пі́шло у нас там...

Нас було́ п'я́теро діте́й. Ба́тько по́їхав на заробі́тки в Пе́нзу, його́ до́вго не було́. Ви́шле там по́силку на два мі́сяця... Да, ми дуже́ голодува́ли: браті́ мої, се́стри — всі́ поме́рли з го́лоду. Всі́, до одно́го. Оди́н я ото́ зоста́вся. І ба́тько мій не верну́вся. Де́сь там чи він найшо́в дру́гу, чи, може, він про́сто... Ну, во́бщем си́льно ми пере́носили... У ма́тері була́ сестра́, а її́ чоло́вік робі́в у комо́рі там. Ну, то вона́ ко́лі крадькома́ нам жме́ню да́сть чо́гось, і ми ото́... Напри́клад, пше́ниці да́сть жме́ню, то ми ці́лий мі́сяць, як ка́жуть, то «са́ло мочи́ли» (*сміється*).

Зап. 8 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Акона Василя Даниловича, 1922 р. н., уродженця із с. Авдотівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл. // УГ. — С. 102.

174. КАША

У нас було́ в сім'ї́ п'я́теро. Оте́ц наш уме́р, зна́чіть, ось у три́дцять тре́тьому.

Було́ жито́, і ми бі́гали так, колоскі́ рва́ли. І ото́ так те́рли і зе́рнячка ті́ їли. Ну, а ма́ма у колхо́зі була́, робі́ла — ї́сти вари́ла. Я до не́ї туди́ ході́ла, вона́ мені́ ото́ шо оста́неться́ у котлі́ ка́ша, на-шкребе́ і осю́ди прив'я́же під спі́дничку, і я іду́ із тим же, із ці́єю ж ка́шею, щоб не ви́дно.

Зап. 10 липня 2001 р. у с. Вовчанськ Вовчанського р-ну Харківської обл. від Грабар Ольги Петрівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 102.

175. СУХАРІ

Нас п'ятеро було. Ми бідні були. А був дядя в нас у Харкові, ну, багатший, мамин брат, і він нам двадцять метрів ситчіку прислав. А мама шила платтячка, юпочки з оцей матерії. А мамина сестра дуже-дуже голодувала. І в їх умерла там з голоду одна. Ну, і ходили ми туди, там бабушка жила. А бабушка сухарики сушила, тому що її син робив на маслозаводі: олію загрузував з шофьорами. І вони жили неможливо... Та ми йдемо, і вона оце з кармана витяга сухарик і дає нам. Ага! І ото ми бігали або мимо йшли. Ну, а ми принесем сухарі, ділим на кожного.

Зап. 10 липня 2001 р. у с. Вовчанськ Вовчанського р-ну Харківської обл. від Грабар Ольги Петрівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 102—103.

176. ПІВКІЛОГРАМА МУКИ ЗА ПРОСАПАНИЙ РЯДОК БУРЯКІВ

Страшний голод був, страшний голод. Люди мерли із голоду. Пом'ятаю, бо мені було вже вусімнадцять год в трицять третім. Люди пухлі, мерли. Це ж я дівчина була. То моя мамка була така бідова, розбитна. Корова була в нас, то ми й того не голодували дуже. Ходили на степ, сапали. Просапав рядок — півкіла нам мукі дають. То ми ни пухлі були. А люди... Ми оце йдемо, а люди готові лежать. Страшне, що було, я знаю. Не дай, Бог!..

Зап. 10 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Федоренко Катерини (зараз Нечипоренко), 1914 р. н. // УГ. — С. 103.

177. НА БУРЯКАХ

Дали нам десять сотих бураків посіяти. То вийду до бураків робити — не можу. Ляжу на бураках — лежу. Мама йдуть в село, просять кусочок хліба для мене. То їм дадуть борщ, то вони борщ їдять так, а мені виносять той хліб. З'їм трошки, полежу, вроді трошки й... Пограбую тих бураків... І так вони бур'яном зарослі. Не обробила я їх.

Зап. 10 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Степанюк Антоніни Сергіївни, 1917 р. н., уродженки с. Миклаші Білогірського р-ну // УГ. — С. 103.

178. ГРОШІ ЗА ТРУДОДЕНЬ

Давали по п'ять копійок на трудовдень, потому вже щось трошки більше. То я помню, що вже робила, хоч і малá, але робила. І помню, що насклада́ла сто рублів. Я вже знаю, що в мене є сто рублів. Це буде на позику, як нам будуть казати да́ти. Прийшла, а тих гроший нема́.

— Ти забрала, — ка́же...

А чоловік на ку́лі бу́в. Дво́х їх всього́ в канто́рі робило, не так, як за́ра по́вна канто́ра. Ти й ка́же:

— Ні.

І шма́ток тако́го мішка́, що ко́лись чо́рні такі бу́ли. Була́ в нас суша́рка у селі, ти й, як її розбо́мбили, тий хто ду́жчий, тий той взя́в лу́ччого, а хто який... Ти й то́го мішка́ мені да́с цілий кусо́чок і ка́же:

— Пиши́.

А я ка́жу:

— Що пи́сати?

— Сво́ю фамілію.

Ну, я три́ кла́си бо́сими нога́ми пройшла́. Я пи́шу: «Власі́ок» (була́ моя́ фамілія). Ти й вже напи́сала. А він ка́же:

— Пиши́ да́льше.

— Як да́льше?

— Пиши́ вве́сь листо́к. Всю́ фамілію.

— Той рахі́вник на ку́лі без но́гі. А тоді́.

— Ти забрала́ гро́ші?

— Лю́ди? ??

Зап. 26 червня 2006 р. від Фаміляк Марії Романівни, 1931 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

179. ЗА ПРИГОРЦУ ЖИТА ТА МИСКУ ГОРОХУ

У сусі́дстві мо́го та́та сестра́ була́. В не́ї бу́ло тро́є діте́й, їсти хтя́т. Вони́ йду́т по горо́дах, лю́ди по́лят, найма́ют за при́горцу́ жи́та. Ці́лий де́нь по́лят. Прийшли́, на жо́рнах розмо́лоли зерно́ на муку́. Скілько́ цим пожи́єш? Таку́ голодо́вку перене́сли.

Попу́хли... Яри́на була́, Васи́ль, Мари́ська, О́лька... Вся сім'я́. Всі́ помира́ли, но є́дна Мари́ська лиши́лася і Яри́на. Чолові́к вме́р то́же.

Мої ма́ма, Бо́же, як вони́ голодува́ли... Нас че́тверо діти́й і та́то п'я́тий. Хо́дять по горо́дах, по́лят за при́горщу жи́та, а ні — за при́горщу фасо́лі, бо такі́ були́ люди́ зажі́тні, шо найма́ли і плати́ли цим. Вони́ піду́т — ці́лий де́нь по́лят. Принесу́т нам то́го тро́шки...

— Шо вам да́ти, — ка́же та жі́нка, — чи карто́флі, чи му́ки, чи фасо́лі?

Та й ма́ма вже ка́жуть:

— То дава́йте хоть му́ки яко́ї, мо́же, яку́ пён́ку завару́.

Ма́ма звари́ли то́ї бе́вки нам, а ми пра́мо на го́лову лі́зем, бо ж ї́сти хо́чем. А ма́ма вже не ї́дять, бо ка́жуть:

— Я вже там ї́ла.

Тоді́ ходи́ли ма́ма вже в колго́сп. Ці́лий де́нь до оби́ду ро́блят, а за па́зуху горо́ху си́плят. Вони́ но́сят той горо́х за па́зухою до оби́ду. За́ким прийду́т додо́му, ти й вже ви́сипали той горо́х, ти й ми вже ма́ли шо ї́сти. Тро́шки прине́суть, з ми́ску горо́ху, ти й вже шо́сь зва́ра́т нам. А з оби́ду зно́в піду́т. А по горо́дах ходи́ли, а́бо лі́тру моло́ка́ прине́суть, а́бо при́горщу яко́ї му́ки. Самі́ вже не ї́дять, но нас году́ють. А ми ніко́тре (шти́ри нас було́) не вме́рли. Вони́ нас спаса́ли в голо́довку. А Яри́на піде́, заробе́, а ді́тям не дае́, но сама́ собі́, ти й так і повмира́ли. Лиши́вся Васи́ль і Мари́я, а то Га́лька вме́рла і ше Ва́ня був, вмер. Ма́ма напува́ла його́ ча́єм. А дити́на скі́лько пожи́є тим ча́єм? То повмира́ли.

Три́дцять тре́тій рік, я вам не мо́жу сказа́ти, як ми перене́сли, як пережи́ли. Я на́віть не хо́чу за не́го зга́дувати́ вже.

Зап. 29 червня 2006 р. від Руко́ненко Євдо́кії Мусі́ївни, 1919 р. н., у с. Маньки́вці Барс́ького р-ну Ви́нницько́ї обл. Публіку́ється вперше.

180. ВКРАДЕНИЙ КУСОК ХЛІБА

Го́лод на́ша сем'я́ не зна́ла, і ми́ ще всіх ро́дичов спаса́ли. А на ў́лицю вихо́дила — лежа́т люди́: і ді́ти, і стари́є, і мали́є лежа́т, у́же дохо́дять, про́сят:

— Помо́жіт, помо́жіт!

То я це пове́ду в ха́ту та й кажу́:

— Бабу́лька, да́йте ми́не кусо́чок хлі́ба, там оні́ лежа́ть, поме́ра́ють, так про́сять ї́сти.

Ну, оні́ коли́сь даду́ть, а коли́:

— А що́ ми́, — ка́жуть, — всіх нагоду́ємо?

Не дають. До я туді-сюді вийду, да обійду́, да вкра́ду і дам старім, і малім. Стра́шне де́ло го́лод, стра́шне...

Зап. 18 липня 1999 р. у с. Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Майстренко Олександри Гнатівни, 1927 р. н., переселенки із с. Шевченкове Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 104.

181. БУЛОЧКА

Сім годо́чків, ма́буть, бу́ло мені. Я з два́дцять сі́дмого́ го́да, а це бу́ло в три́дцять трéтим. Я ма́ла малéньку бу́лочку. Якийсь пан підійшо́в до ме́не, побáчив бу́лочку. І я прода́ла бу́лочку за півтро́-яки. По́рвану півтро́яку дав мені. Я ра́да, шо маю́ гро́ші. Прибі́гла додо́му і кричу́:

— Я прода́ла бу́лочку за півтро́яки!

А ба́тько й ма́ти, ше дві се́стри, посіда́ли і ї́дять якісь там кри́х-ти. Ма́ти як те почу́ла, дава́й ругáти менé. Не пуска́ють в ха́ту. А чо́му — я не розумі́ла. За те, шо прода́ла бу́лочку. Да́ром, щіта́й, оддала́.

Та́то скóро помéр.

В три́дцять четви́ртом вме́рла сестра́.

Зап. 6 липня 2001 р. у с. Люботин Харківського р-ну Харківської обл. від Калиниченко Ніни Терентівни, 1927 р. н. // УГ. — С. 104.

182. ПОЦІЛУНОК ЗА КУСОК ХЛІБА

Ма́ма даé бура́к, а тут з Манькі́вського се́ла прийшло́... Ду́же бі́діли в Манькі́вському. Так бі́діли, Бо́жечку. Дити́на хапа́е той бура́к:

— Не бурачо́к то́бі, я хлі́ба дам.

Я даю́ той кусо́чок, а воно́ мені в ручи́ну цілу́е.

Ми не бі́діли так, а в Манькі́вцях ду́же гину́ли.

Зап. 29 червня 2006 р. від Гулінської Ганни Максимівни, 1928 р. н., у с. Степанки Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

183. ДОЧЕКАЄМОСЬ ХЛІБА

То пі́сля війни́ ми бу́ли без ба́тька.

Мені́ де́сять ро́ків бу́ло, як ба́тько загі́нув. Ма́ло бу́ти в лі́пні оді́надцять, а ба́тько загі́нув. То́ді ду́же пови́гарало́ всьо́, ду́же дощів не бу́ло, шо не бу́ло нічо́го ї́сти. Ше хто хазя́їн, чоло́віка ма́в, ста́рші ді́ти, такі, шо робі́ли вже... В ме́не бра́т ста́рший то́же бу́в

один, робив. А що ж, як в колгоспі нічого не давали, і все погоріло. Дуже голодали. Дуже ми плакали. Ше молодший брат за мене був. Мені було тринадцять років в сорок сьомім, а йому було дев'ять. То він склав ноги і так всьо:

— Їсти, їсти, їсти.

А мама каже:

— Не заводь, бо я тебе поччу.. І ти мені причувасься.

Встане та й каже:

— Ну, беріт, їжте мене.

А тоді вговоряють:

— Чекайте, дочекаємся хліба, я напечу хліба.

Ну, була в нас половинка старої корови. Ми пополам з сусідом держали. Та й через день там... Літрів чотири молока, трішки води...

А то мама поїхали в Западну. Привезла жому сухого. Ну, він був в сто разь краще, ніж зараз оці макарони. І того трішки молока, трішки води, а кине того жому. Боже, яке воно добре! А вони кажуть:

— Дочекаємся, я спечу хліба.

А ми:

— Да ви нам не дасть хліба.

Ніхто не думав, що ми наїмося. Це я думала. В сорок сьомім дуже мало зібрали ще. Бідно. Ну, вже було легше сорок сьомий кінчити. Дожили і сорок восьмий. А в сорок восьмім вже краще... І так поступенно... Трошки краще, краще.

Зап. 26 червня 2006 р. від Гончарук Марії Степанівни, 1934 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

184. КОВТОК СУПУ

Мама полала буряки цілий день. Запухали очі, наливалися ноги. Пухлі були, даже у черевіки не могла нога вже влізти. А тоді ото прошу колхоз... Та пішла вона землю кидати на Новоівановський завод. Робили залізну дорогу і там привозили із Полтави... Кухня така була на платформі. І той бульйон, така рідка манна, манний суп, і несколько картошенок. То если попаде там три кришенника картошки, так це радость була. От!

І одного разу підходе до мене один, тоже такий голодний, як я, і каже:

— Дай, я потяну, — каже, — хоть раз ковтну.

І в ту банку — та півбанки випив...

Я тоді розплакався, що мені мало осталося на другий раз. Вони оточили мене, ще просили, а я боявся, що вони всі вип'ють і од матері не одходив. Мати каже:

— Стій коло мене і випий, бо вони знову тебе...

Зап. 9 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Перця Івана Дмитровича, 1925 р. н. // УГ. — С. 105.

185. ПАТОКА

Я з таким товаришом, уже його нема, він помер, звали його Яшко, два двори од нашої оселі, ходив до нього, кажу:

— Я так їсти хочу, набери мені хоть консервну баночку тієї патоки.

А він каже:

— Я щас побіжу на вулицю, подивлюся, чи не йде батько з вигона, з колхоза, і наберу. Та ти дорогою не йди, а йди городами, щоб ніхто тебе не побачив, що я тобі дав баночку патоки, бо батько буде ругати і навіть бити.

От і я часто до їх ходив, і не скрию секрету, що ми бідували біз батька. Мати робили в колхозі і нічо на тому колхозі не получала, двадцять копійок давали на трудодень і нізачо було купити ні одягаться, ні вбуваться. Дуже тяжке становище було, аж поки не пішла старша сестра на «Главсоль» робити і купила мені парусові, матерчані тухлі. І я ходив в них і зимою, і літом, в тих парусових тухлах.

Зап. 9 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Перця Івана Дмитровича, 1925 р. н. // УГ. — С. 105.

186. РИБОЮ РЯТУВАЛИСЬ

Ну, тридцять третій год наставсе, що дуже сильніє дощі йшли. Сорок днів подрад ішли дощі. О! Ми тільки зацікавились рыбой, спасались ягодами, грибами. Сами ж колосок настаивал зреть. То рвали колоски, жарили там их на огне. Оце такие были дела! А по рыбу мы ходили всегда, каждый день. И це два кошель, три принесом. И то уже в нас было спасение, кормилочка такая была. Оце такое дело. Тогда семдесят мужиков умерло за одно лето од голода. Од голода! Отак! Да, моя

мати розказувала, що у нас у селі сёмдесят мужиків умерло. Отакіє то делá!

Зап. 9 липня 1998 р. у с. Плахтянка Макарівського р-ну Київської обл. від Гапієнка Павла Семеновича, 1929 р. н., переселенця із с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 106.

187. РИБНІ КОТЛЕТИ

... Із Бобра́, знаєте? То це їхні родічі приєзжали́ к нам. Ані́ о́чень галадава́лі. Ані́ папу́хлі бу́лі. А в нас у калхози́ да картóшка помёрзла. І там асталóсь... Адін крахма́л аста́вся і ё́тот крахма́л випіва́лі. Бра́лі вот ё́тот крахма́л... Во́бшем в нас не́ бі́ло го́ладу, в нас ніхто́ не апу́х у се́лі потому́, шо́ в нас була́ ри́ба. Ми ри́бу лаві́лі. Пойдо́м ми с ма́мой і во́зьмом тенё́та тако́го кусо́к, тако́го бризні́чка да таки́х му́льок на́ловим, да катле́ти... Дак ота́кі чагу́ні два наро́бимо е́ти́х катле́т. Ми на́ловим е́то́ї ри́би... І в нас не́ було́ го́ладу.

Зап. 16 липня 1998 р. у с. Борівка Макарівського р-ну Київської обл. від Павленко Надії Павлівни, 1919 р. н., переселенки із с. Кошарівка Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 106.

188. І ДИТИНА РАКИ ЇЛА

Тяжкий, ду́же тяжкий бу́в со́рок сьо́мий. Робі́ли... Нічо́ не платі́ли. Шо́ там каза́ти? Ї́сти не́ було́ шо́, а робі́ти тре́ба, а в ме́не наро́дїлась дити́на. Як пі́де чоло́вік на рі́чку, зло́вить ра́ка чи ри́бу, то це ї́мо і дити́ну нагоду́єм, бо бі́льше не́ було́ шо́.

Балга́н пострóїли — в землі́ ви́копали, зве́рха накри́ли, а са́мі там, як кро́ті жи́ли.

В За́падну ї́здили. Не по́мню, які́ це се́ла бу́ли. Во́ так во́ ході́ли від се́ла до се́ла, просі́ли яке́сь там кі́ло чи два пше́ниці. Як є́ со́вісний, то ві́несе буха́нку хлі́ба.

Зап. 29 червня 2006 р. від Фрезюк Анастасії Василівни, 1923 р. н., у с. Маньківці Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

189. ХОВРАШКИ

Я вам розкажу́. У три́дцят трéті́м го́ді... Пе́ред три́дцять трéті́м го́дом бу́ла така́, назива́лась «черво́на коло́на», ко́то́ра ви́ка́чувала

хліб в селян. Ходили з піками, розв'язували груби, в коморі. Забирали до кілограмчика хліба. Хто тільки хоть полслова сказав проти, під'їжджав «чорний ворон» і забирали.

Голод був такий, що ми сохранилися з братом через ховрашки. У полі було ховрашків багато. Батько нам поробив пастки, ми ловили по сто штук. А то товариші мої погинули з голоду. Не дай, Бог!

Півкілограма чи кілограм хто взяв хліба, «чорний ворон» підійшов, як забрали, вже більше не побачите його.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 106 — 107.

190. ВИПАДОК ЗІ СКОЙКАМИ

Зерно було й худоба, поля були свої. Поля забрав колгосп. А бригада ходила, повисипала з горшків, що люди полишали пашню. Навіть у мене полізли нагору, кругом поздимали всьо. Було в горшках пшениці. Ту пшеницю забрали. Голодовку зробили. Ну, вже нема що їсти. Що будеш їсти? Ходимо скойки ловити (черепáхи). Ходили, ловили ці черепáхи. Мама, небожка, йдуть зо мною, я беру фатку, фаткою зачіплюю... Вривається — я топлюся. Мені жінка за коси витягнула. Вже наловили тих черепáх, і мама начистила, з юшкою наварили. Ми їмо (бо ж голодовка, їсти хочемо)! А тут — іти в колгосп. Пішли ми в той колгосп. Підемо канавки копати. Котьол варат... Якогось трішечки того тіста, а то — саме вода. Ше в мене дві сестри, ти й возьмемо бідончик тої води, а тісто повилловлюєм по дорозі, бо їсти хочемо. Ту воду принесли, а ті діти (сестри), п'ють ту воду. Боже, Боже, що я пережила. Я навіть не думала, що ше буду жити.

Зап. 29 червня 2006 р. від Руконенко Євдокії Мусіївни, 1919 р. н., у с. Маньківці Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

191. ЛОШАК

І пшениця була, і хліб обше був. Хліб був закопаний під коровою в сараї. Засипано попілом, і то корова собі туди оправлялася.

А ходили оцє. В нас такий, ну, міліцінер, у печі переривав. Де які горшки, де що не є, він все забирав. Помню це. А ми ж такі їсти хочемо, нас було одинацять душ, їсти хочемо. А був лоша́к. Та тоді батько зарубав того лоша́ка, та ми стали мнясо їсти, та оттоді стали оживать. А то впухлі, та Боже мой!..

Оцѣ вхóдять в хáту, оцѣ тоб́і д́ивиться, він ще не кóньчиться — на підвóду йогó й повезлі вже, готóвий, це вже нема́. Пúхліх булó багáто. А їв, булó, із цьогó, з вакáцїї, і лїстя. Ну, óпшем, молóли і цвіткі збирáли, і картоплїння, і шо тіки попáло, те їли. Оцѣ такѣ булó!

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвітна Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. від Погорілого Дмитра Аверяновича, 1927 р. н. // УГ. — С. 107.

192. ТЕЛИЦЯ

Гончáр Василько був головою сільради. Там ше жидівка єднá булá з ним. Прийшли трасті, а бáтько ту телицю в́рвав з клýні і заховáв зарізати, мóже. Вони́ прийшли́, траслі́, траслі́ — не найшли́. Бáтько зарізав. Ќинеш в бóчку — засмерд́иться, б́удеш варить — хтос́ь побáчить...

Зап. 9 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Капусняк Тетяни Сидорівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 107.

193. СПРИТНИЙ БАТЬКО

Це я хот́іла сказáть, шо ми не голодувáли, бо в нас бáтько по́їдуть на ту стóрону Дн́іпра, в́иміняють корóву, привезу́ть, тут ї́ зарі́жуть і продаду́ть м'ясо. І нам же шото попáдало. О! І так ми пере́бивáлися. Так ми ж не голодувáли. Ми по коб́ілу здо́хлу не ход́іли. А бáтькова оцѣ сестр́а та ход́іла.

Зап. 6 липня 2000 р. у с. Красногригорівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Чван Ганни Василівни, 1927 р. н. // УГ. — С. 108.

194. ЗДОХЛІ КОНІ, ХОВРАШКИ ТА КОЛОСКИ

Їли ми кóней, шо пропа́дали, дóхли. Я же ж малéнький був, то проберу́ся, там люде́й зберéться хтóзна-сќільки, а такі́ проберу́ся (моторний був). Прoberу́ся та кусóк десь одр́іжу... Їли, то вонó вже нехарóше. А потóм почáв я вже ховрашкі... Там зв́іркьї є такі. Почал́и ми ї́х отó ловити́ і їсти. Почал́и вже суп вар́ити. Ну, а потóм ужé врожа́й був, то я б́ігав, де поля́ з пшени́цею. То намну́ трóшки колосќів... Ганя́ли нас, булó. О́чень трóдно булó.

Зап. 8 липня 2001 р. у с. Високоп́ілля Валківського р-ну Харківської обл. від Акона Васи́ля Даниловича, 1922 р. н., уродженця із с. Авдотівка Широ́ківського р-ну Дніпропетровської обл. // УГ. — С. 108.

195. КІНСЬКА ШКУРА

Я то́же замали́м не вме́рла. Ма́ма пішли́ в перехі́д до сво́їх, до брата́ до свого́, а вони́ там чи коня́ку зарі́зали, чи шо, і дали́ ко́жі. Ну, принесли́ ж ту ко́жу, так ми як наварі́ли ті́ї ко́жі та сиро́ї як на́їлись, так я ці́лу ні́ч крича́ла кри́ком, замали́м не вме́рла. Но, такі́ оста́лась жива́. А но́ги оце́, оту́течко плесна, пухлі. Оце́ оту́т ра́ни, все гнило́ оту́т.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Андрійченко Євдокії Овсіївни, 1912 р. н. // УГ. — С. 108.

196. КІНСЬКЕ М'ЯСО

Кони́ до́хли, і розбира́ли лю́ди й ї́ли. То я піду́, возьму́ рядни́шку, піду́ та як упаду́:

— Та да́йте ж і мені́ хоть тро́шки семні́о спаса́ть!..

То вони́ даду́ть, да лу́чче ж заберу́ть, а мені́ там сяке́-таке́. То я принесу́, помію́, начну́ варі́ти, а вони́ хвата́ють бі́дні. Та сирі́м пона́да́ються, тоді́ крича́ть ці́лу ні́ч.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Андрійченко Євдокії Овсіївни, 1912 р. н. // УГ. — С. 109.

197. ХОЛОДЕЦЬ З КОРОВ'ЯЧИХ ШКУРОК

Ба́тько при́йшов із робо́ти, а шку́рок не було́. До взяв батога́, да й надава́в...

Не Ду́ні, а міне́, поско́льку я ста́рший був.

Ну, там у сі́нях по́лочка така́ була́ і стоя́лі мі́скі. Там наварі́лі із шку́ри із коро́вічей холоде́ц. А де́вка ма́ла пла́че:

— Дава́й е́сть!..

Я з два́дцять восьмо́го, а вона́ — з три́дцатого. От і всьо́. Я по́шов, повитя́гував ті́є шку́рки, да поодава́в є́й все. При́ехали́ з робо́ти, ба́тько з коня́кою. Ще он не був у колго́спі, а свій ко́нь був. І надава́в бато́гов, поні́маєш:

— Шо ж ти зроби́в? Не́т, чи пудо́жда́ть там, сюди́-ту́ди, щоб оно́ було́ поря́дком.

Зап. 19 липня 1998 р. у с. Гавронщина Макарівського р-ну Київської обл. від Матуценка Олександра Єфимовича, 1928 р. н., переселенця із с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 109.

198. ЇЛИ ЗДОХЛИХ КОНЕЙ

Вот ужé і вспоміна́ть не́льзя.

Три́цять тре́тій год дуже́ тяжо́лий був. А чо́го? То́го, мі і ко́нське м'ясо їли і да́же те, шо іздо́хне кунь, а вони́ во́змут да карбо́вкой обо́ллють... А я ше ж ма́ла бу́ла то́же, ску́ко там ме́не бу́ло, ше́сть год чи сем. А тоді на́ші маткі да пойду́т, да все се́ло, не то́ко мої там — все се́ло іду́ть то́го ко́ня одкопа́ють і ото́ де́лят те м'ясо.

Їли, все їли. І ака́цію, шо цвіте́ да їлі. І ха́ділі на луг, ща́вель рва́ли. Рва́ли ща́вель, а там цибу́лька та́ка бу́ла. Дак то́же та́ко пуйде́м да їмо́ й ту цибу́льку, бо не́ма чо́го. Да пуйду́т, да то́рбу прінесу́т, да так ізва́рят, бо ні карто́пліні ж, нічо́го. Мо', це і ще та́ке бу́де?..

Зап. 25 липня 1998 р. у с. Колонщина Мака́рівського р-ну Ки́ївської обл. від Вархо́ленко Га́лини Євдо́кимівни, 1927 р. н., переселе́нки. із с. Розсо́хи Чорно́бильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 109—110.

199. «КОТІВ У СЕЛІ НЕ БУЛО, СОБАК РІДКО ДЕ»

Вже хо́діла я з ма́мою. Ма́ма ме́не на бу́рякі тягну́ла, на ла́нку. То дава́ла радо́к, а радкі, зна́єте, які в по́лі... А са́ма ше взя́ла три ра́дка за ме́не, шо́б зароби́ти цеї бала́нди, бо ше вдо́ма тро́є діте́й (ма́ма бу́ла вдо́ва). Ой...

А три́дцять тре́тій... Шо хло́пчики хо́дили, пра́мо просі́ли по се́лах, не бу́ло шо їсти. А в ма́ми бу́ла коро́ва. До ма́ми — о́черідь, шо́б да́ти моло́ка. А свої ро́дичі... Тре́ба і їм да́ти. Вседно́ повмира́ли ді́ді, ма́міні свё́кор і свекру́ха. Не ви́кормили, бо яки́йсь та́кий го́лод був тяжкі́й, шо нево́зможно. Лю́ди йшли до́ро́гою, па́дали. Са́мі ми підби́рали.

...Їли ко́тів. Ко́тів у се́лі не бу́ло, соба́к рі́дко де — так з'ї́дали. Рва́ли з вака́ції то, шо цві́т цвіте́, ті зёрна. Рва́ли гет з ті́ми, як ква́со́ля, на жо́рнах мо́лоли, пеклі́ бліні́. І рва́ли той... лі́пу, лі́стя, мо́лоли в ма́кітрі і пеклі́ бліні́. Хо́дили по по́лі і по го́родах... Го́ро́д пра́мо не тре́ба бу́ло го́рати — він ско́паний був. Виби́рали гнилу́ карто́шку і ніхто́ її не мив, пра́мо бра́ли та́ко рука́ми, розмина́ли і пеклі́ бліні́.

Зап. 12 сі́чня 2001 р. у м. Ві́нниця від Карда́ш Га́нни, 1923 р. н., уро́дженки с. Ві́нниківці Лі́тинського р-ну Ві́нницької обл. // УГ. — С. 110.

200. ПТАШИНЕ М'ЯСО

Пташók їли. Да, птиць... І то до сýпу як-небóдь звáрим. М'ясо із сороки трóшки гіркува́те. А граки́ — ё́то ісключі́тельно... Такé, як отó коли-небóдь їли ви голуби́? Голуб'я́тина... Та то́чно такé са́ме. І отó тим і повиживáли тоді.

Зап. 4 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Крикуна Василя Степановича, 1928 р. н. // УГ. — С. 113.

201. КОМЕРЦІЙНИМ ХЛІБОМ РЯТУВАЛИСЬ

В три́дцять трéтьом ро́ці я вчі́лася шити́ на маші́нку в Уля́ни, де Павло́ Буй був. Учі́лася шити́. І пошла́ в три́дцять трéтім го́ді на хва́брику робі́ть, на «Го́ркого». Там шо? Голодо́вка!

Бі́лети бу́ли. Ку́пить бі́лэта на чо́тири мі́сяці то́ді (на чо́тири мі́сяці продава́ли бі́лэта). Я то́ді поки́нула хва́брику, а брат мій робі́в у «Ленку́зні» — Ва́ня, котéльщи́ком. Ко́мерческі́й хлі́б... Ва́жно бу́ло бра́ть. Я йду́ до ці́єї, шо вчі́лася шити́, він у мілі́ції робі́в, Ше́ршель Мі́ша, він мені́ хлі́ба візьме́.

А в мо́го ба́тька бу́ло дві корóви в три́дцять трéтім. І за́раз там ме́сто харо́ше. Дві корóви... Молока́ наберу́. Не йду́ вже шити́ — на «Го́ркого» робі́ть. Молока́ наберу́ там, хлі́бця куплю́, привезу́. Ота́к бу́ло.

А в ті́тки Ге́йки (ма́теріна сестра́), Пили́п був і Грицько́. Оди́н дев'я́того го́ду, а той двана́дцятого. Мій брат, оце́ ж Іва́н, у «Ленку́зні» робі́в котéльщи́ком. Пропада́ють... Іва́н бере́ Пили́па. Устро́їв...

— Бою́сь на харчі́ ході́ть.

— Робі́! Як же ти бо́їшся, я ж ме́нший за те́бе, да хожу́.

— Бою́сь.

Іва́н встро́їв там його́ робі́ть. В ку́зні, там те́пло. Дава́ли хлі́б... Пі́деш в о́чередь, ста́неш... Ко́мерческі́й...

Він ти́ждень побу́в да ка́же:

— Я бою́сь.

Та при́йшов додо́му та й уме́р з го́лоду. І Пили́п уме́р з го́лоду. Поме́рли ж вони́ оби́два.

А Іва́н робі́в...

Зап. 10 липня 1998 р. у с. Плесецьке Васильківського р-ну Київської обл. від Сидоренко Марти Микитівни, 1913 р. н. // УГ. — С. 113.

202. КОМЕРЦІЙНИЙ ХЛІБ

Це було в́городі, в Київі. Так там в голодóвку лю́де по тротуа́рах лежа́ли. Найбі́льше лю́де із такі́х... степові́х райо́нов, шо хлі́б паха́ли. Відті́ль бежа́ли...

Тут коме́рческий хлі́б дава́ли. Дак як узя́в хлі́ба да й з'ї́в, да й так умира́в. Не міг у́же...

У нас небага́цько поме́рло, пото́му шо лю́де по про́мислу за́німа́лися. Тут лоза́... Так наплету́ть корзи́н да по́йде, да шо-не́будь уту́ргує, да й прожivé. А такі́, хто жив з ото́го, шо паха́в, ті́ повми́ра́ли.

Зап. 19 травня 1996 р. у с. Троещина Броварського р-ну Київської обл. від Крутька Євстрата, 1905 р. н. // УГ. — С. 114.

203. ВРЯТУВАВ КУСОК ХЛІБА І КОВТОК ВОДИ

Мы йшли́ з лісу. Там пуд лісом лежы́ть на дорóзі мужчы́на. Мы до́жджа́ємо, вун чу́є: шось ї́де там. Пудві́в го́лову, ды́виться. Мы остано́вились. Ба́тько му́й узя́в буты́лочку воды́, кусо́чок хлі́ба, пудыйшо́в до його́. Кусо́чок хлі́ба йому́ дав, вун іззі́в, воды́чки ковту́в і встав. Мы його́ забра́ли на пудво́ду і привéзли сюды́ у село́. Так мы його́ там вы́садили. Вун подя́кував:

— Вы мене́ спаслы́.

Зап. 28 квітня 1999 р. у с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл. від Корчаги Галини Петрівни, 1914 р. н. // УГ. — С. 114.

204. ЯК МАМА НАПОЇЛА ОДНОГО ДЯДЬКА ПЕРЕГОНОМ З МОЛОКА

Я була́, кажú ж, чотирна́дцять ро́ків. І йде́ такий стра́шний, опу́хший дя́дько, ну, мо́же, ро́ків п'ятдеся́т йому́ було́.

Ма́ма пере́гнала́ молоко́ (здава́ли молоко́ в колго́сп, колго́сп вже ж був). Здава́ли молоко́, і несúть той пере́гон. А он, той дя́дько, про́сить то́го пере́гону. Я неко́ли не забу́ду. Про́сить то́го вже пере́гону. Ма́ма йому́ дала́, а он п'є. Бо́же ти мой! Просто́ да́виться їм, дя́кує, в ру́ки цилу́є.

Ой... Міша́ли цу поло́ву... Ма́ма товкла́ та такі пампу́шки пе́кла. Ми їли. Жо́луди їли. А ма́ма пошла́ в больни́цю до врача́... Да, опу́хла. А он:

— Чо' ти опу́хла?

А оні ка́жуть:

— Я напекла́ з жо́луду пампу́шок та́ких да й ї́ла.

А он:

— Шо ти — свиня́?

Я́кійсь та́кий до́хтор був ду́же су́рийо́зний.

Ду́же, ду́же ба́гато, ка́зали, пережи́ли го́ря.

Зап. 22 липня 1996 р. у с. Рудня Калинівська Малинського р-ну Житомирської обл. від Коб'якової Ганни Станіславівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 114—115.

205. МАТИ РЯТУВАЛА ЯК МОГЛА

Я із Скородівки сама́, де́тка. То зна́ю, що був го́лод, бо по щавель ми ходи́ли, рва́ли. Ма́ма, бу́ло, нава́рить щавлю́, понаїда́ємося, понапива́ємося то́го щавлю́. А тоді ба́тько пі́сля робо́ти (в мене нерідний був) із своїм напáрником йде́ вночі по ри́бку туди́, на́ловить ри́бки, і ото́ ми так ви́жили. А лю́ди ж то й уми́рали, і всяк... А ба́тько ї́здить бу́ло, то ми́ня лушпи́ння яке́сь, то яку́сь маку́ху де́сь ви́міна за шо. Попромі́нювали де́ який плато́чок, де́ яка́сь спи́дничка не бу́ла. Де́ що не бу́ло, де́ полотно́ яке́, де... То все попромі́нювали. Ну, ми ніхто́ не вме́рли. Ма́ма бу́ла пу́хла. А ми, я не зна́ю, не по́мню, чи вже бу́ли пу́хлі, чи ні. Бу́ло нава́рить ма́ма те́й ю́шки з щавле́м, і тітки при́йде хло́пчик та́кий Во́лодя невели́кий, то моя́ сестра́:

— Ше́ й ти при́йшов? Ї́ нам ма́ло!

А воно́ сто́їть, бе́дненьке, но́жечки пу́хлі. Та́кий невели́кий хло́пчик. То ма́ти ото́ і то́го хло́пчика спаса́ ж.

Зап. 23 червня 1995 р. у с. Антипівка Золотоніського р-ну Черкаської обл. від Панасенко Варвари Павлівни, 1922 р. н. // УГ. — С. 115.

206. НАС ТРОЄ ЛИШИЛОСЯ МАЛЕНЬКИХ

Та́та забра́ли. І пото́м уже́ лю́ди взя́ли (ну, ма́ма розка́зувала) на пору́ку. Та́то всьо́ оплати́в, ту поста́вку. Ма́в вісімна́дцять гекта́рів поля́. Ка́же ма́ма:

Я не ма́ла ніко́ли ча́су, всьо́ довгі́ віддава́ли, всьо́ купля́ли ту зе́млю. А на́шо то́ї землі́ їм бу́ло? Бо́г його́ зна́є.

Ма́му забра́ли, а нас тро́є лиши́лося ма́леньких. Сестра́ ста́рша, то в се́лі бу́ла відда́на, бо я з До́линян. Ти й му́сила відка́зати́ся від нас. Як вона́ відка́залася на де́нь, а на ні́ч уже́ му́сила, бо то в нас ма́ленький брата́к, двана́дцять ро́ків са́мий ста́рший лиши́вся. На де́нь відка́зувалася, а на ве́чір му́сила де́сь шо́сь підне́сти ї́сти. Ма́му забра́ли за зо́лото...

— У вас є зóлото?

— Ну, — ка́жуть ма́ма, — нема́.

Попричиня́ли їм двері́ма ру́ки. А вони́ ка́жуть:

— То сме́рть тут робі́т. В ме́не нема́ зóлота.

Ти й та му́ка була́, ти й ду́же ми біди́ли, тро́с нас. Потóм уже́ до ха́ти нас впусти́ли. Ти й так біди́ли, шо не да́й, Бо́же. Мені́ було́ шість ро́ків, і я пішла́ па́сти ві́вці до лю́дй за ха́рч. І я ті ві́вці ви́жену, а брато́ж женé худóбу лю́дьом, мене́ ше на плéчох несé, бо сплю́.

А вмира́ли лю́ди в три́дцять трéтим. Бо ше наш ба́тько як поме́р, то поховáли. Потóму якісь лю́ди ходи́ли і чужі́, і наші́ то́же пада́ли так, то вже хова́ли, де ба́чили, є́дно на дру́гим. Я та́та не по́мню сво́го. Вже по́винна була́ по́мнити, но не по́мню, не зна́ю та́та.

Зап. 26 червня 2006 р. від Воскобойник Марини Іванівни, 1924 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. (родом з Долинян того ж р-ну). Публікується вперше.

207. БАТЬКО РЯТУВАВ УСІХ

... То ще і за́ра мені́ дя́кують, коли́ вже ба́тька не було́... Дя́кують, шо ваш ба́тько спáсав...

Був го́лод. Попу́хли. Прийшли́... До ба́тько дав їм пуд му́ки, пуд ячме́ню на куті́ю. А вони́ уже́ були́ попу́хшіє і ма́ли вми́ра́т.

Ба́тько розда́в цім, шо попу́хшіє були́, по пуду, по три́цять ху́нтов, а потро́шку заратува́в усі́х, шо́бі всім... І розда́в усі́м лю́дям, шо́бі не повми́ра́ли, а то вже попу́хли і не ходи́ли...

Зап. 9 липня 1999 р. у с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл. від Макарчук Анастасії Степанівни, 1921 р. н., переселенки із с. Тараси Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 116.

208. ЯК УРЯТУВАВСЯ ЧОЛОВІКІВ БРАТ ВІД СМЕРТІ

Була́ тоді́ сім'я́. Самий ха́зяїн. У ме́не тоді́ не було́ ще сім'ї́ ніяко́ї. Мій брат, чоло́віка мого́, так уже́ совсі́м, то́же уже́ совсі́м по́диха́в. То було́ при́йде, не при́йде, а при́лізе, ка́же:

— Ой, я ж, ма́буть, умру́.

А я кажу́:

— Дава́й кре́питься́, дава́й їсти лі́стя, мо́же, ви́живем?

Та йде́ доро́гою він, а хтось розли́в суп із колго́спу — пайо́к. А він нахили́вся та й сьорба́є той суп на доро́зі.

І ви знаєте, отак ми горювали, горювали і осталися живі. А їли, ой Бóже, що тільки ж не їли!..

Зап. 24 червня 1995 р. у с. Мгар Лубенського р-ну Полтавської обл. від Смченко Ганни Василівни, 1906 р. н. // УГ. — С. 116.

209. ВРЯТОВАНИЙ ХЛОПЧИК

Одна жінка несла хлопчика на кладовище живого. А коло магазіна — там жила жінка і чоловік (бездітні вони були). А вона на плечах його несла. То коли вони до неї дійшли, він ще живий, але так голівку повісив за плечі і вісить, а очима ще дивиться. А вона, та жінка, питає:

— Куди ви його несете?

А вона каже:

— На кладовище несем, бо вже нема далі чим спасатися, і вже він до вечора не доживе.

А вона просить:

— То ви оддайте мені його.

Та жінка погодилась:

— Возьміть!

А вони як були вдвох з чоловіком, то трошки були зажиточні, то в їх було що їсти. То вона взяла того хлопчика. І вони потрошечку давали їсти, бо багато не можна було давати. Бо якби він наївсь, то помёр би, а потрошечку. І вони його годували, годували, і він ожів. І він у їх віріс. І вже коли він віріс, то батько й мати живі осталися, але вже він до їх не йшов. Вони вже його оддали вчиться. А батько його був на Дніпрі бакенщиком — світив фонарі для пароходів. То коли вже після колгоспу, після колективізації цієї, вже трошки установилось воно, і діти повиростали ці, то треба було на водний транспорт іти у науку, щоб на пароході ішов чи там шкіпером, чи матросом, чи начальником пристані, чи капітаном. То його вже батько туди здав учиться. То він вивчився там і тепер начальником пристані у Ржищеві.

...Оце був той хлопчик, що рятувався, — Жук Григорій Павлович.

Зап. 22 червня 1995 р. у с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл. від Запотоцького Антона Дмитровича, 1920 р. н. // УГ. — С. 116—117.

210. ДІВЧИНА ВРЯТУВАЛАСЬ НА СВИНАРНИКУ

Був такий випадок, що одну дівчину (я її забув уже фамілію) укинув дід, що возив трупи, у яму. І вона вилізла, і полізла рачки на свинарник, там, де свині. І там дівчата її одкормили. А він думав, що вона схована, а вона оказалась жива, вилізла з тії ями.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 117.

211. ЛІС РЯТУВАВ

У Посудов ездили. Там поїзд, чуть недалёко, близьенько, чоті-ри кілометри. До нас лес спаса́в, а тим лётот ягоди. Курівка була, отак з молоком насипали ягоди. Хліб був в нас, отак во хватало. У нас там не мерли люде з голоду. Там привозили: і масло було ящиками, другі ящиками позахватали, а нам не попало. Це вже ми да́же з де́дом були. А ми не бегали і даром не хватали, а другі понабірали.

Зап. 19 липня 1999 р. у с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Петренко Варвари Петрівни, 1919 р. н., переселенки із с. Новий Мир Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 118.

212. ЯК РЕМІСНИКИ РЯТУВАЛИСЬ ВІД ГОЛОДУ

Це, понімаєш, в триціть третьому році. Десь глини наберуть там, чи накрадуть, чи як, а тоді дома візьме десь в сараї, чи де, та причепе того крута. Ви бачили круги там, були ж ви, да що ногами ото крутили? От, значіть, та зробе, хоч якé-нибу́дь, манéньке такé, воно не дуже й похóже. А хто вмів харашо́, то вони́ шо — в́пале там та в торбину візьме, понéсе в дру́гі сéла, та в́міна. У вас е́сть картоплі́на чи кукурузі́на, а не́має в чо́му ж його́ зваріть, то вже ремісники́... Корóче говоря́, щоб ме́нше бала́кать, ви́жили.

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвітна Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. від Королика Івана Оникійовича, 1925 р. н. // УГ. — С. 118.

213. ЯК ГОРЩЕЧКИ РЯТУВАЛИ ВІД ГОЛОДУ

Кру́те чолові́к горщéчки, а ба́ба у той, у клюно́чок, пі́де те в́міна, те прода́сть. Та сама́ сі́ла на базáрі та на́йлась, а чолові́кові — шо прийдéться. То ті чолові́ки й поме́рли. А ба́бі й до́сі є такі, шо живу́ть. Ось, наприме́р, ба́ба Горпи́на Вербо́вська. Та сама́я ба́ба... А в їх був гонча́р, а в ме́не — ні. Було́ ж попросю́:

— На ж бо!

— Я ж уторгую і розплатюсь, і, може, щось і мені останеться.

А та баба й дід вивезли тачечкою горщечки, ну, і торгують. Баба ж собі щось там накупила, одвернула під тачечкою, намотілася, а дідові — що прийшлося. А тачку стягує. Горшкі крутив, і він умер, а вона й досі жива. Отак і є. І дітей було троє, і всі діти троє вижили, а один тільки батько вмер. А я думаю, як це так, щоб я оце таке робила з чоловіком, діти маєм, і оце так би я зробила. Я цього — ні. А в нас уже, бо матері не було, ми жили коло бабусі, ну, й батько теж коло нас був, нас дві було — це сестра моя і я. То було бабуся попечуть яких макоржеників усім, а батькові було-бо кажуть: «мужик» — найбільше дадуть, він мужик. А потім вже надали ноги пухнуть. То що ж, поскидали золото з вух, серіжки були й хрест був золотий та батько одвіз у Кіровоград, та проміняв, та ми вижили.

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвітна Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. від Цішевської Марії Йосипівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 119.

214. ДЕ НАС ТІЛЬКИ НЕ БУЛО

Люди сілно голодували і пухли, і на ходу мерли, де-лібо так і мерли. В нас леса були такі гарніє, дак тіє леса нас так і спасали. То пуйдем, да якусь сиріжку чи лісічку візьмемо, да зжарим, да корівки свої ше тако хто мав, дак то молочко, дак ще наче спасались. Да горшкі в нас робілі, возілі кудато да торговали — у Чорнобиль, Тичанку, у Товстий Лес, у Шепелічі, у Білорусію. Де нас тільки не було...

Зап. 20 липня 1998 р. в с. Луб'янка Васильківського р-ну Київської обл. від Скрипченко Ольги Гнатівни, 1924 р. н., переселенки з с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 119.

215. ДО НАС ПРИЇЖДАЛИ ЛЮДИ РЯТУВАТИСЯ

... Помірали люди, а ми ж не знаємо одкуля. Мі давали картошку, давали і зерно — просо давали, обшим ратовали. Наш район Чорнобильській, ві знаєте, що не умірали з голоду, а осьь тутот, осьь нас вислалі, тутка так люди мерлі, а в нас — ні. Один чоловік в нас тоульки умер — один-єдинственний. А то в нас не мерлі. І вообше в нашом районі — ні. Із всіх во у наш район, у Чорнобильській, їзділі усє люди ратоватса. І ратовались. І в нас землі всього давали по тридцять п'ять соток на хату.

Ешо у нас речка. Речка спасала рибой.

Ну, у нас дуже сілна прірода. У нас грібi росли біліє. Потім із-но́ву у нас ягода, та, чорні́ка. Мо́же, ві по́мніте, я́года чорні́ка? Ріба в нас, ре́чка. Лю́ді пуйдуть, наловлять рі́бі і рі́бою кормі́ліся.

В нас залі́зна доро́га бу́ла. Хто на доро́зі робі́в на залі́зній... Мой мужі́к робі́в. Полу́ча́в йон двадцять кілогра́м біло́ї му́кі. То й люде́й мі ратова́лі.

Зап. 19 липня 1998 р. у с. Гавронщина Мака́рівського р-ну Ки́ївської обл. від Мату́щенка Олекса́ндра Єфимо́вича, 1928 р. н., переселе́нця із с. Товсти́й Ліс Чорно́бильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 120.

216. ПРОСИЛИ ЇСТИ

В три́дцять тре́тьом годі́ пріхо́діло до нас ба́гато з Укра́їни люде́й. Хо́ділі, ніщі́мі бу́лі, просі́лі е́сть. Їм на́ші лю́ді дава́лі, шо в ко́го бу́ло. А ба́льшинство хо́ділі по лесе́х і збіра́лі грі́бі, я́годи, і рва́лі ща́вель, і м'я́лі. І в ко́го попросі́лісе, да́к хле́б пе́кли з то́го ща́влю. І та́кім спосо́бом жи́лі, поку́ль не дожда́лісь цвѣту ака́ціі. Ну, і та́к кормі́лісе.

Зап. 13 липня 1999 р. у с. Рудни́цьке Пере́яслав-Хме́льницького р-ну Ки́ївської обл. від Подо́бєд Єфроси́нії Іва́нівни, 1919 р. н., переселе́нки із с. Крива Го́ра Чорно́бильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 120.

217. ЛЮДИ «З УКРАЇНИ» РЯТУВАЛИСЬ НА ПОЛІССІ

Ну, на́ші лю́ді... Да та́к в нас рі́бку пойма́лі, ща́вель бу́в, да ко́є-как ви́жива́лі. У лесе́і уся́ка губа́ бу́ла, і лісі́чка (та́ке прозиви́аніє), і бі́лі грі́бкі. Да́к од нас, вот од сьо́го села́, де о́це мі, да́к хо́ділі. Та́к оно́ на-зива́лісь з Укра́їни. Да́к ба́гато... Бе́дніє по́йдуть на лу́г, у́же ща́вліку рва́ть — та́м і ле́гло. І ле́гло ба́гато у нас. Ба́гато погі́бло, ба́гато.

Зап. 13 липня 1999 р. у с. Рудни́цьке Пере́яслав-Хме́льницького р-ну Ки́ївської обл. від Подо́бєд Єфроси́нії Іва́нівни, 1919 р. н., переселе́нки із с. Крива Го́ра Чорно́бильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 120—121.

218. ПОРЯТУНОК – НА ПОЛІССІ

Да нас е́халі із Укра́їни. Мі у́же межу́єм з Бе́лару́сієй, поні́маєте? Три кіло́метра — і Бе́лару́сія. А да нас е́халі лю́ді од таго́... Ба́ришовський райо́н — одту́ля, Яго́тінський... Отту́да е́халі до нас лю́ді. І на лу́зі в нас сі́льно рі́бі бу́ло, ба́гато і гри́ба. Да́к яні́ е́халі, хто вже шо мав, то віу́з да проме́нював себе́. І на том лу́зі лові́лі рі́бу.

Ловілі рибу, і клалі огонь, і варілі. Ну, а ми ж, діти, туді і ходілі. То матка малака дасть:

— На, донько, аднесі ім в борщ.

То яку, ге, спечє балабєшку, бо тоді голод був. Дак:

— На, донько, аднесі.

Так ми і соберомса гуртом, такія дєвкі, да й пашлі да їх. А ані рвалі, ото піравкі растут на вадє і варілі, синок, той борщ чорний. І булі люді пұхлиє, апұхлиє-апұхлиє. І хто да нас прійшов, прієхав — геть всі павижівалі і паєхалі дадому.

Мая дочка тепєра там, у Баришовском районє, то я поєхала туді да пошла в цєркву. Ідєш кругом цєркви — горбик — яма, горбик — яма. А я кажұ:

— А чогó це, тьотю, горбик — яма, горбик — яма?

А яна каже:

— Чогó, донько? Розкажұ. Як був голод, то хто поєхав на вашу стóрану, — повіживалі люді і поприєжджалі. А хто пожалів хозяйство, пожалів усадьбу, кінуть хату, дак папұхлі люді, парєзалі дєті да паєлі. Хай Господь не дає нікому! Сваї дєті парєзалі, паєлі. І покопалі коло цєркві самі собі ями, кругом цєркві і так полягалі, і так загреблі. Так і ямка — горб, ямка — горб. Так і лежат.

Зап. 16 липня 1998 р. у с. Ніжиловичі Макарівського р-ну Київської обл. від Рудянок Надії Петрівни, 1925 р. н., переселенки із с. Усів Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 121.

219. ТАТОВІ ЧОБОТИ

В сорок шóстому році я жила в селі Стрємені. Була сільна голодовка. Як хто міг, так жив. Хто був трóшки багатіший, то ше мав якєсь зерно, ше мав шо їсти, а хто був бідніший, з бідної сім'ї, то зовсім не було нічого їсти. Голодували, сільно голодували...

В мене тато був слабій, ше за австрійської війни був слабій, йому робили опирацію. Розказували мені, шо як вони взяли їх на стіл, то вони лежали, тільки толоб сам був, а всі кишкі на столі лежали, бо вони були ранєні, всі оскóлки їм вибирали. І як вони прийшли додому з тої австрійської війни, так вони не могли нічого робити, бо їм сільно всередині боліло. Я вже мұсіла помáгти мамі на полі робити. Не було нічого їсти. І тато казали, шо є, дєсь там на Волиню, такє, шо мініяють на зерно. Взяли вони... Мали такі чóботи скірянї, забрали ті чóботи і кажуть:

— Я йду, на Волинь їду, і, мóже, щось принесє.

Ми чекаємо вдома, нема ніц. Мали гречку такú, мо́лола я на жо́рнах з ма́мою, пеклі́ пля́чки такі на ку́хні, з тако́ю мушко́ю чо́рною. І так ми дожи́вали, по́ки та́то не при́йде з Воли́ні. Та́то при́йшли́ з Воли́ні — їм чо́боти ви́дібра́ли, і вони́ нічо́го не при́несли. Ми сі́ розпла́кали і так сиді́ли-сьмо да́льше. Хто мав з сусі́дів, то прино́сив нам то тро́шки яко́гось зерна́, то пше́но́, аби́ ми ви́жили. І так бу́ло тру́дно, шо я не зна́ю, як то мо́жна бу́ло дожи́ти. То так тепе́рка сі́ пам'ята́є та голодо́вка, шо я не мо́жу...

Пригада́ла я собі́... Збира́ли ту лободу́. Лі́том ща́вка підросла́, ході́ли збира́ти — така мале́сенька-мале́сенька. Ході́ли і ску́бали і так тоді́ вари́ли: то якийсь бо́рщик, то ше́ там шо-небу́дь. То сусі́дка да́ла карто́шки, кину́ли то́ї ща́вки, лободи́ і так навари́ли. І так ми то́ їли.

Зап. 3 грудня 2003 р. від Клі́щ Мари́ї Степа́нівни, 1930 р. н., у с. Стре́мись Сока́льського р-ну Львівської обл. Публіку́ється вперше.

220. ВИМІНЯНА МУКА

Я по́мню те, шо в три́дцять трети́й год ї́сти не бу́ло чо́го. Ба́тько робі́в у то́му ж, у лісго́спі, а ма́ма по́їхала до чече́нів міня́ть за муку́ барахло́. Ага́. Ну, і ви́міняла тро́хи ж му́ки та привезла́. А я ж жу́ду ма́му та сидю́ ж, пла́чу.

— Ой ма́мочко ж! — тужу́.

А сусі́ди збіга́ються та ото́ принесу́ть мені́ шо-небу́дь по́їсти, бо ма́ми ж нема́є.

Зап. 6 липня 2000 р. у с. Красногриго́рівка Ніко́польського р-ну Дніпропе́тровської обл. від Ша́повал Мари́ї Васи́лівни, 1928 р. н. // УГ. — С. 122.

221. ЗОЛОТО – НА ПШОНО Ї МУКУ

А в нас бу́ло зо́лото, і ми одвезлі́ в Ха́рків ба́тька два хресті́, се́рги й ко́льцо ма́мине і ото́ наміня́ли пше́но́ і му́ки. І бу́ла в нас коро́ва. І ото́ я ході́ла, тако́ (оди́на́дцять ро́ків мені́ бу́ло) збира́ла ща́виль, із бе́реста лі́стя. Ото́ його́ суши́ли і пеклі́ ола́дки і ото́ тро́шки му́кички, і ото́ таке́ пеклі́.

Зап. 25 червня 1995 р. у с. Опі́шня Зи́ньківського р-ну Полтавської обл. від Дера́ги Ганни Васи́лівни, 1922 р. н. // УГ. — С. 122.

222. ГОЛОД ОБМИНУВ

Нашу родину голод обминув, хоч у батька теж почали пухнути ноги. А спасла нас мамина ощадливість. Десь у неї були заховані дві монети на «чорний» день, як вона говорила, десять і п'ятнадцять золотих карбованців. Вона ці золоті монети поміняла в торсіні (були такі спеціалізовані магазини) на мукі. Ця мукі у нас була дійсно на вагу золота. Її витрачали дуже обережно, добавляли до неї листя дерев, кропиву та лупину з картоплі і пекли з того хліб. А ще наша кобіла Зірка привела лошю, яке зарізали (ми всі плакали за ним), і цим спаслися від смерті.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Кияшка Івана Омеляновича, 1919 р. н., уродженця с. Перекопівка Роменського р-ну Сумської обл. // УГ. — С. 122.

223. ХРЕСТ – ЗА МУКУ

У голодівку мама пішла, щоб нам шо-небудь достати. Взяла хрест та й виміняла нам мукічки. Десь там, за Охтиркою, вона ходила. Поки ж вона принесла, то ми були пухлі, і вона прийшла пухла. Нас було двоє — брат і я. Ну, ми вижили. У нас була коза, і оті ми доїли, і то мама трошки принесла...

А потім запірили маму...

— Давай, давай нам хліб і все.

А його нема. Прийшли, перекопали все-все і нічого вони не найшли. А в печі (піч у нас), в печі, там у челястях, мама заховала трошки пріса. Перемішала з шелюхою, розумієте? І квасолу в горщечку... І це позабирали, і нас оставили самих. Мама сиділа три дні заперта.

— Давай хліб і все!

Вона їм каже, що нема. А вони:

— Давай!

Оті так було.

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Тараненко Марії Олексіївни, 1920 р. н. // УГ. — С. 123.

224. МІНЯЛИ, ЩО ПОТРАПЛЯЛО ПІД РУКИ

...Одежу возили. Колись ткали таке, називались рядішки, з льону, і те возили, міняли і на картоплю, й на... Ну, обшеш на всякії продукти. І гроші уже не було, все попродали, повозили... Продала коріву, привозила все, і так сем'ю кормила. Їздила в Овруч. Да, ще

кудись. А в Овруч, в Білорусію, ще кудись... Ага. На картóплю, на жито, óбшем, що попада́ло под ру́ки, та й ми меня́ли. На гро́ши купля́ли то́же... Разо́в п'ять е́здили на муку́ в За́падну.

Зап. 8 липня 1999 р. у с. Сезенків Баришівського р-ну Київської обл. від Школяренко Ольги Родіонівни, 1921 р. н., переселенки із с. Королівка Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 123.

225. РУШНИК ЗА ХЛІБИНУ

На все моє життя́ запам'ята́вся ви́падок того́ чо́рного три́дцять дру́гого ро́ку, ко́ли в ро́дині не ста́ло що́ їсти. У та́та поча́ли бо́літи но́ги, і то́му ста́ло тя́жко хо́дити. Мо́я ма́ма ви́тягну́ла з сво́єї скрі́ні рушні́к. Ме́ні зда́ється, що то́ весі́льний рушні́к, бо я йо́го ба́чив ли́ше на Велико́дні свята́, на сті́ні під обра́зами. І да́ла той рушні́к та́тові, щоб ви́мня́в на хлі́б. Та́то і я по́їхали до мі́ста Ромні́ за во́семна́дцять кіло́метрів від се́ла. Там на торго́вищі́ яка́сь пере́купка схо́піла той рушні́к і вза́мін да́ла нам невели́чку хлі́бину — оші́мок, так у нас назива́ють. З то́ю паляни́чкою ста́лося діво́: вона́ на на́ших оча́х поча́ла зме́ншувати́сь, то я, то та́то відщипу́вали від не́ї мале́нькі шма́точки. Так від то́ї паляни́чки нічо́го не зали́шилося. Ми спо́хватили́ся ли́ше то́ді, ко́ли в та́та в рука́х нічо́го не бу́ло. Який жа́х проми́ну́в у та́тових оча́х: що ж ми пове́земо́ додо́му, там же те́ж голо́дні чека́ють. Він кинувся́ сю́ді-ту́ді, хоті́в розшука́ти пере́купку. Знайшо́в її. Пе́ред її очі́ма з трудо́м стягну́в з сво́їх опу́хлих ніг чо́боти і су́нув їй в ру́ки. Він нічо́го не гово́рив. Вона́, пе́вно, те́ж зрозумі́ла. Мо́вчки ви́тягну́ла з то́го рунду́ка таку́ са́му мале́ньку паляни́чку. У та́та засві́тили́ся очі́, і він схова́в її за па́зуху. Ве́чером при́їхали додо́му. Та́то, бо́сий, з засу́ченими штани́нами підійшо́в до ма́ми і мо́вчки пода́в ту мале́ньку паляни́чку.

— Омéльки, що з то́бою?! — зо́йкну́ла ма́ма.

Він нічо́го не відпо́вів. Мо́вчки побри́в до крини́ці і там хоті́в помі́ти но́ги. Я побáчив, що та́тові тя́жко те да́ється, сам їх помі́в. І та́то похму́рий пішо́в спа́ти. А пе́ред мо́їми очі́ма сто́яли опу́хлі но́ги мо́го та́та, шкі́ра на них сві́тілася, як шкля́на. Ме́ні ста́ло стра́шно, і я запла́кав. Той дитя́чий плач і до цьо́го часу́ пам'ята́ю і, пе́вно, ніко́ли не забу́ду.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Кияшка Івана Омеляновича, 1919 р. н., уродженця с. Перекопівка Роменського р-ну Сумської обл. // УГ. — С. 124.

226. ХУСТКА

До ма́ми прихо́дила жі́нка з трома́ дітьми́ (то́же сама́ була́ вдова́ вона́), то прино́сили які́сь платкі́.

— Дай мені́ хоть лі́тру молока́.

То ма́ма так ї́й дава́ла, а ху́стки не бра́ла (в не́ї дівча́тка бу́ли, а бі́дно, зна́єте). Ка́же:

— В ме́не й свої́х є хусто́к, не тре́ба...

Дасть ї́й буті́лку молока́ і всьо́. О! То нас ше спаса́ло те молочко́. Но ми його́ самі́ не ї́ли, не мо́гли ї́сти. В нас лю́ди го́стились, сто́яли за те́ю коро́вкою... Но я́кось пережи́ли вже́ три́дцять трети́й.

Зап. 12 січня 2001 р. у м. Вінниця від Кардаш Ганни, 1923 р. н., уродженки с. Вінниківці Літинського р-ну Вінницької обл. // УГ. — С. 124 — 125.

227. ПО ХЛІБ – У КИЇВ

Тяжелё́нко бу́ло. Два́дцять пе́рвий год... Тяжелё́нкий, но не та́кий, як три́дцять трети́й.

А три́дцять трети́й був... Це я три́чі з'ї́здила в Ки́їв за хлі́бом, купува́ла, бо в нас була́ семня́, дак ї́здила. Дак люде́й збіра́ли в Ки́єві по то́му..., по пло́щі і скла́дали на катахва́лку, і виво́зили у Ба́бин Яр.

Зап. 24 липня 1999 р. у с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Мендель Олени Яківни, 1911 р. н. // УГ. — С. 125.

228. ДІЛО СТРАШНЕ

Па́дали, уміра́ли на ходу́! На ходу́ уміра́ли. Хто ми́г я́кось прожы́ть, то жив, а хто не ми́г, зна́чить, — там, на ті́м світі́. Ота́к! Ді́ло стра́шне.

То тут мо́гилки бу́ли, дак там і по де́сять, і по два́дцять хова́ли. Не бу́ло ко́му копа́ти я́ми. А так: ви́копали кана́ву яку́-небу́дь, загорну́ли, так щита́й, шо то...

Я й сам поки́нув свою́ зе́млю да ходи́в по то́му..., по Ки́єву, щоб де я́кось пропита́ться. А б́рат робі́в на піка́рні да то вже́ там, шо оста́нетсе, ну, то дасть. Да так ото́ й пережи́ли.

Сестра́ мо́я поме́рла. Ї́сти ни хвата́ло. А тоді́ шо? Ака́ція насти́гла. Зна́єш, голо́дне, голо́дний желу́док... Ака́ції на́їлася і так... А ухóду за больні́м... Ни́хто ни уха́жував, ни́хто не диві́вся. Ка́ждий жив і стара́вся, щоб як собі́ як-небу́дь прожы́ть.

Зап. 12 липня 1998 р. у с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл. від Ходоса Юхима Федосійовича, 1924 р. н. // УГ. — С. 125.

229. ДОПОМОГИ ШУКАЛИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Братова моя, Закусило Ганна Яківна, ходила на Западну.

Чого їздила? Було четверо дітей. А чоловіка вбило ще на Філандії, мого брата. Їздила, бо не було з чого... Їздила. Взяла рабчуні... Ідіт, я вам покажучу (показує). Оце називались рабчуні. Це кілім називається, це суконний, а це — із льону. Прáli, красíли і такé ткáli. І вона взяла ті рабчуні і міняла картоплю, там яку крупу чи шо. Оце такé. І раз чуть головою не накрíла й буóльш вона не їздила.

Зап. 11 липня 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Закусило Єви Максимівни, 1924 р. н., неписьменної // УГ. — С. 126.

230. ЩОБ ВИЖИВАТИ

Колись коноплі сіяли, брали то прядиво, мітки так робили, що на полотно. Ой Бóже... І міняли там. І наміняєм картофель потрошки, фасольок якіх, і їдемо додому. У Западній ми були. Ходили по тих сéлах. Потім приходили на вокзал. Їдуть відкриті платформи, нагружені вуглём. І ми так з тими клунóчками сидáli і їхали. А бáнда така була. Тільки рушає поїзда, а вони гаками нас, чіпляли за мішок та й тягнуть. Та й заким наміняєм тих картофель, дійдем до, ой Бóже, Бóже, тудí вже до того поїзда, то на плечах гóли від тих картофель. Та вони потóму вже не хотіли міняти, та й каже, що йди в горóд та й роби. Та й нас штіри було з сéго селá, з Китáйгорода. Льон в горóді пололи, шо казáli, те й робíли. Та й наші люди лишáлися, котрі так молоді, діти.

От у мене сусід. Він поїхав за сіном на поле та й вóйко його лишів там, та й він там худóбу пас. Та й так, щоб виживáти, щоб не попухли, щоб не повмирали. Та й такé наше було життá.

Зап. 23 червня 2006 р. від Лайтер Наталії Артемівни, 1928 р. н., у с. Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

231. ТА Й ТАК ДОЖИВАЛИ

В sóрок сьóмим рóці їздили-сьмо на тих пóльманах в Молдавію, у Пóльщу. Купувáli казані, пилочки, а там міняли. Ти й їдем назáд з тими вже клéцками, шо там нам надавáli. А вони на пóльмані так високо сидят. Вже дохóде до стáнції поїзда, стає. А вони з того скакают, забирают в нас тії клéцки, ти й їдем додому такó і голóдні, й холóдні. А вдóма тóже їсти нічо. Вийшла тудí во на поле — нема шо вдóма їсти. Теплénький такий бур'янець є. Ти й нарвála, нарвála,

наїлася. Ше принісла мамі додому картюплю, котра ше лишілася з зимі. Такі перемёрзлі, перегнілі тремо. Ти й так пеклі, ти й так їли, ти й так доживали. Дожили до сих пор.

Зап. 27 червня 2006 р. від Томчук Ганни Дмитрівни, 1929 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

232. ТОЛОКА

Шо тобі бўду повідів?

Приходіли з маленькими дітьми мамі, старі люди. Кляли вогні десь там по дорозі, коло воді. Збирали яблучка, де впали, во такі дрибненькі, варили їх. Та й там ночували. Роботи ту в нас не було. Було дехто там мав роботу, то йому трошки ліпше було. Ну, наприклад, в нас хата будувалась. Ту робили малярі, майстри, але були звітам в нас десять хлопців. Кавалери, які хотіли робити, абі но наїстися. Во вони робили десь зо дві неділи. Вивозили землю, завалили стару хату, вивозили то всю, а їли разом з майстрами нашими. Ну, то наші наїдалися скоро, а тамті були голодні, то їх не годні були наситити до двох неділь.

Зап. 11 квітня 2004 р. від Кривого Михайла у с. Кореличі Перемишлянського р-ну Львівської обл. Публікується вперше.

233. ЗАХІДНА УКРАЇНА ВРЯТУВАЛА

В сорок сьомім році (я вже помню, дуже помню) — це не був вимушений голод.

Прийшла весна, і засіяли поля. І як засіяли, посадили городи — ні грама не капнув дощ. Як почалася весна — ні грама... Як посадили, як посіяли — всю лишілося в землі. Нічо не зійшло. І щоб не Західна Вкраїна, то я не знаю, хто би тут лишівся в живих. Я лічно їздила з мамою в Західну Україну. Не помню, канешно, ті сьола, шо я була там. Мама мені хтіла дати, щоб я там худобу пасла. Як я приїхала туді, і там вже жінка одна хтіла найміти мені, щоб я пасла. Але потому каже:

— Не, ваша дочка похоча на такую панську дівчинку, то вона не буде пасти худоби.

І не взяли мене.

То тоді страшний був голод. Ми не мали нічо, в нас всю згоріло, не мали грама, щоб повезти в Західну. Но мій тато поїхав туді і там робив, і моя мама всю врємня їздила. Україна Західна всю

Україну спасла. Їхали на поїздах, не так, а на вуглю, на всіляких поїздах таких робочих, не таких, що люди їздят, а таких, що худобу возят, вугля. На таких ми їздили туді в Западну. А там, в Западній Україні, йшли дощі, і дуже були хліба. Тоді ми були в тей жінки, ночували (де мама хотіла мені лишити), і з поля так возят. Там сильний був урожай.

І як вони появилися жнивці, то люди терли на полях колоски, додому приносили, молотили такими жорнами, що руками молотили, і так годувалися. І були такі голови колгоспу, що просто бригадирові казали, що відвертайся, щобі людина собі могла кіло-два терти і брати додому, щобі спасати дітей. Отакій був голод.

Зап. 23 червня 2006 р. від Касянович Лілії Михайлівни, 1931 р. н., у с. Китайгороді Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

234. ЗА «СКЛЕЦКОМ» КАРТОПЛІ

Десь поїхав єден чоловік туді в Западну. Якесь було там дрантячко. Він взяв туді. Та був такий, знаєте, що не вмів вкрасти. Столярську роботу вмів. Він всьо так чесно, чесно... Поїхав туді, бідний. Взяв склецьок шмаття якогось, того дрантя. Та якийсь склецьочок тих картофельок за те приніс. Хата завалилася. Тут двоє дітей і жінка. В хлопчика вже такий во живіт. Цілий день вони ходят... Десь горох сіют — і вони ходять, збирають. Все вони по стаканчику того горошку знайдуть. І се воно цілий день в голоді по ріллі ходит. А я все думаю:

— Боже, як би я, хоч що-небудь... Яку бівку звару, щоб я хоч мисочку, що-небудь їм дала. Як вона не має нічого, та й двоє дітей... А я вже там у мисочку... Ну, та й так во. Я ж кажу, що такі дуже були біди.

Зап. 23 червня 2006 р. від Кульчицької Ніни Леонтиївни, 1931 р. н., у с. Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

235. ПОРЯТУНОК НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

З сестрою їздили в Тернопільську область. Там так навесні садили городи ти й наймалися. Я лишілася корову пасти в хазяїна. Там дід з бабкою жили, а син прийшов вже з армії, то вони (і тато, і мама) казали, що маскаль. Не любили, хоч і син єден-єдинственний. А сподобав собі тоже такій наймичку (ну, приїжджали звідси від

нас). А такі добрі були люди, нема що казати. Платили: то мукічки, то того-сього. Бо не гроші...

На осінь повернулися додому. Вже почалися жнив. Приїхала додому — мама упухла. Але помаленько вижили.

З сестер старша приїхала з Донбасу. Забрали по вербовке маму туди, а я вже устроїлася в школі в уборщиці. Не їхала... Ше сестра менша...

Зап. 24 червня 2006 р. від Кучер Софії Пилипівни, 1932 р. н., у с. Погоріла (тепер Привітне), родом із Дерев'ян Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

236. П'ЯТЬ ФУНТІВ ЗА ХУСТКУ

Їздила в сорок сьомому в Западну. Лахи, які є послідні, ті відвозили, ти й відтам привозили. Їздили, багато їздили. Мінjali. Я хустку послідну віднесла, така гарна була хустина. Та нема, що вже прямо... Шо хочеш, роби. Ти й п'ять фунтів дали за ту хустинку. Проїшло три дні — з'їли, що купила.

Зап. 25 червня 2006 р. від Леонтиїв Ніни Іванівни, 1926 р. н., у с. Сивороги Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

237. СИНЯ КУФАЙКА

У сорок сьомому був голод. Не було що їсти. А їли, хто що бачив: і череп'яки, і листя з липи.

В Западну їздили. Їздили моя мама, бо ж мені було десять років. Помню, що куфайку синю возили мінjати за хліб. Як приїхали, все роздобу́те ви́клали на стіл і всіх нас гостили, бо ж ми голодували. Робила мама, як могла...

Зап. 29 червня 2006 р. від Гули Надії Василівни, 1937 р. н., у с. Мінківці Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

238. ФОРМА ЗА ЇЖУ

Їздили, купували мама, небожка, якісь форми ти й туди возили в Львів... Ну, кудись вони їх возили. Не знаю. Ти й там, що хто вже дасть. То якийсь біобоб привозили, то якоїсь пшенички. Ну, що вже хто дасть за ту форму. Ти й привезут та й вже так варимо, мучимся.

Вже шось там посьóрбашш. Та й так вікарабцювалися. Ти й всі по-вми́ра́ли, но ше я єдна́ лиши́лася.

Зап. 27 червня 2006 р. від Буняк Параски Павлівни, 1923 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

239. ПОДАРОВАНІ ЧОБОТИ

В sóрок сémим рóці вже така бу́ла біда́. Ой... По́їхала я в За́падну, а там якийсь хлопчі́на прийшо́в з а́рмії. А той хазя́їн каза́в:

— Лиши́ся в нас.

Я ду́маю: ма́ма згі́не із сестóрю. Сестри́чка із два́дцять дев'я́того ро́ку в ме́не. Не буду́ лишáтися. Ну, ти й пу́ду. А зима́... Бо́же, ви́бачте, ні штана́т, ні взу́тися. Ти й якісь чоботя́точка да́ли. А но́ги примéрзли до тих чоботя́т.

Зап. 26 червня 2006 р. від Воскобойник Марини Іванівни, 1924 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. (родом з Долинян того ж р-ну). Публікується вперше.

240. ЗАРПЛАТА ЇЖЕЮ

В sóрок сьóмим рóці бу́ла голодо́вка. Не бу́ло шо ї́сти. Ми з ба́тьком по́їхали в За́падну Украї́ну. Вперд бу́в я в Льво́вській о́бласті, а потóм там побу́в трóхи та й переї́хав у Іва́но-Франко́вську. Тоді ше, ка́жеться, назива́лася Станисла́вська о́бласть. В на́ймах був. До шістна́дцять ро́ків, я ше там побу́в три ро́ки, як у а́рмію... Робі́в кіньми. На товарня́ку ї́хали, не в пасса́жирському. Весна́ бу́ла, ма́рт міся́ць, шóстого ма́рта. Та є такі хазя́ї, шо ка́жут:

— Мені би зда́вся такий хлопчі́на, але де́сь так че́рез міся́ць, я за́ра ше не ма́ю робо́ти.

Та я заду́рно робі́в. Ніяко́ї пла́ти не бу́ло, тільки за є́дну ха́ту, за то, шо ї́в. Пасу́ коро́ву і наперед се́бе, і зза́ду па́ра ко́ней. Ти й жену́ па́сти там. І робі́в кіньми, ора́ти вже вмів, гні́й вози́в. Ну, шо ка́зали. В не́го молотáрка бу́ла, ти й поганя́в ко́ні, а не то всере́дині шось робі́в. А там був хло́пчик в не́го ме́нший, то той вже поганя́є, а я вже всере́дині викида́ю соло́му. Молотáрка така ма́ленька. За го́дину він ко́пу молоті́в.

Приї́хав. Ма́ми вже не заста́в я. Та́то жени́вся з дру́гою.

Так багáто їздило нáших тáких хлóпців. Та як мав умéрти з гóлоду, то лóчче бóду робíти шóсь. Попрáвився там, давáли, шó вони́ їли, то я їв: бíлого хлíба, чóрного хлíба, ко́ли шó.

Зап. 26 червня 2006 р. від Фаміляка Федора Остаповича, 1931 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

241. ГАКАМИ СКИДАЛИ З ПОЇЗДА

Ой Бóже, Бóже... Це ж на углó ми їдемо. А от, бачíте, то завéзла я ї́ і лиши́ла цю сестру́, а не зна́ю зáра, в я́кім селі. Так же ж мені́ тяжко. Всьо житт́я пройшóло молодé такé тяжко. Ти й так бíділи. Ти й їздили в ту Зáпадну. Їду, ти й дої́хали. Не помню́, яку́сь веретчíнку взя́ла, ну, шóсь мінíяла, з дóму взя́ла. Та вже шó бóло, як в нас все розтрíпали так, шó не бóло шó й мінíяти. Взя́ли до Жмéринки, а там якíмись га́ками нас із тóго вóгля... Поскида́ли ті торбинкі́. Шó там бóло: трóшки картофéля та яко́ї пашні́. Ну, а чо' наза́д верта́ться? Немá чо́го верта́ться.

Зап. 26 червня 2006 р. від Воскобойник Марини Іванівни, 1924 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. (родом з Долинян того ж р-ну). Публікується вперше.

242. ДОДОМУ – БЕЗ НІГ

Той дру́гий гóлод мóжна бу́ло вже жíти. Ми вже їздили в Пóльщу, в Зáпадну їздили, сю́ди в Моги́лів. То вже дéхто був на робóті. Привóзили яко́ї трóшки картóплі, яко́го там зерна́.

У сóрок сьóмому ро́ці їздили в Зáпадну, там найма́лися і жи́ли, і сапа́ли, зáким там відéрце картóфлі зарóбимо. І на по́їзді їдемо, а з по́їзда стяга́ють га́ками. І лю́ди без ніг полиша́лися — по́їзд повід-різа́в но́ги. Бу́ло всьóго, бу́ло, най Бог мíлує.

Нáшій жінці́... Тóже тягну́ли га́ками з цим клéцечком, щó везла́, з по́їзда впáла, обíдві но́ги відрíзав по́їзд, бо все ї́хали товарня́ками, на́вэрхи, на по́їзді.

Зап. 27 червня 2006 р. від Гуменюк Ольги Леонтіївни, 1927 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

243. СТЯГАЛИ НАС КЛЮЧКАМИ З ПОЇЗДА

В сóрок сьóмому ми вже ходíли аж в Борщівці канавкі́ копа́ти. Там нас году́вали. Це я ходíла, а мо́ї сéстри дóма бу́ли, то ходíли по горóдах. А я їздила в Козарівку, в Борщівці́. То там нам варíли.

Котьол — і ріденьке тісто. То годували це нас так в сорок сьомий рік. Сорок сьомий рік не такий тяжкий був, а тридцять третій був тяжкий.

Ой, я наїздила в Западну. Поросята маленькі купляли, возили в Польщу — міняли за ячмінь. То кілька людей наших пропало, бо стягали... А ми на кришах у поїзді були, то стягали нас ключками. Закидали ключки... То одну жінку стягнули, то ноги обрізало. Так вона каліка була і померла. А другу зарізало зовсім. Діти дрібненькі лишила, четверо дітей.

Їздила в Польщу, їздила в Басарабію за кукурудзою. Ми на ходу скачем, бо міліція лове. В пісок попадаємо, тоді перейдемо без місток ти й вже там сідаємо. Зазнала я добре..!

Зап. 29 червня 2006 р. від Руконенко Євдокії Мусіївни, 1919 р. н., у с. Маньківці Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

244. ЯК ДІВЧИНА БЕЗ ГОЛОВИ БІГЛА ЗА ПОЇЗДОМ

Ше була така страшна картина. Пуїхала з нами, то є долинянська, вона з мого року, Ганя. Самá їднá в мами була. Ой, дуїхали ми до Охніці на бочкарах. Ми відти, а вона такó відти. А ті бочкарі, видно, мав остановлятися цей поїзд, і як стукнуло, а вона упала межи ті... Голову відтяло. Ой! А я на ходу як скочила... А вона біжить: голова в єднім боці, так тріпається. Ну, навірно, з півкілометра відбігла. Там так і на станції поховали. Приїхали додому, вже чутка була, вже мамі наші повиходили в Кутюжани на станцію, і тої Гані мама.

Ой, Бóже! Най Бóг боро́не. Якá була бідá. Як біділи люди. Як ми старалися. І подумайте, що зара... Якби це життя, даї, Бóже, щоб його ніхто, ніхто не бачив.

Зап. 26 червня 2006 р. від Воскобойник Марини Іванівни, 1924 р. н., у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. (родом з Долинян того ж р-ну). Публікується вперше.

245. ПОЇХАЛИ В ОДЕСУ

Знаю, що це ж не було нічого, і то ж грабували усé чистенько. І льон позабірали, і де які подушки, і де які рядюшки — усé чистенько забрали.

Леснічество два кілометра у лісі було, дак мátка (там знакомий був одін дядько)... Дак ми тудá пошлі з мátкою да позано́сили туді. До й там доказáли, і там забрали це все на свéте. До мátка, правда, пошла ж уже, в цей же... сeльсовéт у Тóвстий Ліс да й ка́же:

— Пáвел, ти, — ка́же, — пожа́лів би цих діток. Я ж не вкра́ла, в́ще ж при́дба́ла свої́ми ру́чками, і дітям не́ма на чо́м спа́ть.

Ко́с-шо да́лі.

А то дава́й ко́лхо́зи... Забра́ли все. Дак ми по́їхали в Оде́су, там була́ сестра́ за́мужем і небо́га. Кі́нули ха́ту і по́їхали в ту Оде́су. Ну, а паспорто́в у нас же не було́. Не да́лі. І так ми год по́чті проваля́-лисе. До ма́ти кіло́метров п'ятдеся́т, і ше оди́н небо́ж ма́тчин жив в одно́м селі́, да ма́ти взяла́ да мене́ туди́ завела́. Дак я там, ма́буть, ме́сяц побу́ла. А пото́м ма́ти знов при́їхала да забра́ла мене́, і ми при́їхали додо́му. При́їхали додо́му, да пошлі́ уже́ ж у ко́лхоз... А вже ж в на́шій ха́ті сів председа́тель. Як ми при́їхали, дак отда́лі нам ха́ту. І ми вже так у ко́лхозі і бу́ли. Ми ж тоді́ пооддава́ли все на сві́ті, одну́ то́льки коро́ву упрáвілісь прода́ть, а то і коро́ву забра́ли ше одну́, і па́ру ко́ней, і во́лі бу́ли — все позаби́рали. І по́їхали ми в Оде́су, а при́їхали, то вже не́ма нічо́го.

Дак з на́шого села́ бага́цько єсть тут. Оце́ одні́єї ма́ти із го́лоду поме́рла. Іще́ і хлопе́ць був, дак хло́пец поме́р. І бага́то того́... Учи́тель, щас, он був, учи́телюва́в, а ма́ти його́, дак дво́є діте́й... То́же ма́ти віде́ржала. Да й ка́же: і жа́бі ло́вим, да й ї́ли, і все чи́стенько. А то дво́є поме́рло діток, з го́лоду поме́рли.

Зап. 24 липня 1999 р. у с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Гаркуші Надії Єфимівни, 1926 р. н., переселенки із с. Бовища Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 126 — 127.

246. НА ДОНБАС

Я наро́дилася в Херсо́нській о́бласті, Кахо́вський райо́н, село́ Дими́трівка. У шко́лу ходи́ла. Ми при́йшли́ з шко́ли, а в нас стоя́ли вже розго́ни, уже́ нас забира́ли. А шо́ в нас там було́? Ма́мин шка́ф, там ми́сник та́кий був, ну, й сунду́к, барахло́. Ну, а в ба́тька була́ ме́льничка. Ба́тько робі́в у ба́нці писарчуко́м. Ну, то но́чю мо́лов лю́дям. Земня́ була́, коро́вки бу́ли. Ба́бушка бага́та була́, ма́мина ма́ма, ху́тір в їх був. Так она́ ма́мі коро́в п'ять шту́к да́ла, як уже́ вони́ одді́лилися од де́душки, і да́ла па́ру лошаде́й. І е́то вже став ба́тько тро́хи за́житочний. Там полу́ча́в ко́пійку, і тут уже́ ста́ло за́житочно. В нас рабо́тники бу́ли, як там дівча́та бу́ли які́сь, ма́мини се́стри двою́рідні чи трою́рідні. Хтозна́, я то́го вже не зна́ю. А тоді́ шо́? При́їхали, то ми при́йшли́ з шко́ли з бра́том, а в нас підво́ди сто́ять оце́. Гру́зять...

Нас п'ятеро дітей, і батько, й ма́ти. Ба́тько пла́че, а ма́ма обніма́є дітей та ка́же:

— Сьо́мочко, Сьо́мочко (Семе́н же), не плач, дітки з на́ми, дітки з на́ми.

Це ма́ма за дітей...

Вивезли нас. Привезли в Кахо́вку, поса́дили на яку́сь ба́ржу, не зна́ю. На ба́ржу таку́ поса́дили, що ми сиділи наверху́. До Запо́ро́жжя привезли. У Запо́ро́жжі там я вже не зна́ю, як ви́садили. А в Запо́ро́жжі в ма́ми се́рги відня́ли. В ма́ми се́рги були́, ко́льця ба́тькові, і вони́ одда́ли то́му яко́мусь там, не зна́ю. Одда́ли оце́ все, і вони́ ка́жуть:

— На докúмент! Ї́дьте на Донба́с, там ви поті́ряєтеся.

Ми та́кі приї́хали сю́да. На вокза́лі жи́ли, пока́ ба́тько найшо́в робо́ту, там де-то в шахтко́мі бухга́лтером устро́ївся. І тоді́ нам да́ли одну́ ко́мна́тку на второ́м ета́жy у трю́хета́жному до́мі. І то ми там жи́ли, пока́ не пострóили.

Зап. 4 січня 2001 р. у м. Авді́вка Ясинуватського р-ну Донецької обл. від Оксене́нко Анастасі́ Семені́вни, 1919 р. н., уро́женки с. Дми́трівка Каховського р-ну Херсонської обл. // УГ. — С. 127—128.

247. ТЕРНИСТА ПОЇЗДКА

У со́рок сьо́мому я ї́здила у Льво́в, у По́льщу, в Басара́бію.

Ї́ду в По́льщу. Там два пúди зерна́ придба́ла, бо біль́ше не могла́ взя́ти на се́бе. Ше́ від по́їзда відго́нят, бо так во хма́рою йшло́ лю́дй. Всі́ хо́дять, патрулі́ го́нят, крича́т на ті́ лю́ди. Тут по́їзд руша́є, лю́ди як ті́ комарі́ — до по́їзда. Ну, хто го́ден... А хто не го́ден... Тоді́ я була́ в ро́ках, була́ ду́жа, жи́лава. Ми там з дру́гою ї́здили. Вже́ руша́є по́їзд — схвати́лася, трима́юся, а та підтру́тить мене́. І так курсува́ла і в Басара́бію. Два пúди привезла́, пуд прода́м, бо вже́ не ста́ло гро́шей. Ї́дно прода́м, а то лиша́ю собі́. І оп'я́ть ї́ду. І так ми ме́шкали.

Зап. 27 червня 2006 р. від Бакла́женко Теклі́ Максимі́вни, 1921 р. н., у с. Пери́льченці Шаргоро́дського р-ну Вінницької обл. Публіку́ється вперше.

248. ГНИЛА КАРТОПЛЯ З ПОЛЬЩІ

Отá голодо́вка пі́сля війни́ була́ тут. Вона́ і до́бре була́. Гни́лі карто́флі́ лю́ди ї́ли. В По́льщу ї́здили за гни́лими карто́флями. І я ї́здила, і два́ ше́ па́рні. Там назби́рали тих карто́фель у та́ких кага́-

тах. До тої кагати поїхали, не йдна — багачько, хоч оком кінь. Тоді привезли ті картóфлі додóму, спеклі бліні і їли.

В нас була тоді корóва. То ми так спра́жили колоту́ху. Я піду на ста́нцію до поїзда. То їхали на шало́нах з Польщі, везли ячмінь, пшени́цю, жито. Я заміняю стакáн колоту́хи на стакáн ячме́ню.

То на жо́рнах змóлили...

Ми набі́ділися тоді.

Зап. 28 червня 2006 р. від Бойко Ганни, 1927 р. н., у с. Митки Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

249. ШУКАЛИ ЗАХИСТУ ВІД ГОЛОДОМОРУ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

Ця голодóвка... Ой, ба́тька забра́ли, ми оста́лися з ма́терею. Прийшла́ сільра́да, забра́ла все. Мі бо́сиє. Сестра́ дала́ одніє чо́боти на се́м'ю. Як одне́ узу́ло да пошло́, а дру́ге у окні сиді́т да вігляда́є, щоб скорі́й прийшо́в, бо й я хочу́ взу́ться да війти́ надво́р, бо це зима́!

Були́ закопа́ли мешо́к грéчки — найшли́. І пості́ль, поду́шки — все забра́ли. Із ціє́ї ку́риці добува́ли то п'є́ре да ту поду́шечку робі́ли, бо позабира́ли все, що було́. А тоді́ де ді́ли? У сільра́ду забра́ли.

А потóм поїхали аж на Да́льний Схі́д. Вже там ба́тько встро́ївся да приї́хав, да нас забра́в. Ха́ту тако́ кину́ли. Потóм же там на Да́льнім Схі́ді сказа́ли, шо ун курку́ль. А там кита́йська гра́ниця, там же не мо́жна таки́м лю́дям жи́ть. От. Нас оттúда́ — до Хаба́ровского. Од'їхали. А потóм... У нас же де́сь ха́та є. Ха́та на́ша у Клеща́х (я сама́ з Клещо́в). Приї́хали, там лю́де сидя́т уже́ в туо́й ха́ті. Ну шо ж? Уже́ не приї́де́ш у ха́ту да не віки́неш лю́де́й. Се тре́ба по сельсо́вету, щоб вонó пройшо́ло.

Сиді́ли голо́дніє і шо хоч'їли: і свіре́пу в борщ криші́ли, і коню́шину криші́ли, бо не було́ ни корóвки, ни порося́ти, ни ку́риці. Лушпа́йками са́дили карто́плю. Вона́ там схóдила така́, як м'яточка.

Зап. 15 липня 1996 р. у с. Рудня Базарська Народицького р-ну Житомирської обл. від Смолін Ганни Олександрівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 128.

250. КРОВОПИВЦЯ

В Погóнців була́ вели́ка сім'я́. І са́мий ста́рший син Заха́рко жо́нати́й вже був. Здо́ровий, краси́вий.

От таки́й слúчай був. Вовкі́ на́пали на ове́ць, порва́ли ове́ць. І всіх тих ове́ць скла́ли на підво́ди і привезли́ в брига́дний дві́р. Всі

ж прибігли ротозейнічать. Без мене там не обійшлось. Я ж побігла. Стою, дивлюся на тих овець. Вони ж живі іще, кров течє з них. І оце син оцеї тьотки упав на коліна і сосє кров з овець. А очі в нього чорні, такий красивий дядько!.. А я по другу сторону стою й дивлюсь на нього. А він отож сосє. Він на мене... Дивився і не бачив, а я його ж бачила.

Одтягли його. А він пухлий...

Умер...

Після цього случаю, як він сосав кров, я й зараз бараніни не можу. Тільки слух чую, що борщ із бараниною, — в мене перед очима ті очі.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., уродженки із с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 128–129.

251. МАТИ—ВБИВЦЯ

У нас там в одній сім'ї зарізали корову, як вже голод був невиносимий. М'ясо поставили у грубу, щоб варилось, щоб на рано вже було. А дитя нішком стало біля чавуна, розкрило його, витягло кістку з сирим м'ясом і гризє. Мати ж чує, що шось плямка. Дивиться — а воно сидить же ж коло груби і гризє кістку. Та як схватила цю кістку — і по голові!..

Це на ранок усі знали, що Огоньчиха вбила свою дитину.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., уродженки із с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 129.

252. ЯК ТІТКА СВОГО СИНА ЗІ СВІТА ЗВЕЛА

Моя тьотя свого сина, дванадцять років, зі світа зжила...

Голод був, їсти хтіла. І не стало дитяти. Питають:

— Ганю, де ж Ваня подівся?

— Не знаю. Деся пішов з дому.

Потому вона померла. І найшли скриню, і за скриньою в мішку остатки...

Страшнє голод був.

Зап. 2006 р. від Щербатої Ганни Никифорівни, 1939 р. н., у с. Перепільченці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

253. ЛЮДОЇДСТВО

Я вам розкажۇ. Двоє дітей було. Єдне вмерло з голоду, а єдне осталося. І матка под кўпою, отутó булá, под кўпою вмерла матка з голоду. Жюнкї ховáли самі тўю жёнщїну. Взялі те... Одéжі не булó. Ося сусїдка принéсла одéжі. Ну, моя матка взялá хўстку, далá, покóйна, і взялá кóфточку, далá і хвартухá, моя матка далá. Вóбшїм лўде поховáли без грóба. Поклáли її, заслáли їй отó, як подўшку лляну, а тоді настóльником, її поклáли, а тоді настóльником узáли накрїли. А Бóже мой! Бóже мой! Бóже! Дїтки тóго не бáчили. А тоді я прибїгла додóму.

— Чо' ти, дóчка, прибїгла?

Кажۇ:

— Мáмо, шо я бáчила! — кажۇ. — Цьóця, Гáлина мáма, вїняла з пéчї чавнá... А там Гáля хóче їсти... А вонá стáла плáкати. А вонá взяла, Нáдька, вїйняла чавўнчики, далá їй лóжку, далá їй мїску й менї давáли. А я кажۇ:

— Цьóцю, я не хóчу.

Я бáчу пáльці і рукá, і пáльці цілі...

А моя матка покóйна:

— Ти брáла і їла?

Кажۇ:

— Мáмо, нé, не брáла.

Бóже мой! А вонá лўдїну, пáльчики їла. Ось як! Хай Госпóдь до тóго не доводїть нїкóму цьóго. Лўчше зáра вмерти, як отакé... Я признаю прáвду.

Лўди пáдали на ходۇ.

Моя мáти покóйна товклá картóплю у тóму, як то, у рáмці. О. Дак чоловїк увїйшóв, да побáчив. А мой бáтько кáже:

— Сїнóчок, шо то ти рóбиш?

— А дядїчку, а я те хóчу.

А моя мáти подивїлась на бáтька, а бáтько кáже:

— Лук'ёро, їдї, возьмї бухáнку хлїба та дай і кусóк сáла, і мо-
локá.

А вон говóре, кáже:

— Дядїчку, спасїбо.

Отó такé я вам... Я це бáчила і це вам розкáжу. Но хай Бог не доводїть цéї голодóвки вам.

Зап. 24 липня 1996 р. у с. Великі Мїньки Народицького р-ну Житомир-ськóї обл. від Атаманчук Надїї Василївни, 1920 р. н. // УГ. — С. 129—130.

254. ПРО ЛЮДОЇДСТВО В ЛЮБОВИЧАХ

Цей хутор був. Були люде. Голод... Їли... Бурачки копали, різне лістя з липи їли, цвіт. Все їли, що непотрібне. Діаже жаби їли. А тут три сім'ї поїли своїх дітей. Послі дітей, вже нема когo, то давай самі один одного їсти. Це було правильно. Хрест кладу (хреститься).

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Остапенка Василя Олександровича, 1912 р. н. // УГ. — С. 130.

255. ЯК МАТИ ЗВАРИЛА ДОЧКУ

Із шкoльного життя. Я сиділа з дівочкою по фамілії М'якоступ, а звати Галя. Більш не помню, як по батькові, і не помню, як мати. Жили вони на Гончарівці. В нас була перша вчителька Орина Онуфріївна. Я ніколи її не забуду. Оказується, вже тепер я знала, що вона була презираемая совєткою властью. Чоловіка засудили, а в неї було три хлопчика. Старший ходив зі мною в клас. Добра була жінка. Питає мене:

— А де ж Галя?

А я кажу:

— Я не знаю.

День нема й другий день нема.

Там усі уже в сім'ї вимерли. І мати зарізала оцю Галю, одрубала голову і варіла... Вчителька прийшла ж і розказувала:

— Дітки, нікуди не ходіть, її мати зійшла з ума.

М'якоступ по фамілії. Як звать, я не знаю, а дівочка — Галя. Це що я помню. Оце такє я пережила. Та страшно було, не дай Бог!

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Зеник Лідії Костянтинівни, 1924 р. н. // УГ. — С. 131.

256. ГРЕЧАНИХА СВОЮ ДИТИНУ ЗІЛА

Чекай, геть казали, що Гречаниха Килина дитину свою зіла. Як вона зіла її? Хтіла їсти. А другі діти більші були. А це малє було. Балакали такo.

Голод — не пан. Як нема всьо врем'я... Собаки їла. Але померла й вона, вже після того, не в голодoвку ту настоящу. Якось вона виходилася, та вмерла.

Зап. 8 травня 2002 р. у с. Ілляшівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. від Скрипник Феодосії Василівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 131.

257. ЗА ЩО ЖІНКА ВБИЛА ЧОЛОВІКА

Хто не хотів йти в колгосп, на висилку висилали. Звали їх куркулями.

Забирали в колгосп худобу. А тоді ходили, значить, по хатах від селсовєта люди, які там робили, забирали з горшків хто там мав яку пшеничку чи крупичку. От тобі появлявся голод! Жорна били, щоб ніхто не молів. От тобі й голодівка!

Одна жінка зліла чоловіка. Мав він хлібиня і двоє пар білля і до неї повернув. І вона взяла, що в нього се є і його вбила. А в неї, тої жінки, ночувала єдна жінка. Вона не мала де подітися. І це всьо чула, що вона робила, як його вбила і закопала під постіль. Вона боялась обзиватися, ся жінка з печі.

І тоді ся жінка пішла ше в Красногірку на поле, деь там здихали свині, і вона ше порося принєсла чи ціле, чи шматок. Наварила. А та лежить тихенько. Тоді хазяйка кліче:

— Вставай, я вже м'яса принєсла.

Та жінка більше в неї не ночувала, бо боялася.

Зап. 8 травня 2002 р. у с. Ілляшівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. від Марусяк Ганни Василівни, 1924 р. н. // УГ. — С. 131 — 132.

258. ЯК МАТИ СВОЇХ ДІТЕЙ ПОЇЛА

Багато помєрло, багато. До того дійшло, що одна жєнщина наша, сїботівська, поїла своїх дітей. Троє дітей в неї було. Оцє ходять пухлі... А потєм двоє їх із'їла, а те вже зосталося.

До чоґо це можна?.. Подумать! То воно, мать, не забудеться і ніколи не забудеться. Якє горе несли... Дуже велике горе.

Зап. 20 червня 1995 р. у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. від Мінської Одарки Федорівни, 1907 р. н. // УГ. — С. 132.

259. ХОЛОДЕЦЬ З ДИТЯЧИХ РУЧОК

Варили дітей... Порубає ручки і зварить холодрець, і виносе на базар, продає. Це не в нас, а в Староконстантинові, туди. Бо наші були люди, то їли ті драґлі.

Зап. 10 травня 2003 р. у с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. від Степанюк Антоніни Сергіївни, 1917 р. н., уродженки с. Миклаші Білогірського р-ну // УГ. — С. 132.

260. ЯК СИНІ УБИЛИ БАТЬКА

Нашим сусідом був Чуб Гавріло, інвалід. Його сім'я дуже тяжко переживала голод. Померли дід і баба, маленькі діти, сам він ледве ходив. Якось його жінка Домаха направила його до міста, щоб він там шось роздобув. Слідом за батьком пішли його сині — Грицько й Данило. У посадці, біля залізниці, люди знайшли тіло Чуба Гавріла, обгризані до кісток руки й ноги. Люди казали, що то голодна Домаха послала синів забити батька і взяти з нього м'ясо. Люди казали, що Бог покарав синів Гавріла: вони захворіли на туберкульоз і в тридцять четвертому році померли. Навіть земля не приймала тіла Данила. Могіла була заповнена водою, і труну баграми заштóвхували у воду.

Зап. 25 червня 2003 р. у м. Львові від Кияшка Івана Омеляновича, 1919 р. н., уродженця с. Перекопівка Роменського р-ну Сумської обл. // УГ. — С. 133.

261. СІМ'Я ВИКОРМИЛАСЬ БАТЬКОМ

В тридцять третім году багато умерло, багато. Я знаю один випадок тут у нас. Не знаю, настільки правда, настільки брехня, що з'їла батька сім'я. Да, зарубали, з'їли. І так, знаєте, молчать друг на друга, а бачили його вечером. Ходив, усе в порядку, а ўтром його не стало. І отó зарубали його, поїли людішку, і вона, мама, сім'ю свою викормила батьком. Ёто ўжас був, ўжас. Не дай Бог!

Зап. 9 липня 2001 р. у с. Бабаї Харківського р-ну Харківської обл. від Степаненко Надії Іванівни, 1925 р. н. // УГ. — С. 133.

262. ЛЮДСЬКИМ М'ЯСОМ ТОРГУВАЛИ

Жив брат і сестра Галагани. І вони заманювали людей в хату.
— У нас мукá, у нас крупá є.

Приходять. І як пішли — кóнчились, нема! І довели, мабуть, душ до десяти отакó! Багато... А голови закопували в хату, а мнясо продавали на базарі. Було це ж, бо й ма́ти моя чуть мняса того не купила, та сусіди казали:

— Шо ж ти, Мару́сю, купу́єш?

Ну, і дозна́лися. Одна сестра, забу́ла, що вона на по́шті робіла, получи́ла гро́ші... Жда́ли до утра — нема́є. Жда́ли дру́гий — нема́є. Пішли до не́ї, до їх туди́, а він ка́же:

— Була́, та пішла́.

А під по́лом я́ма була́. А в тій я́мі го́лови були́ і ля́дою закрі́то й зама́зано, честь-че́стю. Ко́ли як одкрі́ли ту ля́ду, а там са́мі го́лови лежа́ть.

Ну, їх забра́ли, їх посуди́ли і бра́та, і сестру́. Нема́.

Зап. 15 червня 1995 р. у с. Комишня Миргородського р-ну Полтавської обл. від Кузьмінської Ганни Павлівни, 1925 р. н. // УГ. — С. 133 — 134.

263. НОВИНА

Га́лька Самохва́лиха прине́сла у двір сумну́ новину́: сказа́ла одні́й ма́тері, що Альо́шу, її си́на, там і там з'ї́ли.

Побі́гла ма́ти. У ха́ту вско́чила — на підло́зі кісткі́ людські́ та шма́ткі мня́са. Ма́ма впізна́ла лише́ по череви́ках на підо́швах по-зчо́вгуваних, що це був він.

Зап. 9 травня 2002 р. у с. Никифорівка Немирівського р-ну Вінницької обл. від Ярошенко Мотрі Павлівни, 1924 р. н. // УГ. — С. 134.

264. ДІВОЧА ГОЛОВА

Оце́ за путьо́ю, там, де ко́лхóз, два до́міки були́. І була́ в одні́х годо́ванка, де́вочка. І вони́ зарі́зали її́ у голодо́вку. Тих обна́ружи́ли, забра́ли. Ше́ я ході́ла там, де сі́льський сове́т був, за це́рквою, і ба́чила та́кий сара́йчик ді́рявий-ді́рявий, а в сара́йчику́ ота́к де́рево лежа́ло, і ті́ї де́вочки голо́ва на ті́м де́реві. Як сійча́с ба́чу — чо́рний во́лос, чо́рний...

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Прилуцької Дарії Кирилівни, 1916 р. н. // УГ. — С. 134.

ЦИКЛ III

ВИМИРАННЯ НАРОДУ

265. СИРА РИБА

Хлопець пішов риби наловив, приніс додому. На чім її жарити? Вони, ціла сімня, сирової понаїдалися, полягали спати і померли. І на рано голова дав підводу і вивіз на цвинтар їх. І під'їхав один під яму, підпхав плечі під підводу, перевернув — і в ямі уже лежать.

Зап. 8 травня 2002 р. у с. Ілляшівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. від Перебенди Марії Танасівни, 1917 р. н. // УГ. — С. 137.

266. ВІД ГРИБІВ ПОМЕРЛИ

Це свекор мій... В нього дуже було багато дітей. Від першої жінки було шестеро. Вони померли. Остівся один..., два хлопці. Остівся Яков і Петро. Петро погіб на війні, а Яков десь в Москві. Оце ж вони віжили.

Була в їх корівка. Але ж корівка корівкою, а гриби... Хотіли їсти, бо що ж тої корівки, як корівка голодна була, не то що люди. Вони так хотіли їсти. Такі хлопці великі вже були, а їсти хочуть —

молоді! Оце ж понакидали тих грибів, не дождавшись, коли підсохнуть. І батьків, нікого не було. Вони самі залізли до печі, наїлись. Поки ті прийшли — і піна з рота пішла.

Василь і Степан... Оце такі хлопці! А дочка вже тоже вмерла їхня, а дві дочки живі.

Зап. 11 липня 1998 р. у с. Вабля Бородянського р-ну Київської обл. від Гриви Людмили Іванівни, 1944 р. н., переселенки із с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 137.

267. ПУЧОК ЦИБУЛІ

Одна молоді жінщина така пішла, вкрала у сусіда цибулі. І два мужчини, уполномочені, її впіймали і убили. Отак розколихали і вбили. В неї ж ото совєцька власть забрала хліб, і вона з голоду вмирала. І пішла, вкрала пучок цибулін, і вони убили її.

Зап. 25 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Деряги Ганни Василівни, 1922 р. н. // УГ. — С. 137—138.

268. СМЕРТЬ ДВОХ БРАТІВ І СЕСТРИ

У мами були брат і сестра. То вони осьо їли калачики на подвір'ї. Це так мені бабка розказувала, це травічка така. Так збирали та їли і повмирали осьо. А брат, ще був молодший, то пішов до сусіда на горіод і там буряк вірвав, і той убив його. І так на горіоді він кончівся.

Зап. 27 червня 2006 р. від Руцінської Марії Кіндратівни, 1937 р. н., у с. Перепіличці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

269. ХЛОПЧИК ПОМЕР ВІД ЛИПОВОГО ЦВІТУ

Я пушла до сусіда. А там діткі голодненькі. Хлопчик лазит по долівці, матка ліпи намешала і сама лежить — умірає на печі. Ну, жива ще. А те дитя лізе і отакіо ручкою в ту ліпу — да в рот. А я ж тоже була мала ще. Годів дванадцять мне було, мо', дєсять. І полєзло те дитя, ліпи тої в ротік напхало і полєзло умірає на пол. Я до його — не злізе на полік. Я його пудсадила.

— Ой-ой-ой-ой-ой...

Я пушла, вішла з хати, а оно вмерло. Оце такий страх, це я знаю, страшне таке.

Зап. 22 липня 1998 р. у с. Луб'янка Бородянського р-ну Київської обл. від Нижник Марії Денисівни, 1919 р. н., переселенки із с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 138.

270. ЦЕ ТАКЕ ВОНО СКРІЗЬ БУЛО

Цвет оцёй з ліпи, макúху... Дасі людíні попоїсти, вонá пошла в дру́те село́, уже́ вме́рла. Це́ такé воно́ скрузь бу́ло.

У нас не помира́ли лю́де. Носі́ли шма́ття, мене́ли, щоб дав палани́цю хле́ба, мукы́.

Зап. 15 липня 1996 р. у с. Рудня Базарська Народицького р-ну Житомирської обл. від Грищенко Катерини Григорівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 138.

271. НІКОМУ НЕ ПОТРІБЕН

В огоро́ді тре́ба сади́ти, а не бу́ло чо́го їсти, да́же не те, щоб сади́ти. Не бу́ло матер'я́лу і нічо́го сади́ти. То ма́мка ходи́ла до ба́бушки, до де́душки і проси́ла лушпи́ни, і бра́ла додо́му, і сади́ла лушпи́ни, щоб бу́ла карто́шка. Коли́ вже вроди́ла карто́шка, вже мо́жна бу́ло і огіро́чок там якийсь найти́, і зварі́ла вонá деся́ток картоши́н. І в той моме́нт, коли́ ми сніда́ли, зайшо́в такий якийсь невідо́мий дядько́, шо з го́лоду шата́вся по бі́лому світу́, і ма́мка да́ла йому́ дві карто́шки і огу́рчик. І він вийшо́в із дво́ру, поблагодари́в і з'їв. І пройшо́в якісь де́сять-п'ятна́дцять ме́трів, впав, затрусі́вся і ко́нчився. От, і так днів зо два він лежа́в, ніхто́ його́ не хорони́в. Нікому́ він не ну́жен бу́в.

Зап. 8 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Перця Івана Дмитровича, 1925 р. н. // УГ. — С. 138 — 139.

272. НАЇВСЯ НАВІКИ

В мене́ чолові́к учите́лем бу́в і одержува́в пайо́к на се́бе й на мене́. А наш сусі́д, Мико́ла Авра́менко, помі́тив такé ді́ло, вислі́див. Коли́ я пішла́ з до́му, ви́тяг ші́бку...

Увійшла́ я до ньо́го в ха́ту, пе́ред ним ту́лька, цу́кор, хлібе́ць, який ми одержали́. А він і ка́же:

— Оце́, Влади́мирівна, хоч ти мене́ оту́т і вбий, а я наї́вся. Тепе́р бу́ду вмира́ти.

Зап. 10 травня 2002 р. у с. Михайлівка Вінницького р-ну Вінницької обл. від Жеребило Марії Володимирівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 139.

273. СМЕРТЕЛЬНА БЕВКА

Носі́ла я сестру́ мале́ньку в я́сла. Бра́т то́же йшо́в за мно́ю. Ну, я при́йду додо́му, а він, ви́дно, яко́сь там попід о́кіп йшо́в за мно́ю. Ти й тако́ вже відми́каю ха́ту, огля́нуса — а він вже ко́ло ворі́т.

— Бóже, — кáжу, — Вáська, чо́го ж ти прийшо́в?
Там бу́ли і то́бі да́ли бе́вку. А там вари́ли бе́вку, чи жи́тну, чи там як...

А він ка́же:

— Не ка́жй, Парáсю, ма́мі, я бу́ду вдóма сидів і я́блучка під я́блунькою... Но я не бу́ду там в я́слах. Вже й не ка́жу ма́мі. Ти й вже там дам йо́му що зварáт — то́го бурачі́ня. Ма́ма прийшли́ ввече́рі з робо́ти і да́ли йо́му ще ту чу́точку сса́ти. І воно́ вночі в ко́лісці так і вме́рло. Каза́ли, що з'ї́ло то́ї бе́вки, ти й так вме́рло.

Зап. 27 червня 2006 р. від Буняк Параски Павлівни, 1923 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

274. НЕ ВРЯТУВАЛИ КОРЖИКИ З ЛОБОДИ

А тоді ще ж о́це по́мню, що бу́ло. Ході́ли в пла́вню, ро́гіз, ка́миш та́кий, і з то́го ро́гозу копа́ли ми ко́ріння. І то́го ко́ріння прино́сили, і ма́ма робі́ла нам ко́ржики.

О́це ло́боду рва́ли. По́мню, що ба́тькового бра́та дво́є діте́й голодува́ли. Бра́та ж ба́тькового засуди́ли за те, що він два мі́шки пше́ниці захова́в, щоб ді́ти з го́лоду не поме́рли, та до ку́ма ж поні́с. А кум пішо́в та зая́вив. І бра́та посади́ли в тюрму́, а дво́є діток і жі́нка оста́лися. І та жі́нка пішла́ на робо́ту, а ді́точкі ж голодува́ли. То в ві́кно ви́лізуть... А ма́ма ж ото́ з ло́боди ко́ржиків напече́ та й тих ді́ток году́є. І о́це так ми боро́лися. То ті ді́тки не ви́жили, поме́рли з го́лоду. Ну, а ми ви́жили помале́нько. А бу́ло ж ото́ і ро́гіз, і ло́боду, і все-все ї́ли і пи́ли, но ви́жили. А ба́тькови племе́нники ж, бра́тови ді́тки, поме́рли обо́є, не ви́жили.

Зап. 6 липня 2000 р. у с. Красногригорівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Шаповал Марії Василівни, 1928 р. н. // УГ. — С. 139—140.

275. НЕ ВРЯТУВАЛИ ПАМПУШЕЧКИ

Су́сідка прийшла́ до ме́не, а я од ма́тки вкра́ла там две та́кіє пампу́шечкі да да́ла йой, да й з'ї́ла вона́. А тоді ка́жут:

— О, поме́рла ж Лю́дя (зна́чить, там по-у́ляшном назва́не), поме́рла.

— А як? Ой Бо́же, а вона́ ж учо́ра бу́ла в ме́не, а я од ма́ми вкра́ла две пампу́шечкі да йой да́ла, а вона́ взяла́ да й поме́рла.

Зап. 7 липня 1999 р. у с. Бзів Баришівського р-ну Київської обл. від Гриценко Павлини Петрівни, 1924 р. н., переселенки із с. Поліське Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 140.

276. СМЕРТЬ У КОПАНЦІ

Ну, йон жив у нас у Бураковці — дядько, мого батька рудний брат. Степán був Андрійович. Дак жив йон в Бураковці. Було в його́ две дочкі. Жіонка його́ не гляділа. Хто глядів своїх чоловіків, то які-небудь чи щавель варілі да балабурду варілі, да глядєлі. А яні його́ не глядєлі. А йон пошов у яє село́, сем кілометров у Чистого́ловку. Пошов, а е́мү й там ніхто е́сті не дав. А йон йшов, там така була́ вікопана копаначка невели́ка, а йон люг у ту копаначку, хотєв воді́чки напі́ться, і там йон і поме́р. І так його́ із то́ї копаначкі забра́лі, без труні́, без одє́жі. В чо́му там був, у том привє́злі на кла́дби́ще, вікопали́ яму і заховáлі.

Зап. 23 липня 1998 р. у с. Королівка Макарі́вського р-ну Київської обл. від Савенок Поліни Григорівни, 1932 р. н., переселенки із с. Стара Красниця Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 140.

277. ЯК ОДНА ЖІНКА ВТОПИЛА СВОЇХ ДІТЕЙ У КРИНИЦІ

... І так на ву́лиці поме́р, і так його́ хорони́ли без труні́, без нічо́го. Завезлі́ на мо́гилки, я́му вікопали і закопа́ли. То під лісом десь уме́р плахтя́нський ді́д.

Ну, ба́гато ме́рло, то ді́ти... Да́же у голодо́вку одна́ потопі́ла діте́й своїх у кри́ниці. І їх, діте́й, у сельра́ду принє́сли, на сті́л положи́ли, а її забра́ли десь, засуди́ли ма́тер тую́. От оце́ в на́шому селі́ було́ таке́.

Зап. 9 липня 1998 р. у с. Плахтянка Макарі́вського р-ну Київської обл. від Мукши́менко Ярини Гара́симівни, 1916 р. н. // УГ. — С. 140 — 141.

278. ЯК СУСІД ТРОХИМ ПОМИРАВ

В трі́цять трє́тнюм гаду́ сусі́д уміра́в. Трахі́м звать було́ його́, ще не женáтий був. І такий муро́г був. Я ще невели́ка була́, але́ зна́ю, що так он до́вго-до́вго уміра́в від го́ладу. Так і уме́р на мурагу́, на траві́. Оце́ я зна́ю.

Як то́ді харані́лі? Викапа́ють я́му, да хто нага́мі як-не́будь хаді́л, да занєсу́ть на мо́гілку, да кіну́ть в я́му. Да не рабі́лі труну́... Не да́й, Бог, тако́го го́ра дожда́ться, як той був год трі́дцять трє́тій. Які́й був го́лод... Які́й був го́лод...

Зап. 23 липня 1998 р. у с. Королівка Макарі́вського р-ну Київської обл. від Шиш Марі́ї Лазарі́вни, 1930 р. н., переселенки із с. Буряківка Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 141.

279. УМЕР ПІД ТОПОЛЕЮ

Була там тап'улька така. Да там у нас то́же адін ішо́в, да пуд тею тап'улькою люг оддыха́ть да й уме́р. Бутрі́менко його́ було́ звать, Петро́. Там і вмер.

Зап. 23 липня 1998 р. у с. Королівка Макарівського р-ну Київської обл. від Шиш Катерини Федорівни, 1925 р. н., переселенки із Буряківки Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 141.

280. УПАВ ПІД ЛІСОЮ

То було́ у Пе́чах. Да. Я йшо́в по ўлиці́ са́ме, а оди́н мужчи́на, мо́же, й не ста́рший од ме́не за́раз був тоді́ годáми, це ж я не по́мню, ішо́в, ішо́в по дорóзі і тоді́ ліса́ми (обгоро́джених забо́рів не було́, а ліси́ із лозі́), ішо́в і бах — гото́в!

Зап. 26 травня 2002 р. на ст. Крути Борзнянського р-ну Чернігівської обл. від Круглика Івана Яковича, 1927 р. н., уродженця із с. Печі Борзнянського р-ну Чернігівської обл. // УГ. — С. 141.

281. ОСТАННЄ ВІДРО ВОДИ

Брат з чоти́рнадцятого го́ду, вже ж такий взро́слий був. Так мені́ його́ найжа́лкіше. Прóсе:

— На́дько, мо́же, ти хоть де-не́будь цибу́льки діста́неш?

А в пла́вню їзди́ли — там цибу́лька росла́, шо мо́жна її їсти. А шо ж, я не пої́ду каюко́м, сама́ не проберу́сь туди́.

Яко́сь він у степу́ був, де хве́рма. Посла́в його́ брегаді́р по во́ду, там ко́ло річки. Набра́в відро́ води́... І шо ж ти ду́маєш, там, ко́ло річки, впав, не мог вийти, сла́бий такий...

Привезлі́ додо́му ме́ртваго. Не могу́... А я й до́сі живу́. І до́сі живу́. Го́споди, хоть би вже вме́рти (плаче).

Зап. 9 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Носик Анастасії Григорівни, 1911 р. н. // УГ. — С. 142.

282. СТО ТРИДЦЯТЬ ДУШ ПОМЕРЛО З ГОЛОДУ В СЕЛІ КАЛЕНСЬКЕ

Пам'ятаю, шо були́ дорóдні годá. Був го́лод... Хлі́б забра́ла держа́ва. Ну, робо́тив таких не було́, грóшей не було́ і не було́ де купува́ти. Трудно́ жили́, пұхли́ із го́лоду. Їли жо́луд, лушпа́йки, ра́зну таку́ непотрі́бну харч їли, вмира́ли на ходу́. Отакé. Ліпови́й цвіт

сушили, терли, коржі пекли. Отакі трібнощі були. В на́шому селе́сто три́дцять душ померло з го́лоду.

Ну, вся сем'я... Єдне облягає, дру́ге облягає... Ну, тако́: те вме́рло в ха́ті, те вме́рло на до́розі, те вме́рло в дво́рі, те вме́рло в са́раї. Та й такé.

Зап. 23 липня 1996 р. у с. Каленське Коростенського р-ну Житомирської обл. від Закусила Олександра Йосиповича, 1907 р. н. // УГ. — С. 142.

283. НЕ БУЛО НА УКРАЇНІ ХЛІБА?

В три́дцять трéтьому... Бо́же!

Дід такий ста́рий суп ва́ре. Який там суп — вода́. А там пла́ває такé — не горо́х, а віка.

...Отакá ку́па люде́й лежы́ть ме́ртвых. По тіх лю́дях ла́зять, і ніко́му їх не тре́ба. Так це шо — не було́ на Укра́їні хлі́ба? А вы́мерли ж лю́де! Ёсть дво́рі — по ші́сть, по сім душ повыміра́ли.

Я три́дцять трéтій до́бре зна́ю...

Зап. 28 квітня 1999 р. у с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл. від Москаленко Катерини Йосипівни, 1920 р. н. // УГ. — С. 142–143.

284. ГОСПОДЬ ЙОГО ЗНАЄ, ЩО ЗРОБИЛИ

Шоб же я не пом'ята́ла три́дцять трéтього го́ду?.. Пом'ята́ю, ду́же й ду́же.

Оце́ неврожа́й, стра́шно. Шоб не було́ хо́лоду... Урожа́й на́че й був, а шо воно́ зробі́лося?.. До Госпі́дь його́ зна́є, шо зробі́ли голодо́вку не то шо в Мази́нке, а во́бше по всьо́му сві́ту. Ме́рли, ой зо́лотко, ме́рли, бага́то ме́рло. Як там хоро́нили... Уме́р учо́ра хтось, ви́копали я́му, за́втра бу́дуть хова́ть. Привезлі́, шо мо́гли дове́зти́, а там у́же в я́мі лежы́ть. Вже привезе́ний і вки́нений. А тоді́ наскида́ють та й пригорта́ють — без труні́, як хо́дила лю́дина...

Зап. 20 липня 1999 р. у с. Мазинки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Роздобудько Орини Герасимівни, 1914 р. н. // УГ. — С. 143.

285. ПОМЕРЛО БАГАТО

Вми́рали... Так як за́йдут у ха́ту, да лежы́т лю́дина, є й по дві душі́, по три душі́ в ха́ті. Усі́х забіра́ють да на ву́з кла́дуть. В чо́му оні́ лежа́т, у то́му і ло́жат у моги́лу. Ота́к накри́ють чи яки́мось там насто́лником (бо в їх же не було́ тих про́стиньов да тих ка́п) да так їх і

ховали. Лежало по скоўлько душ, а, Бóже муй, без трун, без ничóго. Одногó привезли, одну́... Хтось я́кось зробив труну́ да привезли́ одногó, покла́ли... Туо́льки шо його́ впусти́ли в моги́лу, коли́ везу́т знов дівку. Везу́т, а ту вже на́вэрх покла́ли. Привезли́ до моги́ли да так з песко́м їх гурну́ло. Ой, бу́ло чо́го хочеш. Страшна́ си́ла бу́ла. Трудно́ бу́ло, трудно́ бу́ло.

Помёрло, помёрло ба́гато і в мойо́й роді́ні. І се́стри вме́рли, і родичі́ такі́е же бу́ли. Ше́ тьо́тка моя́ помёрла, і дядько́ помёр. Ба́гато помёрло́ із родні́. ... Прийду́т у ха́ту — лежи́т. Му́хи на його́ на́пали, все. Склада́ють на вуз да й хова́ють. Бу́ло чо́го хочеш! Ой Го́споди! Не дай, Го́сподь мили́й, таке́ вже.

Зап. 10 липня 1998 р. у с. Нові Варовичі Васильківського р-ну Київської обл. від Савченко Надії Васи́лівни, 1912 р. н., переселенки із с. Варовичі Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 143—144.

286. ТРЕТЯ ПАЙКА ЗАЛИШИЛАСЬ У СЕЛІ

...Да́же тре́тя па́йка оста́лась у се́лі — тре́тя па́йка. А то всі ві́мерли. А як я оста́лас?

У нас колхо́з був неда́леко, я ході́ла туди на робо́ту. Мені́ вже бу́ло, мо', п'ятна́дцять чи чоти́рнадцять. Я вже ході́ла, свою́ ду́шу спаса́ла. Я ході́ла на робо́ту і через те я оста́лас. А у нас сем'я́ бу́ла... До ско́лько? Че́тверо нас оста́ло́с. Та тоді́ в нас ба́гато роді́н... Вели́ка сем'я́ бу́ла. Да котрі́є бу́льшінькі́е, да де́сь бе́гали, до поспаса́ли сво́ї ду́ші, а котрі́ ота́кі мале́нькі́ і повміра́ли.

Пуд за́бо́ром помёр... У нас такі́е бу́ли мужики́ здоро́віе... І шо ви́ дума́єте? Копав, ко́пав, ну, на́че ціли́на, таке́ ко́пали, і так на пеньо́к сів і вмер. І здоро́вий мужі́к, здоро́вий. Це Андро́сенко, на́че Шу́ра.

Зап. 24 липня 1999 р. у с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну від Шай Олени Кли́мівни, 1915 р. н., переселенки із с. Варовичі Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 144.

287. ПІВСЕЛА ВИМЕРЛО

Ото́ ході́ли да збіра́ли по по́лю вся́кі́е жу́кі. Не бу́ло чо́го з'е́сті. У нас по́чті повсе́ла вімерло́ люде́й в три́дцять тре́тєм году́. Ми жи́ли у ху́торі, так у нас не так уміра́ли, як в се́ле. Ду́же вре́дний год...

У нас адін із ба́тькам ве́чки пас, дак там он із го́лоду уме́р. А у селé каза́лі на е́го Попóвича Іва́н. Дак у е́го син уме́р, і дочка́ в його́ вме́рла із го́лоду.

Зап. 11 липня 1999 р. у с. Ярешки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Макаренко Анастасії Євдокимівни, 1926 р. н., переселенки із с. Чистоголівка Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 144.

288. ЦІЛІ ВУЛИЦІ ВИМЕРЛИ

По сусідству в коза́цьких се́лах за сім кіло́метрів село́ мого ба́тька. Че́рез річку Орі́ль село́, де було́ ба́гато ро́дичів в Полта́вській о́бласті, — село́ Ряскі́в. Там поме́рли з го́лоду цілі ву́лиці. Це бу́ли коза́цькі се́ла. Лю́ди не зна́ли, шо таке́ тягті́ й кра́сти з колго́спів. Там з го́лоду впáли цілі ву́лиці. Якшо́ в селі́ Ря́ському ву́лиця бу́ла вприту́л до річки Орі́ль, там порóм, на то́му порóму їздили, з Котівки́ в Ря́ське пере́плива́ли. Я ще пам'ята́ю, шо хаті́ бу́ли метрів за се́мдесят від бе́рега річки, то пі́сля три́цять трéтього ро́ку хаті́ ста́ли за кіло́метр від бе́рега річки. Ця ву́лиця ви́мерла.

Зап. 20 грудня 1999 р. у м. Авді́вка Ясенува́тського р-ну Доне́цької обл. від Хила́я Серге́я Микола́йовича, 1926 р. н., уро́дженця із с. Коті́вка Барві́нківського р-ну Дніпропетровської обл. // УГ. — С. 145.

289. В КОЖНІЙ ХАТІ ВМИРАЛИ З ГОЛОДУ

А голодо́вка єсть голодо́вка. Так ме́рли, так ме́рли... Я вам скажу́, шо я не мо́жу...

Ми же́не́м това́р, та́кі підлі́точкі, шо́б хто кусо́к хлі́ба дав, і сво́ю коро́ву... А ї́днá жі́нка:

— Ї́діть побáчте, в ці́й ха́ті...

Прийшлі́, та́кі три дівки́ лежа́ть, га́рні, куче́раві. З го́лоду поме́рли.

Тепе́р знов два хло́пці... Ба́тько ви́жив, ма́ти ви́жила. Є́днá дочка́ ви́жила, дру́га, трéтя... А два сині́ здоро́вих та́ких, як дубі́й... В шко́лу ході́ли. Повмира́ли з го́лоду.

Це я вам кажу́, шо це в селі́. В ка́жній ха́ті вмира́ли. У нас ма́ти вме́рла в три́дцять три го́ди. А нас п'я́теро поки́нула. Ні є́дне не вме́рло. Але́ но́гі пу́хли, як коло́ди. А шо я ї́ла? Лушпа́йки.

Зап. 20 липня 1996 р. у с. Украї́нка (коли́шня назва Пі́незевичі́) Мали́нського р-ну Житоми́рської обл. від Біло́ї Анто́ніни Пили́півни, 1921 р. н. // УГ. — С. 145.

290. ВИМЕРЛА РОДИНА

Умерла сестра в мене сама старша. Нас осталося шестеро, без мами й без папи. Повмирали вони молодими. Ото така гарячка ходила, болізня така, що не було кому тоді ратувати. Вони померли, а нас осталося шестеро. Сама старша сестра вийшла заміж і було в неї четверо дітей. І вона померла, і чоловік помер з голоду, і четверо дітей померло. А друга сестра... Не можу я розказувати (плаче), а друга сестричка тоже вийшла заміж і недалеко по-сусідськи й мала сина. Чоловік умер і дитина вмерла, а вона осталася пухла. Осталася пухла, а я в своїй батьківській хаті сама осталася. А брат середній поїхав на Донбас іспати своє життя. І самий старший поїхав, а я осталася в батьківській хаті одна, як палець.

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвітна Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. від Шевченко Марії Андріївни, 1913 р. н. // УГ. — С. 145–146.

291. А В ХАТІ В МЕНЕ ШІСТЬ ДУШ РАЗОМ ПОВМИРАЛО

Помирали в голодівку. О-о-о!.. З півселі вмерло. Спасався, як хто міг. Ходив у ліс, равики збирав, бо їсти не було що. І парили, й їли. Отакі було. А потому, як пшениця підійшла, то ніччу йдуть та й колосок збирають і в макітрі труть, щоб якісь паланиці, бо завтра йти на колгосп. Не підеш на колгосп — прийдуть заберуть в тебе всьоб. І йдуть люди, голодні й холодні. Вийдуть на поле сапати там, дивішся — тамки впав, Божові душу віддав. І так на ходу люди вмирали. А в хаті в мене шість душ разом повмирало. Неміа що їсти. І єдні на другі ховали. По полю люди ховали, закопували хліб і находили, ходили і находили по полю всьоб. Наводили цей хліб і забирали.

Зап. 27 червня 2006 р. від Гуменюка Олексія Михайловича, 1913 р. н., у с. Каришків Барського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

292. І В ГЕТЬМАНСЬКОМУ ОСІДКУ ГИНУЛИ РОДИНИ

Ну, що я могу у вісім год знати, що? Знаю, що я дуже голодна була і лежала без пам'яті, і діти попухли, і мати тіки-тіки жива осталася, а троє вмерло з голоду. Михайло вмер і Гріша вмер, і Марія вмерла. А нас семеро осталося, не семеро — п'ятеро, а ті ж троє вмерло. Ото такі я знаю.

А забрали, хліб же ж був. Хліб же ж був... Хліб у нас два дні машина молотила. А забрали ж... Доводять і доводять, поки батько оддавав, поки забрали і корову, і коня, і телицю здали, усе поодда-

ва́ли, а тоді самі подо́хли. Ба́тька в ду́пер забра́ли, у тюрму́. І він не верну́вся. Так ми й не зна́єм про йо́го. Як ба́чили, як гна́ли, й більш не ба́чили.

Зап. 20 червня 1995 р. у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. від Людвиченко Одарки Григорівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 146.

293. ПОГОЛОВ ЛЕЖАЛИ ЛЮДИ

Оце́ у нас оту́т нача́ло Котельви́, тут піски бу́ли ду́же вели́кі. Дем'я́нівка, Ма́ла Рублі́вка он туди́, там пого́лов лю́ди лежа́ли у ха́тах, сім'я́ми до́хли. Як за́йдеш...

Ось одна́ ба́бка ходи́ла, міня́ла у Ха́ркові свисту́ні. Як оце́-но те вінесе, копі́йку їй дасть, а те — шма́точок хлі́бця вінесе, те са́хару гру́дочку, а те й дві гру́дочки. І то вона́ бу́ло наміня́є тих кусо́чків та то́го сахарку́. Ото́ поживу́ть міся́ць, по́ки вп'ять все... То́ді вп'ять і́дуть...

А дру́гий раз, як одчи́ним ха́ту, а вони́ — вся сім'я́ лежи́ть по́котом.

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Цигрик Ганни Микитівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 146—147.

294. ГОРЕ ЗБЛИЗИЛО РОДИНИ

Ба́тько вмер, а ми скита́лись по о́черідях... Спа́ли де попа́ло.

Чан та́кий здо́ровий сто́яв. Ми туди́ за́лізем... Там хто й ті́ки не спав. Во́ші та́кі, хо́ть ві́ником зми́тай. Но́ги бо́сі... До́щі йду́т. На нас мо́читься і на нас висиха́. І голо́дні. І вот стої́мо, стої́мо в о́череді та й не во́зьмем. А во́зьмеш поло́вінку, та тре́ба четве́ртушку прода́ти, а четве́ртушкою прожити́. Де́нь як ни во́зьмеш хлі́ба... Та йо́го не мо́жна переказа́ти!..

Ба́тько бу́в у совхо́зі в Олексі́ївці сто́рожом. Там дочка́ йо́го жи́ла, і взяв він дво́є діте́й туди́. Пайо́чок полу́чав. А сам та́кий дя́дько здо́ровий, і тим пайо́чком всі́ тро́є жи́ли.

Йшов хло́пчик до́дому. Ма́ма обсти́рала йо́го, да́ла ж в запас шта́нці. Це бра́тик мій, вони́ мені не́рідні, ма́ма за дру́гим бу́ла за́мужом. Ішо́в — і до сьвида́ння. Пішо́в і пішо́в... І хто́зьна́, де він ді́вся. Не прихо́див до ба́тька.

Бу́ло та́ке, шо́ лови́ли і їли діте́й. Та спомина́ю, як він співа́в усе: «І ни́хто не при́йде́т на моги́лку мою́, то́лько ра́но весно́й солов'ї́ запою́т». Так, ма́буть, і полу́чи́лось.

Катя була з батьком там десь у посадці, курєник він зробив і там отό жив. То прийшов батько додому єлі живий, а ма́ма ка́же:

— Та як же ж Катя?

А він мовчи́ть. Так вона́ вп'ять:

— Та як же Катя?

А він запла́кав, ка́же:

— Я Ка́тю поховав.

Там же й поховав, в посадці.

Мій брат був рідний польово́дом і взяв мене́ куха́ркою, і я отό вари́ла там робо́чим, а що оста́неться, та й додому́ принесу́. Та отό хоть тро́шки там перехва́тять, ага́. Ба́тька о́собенно ми ду́же бере́гли, щоб ба́тько оста́вся. Ну, на́че вже й нічо́го ба́тько, а се́рце ж него́дне, вже воно́ ж і діте́й шко́да. Та що там ка́зати?!

Тоді ма́ма пішли́ на робо́ту, туди́, де я. У́же нача́ли укóсювати хлі́ба, у́же огурці́ нача́ли рости́, а ма́ма й ка́жуть:

— Ба́тьку, ти ж гляди́, не ходи́ на бакшу́.

А воно́ желу́док же ж хво́рий, а він сла́бий ду́же був і пої́в тих огурці́в (та́кі ж не послу́хав), пішо́в на бакшу́ та й дізінте́рія як на́пала... Шо не робі́ли, так він і вмер.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Андрійченко Євдокії Овсіївни, 1912 р. н. // УГ. — С. 147—148.

295. ЖАХЛИВА СМЕРТЬ

В три́дцять тре́тьому го́ді ко́ло мене́ жили́ сусі́де. Було́ їх три си́ни, дочка́, ба́тько й ма́ти. І всі́ поме́рли з го́лоду. Зро́слі, всі́ зро́слі. Коли́ вони́ поме́рли, мій ба́тько із дру́гим сусі́дом взяли́ їх ота́к за но́ги моту́зкою й витяга́ли. Підво́ду ба́тько ота́к переки́нув. Тоді́ по дво́є на кла́довище виво́зили. Отаке́. А дру́га сусі́дка (ба́бка жи́ла сама́), так вона́ розпу́хла ду́же, текло́ з неї́. А тоді́ вже — на со́нечко, воно́ просо́хне. Тоді́ вседно́ вме́рла.

Зап. 25 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Деряги Ганни Василівни, 1922 р. н. // УГ. — С. 148.

296. ПОБРАЛИСЬ НАВІКИ

У дядь́ка мо́го Петра́ ви́лягло́ під голодо́вку ві́сім душ сім'ї́. Як му́хи ви́лягли. Дядь́ка й бабу́сю схова́ли в труні́, бо ще́ Гаври́ло Пищи́та, ро́дич наш, при си́лі був і зробив́ труну́. Та і він помер. Ви́копали́ йому́ я́му, а про́сять нас поче́кати, не зако́пувати: поме́р

Сашко Ляшівський. Молодий, здоровий такий парубок був. Привезлі його конячиною, вмотаного в радні, поклали в яму під стіну напроти труни з Гаврилом. А ми того дня поверталися з базару, з Галькою, до неї Сашко гуляти вчашав. Коли чую по обіді, що й вона померла. А вона що зробила: продала хустку і купила квасу та кабачків. А потім напружила їх, стаканів три, з лушпиною з'їла, квасом запилá. І живіт схопив, посиніла враз, через годину й померла. То її поверх Сашка вкинули.

Зап. 10 травня 2002 р. у с. Стрижавка Вінницького р-ну Вінницької обл. від Хейло Тетяни Іванівни, 1923 р. н. // УГ. — С. 148.

297. ОТО ТАКЕ БУЛО, ЛЮДОЧКИ

Ну, тóже... Була кúхонька, колгóсп ужé був. Варіли їсти. Ну, були такі, що і мёрли, і закопували, конéшно, і були такі, що іщé живé було, тягнуть, закопують... Ото такé було, лю́дочки.

...Шакулі, хвамíлія. Дак вмерла мáти і бáтько, і двóє дíтей вмерло з гóлоду. Ну, їх похоронíли, конéчно, похоронíли. Такі були ще ходячі, пíдуть на клáдбíще, вíкопають ямку... Не робíли вже труни, а загорнуть у трáпки і заховáють. Та такé було.

Зап. 24 липня 1999 р. у с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Мендель Олени Яківни, 1911 р. н. // УГ. — С. 149.

298. З ГОЛОДУ ВИМЕРЛА ВСЯ СÍМ'Я

Там, де я жилá на низу́, ізáді моєї хáти жилá сiм'я́. В їх було двоé дéток. Помёрли... Ми рáзом бiгали. Як це було вáжко мені дивíться!..

А за тiми дiтками помирáє їхня мáти. Дiток ужé немає, і остається ужé одiн бáтько. І той бáтько, пúхлий, ноги... Попий хоч молочкá! А він ужé і молочкá не мóже пить.

... А везтí ж на клáдбiще. Чим?

З гóлоду вiмерла вся сiм'я́.

Зап. 5 липня 2000 р. у с. Покровське Нiкопольського р-ну Днiпропетровської обл. вiд Роззувайло Софiї Корнiївни, 1922 р. н., уродженки iз с. Олександрiвка Нiкопольського р-ну // УГ. — С. 149.

299. ВСЯ СÍМ'Я ПОМЕРЛА

А-а-а... Iз сусiдiв тут усi помёрли. От вам! Ви знáсте Грицькá тóго, Iвахнénка? Там отó жiнки його́ вся сiм'я́ померла. Та хто його́

знає, скільки їх? Ще малими були. Дітвора померла, ще невеликими були.

Зап. 17 червня 1995 р. у с. Зубані Глобинського р-ну Полтавської обл. від Мицика Петра Денисовича, 1908 р. н. // УГ. — С. 149.

300. ЦІНА ХЛІБА

Дуже трібно було, конешно, доставати хліб. Да й їздили і в Білорусію доставали, міняли. І віддавали одіжу за бурякі. Да, туді — в Великий Богочанський район. Там не так-такі було.

Сестра моя з голоду вмерла, і мати рідна вмерла. Я вже замужня була, як мати вмерла.

Так вона в колгосп не пішла зразу. П'ятеро дітей було в неї. Чоловік десь поїхав. Як у Білорусію поїхав, то не вертався. І багато наших селян їздили, то не вернулися. Через що не вернувся, це я не знаю.

А тут же було таке: і старі, і малі — всі вмерли. Ховали на кладбищі, і в погребях ховали. Бач, у нас три господарства були не в колгоспі, то їх заставляли, щоб вони ховали. То-то було. Заїжджають конякою, складають і відвозять на кладовище.

Семейства цілком вмирали. У моєї тітки було шіснадцять душ — тільки четверо осталося. Померли. Отак же ж!

Зап. 17 червня 1995 р. у с. Зубані Глобинського р-ну Полтавської обл. від Щербини Параски Андріївни, 1909 р. н. // УГ. — С. 150.

301. СТРАШНО ЗГАДУВАТИ

Умерла рідна сестричка з голоду, двоє дітей і чоловік — уся сім'я вимерла. В нас тоді мерли і тут мерли багато. Я це знаю, бо я тоді в голодівку ще була молоденька, і я була в Києві на роботі, в інвалідному домі робила. Поставили мене прачкою, і я робила. До я осталася жива, і мати моя осталася жива.

Ті, що померли з голоду, до тих голодних ховали. Такі ями копали... То страшно згадувати. На дорозі вмирали люди, діточки вмирали — ніхто ж їм... Їсточки не було. Ніхто не помагав, ні держава ніяка, нічого. Те, що вродило тоді вже, це вже я знаю, бо я вже прийшла сюди в відпуск та вийшла заміж за тракторіста. До я тоді як прийшла сюди в ці Погреби, до тут розказували, що це тут була хата, вимерла вся сем'я: вмерла бабка, вмерла її дочка. І тут скрізь мерли, мерли люди, страх Божий!.. І їх хоронили, де хто попав.

А в нас, у Вільшанці, оцé із рóду вмерла моя двоюрідна сестричка і двоє дітóк, і чоловік...

Зап. 20 липня 1998 р. у с. Погреби Васильківського р-ну Київської обл. від Хлоп'ячої Меланії Афанасівни, 1913 р. н., уродженки з с. Вовнянки Миргородського р-ну Полтавської обл. // УГ. — С. 150 — 151.

302. ВІД ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЬОГО ДО ТРИДЦЯТЬ СЬОМОГО

В тридцять трéтьом годú, до сáме мені вже булó восемна́дцять год чи двáдцять. І нáша сем'я вели́ка. Хліб забра́ли все́й од нас і од усіх люде́й. Який не був хліб, забра́ли. І так нáша сем'я то́же постра́дала: умéр ба́тько, умéрла ма́ти, двоє умéрло — брат і сестра́. І нас шéстеро уже́ я́кось і спасло́сь. О. І лю́де ході́ли пúхлиє. Вели́ке знущéнне булó тоді́, це, навéрно, ста́лінське.

Ну, прожи́ли ми трóхи, а тоді́ знов прийшо́в тридцять сьóмий, і знов репрéсія вели́ка. Забра́ли в нас із селá тридцять сім чоловік і тільки два поверну́лося. Отаку́ жідку я ба́чив.

А тепéр уже ста́ло лúчей, до вже постарі́в.

Зап. 11 липня 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Недашківського Григорія Йосиповича, 1913 р. н. // УГ. — С. 151.

303. ОДДЗВОНІВ ГОЛОДОМОР

Ой, скільки́ лю́ду!.. Якé оцé булó... Ви збуторóжили мені пам'ять. Зачну́ думать: отáм бу́ли лю́ди — нема́, і там же бу́ли лю́ди, а нема́. Вони́ усі пішли́. Одзвоні́в голодомóр.

Одна́ ба́бка жилá самá. Помéрла. Лежа́ла на печі до́вго. Ніхтó не ба́чив. І зва́ли її ба́ба Вовчи́ха.

О, а Бабéнки!.. Бабéнки, Бабéнки... Га́рні хлопці́ бу́ли. І почáли мéрти хлопці́. Предста́в же собі́, шо вíмерло одíнадцять душ у сім'ї́. Оста́лась одна́ ба́ба. Дак отóж одíнадцять душ у сім'ї́... Хіба́ їх мо́жна пригада́ть зáраз усіх? Та й до то́го ж во́зраст...

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., уродженки із с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 151.

304. З СІМ'Ї ЗАЛИШИЛАСЬ ТІЛЬКИ ОДНА ДОЧКА

Дак вíмерла сем'я́. Булó скільки́?.. Я вам розкажу́. Бу́ли чоловік і жінка, і бу́ло, такó, дівчина, як я, й моя́ подру́га. Ми по́між жі́лії, товаришувáли з не́ю. А тоде́ в його́ дру́га... Це в перво́ї жінки в його́

було дві дівчини, дак одна вже замуж пошла, должно, в тридцятomu році, а одна ото ж малá ще була. Да тоді він узяв другу жінку, да було три хлопці у їх, у тих людей. Він Хвѣдор звáвся, а вона Катерина, а його ма́ти Горпина. І три хлопці ото: Іва́н, Миха́йло й Петро́. Оце́ три хлопці було. А ця дівчина, така, як я. Марія... І вони вимерли ото усі чісто... Ба́тько пої́хав хто й зна куди́, а ма́чуха, та ж уже ціє́ї дівчини, шо зо мно́ю гуля́ла, вме́рла... Діте́й забра́ли у я́сла в колго́сп. У колго́спі я́сла були́ де́тські, бо са́мі у то́му колгоспі робі́ли. Зва́вся той колго́сп «Жо́втень». Ото́ як заснува́вся, «Жо́втнем» назва́ли, а це — «Ка́лінін» був, і ми там ото́ робі́ли й туди́ забра́ли діте́й ціх. Ті хлопча́кі поме́рли, і зоста́лася одна оця́ дівчина. Вона́ така була́ пухла, що но́ги... Ота́к шку́ра поло́палася, і вода́ текла́. Зна́єте, вам, мо́же, звиня́йте, і нега́рно. Я розка́зую пра́вду, як це на мо́їх оча́х... Й вона́, бі́дна, ото́ зоста́лас са́ма... І був у їх сара́йчик, і була́ в нас молоча́рка. Я не зна́ю, скі́льки тих корі́в... Каза́ли, шо три коро́ви було́ в селі́, а, мо́же, їх би́льш було́. Ну, молоча́рка була́ в селі́. Купі́ли той сара́йчик у є́ї, в то́ї дівчини, і ото́ ї́е перего́н той вози́ли — і вона́ ви́живала. Оце́ неда́вно вона́ вме́рла, ну, мо́же, го́дів два, мо́, три, як вме́рла.

Оце́ на мо́їх оча́х вимерла сем'я́.

Зап. 9 липня 1999 р. у с. Веселинівка Барипішівського р-ну Київської обл. від Богдан Уляни Наумівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 152.

305. І ЦЕ ОДНА ОСТАЛАСЬ Я

Да. Дак шо, ми ході́ли по сва́їх паля́х і по сосе́дських, копа́лі карто́шку ме́рзлу. І тоді́ принесе́мо у ха́ту, помі́ем, потре́м і по да́лу́вке разсі́плем. Оце́ таке́ у нас було́.

У нас там Ка́тька... Яна́ са́ма, як вам сказа́ть, із ру́ських, і яна́ там жи́ве. Шо́ яна́ зроби́ла той карто́шці? Взяла́ я́мку віко́пала і при́капа́ла. А яна́ взяла́ да погні́ла, погні́ла вся. Дак яна́ вже раз і ка́же:

— Ба́бо Та́ню, мо́, у тебе́ є карто́шка, дак мене́ хоч би да́ла на суп.

А я кажу́:

— Де́ ж у мене́ та бу́де карто́шка?

Оце́ таке́.

Син мой Міко́ла паме́р. Варва́ра... То́же нема́. Ве́рі нема́. І це адна́ аста́лась я.

Зап. 22 липня 1998 р. у с. Луб'янка Бородянського р-ну Київської обл. від Коровченко Тетяни Корніївни, 1924 р. н., переселенки із с. Глинка Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 152 — 153.

306. ЗОСТАЛАСЯ САМА

Пішов наш тато на ярмарок щось роздобути. І накупив тўльки. А на дорозі його зустрів сильний дядько і ледве не задавив. Повернувся батько ні з чим, заліг і помер. Було мама озветься до нього:

— Тобі щось їсти дати?

— Я вже не хочу нічого.

І мама занедужала. Я коло неї сиділа в куточку. Сидю голодна, дивлюся, як вона очі то заплющить, то розплющить. Колись вона в карманці, що в халаті, сахарець носила. Ану, поглядо, може, сахарець є. Та де він там узявся?..

Померла й мама. Приїхала підвода, забрала її і поховали.

Тоді хлопці zostалися. Але Федько чогось на піч поліз, де мама лежала. А сили вже не було: упав і помер. Меньший Микола теж помер. Тільки п'ятирічний Кириуша ще дихав, шкода його було. А в мене була подруга, в школу йде — завжди в неї шматок хліба є. Але ті шматки не допомогли.

Зосталася сама я в хаті...

Зап. 10 травня 2002 р. у с. Стрижавка Вінницького р-ну Вінницької обл. від Каліщенко Ніни Іванівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 153.

307. ПРО ТРАГІЧНУ СМЕРТЬ БАТЬКА, І НЕ ТІЛЬКИ...

А що ми бачили в голодівку? Жолуд отой по дубах... Да жолуд той сушили, да товкли, да молотили у таких жорнах, да пекли такіх всякіх коржики, да мусили їх їсти. Лушпайки їли отіе з картопельки.

Моя мати ховала в горшки да в піеч ставляла мукі і шо було: якé пшонó, якá крупá — ми його ховали. І приходили, й находили, і забірали.

Вийшла ціла бригада з хати, а тоді одін виходить, той Багнюк покойний, Тодось:

— Ей, хлопці, верніться. Осісьó квасóлі.

На хату зліз.

— Ось іще квасóлі. Будем пироги пекти.

Я вам розказать всього не можу, скільки мої батьки одмучилися. Шо куплять корівку — прийдуть, заберуть. Однесуть податок у сільраду, дадуть йому шпарталку, шо це розплатівся. Через тиждень — оп'ять другу. Несуть. Да правлять:

— Ти не оддав податку.

Отакé в нас робилося.

Могó батька доводили до куркульства... Потóм з хáти батька ви́гнали. А ба́тько пошо́в (він там робив у лисничéвці), шо, мо́же, йому́ яку копійку оддаду́ть да ходив разів два, а трéтій раз пошо́в да додóму не дойшо́в, да ліг пуд Обо́лoнською горо́ю, да й умéр.

Тоді ж нам дали́ знать, да пої́хали ми, да забра́ли ба́тька. В чу́жій хáті ми вже його́ хорони́ли. Шо вже могли́... Зна́єте, який то був оби́éd.

Ма́тер забра́ла сестра́ ста́ршая. А я тільки вийшла за́муж і пої́хала собі́ у світ за о́чі. Из села́ сво́го виї́хала аж у Херсо́н. Пе́ред тим пошла́ да позичила гро́шей, пудмани́ла сво́ю сестру́, шо: «Ти мені позич, а я тобі одда́м».

Ой Боже! Богáто розка́зувать, а слуха́ть нема́ чо́го.

Зап. 17 липня 1996 р. у с. Макалєвичі Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Шаменко Оксани Семенівни, 1914 р. н. // УГ. — С. 153—154.

308. БАТЬКО НЕ ДОЧЕКАВСЯ ПРИВЕЗЕНОГО ХЛІБА

Ба́чила, як лю́де лежа́ли на полі́, як з го́лоду вмира́ли. І як лежы́ть жінка, і тако́ про́сить... Говоры́ть уже́ не мо́же, і там вона́ й умéрла.

І повиміра́ли сёмні. Из Бара́новки сёмдеся́ть п'ять процéнтов ви́мерло з села́. О. Це я по́мню.

І мій ба́тько умéр в три́дцять трéтьом году́ то́же. Я оста́лась. Мені́ бу́ло двана́дцять ро́ків. Корми́ла я своїх се́стер. А пе́ред тим ма́ма пої́хала за хлéбом в Ле́нінград, ста́нція Сущо́во. Поéхала. Ба́тько лежа́в цілий ти́ждень до́ма, наради́ли його́, все й ма́му жда́ли. Ма́ма не приї́хала. Похováли. Ми оста́лись самі́є. І мені́, са́мой ста́ршой, двана́дцять ро́ків бу́ло.

Зап. 20 липня 1996 р. у м. Малині Житомирської обл. від Симон Лидії Олександрівни, 1919 р. н. // УГ. — С. 154—155.

309. ПЕРЕДСМЕРТНИЙ ЗАПОВІТ

У му́ей свекри́...

Бу́ли коли́шні багати́рі. А потóм вже пе́ред тим, як ма́ли в колгосп іти́, то вже, так му́й хазя́їн розка́зував, бо ун од мене́ бу́в ста́рейший, то вже поме́р. Чоти́рнадцятий год, п'ятна́дцятий, я са́ма оста́лась. Да уо́н ка́же:

— Ми були багатіє, але батько помёр, а то розкуркúлювались. Одна ма́ти... А зо́лото в їх було́. До це бра́ли... Да вже ході́ли те, шо колго́спи організо́вували — у двéрі оцé закла́дали па́льці, го́лками коло́ли.

— Скажи́, де твоé зо́лото?

Ну, вона́ ж не ка́же. А то ко́лись такі́є були́ — сто́ль накладна́ — ото́ зна́єте до́ска на до́ску, двé до́ски, трéтя звéрху, така́ сто́ль була́. А тоді́ ж були́ і ді́рки, сво́локи. А тоді́ закла́дали, а пото́м вже їх за́ліплювали і глі́ною зама́зували. Вона́ ко́лись, поко́йна, туди́ зо́лото хова́ла — то вже́ його́ ма́ти... Як помира́ла, до каза́ла:

— Сино́к, я то́бі покажу́, де отé є зо́лото.

Да забажа́ла пе́ред сме́ртю в'юно́в. Там сусі́д недалéко лови́в ці́є в'юні́, а вона́:

— Біжи́, сино́к, да принеси́ мені́ цих в'юно́в, да зварі́ ю́шки, ну, сýпу зварі́. Он побесжа́в, вона́, ві́дно, не хоті́ла, щоб уо́н ба́чив, як вона́ вмира́є.

Зап. 14 липня 1999 р. у с. Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Майстренко Олександри Гнатівни, 1927 р. н., переселенки із с. Шевченкове Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 155.

310. ЯК БАТЬКО—БОДНАР З ГОЛОДУ ПОМЕР

Це але́ всьоравно́ не забува́єсе. Нам усі́м було́ го́лод, не то́льки нам. Але́ хто був дужéйший, те́й оста́все. А хто був сла́бенький, як ото́ при́йшло́се мені́ сего́дні, дак ті́є помéрлі. Бага́то помéрло. А ми́ лі́стя е́лі із лі́пі, із кльо́на. Товклі́ лі́пу, лі́стя те́ суші́лі да такі́є ті́є пеклі́... Да, це так жи́лі. Ми́ ві́жілі, ко́му Бог не да́в сме́рці. А ко́му дав Бог сме́рць, то погі́бло. То я три́дцять трéтій год га́рненько зна́ю, дарма́ шо невели́ка була́, але́ до́бре запам'ята́ла...

Ба́тько вмер... Пошо́в на робо́ту. Був юн, ну як вам... Робі́в юн ці́є... діе́жки, як ка́жем ми́ то. Еге́. Так йон робі́єв в ле́снічествé. Пошо́в у ле́снічествó на робо́ту. Йшов на робо́ту да ще́ й ка́же:

— Пога́но мені́.

А ма́тка ка́же:

— Дак не́ йді́.

А йон ка́же:

— Пойду́.

Йон менé вельмі́ шкодова́в. Оце́ й не забу́ду все́ ж. Не забу́ду, дарма́...

Так йона́ ка́же:

— Просі, донька, ба́тька, щоб не йшов на робо́ту сьо́годні, йому́ пога́но. Я ще його́ взяла́ да так обнела́, да й поцелова́ла:

— Не йдіть, та́тку.

А йон пошо́в. Пошо́в... Субо́та це була́. Мі ждом увече́рі — нема́ ба́тька. Нема́. Пушла́ ма́тка тих люде́й..., з ким йон робі́в. Ка́жуть:

— Йон оста́все оди́хатъ там в лі́сі на дорозі́. А бра́ту було́ чоти́рна́дцять год. Йона́ за то́го вже бра́тика мо́го — і пушли́ вдвох шука́ць до то́го мі́єсца. Шукáлі, гука́лі-гукáлі — нема́.

Наза́втра вже ма́ті, брат і ба́тько і́є запре́гли ко́ня (був в їх ко́нь іще́), по́ехали шука́ць. Не найшли́. По́ехали додо́му. І уна́ уже́ знов пушла́ із бра́том шука́ць, уже́ з Серо́жкою сво́ім. Пришла́ — а юн лежи́ць на сте́жці і так ненáче й говори́ть. Отакі́є дощі́ йшли, як оце́ зара́з. Так йон уже́ за но́ч ізмéрз, окулі́єв і уме́р (плаче).

І так я оста́лáсе і ві́єк горю́ю.

Зап. 8 липня 1998 р. у с. Липівка Мака́рівського р-ну Ки́ївської обл. від Марченко Ганни Прохори́вни, 1923 р. н., переселенки із с. Товсти́й Ліс Чорно́бильського р-ну Ки́ївської обл. // УГ. — С. 155—156.

311. ПЕРЕДЧУТТЯ СМЕРТІ

Дід був у нас такий: є́ що — ї́сть, нема́ що — сиді́ть. А оце́ ввече́рі пригна́в коро́ву (попа́с же ж). Ми так жили́ у желе́зної доро́ги, дак пас він. Пригна́в, да уже́ ж ма́ти пусти́ла. По́їли ж той борщ, ту лободя́нку. Ма́ти ка́же:

— Дак, мо́же, по стака́нчику моло́ка волле́м?

— Не на́да. За́втра пра́зник, Мико́ла (такий весня́ний Мико́ла ото́, шо мину́в два́дцять дру́гого числа́). За́втра такий пра́зник, дак яку́сь за́тірку або́ галу́шку зва́риш.

Оце́ таке́. Ну, тоді́ ж слуха́ли стари́х, не так, як слуха́ють стари́х тепе́р. А тоді́ слуха́ли. Ну, вро́ді по́їли ми борщико́у. Ляга́йте спа́ть! А він уночі́... Чу́ю — шось шкря́бає у сі́нях. А тоді́ ще... ходи́ли по хата́х, так, як і тепе́р ходо́ять. Я:

— Та́ту, та́ту!

— Чого́?

Я кажу́:

— В нас шось у сі́нях шкря́бає.

Кажу́:

— Шось шкря́бає.

Батько боїться ж виходити. Ну, тихенько встав, а не чув, коли ж батько виходив, і я не чула, коли дід виходив. Уста́в тихенько, двéрі чуть-чуть прочинив і слухає, що ж воно там... Батько уже ж, мого́ батька́ батько, ну, дід, ка́же:

— То ви, та́ту?

А він ка́же:

— Я, си́ну.

— Дак, а чо́го ви?

— Не найду́ хату́.

Батько одчинив, пошов, його́ забрав, увів. А в нас так: сюди́ хата́ і сюди́ хата́, хата́ навпро́тив, а сіни — посере́дині. А тоді ще одбі́та кладова́. І сюди́ на горóд двéрі. П'ятеро́ дверей! Він по двéрях хóдить, хóдить і не на́йде ж. Батько його́ ввів. Вже почало́ світа́ть. Ма́ти ж уста́ла лаштува́ть уже́ що їсти варі́ть. А батько́ ще ж ятері́ заставля́в, отó навесні́ ри́бу лови́ть.

— Ну, я пойду́, до ри́бу... чи є що, чи нема́.

Ну, пошо́л батько́. А дід підніма́ється з своєї́ постéлі.

— Менé — додо́лу, на до́лівку, на піддо́гу покла́сти.

Ма́ти ка́же:

— Да, мо́же, хто вви́де в хату́, а ви бу́дете до́лі на со́лому.

Прóсить:

— Унесі́ть мені́ ку́ль со́ломи і постелі́ть мені́ со́лому, я хóчу на со́ломи́.

Ма́ти ка́же:

— Да, Бо́же мій святи́й, ну хто вви́де ра́ди пра́зника, а ви се́ред до́лівки лежитé.

Да тут прийшли́ хло́пці (ба́тька ще нема́), тії́ хло́пці ста́ли, пішли́, ку́ль со́ломи внесе́ли і йому́ посла́ли. Ма́ти рядно́м засла́ла, поду́шечку під го́лову кину́ла, і він ліг. І він ліг це́ ж на тії́ со́ломи. Ба́тько прихóдить од ри́би, вхóдить в хату́:

— А це, — ка́же, — що?

А ма́ти ка́же:

— Оце́ як заходівся, дак з таки́м, ну, хоч плач, а він тільки́: «Менé на со́лому».

Ба́тько уже́ ж підхóдить да ка́же:

— Та́ту, да вста́ньте, да пере́йдіть на пі́ль. Ну, чо́го ви тут лягли́?

Мовчи́ть він. І весь час мовчи́ть. Він до його́, а він — уме́р. Він уже́ вмер.

Зробили труну і на віз поставили, кобилою відвозили діда. Рідні уже ж пройшли за батьком: дочки да зяті пройшли. Привезли до ями, а коло ями вже оті із возочками стоять ... Привезли не в гробах: хто в рядні, а хто так, як умер. І тоді батько уже мої кажуть:

— Люде добрі! Дайте я положу гроба, поставлю, а тоді вже що хотіть, те й робіть. А дайте я гроба поставлю. Не кідайте.

Ну, ми гроба опустили уже ж. Зяті да батько опустили. А з возка покидали тих п'ять чоловік. З рядна махнули ж так у тую яму, і рядно під мичку ж, і додому. А мій батько ж каже:

— Дівчата, да хоть накрийте йому рот рядінцем. Да землю буде зараз їсти.

— Нам рядна, — каже, — треба. Сьогодні — мені, завтра — тебе.

Оце такé було. Страшнé було в голодовку.

Зап. 26 травня 2002 р. на ст. Крути Борзнянського р-ну Чернігівської обл. від Федоренко Марії Охримівни, 1919 р. н., уродженки із с. Припутні Ічнянського р-ну Чернігівської обл. // УГ. — С. 156 — 158.

312. ПРО СМЕРТЬ БАТЬКА Й МАТЕРІ

...А за папку і мамку. Це в тридцять третьому... Я вже дома не була, а була на Маранці, служила. Уже в нас забрали коні, землю...

Я пішла служити. А вони вже осталися без нічого. Старші дочки повиходили заміж, брати вмерли, а осталася коло їх (я вже забула, з якого року) калічка. Вони так бідствували, так бідствували, що папка рибалкою був, не мог дойти до каюка, а тому хлопчикова було одинадцять год, і він поки добіг до сусіда, то папка й кончився. Так я їх і не бачила. Мені й дома не було. Вже як цей братик підріс, та найшли вже мені, та й я навідалася. Ні копійки ж не було поїхати пароходом додому, бо ми коло Дніпра жили. А як поїхала, нашу хату розгреблі колхозі і постробіли свинарник. Хата була під черепицею.

Дерево було... Так вони мені тіко розказали. Братик плаче, сестричка плаче і каже:

— А забрали в колгосп нас.

Братикові дали роботу, а сестричку посадили у садіку, бо ж вона була калічка, ножка в неї коротка дуже. А мама після того така вже була дуже-дуже слаба.

І поїхала до мене. А пішов дощ. Я не могла її одправити до парохода, та й грошей не було. Та позичила одинадцять гривнів, та взяла кусочок хлібчика і тільки сольоної, сіла у парохід. А їхала молодичка з ними та доїхала до Ушкálки, а їхат нам у гірло (я з Золотої Бálки самá). Приїхала вона... Не чуть і не чуть нікого. Я бігаю уже до пристані, може, когó побáчу. Коли якраз Бог дав, шо я наскóчила на ту... Вона схóдить з ... парохóда... А я і хватáю:

— Вéра, скажи, як там мáма, нікого не чуть?

А вона кáже:

— Нáдю, я тобi як скажú... Ідьом з клáдки, ідьом на бéрег. Ти можеш впасти в вóду (клáдка ж на водi). А вона тоді кáже:

— Мáма не доїхала до Ушкálки, роздiли її (булá на її харóша одéжа).

— А де дiли?

— Я не знáю, мáбуть, у вóду кiнули.

Оцé такé менi булó, і я нiчóго бiльш не знáю.

Зап. 11 липня 2000 р. у с. Олексiївка Нiкопольського р-ну Днiпропетровської обл. вiд Панченко (Чепурної) Анастасiї Хомiвни, 1909 р. н., уроженки iз с. Золота Балка Воронцовського р-ну Херсонської обл. // УГ. — С. 158 — 159.

313. БРАТИКИ

Двáдцят п'ятого гóду я. Був бáтько, мáти і трóє дiтeй — два брáтики: один двáдцять дев'ятого, одiн — тридцять трéтього. Тодi булó ж бáтько у Кáм'янку iде. Пáтока — отó такé везе та iли йогó. А ми з мáтерей iдемó (вiсiм год менi булó), лiпу чухрáем та олáдки печúть. I так ми iли йогó до жнив. А тi дiти, отé в колiсцi лежáло, те бiльшeньке булó. А тодi напеклá мáти хлiба вже жiтнього, та не знáла, шо вонó ж нiззý, та далá їм, та тi дiти наiлися, та кишeнýта полóпали. Да тодi бáтько ж вижив, а мáти взялá йогó до сéрця i в тридцять четвéртим гóдi порóк сéрця дiстáла (плáкала за дiтьми), сполярiзувáло та вмерла. А я остáлася сирiткою.

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвiтна Олександрiвського р-ну Кiровоградської обл. вiд Чорноморець Марiї Федосiївни, 1925 р. н. // УГ. — С. 159 — 160.

314. ЯК ПОМЕРЛА СЕСТРА ТА ЇЇ СВЕКОР

Забúлася, шо в моeй сестрi свéкор був...

Бáтько узiяв сестрú, як ше був жiвi, да недiль двi ше пожилá (туберкульоз був). А бáтька забрáли у тюрмú, а сестрá вмирáє чéрез двi

неділі. А юй було двадцять п'ять год і трое дітей покинула: одному шість год, другому штіри, а третьому штіри місяці. І сестра умірає в двадцять п'ять год, а батька забрали у тюрму. Це тоді, у двадцять восьмом году.

А тоді, як у тридцять третім году чоловік остався да забрав уже матері свою і діти свої забрали, щоб мати моя гляділа. Дак сват наш оставсь у хаті. До сіла там Надя Недашківська Йосиповна, була партейка, да сіла там с своєю сем'єю... Окраєць хліба одрізала йому да каже:

— Йдіт до своєї сестри.

А вуон ішов да й не дойшов. У кінець вулиці... Да й умер. Із голоду умер. А Надя та осталась з сем'єю. А зараз дочка єє у той хаті живе.

Зап. 11 липня 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Недашківської Катерини Миколаївни, 1918 р. н. // УГ. — С. 160.

315. КІР І ГОЛОД

...І дітки помирали, багато діток померло з голоду. В мене тоже двоє померло. Поболіли дітки (кір був), а піддержки не було. Врача прислали, а він проростинь намочив та обкутав... Так сьогодні одне вмерло, а післязавтра друге. Уже одному три годі було.

Зап. 10 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Компанієць Ганни, 1912 р. н. // УГ. — С. 160—161.

316. ПОКИНУТІ МАЛЕНЬКІ ДІТИ – СМЕРТЬ

Скільки дітей у сусідки було: Петро, Іван, Векла й двоє малих дітей. Два хлопці старші пішли помиру, а старшу дівчину (вона на годі така, як і я) взяли з собою і виїхали в радгосп. А двоє дітей малих покинули в хаті — одне в колысці, а вдне — без колыски. Жнивa. Приїхали це ж вони, я кажу, а ті діти лежать, покойники. То вона тоді (ця ж вже моя ровесниця) взяла ті діти та поодносила на кладовище, та кинула в яму.

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвітна Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. від Цішевської Марії Йосипівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 161.

317. КУХЛИК

Ось-ось я ішла. Понімаєте? Коли іде хлоп'ятко і несе кухлик, і пшонa трoшки в кухлику. Каже:

— Я їстки хочу.

Кажу:

— Так у мене нічого нема, я б вже тобі дала.

І такé худé-худé... І так я тіки пройшла, потóm верну́лась, коли воно́ вже й кúхлик лежить той, і лóжечка. Вмéрло... Із пшонóм лежить.

Зап. 16 червня 1995 р. у с. Полив'яна Миргородського р-ну Полтавської обл. від Бужини Марії Іванівни, 1910 р. н. // УГ. — С. 161.

318. СМЕРТЬ ДВОЮРІДНОГО БРАТА І ДЯДЬКА ІЗ ЗАМОША

Да, помéрли, не родніє, а двоюродніє, троюродніє помéрли. Двоюродний брат... Опúх вуо́н, ё́сті не було́ чо́го. А ка́жний ж був голо́дний. Нихто́ ніко́му не муг помо́гті. І так вуо́н лежа́в, лежа́в і вмер.

Дядько лежа́в із Замо́ша. Лежа́в се́ред по́ля, отако́ розкла́всь. Мúхи його́ роз'іда́ють. Мі пудуйшли́ (ну, я ще ж не дúже така ве́лика була́) і погле́дили, погле́дили і пошли́. І вуо́н умéр. І я не зна́ю, хто його́ вже забра́в і шо...

Зап. 11 липня 1998 р. у с. Новий Корогод Бородянського р-ну Київської обл. від Цяпко Тетяни Володимирівни, 1910 р. н., переселенки із с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 161 — 162.

319. ДІД ТАКИ ПОМЕР

В мене дéдушка був, держа́в магази́н, ла́вочку погане́ньку. Там було́: дьоготь, спі́чкі, сві́чкі. Невелі́чке такé було́. Його́ счита́ли вже як богáч. Ну, благода́ря, що син його́ був в председа́теля сельсове́та... Він одсто́яв, ба́тька не розкула́чили. А в дéдушки забра́ли там коня́чїни, садо́к у його́ був у по́лі — все забра́ли. Він з го́лоду й умéр, дéдушка мій. При́йде до нас, нахи́лється помо́гті ді́тям і ба́че, що ми вимира́ємо. І він та́кий...

Зап. 8 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Акона Василя Даниловича, 1922 р. н., уродженця із с. Авдотівка Широ́ківського р-ну Дніпропетровської обл. // УГ. — С. 162.

320. НЕ ВРЯТУВАВ ДІДУСЯ ПИРІЖОК ВНУЧКИ

У три́дцять трéтьому ро́ці дéдушку розкула́чили. Забра́ли все, вігна́ли з кварта́ри. Він ходи́в ота́к, ходи́в. Харчува́вся де хто шо дасть. А моя́ ма́ма жи́ла (а нас було́ п'я́теро), до він прихо́див і жалі́в,

шо це нас п'ятеро у ма́ми. Але все-таки́ ма́ма коли-небудь шось пода́вала пої́сти. Ну, він стара́вся... Каже, я лу́чче десь, мо́же, попрошу́ кусо́чок хлі́ба. І тут оста́нній раз він прийшо́в до нас. Ма́ма пекла́ квасо́ляні пиро́жкі. І вона́ подиви́лась на йо́го, я подиви́лась. (Я са́ма ста́рша була́, ті всі че́тверо були́ малі). Я подиви́лась, а в нього́ були́ такі но́ги утьо́кшіс, він сам такий набри́зклий. Але де́душка мій, цей све́кор ма́мин, да не хоті́в, щоб ма́ма шо-небу́дь да́ла, щоб ба́чив де́душка, цей дру́гий де́душка, вже ба́тьків ба́тько. А де́душ-ка Хве́дор пішо́в і де тре́тя ха́та од нас, сів під забо́р, бо він уже́ не здужав іти́. А ма́ма ка́же:

— На пиро́жкі і зане́си де́душці. Я взяла́ то́го пиро́жкі і несу́ де́душці. Як я до йо́го прибі́гла, а він ка́же:

— Ні, моя́ вну́чка, ти їж са́ма. Я вже бу́ду вміра́ти.

Я біжу́ наза́д із тим пиро́жко́м до ма́тері і кажу́:

— Ма́мо, не схоті́в де́душка взяти́ пиро́жкі.

Ма́ма з ро́зплачо́м бежи́ть зі мно́ю ра́зом. Прихо́димо, уже́ де́душка проща́льне сло́во проси́в. Ка́же:

— Я, де́точки, уми́раю.

І так ун поме́р.

Лежа́в він під забо́ром, ма́буть, го́дин чоти́ри-п'ять, пока́ ба́тько мій прийшо́в з робо́ти. Це був оби́д якра́з, зна́ю, бо са́ме пиро́жкі ці ма́ма з пе́чі витя́гла. Ну, ми його́ забра́ли, похоро́нили. Ніяких по́честей. Не було́ не ба́тюшки, не було́ нікого́. Було́ ду́же тру́дно.

І пі́сля цьо́ї печа́лі у три́дцять четве́ртому ма́ма поміра́є. А нас п'ятеро́ діте́й... Отакі́ були́ случи́.

Зап. 11 липня 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Самородової Марії Павлівни, 1919 р. н. // УГ. — С. 162 — 163.

321. ЯК ПОМЕРЛИ МОЇ БАБА Й ДІД У ПЕРЕКОПІ

І в мене́ у Переко́пі ба́бушка й де́душка то́же з го́лоду поме́рли. Я куха́ркою робі́ла, де мій брат робі́в од копе́рації, польово́дом він був. А й мене́ взяв туди́ вари́ти їсти. То я ото́ ж, шо оста́неться, та прине́су, та й ба́бушці... Ото́ й ба́бушку ж шко́да. А тоді́ ба́бушка до́дому пішла́ і так вони́ й не ви́жили, і поме́рли з го́лоду.

Оту́т сім кіломе́трів село́ Переко́п. Бага́то поме́рло. Куди́ там?.. Бага́то поме́рло з го́лоду.

В коло́дязі укида́ли. Під час го́лоду лю́ди ж ме́ртві лежа́т, де ж їх діва́ти?

Всього було. Трудне, трудне було, його ніколи не можна забути такє.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Кукочки Катерини Костянтинівни, 1921 р. н. // УГ. — С. 163.

322. ДІДУСЬ ГОРОБЕЦЬ

Часто до нас приходив дідусь. Як звати, не знаю. Мама його пита́ було:

— Дідусю, хто ж ви такий?

А він ка́же:

— Горобець, живу́ на Гончарівці, всі в мене вже померли.

Кожний день ходів. А в нас на столі було хліб з добавкою (ма́ма те́рла са́харний буряк, щоб на́довше хваті́ло) і карто́шка в мунді́рах. То при́йде, ма́ма дасть йому́ поїсти (не ду́же ба́гато дава́ла), то він поблагодари́ть:

— Оце́, — ка́же, — я наї́вся на ці́лий де́нь.

І пішо́в додо́му. То́ді одна́жди пішла́ ма́ма до млина́, па́па на робо́ту. Ми оста́лися дво́є з бра́том, бо на́двір же, сказа́ли, що не мо́жна виходи́ть, бо це ж схва́тять. Дивлю́ся я — іде́ па́па, це якраз в оби́д, щоб нагодува́ти ове́ць і коро́вку, й порося́ткові да́ти. Но щоб нас не триво́жити, він не зайшо́в у ха́ту, а пішо́в у сара́й. Там і сі́на їм дав. Шо́ поло́жено було́, й дав. А я побачи́ла, що він йде́, і відкри́ла сі́ни. А за́сув же був старе́нький, дере́в'яний. Ну, ждемо́, ждемо́ з бра́том, ждемо́ — нема́ па́пи. А коли́ йшов він, не ба́чили. Вдруг одкрива́ються двє́рі. Ми так ра́зом підска́куєм, бо я сказа́ла, що па́па йде́.

Дідусь... Сі́ни закриті́. Я так зляка́лась. Яка́ я вже була́ на лиці́, що він побачи́в, що я зляка́лась, і ка́же:

— Моя́ й дити́но, я нічо́го в те́бе не бра́тиму. Мо́жна то, що на столі́?

Він всі́гда́ там си́дав і їв. Ка́жу:

— Мо́жна, дідусю́.

Так а там бу́ли помідо́ри, огі́рки — ці́ла ми́сочка була́. Хліби́нка лежа́ла і карто́шка в мунді́рах, накри́та полоте́нцем. Я відкри́ла, вже така́ ж ра́да. Кажу́:

— Ї́жте, дідусю́.

Так він наї́вся і дійшо́в ме́трів сто пі́йсять... Ті́льки з ву́лиці ви́йшов на ка́менну доро́гу і вмер. А ми ж цьо́го не зна́ли. Ма́ма якраз ішла́ додо́му, поверта́ла в ву́лицю... Ка́же:

— В нас не було дідуся Горобця?

А я ж, значить, з тривогою:

— Був.

Каже:

— Вже лежить мертва коло Дутки.

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Зеник Лідії Костянтинівни, 1924 р. н. // УГ. — С. 163—164.

323. ЯК ДЯДЬКО Й ТІТКА ПОМЕРЛИ

Тридцять третій був — ёто страшноє дёло. В мене була мати і батько. Батько лежав больний язвой желўдка. І батько вмер вже після тридцять третього, в тридцять четвертому. А в тридцять третьому годў люди голодували, пўхли. Несли їх на кладбище в ящиках, потому що трун не робили. Несли їх у прости́нях, оцё так зака́пивали.

От моя сусідка. Одкривають хату — закрита хата. Одкрили вікно з залізними заслонами — лежить дядько й тітка. Тітка на кроваті, чи на дивані, а дядько лежить на полу — мертва. І вже цвіла о́кація... Кашка, цвіткі були сушони... Вони хотіли якось вижити. І так було по всьому селу...

Зап. 11 липня 2000 р. у с. Олексіївка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Панченка Петра Петровича, 1921 р. н. // УГ. — С. 165.

324. ТІТКА ВМЕРЛА

Була в нас велика сім'я. А вдома вже так їли і жом, і гочерёти та вари́ли такий куліш. Я все не помню, але помню, що їсти хтіла.

... Люди попўхли, ходили, як ця Катері́на. Спўхне. Та йде, іде та й переки́неться, впа́де та й всьо, та й померло.

А то по́під плоті́... Ніхто́ не дивиться, як воно́ лежить.

Вмира́ли. Було так, що ви́копає яму на зо три душі́. То вмерло, то́го ше не вивезли, а то́го кинули в ту яму.

Багато попропа́дало люде́й з голодо́вки. Тітка моя померла з голодо́вки, та́това сестра́. Не було що їсти. Вона не їден день не їла. А як скілька день не їла, а ходіти вже ніку́да, спўхла. Та й дове́лося до то́го, що вмерла.

Зап. 8 травня 2002 р. у с. Ілляшівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. від Скрипник Феодосії Василівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 165.

325. ЯК ПОМЕРЛА МАТЕРИНА КУМА

Колись отую Федору, чи як то її зовуть... Та це матеріна вона кумá. Да, кажуть, привієз на могилки, да за ноги, да скінув. А вона діше, ей їсти треба.

А тоді ма́ти пошли́ моя... Да плямкає, плямкає людина... А тоді вже прийшли́ додому́ (я же ж невели́ка була́), розка́зують. У́же розка́зали.

— Пойду́ й ще побáчу.

Пошли́...

У́же нема́.

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Яковлевої Ганни Яківни, 1924 р. н. // УГ. — С. 165—166.

326. ЯК СУСІДИ ПОВМИРАЛИ В ГОЛОДІВКУ

Оту́т сусі́д мій Омельченко Авді́й недале́ко був... Вігнали їх усі́х з до́му — це вже курку́ль. Вігнали його́ з ха́ти, він у́же десь найшо́в таку́ стару́ю, шо то́же лю́де вімерли там. Вони́ й поме́рли, вся семня́.

І тут сусі́д, тут ра́дом жив, до то́же два́ сині́ поме́рли, і дочка́ у їх поме́рла в голодо́вку.

Зап. 20 липня 1996 р. у с. Українка (колишня назва Пінезевичі) Малинського р-ну Житомирської обл. від Гончарук Софії Іванівни, 1915 р. н. // УГ. — С. 166.

327. ПРОПАЛА БАБА

Ну, ми їли, ше ж і сусі́дки дава́ли. Вона́ при́йде:

— Та дай, — ка́же, — мені́ му́ки стака́нчик кропиву́ заколо́тїти.

Такий бульйо́н вари́ли з кропиви́. Дам. І одна́ко... По́кі я чу́ть не ка́жен де́нь дава́ла, і пропа́ла ба́ба. Та я бі́льше не могу́ сказа́ти, бо я чоло́вік негра́мотний. Таке́ ото́. Живу́, як бур'яни́на, та й усé.

Зап. 25 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Кирячук (Ханенко) Параски Юхимівни, 1914 р. н. // УГ. — С. 166.

328. НА ХОДУ МЕРЛИ

На ходу́ ме́рли. А Бо́же муй! Бу́лі мужчи́ни такі́, шо ко́ні па́сли, да пу́йде на но́ч, а такі́ ж був мо́чливий год, як ось дощ. То так по́гна́в ті́ ко́ні та там і уме́р. А ско́льки́ такі́х бу́ло із чужи́х сьол. Іде́,

іде, йде — упало — вмерло. Або й наших скільки померло людей. Був сильно голод.

Я чула, да з роду з мого, то ні, а так... у свуйом селі... Онікієнко Іван одін умер із голоду, товар пас. Одін Дєдұх був, та вмер, тоже з голоду. Багато було. Скільки діток померло!

А людей мучілі, зсилалі. Отож отії верхушкі встановілі: чоловік трудітся, живе лучче — от його розхвєрмовалі, дак тих уже богатих... Було всякоє, Бóже мұй!

Зап. 19 липня 1998 р. у с. Гавронщина Макарівського р-ну Київської обл. від Коваленко Насі Федосівни, 1914 р. н., переселенки із с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 166 — 167.

329. ЯК ПОМЕР ТОВАРИШ

Мій товариш був Микóла, сусіда, та він там помер за селом, під житом. Наївся жита, його розпхало й помер. Ну, переказали, що там ваш Микóла лежить, а мати не може ж піти — старá. А тоді його на підвóду ж викинули, повезлі.. Ні домовіни, нічó. Уяму вкинули, він впав же ниць, загорну́ли і всьо. І мати не була на кладовищі, вона не могла дійти. Но, ми пацана́ми бігали дивітися, як він упав, а тоді побігли додóму — плакали.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 167.

330. І ЗАРАЗ НАЧЕ БАЧУ ВАРКУ ХАРЛАКОВУ

І зараз наче бачу Варку Харлакову. Лежала, як колода, коло цього мостика, дівка, дорóсла дівка.

Голод був. Я була сирото́ю, а батька мого забрали в тридцять першом году́ на вісилку. А мати — мачуха... Я при чужіх людях осталась і жилá. Да я його запóмніла от і до. Якій то був мóкрий год і голодний. Тоді і дощовітий год був, бо в нас у горóді вігнила вся карто́пля.

Голод був, великий голод. Померло мно́го людей.

Зап. 17 липня 1996 р. у с. Вишевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Павлович Ганни Михайлівни, 1919 р. н. // УГ. — С. 167 — 168.

331. ДОБРОГО НЕ БУЛО

Умерла́ пожіла́ дівчина із голоду — Євтуше́нко. По батьку-то Петро́ва, а от Тетя́на її звали. Дак од голоду умерла. Оце́ такé. Га-

ладówka була. Шо ж у тридцять трéтjом було? Дóброго не було. Ё́лі, шо ба́чили. Як уже ко́лас став, дак уже хаді́лі да зжiна́лі з жiта ко́лас, да сушили, да такiе оладі́ пеклі́, от. Оцé такé було.

Зап. 25 липня 1998 р. у с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл. від Євтушенко Насті Павлівни, 1913 р. н., переселенки із с. Розсохи Чорнобильського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 168.

332. ОТАКА БУЛА ВЛАСТЬ!

Ми бу́лі малі́ї в ба́тьків. Нас бу́ло чети́ре дéвочки, п'я́тий хло́пчик уже́ вроди́вся. Я сама́ ста́рша була́. І на́шії ба́тькі д́уже труди́лися, ко́ні ма́ли, д́уже га́рніі ко́ні ма́ли і паха́ли. Мене́ уже́ учи́ли ора́ть ба́тько, бо хло́пцев не було́, да шоб я вже та як хло́пець там ко́ло ба́тька...

Ну, як уже́ прии́шло́сь у два́дцять дев'я́том, вже нача́всь кол-госп. Їм же отакé за́вда́ння бу́ло: шо тре' де такiх уже́ сильні́ших люде́й на ту вісилку вже. От назначи́ли ба́тька. Забра́ли його́ зра́зу в до́пер у База́р. О! А ма́ти з на́ми оста́лась. Забра́ли все в нас: і ко́ні, і корóви, і сви́ню — все хозя́йство забра́ли. Оста́лась ма́ти в ха́ті одна́ да із на́ми. Прии́шли — і ма́тер забра́ли. І забра́ли нас усі́х дете́й у сел-сове́т, арешто́ваних уже́. Тьо́тка у нас була́, хри́щена... Прии́хала ко́не́м і нас усі́х одкра́ла і забра́ла. Ма́тка попроси́лась. Узяла́ там ро́дичка на пору́ку, шо вона́ ни́гдé не втече́. Пришла́ ма́ти сюди́ до нас уже́, до дете́й. Як я була́ ста́рша, вона́ ка́же:

— Як ти вже зали́шишся, до я всі́х дете́й уже́ кiдаю. А я че́рез год бу́ду пішки йти́, приду́ до вас, де я не бу́ду.

І так їх віс-лали.

Ну, а тоді́ комсомо́льці бу́ли. Голова́ сі́льра́ди поста́вив тут де-журних, шоб нас..., ні́гдé ми не ді́лись. Ну, ми повтека́ли. Я у жи́ті хова́лас, та як ста́рша, а ме́ншіі там по хата́х уже́ хова́лись. Ма́тер забра́ли і повезли́. Ма́ти там усього́ прожи́ла од Тро́йці до Па́ски. Роди́ла там ще́ хло́пчика. Те́й хло́пчик уме́р там у бара́ку. Вона́ його́ сама́ закопа́ла. І поме́рла ма́ти. Ба́тько приси́лає пи́сьмо́ вже цьо́й сво́ей сестри́, де ми. «Га́рпіно, не ка́жи мо́ім ді́тям, Уля́на вже по-ме́рла. Я ще́ оста́вся».

І ба́тько поме́р. І так ми си́ротами оста́лись, нас розобра́ли тьо́тки, а ця тьо́тка, вже на́ша хре́щена, нас тро́є взяла́. І ми так уже́ жи́ли, бо в не́й дете́й не було́, і вона́ вдова́ була́.

Дуже мучилась. Тридцять третій год... Уже голод був. Тютка нас дуже спасала, щоб ми не померли. І в колгосп не хотіла йти. Каже:

— А вдріг батьки вернуться. Як скаже батько, що ти моїх дітей повела у колгосп.

І так ми мучились. А тоді у тьотки забрали і коня (був конь), і коро́ву, ще й у колгосп не приймали. Да ще просилась у колгосп.

Я да́же була́, вже мене́ на паспункт тут у нас був мо́лошний, то мене́ вже встро́їв був там оди́н. То я іду́ на паспункт, а доярки там бу́ло ка́жут:

— На́дю, зайді́, одо́ ми то́бі шось пока́жем.

Я захо́жу в сельсо́вет, а там така́ була́ ко́мнатка. Як вони́ одчиня́ют двє́рі, а там мо́лода́ дівка лежы́ть. Ї́ привє́зли... Вона́ на свина́рніку́ була́ да щоб не проси́ла там ї́сти, дак вони́ ї́ да це в сельсо́вет, да у цю хабу́шу. І вона́ уми́рала, це я ба́чила. Я не ра́да була́, шо я за́дівлюсь. Вона́ вже тільки ро́том пля́мкала. Уме́рла. І ї́ на вуз, на со́лому... І ви́копали я́му, одо́ кла́дбище. І це тако́ ски́нули туди́, за́копали. Євдо́ха бу́ло зва́ти. Зна́ю, шо зва́ть Євдо́ха. Кра́сва була́, во́лоси такі́є длі́нниє.

Да скі́ки ж мо́на бу́ло! Неха́й же там даду́т ту карто́плину на свина́рніку, чи поллі́тра мо́лочка́.

Отака́ була́ вла́сть!

Зап. 24 липня 1996 р. у с. Межиліски Народицького р-ну Житомирської обл. від Яременко Надії Яківни, 1914 р. н. // УГ. — С. 168—169.

333. НАЙГІРШЕ – З ГОЛОДУ ВМИРАТИ

Аж пла́кати хоче́ться, як розка́зуєш. Там лежы́т — вже здиха́є, той ора́в-ора́в, от при́хав на та́бор, ви́пряга́є ко́ні — уже́ несу́т його́. Несу́т, уже́ додиха́є, а ру́чку про́стяга́є — ї́сти дуже́ хоче́ться. Са́ме найгі́рше — із го́лоду вми́рати.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Зуенко Мотрони Євдокимівни, 1913 р. н. // УГ. — С. 169—170.

334. ГОЛОДНА СМЕРТЬ КОВАЛЯ

Бу́ла в нас коро́ва, бу́лі вівці́, бу́в плу́г, віз і всьо. То при́йшли, забира́ли всьо в колгосп. І там вже ми робы́ли, і там полу́чали так тро́шки. Нам дава́ли то́го зерна́. Прожи́ли... Набіды́лися дуже́, набіды́ли...

В мене чоловік вмёр з голоду. Він робів в кўзні, а їсти не бўло шо. Ти й почав вже так лягати. Ну, а їсти шо? Як там вже на сўтку кїнеш черпачок чогó-небўдь, бо ж то нема де взяти і купити не було за шо. Потім він вже дўже опух, дўже тік (вже з пухлятіни). І так помер. А я лишилася з хлопчиком три роки.

Зап. 24 червня 2006 р. від Гриневич Яніни Григорівни, 1922 р. н., у с. Погоріла (тепер Привітне) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Публікується вперше.

335. ЯК ПОМЕР БАГАЧ

Вїкопали на цвїнтарі яму, пішли за мерцьом додому. Привозят мерця — півна яма мёрших людєй накідана.

Був багач. Дід називався Король. І він з голоду вмёр під плотом, пси жопу виїли. А був крєпкий багач! Машіна в нього молотїла. Тепер же є три хазяї на тїм обїїстю.

Зап. 8 травня 2002 р. у с. Ілляшівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. від Перебєнди Марії Танасївни, 1917 р. н. // УГ. — С. 170.

336. МЕРТВЯКИ

Нас було шість сєстер. Помєрли вже всі, і два брати. Тільки я отó одна зосталася. Було боїюся корóву пасти. В посадку влєзу — мертвяк. І там лежати, і там лежати... Де поведу, пожену корóву — там мертвякі лежати. Було плачу, кричу: «Не пожену!». То батько підуть, десь щось накосять.

Ой, тоді страшне було!

Зап. 14 липня 1999 р. у с. Лукаші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Кулаги Христини Андрїївни, 1916 р. н. // УГ. — С. 170.

337. ДЕ НЕ ЙДИ – ТАМ І ЧОЛОВІК ЛЕЖИТЬ

А робить заставляли, хоть і в голодóвку. У колгóсп іди, іди. А з чим іди? І нема ні хліба, ні картошки, нема їсти чогó. А йди, роби. А за шо? Я тринадцять год у колгóспі проробїла. Не давали ніколи ни копїйки, нічого, ни продуктів, нічого.

Так ходїв, робїв. А діти ж то дома такі бігають, а їсти ж нічого. А треба було робить, бо ніде дітсья було. Чоловік так болів язвою, шо страшне. Страшно переживати було.

Скільки валялось людєй! У тридцять трєтьом де не йди — там і чоловік лежить, там лежить людина. Да отó вже хтось такий здо-

ровіший, да візьме лопату, да прикопає там же, де лежить, могилку зробить... Пошол далі. Скільки тоді людей погібло, о Господі, Боже мій! (Плаче). Страшно переживати také.

Зап. 26 травня 2002 р. на ст. Крути Борзнянського р-ну Чернігівської обл. від Коляди Уляни Романівни, 1912 р. н., уродженки с. Плиски Борзнянського р-ну Чернігівської обл. // УГ. — С. 170 — 171.

338. ХОРОНИЛИ НА ГОРОДІ

В сільської раді і од колгоспу вже були коні, підводи були, то їздили по селу і складали по трое, по п'ятеро душ людей (то в хатах, то коло хати) і вивозили на кладовище і закопували. А деякі люди, як, скажем, жінка вмерла, а чоловік остався, то він її на городі хоронив. Або чоловік вмер, а жінка осталась, то тоже так було. І дітей хоронили так бувало, на городі. От так!

Зап. 22 червня 1995 р. у с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл. від Запотоцького Антона Дмитровича, 1920 р. н. // УГ. — С. 171.

339. ТРИ ТРУПИ ПОХОРОНЕНІ В ХАТІ

За тиждень три трупа в моїй хаті!.. І хоронили не з якимись почестями. А був погріб такий, що там, не обвалилася стеля. І сусіда мати попросила, навколінка стала і каже:

— Буйте добрі, допоможіть мені опустити в той погріб батька та, щоб підкопати у погрібі там таку нішу, і туди...

А мене малого послала на дорогу. Каже:

— Подивись, синок, чи немає нікого там на вулиці, ніхто не йде?

Щоб я не бачив, як вони його вкидали. То я не представляю, як вони його вкидали. Навірно, там попхнули його, впав він, а тоді вже зсунули його під ту нішу... Отак батька і похоронили.

А ямка була викопана в садку для буряків і мати Наташу (їй два роки було) неслá і впала. Плакала. Як хоронили, сама, сама у яму вплигнула, насилу витягли. Сусід прийшов, та я витягую вже з ями, вот. А братик у мене був. Так я з двадцять п'ятого году народження, а брат був з двадцять восьмого. Так тоже в самім погребі, де і батько, тільки з другої сторони, із заходу. Тож так само підкопали нішу таку і в тій ямі так його і захоронили.

Зап. 8 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Перця Івана Дмитровича, 1925 р. н. // УГ. — С. 171 — 172.

340. РОЗСТРІЛЮВАЛИ НАД ЯРОМ

Я розкаж́у те, шо одна жéньщина горбáтенька казáла. Вона́ і зámіж не ход́ила.

У трі́дцять трéтим їх як забра́ли, ба́тька ї́, і ї́ у яр повезлі́. Ага́. І отó поста́вили над я́ром і стрі́ляли. Так ба́тька вб́или, а я, ка́же, впáла, чи од ля́ку впáла й покот́илася у той яр. І вона́ там порáнилася об шось, мо́же, там пенькі́ булі́, і шось із позвонóшником у не́ї ста́лося. І вона́ ви́лізла як-то з то́го я́ру і прийшла́ додо́му, і в не́ї нача́в горб рості́. І так вона́ і зámіж не ход́ила..

Ага, стрі́ляли, щоб не повилáзили. Я ж сама́. Під'ї́хали гарбо́ю. А ми тіка́ли ж усі́, тіка́ли — всі́ ж боя́лися, щоб те... А куді́ і шо, й до чо́го? А вони́, ті шо приї́хали, як сно́пів... Де такі́, шо вже е́лі-е́лі зду́жають, то укíну́ли та й усé. А де вже ще живі́ші, ті повті́кали. Я ж сама́ тіка́ла відті́ля.

А тоді́ ж отó розка́зую уже́ впóслі, куді́ ж вони́ їх вивóзили, ті́ же розка́зують, шо повті́кали. І отó ми й узнáли, шо в той яр по-вивóзили...

Ой, та стра́шне бу́ло, та то, ка́же, ба́тька вб́или, ї́ ба́тька. А вона́ отó отáм рáнилася і так горбáтенька бу́ла. Так вона́ й зámіж не вихóдила. Отó все в трі́дцять трéтим. Таке́ наро́бив той трі́дцять трéтій!..

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопíлля Валківського р-ну Харківської обл. від Кукочки Катерини Костянти́нвни, 1921 р. н. // УГ. — С. 172.

341. У ЯР ВИВОЗИЛИ

Я стоя́ла в о́череді за хлі́бом. А там куста́рник такий, і за ка́ждим кушо́м лежі́т три душі́ — вмира́ють із го́лоду. Лю́ди лежа́т, як наво́зу, — вмира́ють. Ді́вишся, а воно́ очі отáк ві́тріщи́ло, не про́се ніде́ нічо́го. Пі́деш, а вони́ лежа́т...

Я очеви́диця, як під'ї́хали гарбо́ю, коня́кою, і скида́ли оті́х люде́й, лові́ли, де такі́ ще ходя́чі, і звóзили в глибо́кий яр. І хто сла́бий, то там уже́ вмира́в, а хто ще мог, то бу́ли такі́, шо й повилáзили і повиживáли. Оди́н же ви́жив — і в а́рмію бра́ти його́.

— Бач, — ка́же, — тепéр побáчили, а тоді́, як у яр вивóзили, тоді́ не ба́чили мене́!

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопíлля Валківського р-ну Харківської обл. від Анд́рійченка Євдо́кії Овсі́ївни, 1912 р. н. // УГ. — С. 172—173.

342. ПОВІСТКА В АРМІЮ ПОМЕРЛОМУ

Тіки не пишійть, я вам нагадаю трішки.

Як почався тридцять третій, чи воно починались колгоспи, чи шо, в нас забрали не з цієї ж хати, а хата була така, як у Шевченка, і забрали корову, наклали сорок пудів картоплі, зерно забрали все. Ходили, викачку робили. Це все забрали. І тоді, як почалась голодовка, в мене вмер батько, два брати. Якраз брат умер, сьогодні йому в армію іти — повістка прийшла, і він якраз умер у тридцять третій.

Оце синок, я také горю...

Прийшли — з двора забрали корову, сорок пудів картоплі, зерно яке було. І нам шо — подихать? Не було ж де купити ні за що. Оце такий тридцять третій я знаю.

Ми вижили: я, мами і три сестри. Я — двадцятого року, сестри — двадцять третього і тридцятого. Ми вижили. А мами була вже... До була... Ну, яка ж вона була — ше ж молода була, бо син умер у дев'ять років, а цей у армію йшов.

Це пишете все?

Зап. 10 липня 1998 р. у с. Плесецьке Васильківського р-ну Київської обл. від Винниченко Олени Антонівни, 1920 р. н. // УГ. — С. 173.

343. КОНЦЕРТ ДЛЯ НАПІВЖИВИХ

Люди вже такі сидят біля яру, поналивались.

Тут приїжджают артисти. Вони і будуть фотографувати.

Виступали. Одна там виходе, як сьогодні помню. «Як на полі симулянта впинів ударник» — і пішла танцювати. А люди ж уже доходні.

— Мамонька моя рідна!.. — кажу.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Зуенко Мотрони Євдокимівни, 1913 р. н. // УГ. — С. 173—174.

344. БІЛИЙ КІНЬ

Для дітей маленьких був той білий кінь страшний, як смерть. Ми читали, що це дід нас їде забирає і одвезе на кладовище — заховують. І ми тіки побачим білу коняку, — додому тікаємо, до матері й кричимо. Мати каже:

— Господь з тобою, чого ти?

— Он дід їде білою конякою.

А то гляді — дядько якийсь другий їде білою конякою, запряжена друга. То ми отό тіки бачим одноконку, то зараз же втікаємо, бо дід забере. І лякали нас:

— Не будеш слухать, буде їхать дідо білою конякою — забере він тебе туди.

Гій, то вже плачеш:

— Я більш цього робить не буду.

Боїлись сильно білого коня і діда того.

Зап. 18 червня 1995 р. у с. Глинське Світловодського р-ну Кіровоградської обл. від Рябовола Семена Павловича, 1922 р. н. // УГ. — С. 174.

345. ДВА КОНІ ЗДОХЛИ, ПОКИ ДОВЕЗЛИ БАТЬКА НА КЛАДОВИЩЕ

Вобшем вигнали нас з хати, так як куркулі щитались. Забрали корову, забрали коні, забрали землю і вигнали нас (було в матері четверо). Вигнали нас з хати — їди куди хоч, в яку сторону хоч. Ну, в мої мами вже батько жив поряд, ми туди перейшли. А мій батько поїхав, значить, в Донбас, Кривий Ріг, ну дето місто знайти, сем'ю ж то треба якось прокормить. Поїхав він. Десять год мені було. Ми голодували, нас з хати вигнали, ми по чужих хатах ходили. Сильно голодували: колотили тільки сіль з водою.

А навесні, оце вже де морозок, де яка травинка — рвали. Так потім, значить, пан жив. Там він суп варив з макухи. А туди, до його, йшли люди буряки сапати, тому що дасть він 'біцяного сто грам хліба і супу. Ти, значить, там у нього два рази покормися. Ну, а моя мама, як нас було четверо, одведе нас туди, в друге село, щоб ми шматки просили їсти з сестрою. А вона пошла зароблять, суп той, а брат двадцять шостого, такий маленький сидів, засох з голода. Вона нам то картоплинку, то лушпининку, хто що дасть з'їсти, а він же малесенький... Принесе сто грам 'біцяного хліба, й так вона нас вигодувала оце в голодівку.

Ну, а батько покійний, значить, пошов він дес знайти місто. Найшов він дес в Кривому Різі місто, ні, ще він нас забрав, у Кацапщині ми були, Курська область. А тоді Сталін дав команду виганять українців на Україну, і він нас привіз сюди у Бзів, і до моєї вже тьотки, покидав нас там. А поїхав сам зароблять десь хліба, чи місто шукать. Ну, шось знайти. Ну, його довго не було, а потім він мішок хліба заробив десь і віз. А Троянди... Станція... Не становивсь...

Аж у Бášевці ставáв поїзд. Він там устáв. Ну, а босякі, значить, замітили його і — під путь, одбіли і вбіли його. І хліб цей забрали. Не зóвсім вбіли, а прибіли. Ну, така стічка була, значить. Моя ма́ти поко́йна і кума́ матеріна пошли́ на базáр у цю ж Бášовку дес платóчок якийсь чи рушні́к ви́мінати на хлібінку. Ну, була́ доро́га че́рез Селичóвку і по підпúттю. Моя́ ма́ти пошла́ че́рез Селичóвку, прийшла́ додо́му, принесла́ малéсеньку хлібінку (рушні́к проміня́ла за хлібінку). Дала́ нам по криші́ці хліба... Ко́ли захо́дить ма́теріна кума́ й ка́же:

— Кума́, а ти сво́го Петра́ не ба́чила?

Ма́ти ка́же:

— Ну, а де?

— Там, — ка́же, — лежи́ть під пúттю. Туди́ йшли, дак ворú-
шиться ще, а наза́д — він вже неживи́й.

— Ну, що ж, — ма́ти ка́же, — що ж мені робі́ть? Пойду́ я в це
се́ло Селичóвку, да ви́прошу де́сь ко́няки, да привезу́ його́ де́сь у
те се́ло.

Ну, пошла́ вона́. Якийсь дядько зми́лувавсь, помі́г їй привезти́
до се́бе в двір. А наза́д же, чим додо́му? Як же його́ привезти́? По-
шла́ ма́ти в колго́сп, а ко́ні були́ до́хлі такі, як люди, нічим годувáть
не було́. Пої́хала по цьогó ж..., зі сво́ім ба́тьком, по мо́го вже ба́тька.
Привезли́ вони́... Ну, по́ки там вони́ занесли́ в ха́ту, я́щик якийсь, чи
в рядно́ умотáли його́, а та ко́няка в огло́блях до́хла. Це́ такé чу́до
нам було́! До́хла ця ко́няка. Ну, а на кла́дбище́ ж треба́ 'двести́ ба́ть-
ка. Пошла́ вона́ дру́гу ко́няку ви́просила, а цю́ одтя́гли. По́ки 'двели́
мо́го ба́тька, згру́зили там на кла́дбищі́, у я́му пусти́ли, прийшли́ — й
та ко́няка до́хла, бо голо́дні ко́ні були́, такі, як лю́ди.

Ну, й вона́, значить, три міся́ці примусóвки робі́ла за ці ко́ні...
Оце́ така́ нам стічка, це́ така́ нам голодо́вка була́. Стра́шно... Страш-
ний суд був да й го́ді...

Зап. 7 липня 1999 р. у с. Бзів Баришівського р-ну Київської обл. від Гаєвої
Марії Петрівни, 1924 р. н. // УГ. — С. 174 — 176.

346. ЯК Я ЗВОЗИВ ПОМЕРАЛИХ

Вигляда́ло: голова́ сільської́ ра́ди там полбуха́нки дасть де́кому
з хло́пців таких живи́х. Вони́ підуть, ви́копають транше́ю, не похо́жу
на я́му, як тепе́р. А туди́, значить, звозили... Хто у ха́ті, хто під ха́той,
хто на у́лиці... Було́ му́хи заїда́ли. А в нас ко́нячка була́. Дак він зага-

да́в: ї́дьте, збира́йте! Ось на край дорóзи три хлопці́ такі́х здо́рових. Ї́сти їм тре́ба, а вони́ не ви́держали. Оди́н — на печі́, дру́гий — на по́лику, тре́тій... Ха́та оста́лась тільки́, бо вже всі́ повмира́ли родні́є. А ми на підво́ду — і сюдо́ю. Приї́хали на цв́интар — вже по́вно... Ба́тько — за лопа́тку. Підкопа́ли, їх туди́ позагорта́ли... Ху́же, чим на фрóнті.

Зап. 15 липня 1999 р. у с. Лук'янівка Баришівського р-ну Київської обл. від Чередниченка Феодосія Макаровича, 1920 р. н. // УГ — С. 176.

347. Я Ж ЩЕ ТАКИ ВОРОЧАЮСЬ

Тоді́ ж ста́ла отака́ спе́ка, жа́рко. По дорóзи лю́ди валя́ються ме́ртві. Ну, я ж ще такі́ воро́чаюсь. Оце́ прийде́ люди́на, пла́че:

— Прийди́, ви́копай я́му, хоть до́ма, хоть на кла́довище (кла́довище тут неда́леко).

А з ким? А ко́го ж я більш́ найду́? То я пі́ду сам, о́то віри́ю ту я́мку таку́, щоб хоть у ме́тер. То привезу́ть там чи принесе́уть... На во́зику привезу́ть ото́го мертвяка́... Як тільки́ одійшо́в од я́ми, підійшо́в уже́ — там оди́н лежи́ть або́ дво́є. Пригорну́в земле́ю та й усе́. Вобще́м, сумне́ було́, сумне́ й стра́шне.

Зап. 15 червня 1995 р. у с. Комишня Миргородського р-ну Полтавської обл. від Рудича Петра Петровича, 1902 р. н. // УГ. — С. 176 — 177.

348. НА ПЛЕЧАХ НА КЛАДОВИЩЕ

Було́ у се́лі триста́ п'ятдеся́т дво́рів. По п'я́теро, по се́меро діте́й у сім'ї́. То оста́лося, мо́же, четве́рта ча́сть люде́й, а діти́ ви́мерли всі́, і лю́ди ви́мерли. І да́же дити́на, ше́ коли́ вона́ ось-ось дожи́вала, то ма́ти бра́ла на плече́ її́ (бо й тут у нас по-сусі́дськи), на плеча́х несла́ на кла́довище, щоб її́ туди́ однести́. І вона́ по́ки туди́ донесла́, вона́ вже там кінча́лась. І хова́ли без трун. Так проко́пували я́мки і так їх хору́нили там.

Зап. 22 червня 1995 р. у с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл. від Запотоцького Антона Дмитровича, 1920 р. н. // УГ. — С. 177.

349. ВОЛОКОМ НА ЦВИНТАР

Уме́р якраз́ старий́ дід, умира́є ба́бка. Оста́ється ще па́рень. Сусі́ди собира́ються на рядно́. І потя́гли по́повзом поме́рлих. А цей па́рень ще живи́й був. Са́ме до́вше він му́чився. Крича́в, пла́кав, проси́вся:

— Хто там єсть?

— А живіх тут вже й нікого нема́. То я піднесу́ йому́ глечик з водою, поставлю. Я його́ напува́ла водичкою, а більш що я йому́ принесу́. Бур'яну́ принесу́, а він не говори́ть. Я зайду́, а він не ба́чить. А пухлий! Страх це, який пухлий. Не ві́дно ж ні глаз, нічо́го не ві́дно, таке розпу́хше. А тоді́ прийшла́, значить, ця Ду́нька, і ка́же:

— На во́лок! Бу́демо тягти́ цьо́го. Пішли́. А зня́ть є́го не зніму́ть. Товсти́й такий же, страши́й він. А він же висо́кий був, тепе́р же пухлий. І потягли́ такі. Стягну́ли. Гукну́ (по дорозі́ йшов дядько оди́н). Того́ дядька́ покли́кали. Посади́ли па́рня на рядно́ і потягли́. Я за край держа́ла, щоб він не зсу́нувся ж наза́д. Та ото́ вони́ тяну́ть, а я за́ді за край держа́ла. Вітягли наго́ру ж. Могі́лки ж ото́... Ти́сячу раз там перери́ли. Ко́жен же стара́ється зари́ть туди́, де м'яка́ земля. Ми гребе́мо руками́ зе́млю. Розгри́баєм хоч мале́ньку ямку туди́ усну́ють.

Усу́нули. Сіли. Запла́кали над ним. Загорну́ли і пішли́ до́дому.

Зап. 5 липня 2001 р. у с. Морозівка Міловського р-ну Луганської обл. від Рубан Ольги Павлівни, 1921 р. н., уродженки із с. Зориківка Міловського р-ну // УГ. — С. 177–178.

350. ЯК АКТИВІСТИ ВЕЗЛИ МЕРТВИХ НА ЦВИНТАР

Я не мо́жу забу́ть, як я па́сла корови́, як везли́ (то вже чужи́х двох) ме́ртвах. Не то, що на вуз покла́ли зовсім їх, а но́ги вися́т, аж такво́ з во́за.

Це вже такі бу́ли депутати́ чи чле́ни сі́льра́ди, до вони́ їх уже́ везли́ хорони́ть. І рего́чуть, сидя́т на во́зі. А но́ги аж вися́т по землі́... Вікопали́ ту яму́ і двох туди́ їх закопа́ли. Ніхто́ не пла́кав, ніхто́ не одіва́в їх, ніяко́ї жа́лоби тоді́ не бу́ло. Страшне́ бу́ло! Го́ре страшне́! На то́бі — ще Чорно́биль, таке пережи́ла.

Зап. 22 липня 1996 р. у с. Рудня Калинівська Малинського р-ну Житомирської обл. від Коб'якової Ганни Станіславівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 178.

351. КАРА

Вімерло́ бага́то люде́й. Да не те шо... Не хоті́ли хорони́ть люде́й.

Оце́ кла́довище оту́то недале́ко, і ми там жили́. Дивлю́ся — два везу́ть возиком мужчи́ну. І він ото́... Но́ги тягну́ться. А ми недале́ко кла́довища бу́ли. І я кажу́:

— Хлопці, що ж ви так?

— А твого діла тут нема!

Ямку маленьку викопали, загреблі і все.

Одін з тих, що тягли того парня возиком, був Хвєдїр Кóлесо (так прозивáли) і чєрез урем'я ослїп зóвсім.

Зап. 10 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Компанієць Ганни Дмитрівни, 1912 р. н. // УГ. — С. 178.

352. ЯК ХОРОНИЛИ ПРИ ГОЛОДОМОРІ

Хоронїть не хоронїли. Тодї по п'ятеро кїдали в яму і без трунї, без нічого. Так кїдали. Булі ще такіє люде, що ше й... рукамі трїпають, а там ужє, щоб довго не мучиться... Отак хоронїли.

Ондо вун з братом, це з Максїмом, сусїдкї оцїю, Кучерєнкову Олєну, на драбїні занєсли. Кўчера старóго, бáтька... Ще збїли з хрєстиком такї трўнку, що не мóна булó так рук поклáсти, а рўки по швам да так тїлько поклáли, да так дóсточкою щїльнєнько... І занєсли на мóгилки, і вїкопали яму і дїд Хрєстик (це сусїди) став да помолївсь «Óтче наш» і закопáли. І хоть би прїйшóв раз да розказáв, як там... Як там на том свїті. До нїхтó не прїхóдив. Як хоронїли, так хоронїли, до нїхтó не прїхóдив.

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Буда-Вороб'ї Малинського р-ну Житомирської обл. від Шитюк Єви Терешківни, 1912 р. н. // УГ. — С. 178—179.

353. ЯК ХОРОНИЛИ ПОМЕРЛИХ У ЛУКАШАХ

Багáцько вмерло. Булó і на пїдвóдах возїли і так носїли на мáрах, о! Но бoльшинствó на пїдвóдах... Булі такіє, щo і без грóбу ховáли, так кїдали, в ряднó замотáють да й у яму. І по двї душі кїдали, й по три. Як в одїн день помрўть, дак отó в однў яму...

Отó такє булó.

Зап. 12 липня 1999 р. у с. Лукаші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Яценко Антонїни Костянтинївни, 1915 р. н. // УГ. — С. 179.

354. ГАЛИНА НЕВМЕРИЧЕНКО ПРО ГОЛОД

У СТАРОМУ КУЖЕЛІ

Мєрло багáто. О Бóже муй! Я їх ужє збагнў? Я їх позабувáла. Бóже муй!

Щo їли? Вєрес їли. Знáєте вєрес? Косїли, варїли такє. Тепєр... гнилў картоплю збирáли, їли. О! Ну, й багáто мєрли з гóлоду. В кóго

не було молока, та мёрли. З родіни помёрли. Да. Блізька родня. На мógилках, на клáдьбищах хороніли. Саміє запрагáлись у якії возі, вóзики чи саматужками і возіли. Саміє возіли. У раднó замáтували і так зако́пували. О! Я ходіла до дивілася, то так кідали в зéмлю. До як кінуть, так і біжить людіна...

Зап. 13 липня 1996 р. у с. Старий Кужіль Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмериченко Галини Пилипівни, 1920 р. н. // УГ. — С. 179.

355. ЯК ШІСТНАДЦЯТИРІЧНА ДОЧКА ХОВАЛА БАТЬКА ТА ПРО ПОНЕВІРЯННЯ СІМ'І

У тридцятих роках розкулачили нашого батька. Забрали у нас усе, шо було.

Це було вже під óсінь. Викинули нас з хáти під забóр. Батька в тюрму́ вже забрали. На́ша ма́ти пошла́ на горóд, насáпала карто́пельки, положи́ла ого́нь у двори́, поста́вила го́рщика і хоті́ла ізварі́ть карто́пельку для нас. Прийшо́в голова́ сільра́ди, розки́дав цей ого́нь, побі́в го́рщика і вістрелив уго́ру. А ма́ти ка́же:

— То не стреля́й же вго́ру, а стреля́й у мене́. Чого́ ж я ма́ю мучи́ться так?

Три ро́ки батька́ держáли в Житóмирі в тюрмі́. В три́дцять трéтьому ро́ці уже́ ви́пустили ба́тька з тюрмі́. Ішо́в він додо́му, не дойшо́в осьо́, де канáва, ме́тров скі́ки?.. Впав і лежа́в.

Лежа́в він. Ішо́в оді́н з райо́ну нача́льник. Спита́в, хто це ле́жить. А йому́ ка́жуть:

— Курку́ль.

Він спита́в:

— А хáта в його́ є?

— Да там така́я хáта...

А він ка́же:

— Якщо́ є така́я хáта, забира́йте і везі́ть його́ до хáти. А якщо́ нема́ хáти, везі́ть у больни́цю.

І ба́тько че́рез чоти́ри часа́ помéр. А не було́ не́кого, нечо́го неде́ і сестри́ було́ усьогó шестна́дцять ро́ків. Вона́ копа́ла яму́ і зако́пала́ свого́ ба́тька, удво́х із родичко́ю.

І на по́хоронах було́ всьогó одна́ бухéнка хлі́ба і щавлі́в борщ. І більш нічо́го не було́.

А нам чоти́ринадцять ро́ків не дава́ли да́же і одне́ ведро́ карто́плі посади́ть. Так ми жили́ без ничо́го. От. А цю хáтку ми таку́

малесеньку купили. Прийшов уже той хазяїн да й каже до нашої матері, щоб діти не лежали на дворіще, забирайте і ведіть їх у хату да й купите мою хату. А матері спитала:

— А скільки ж то би заплатити за хату?

А він сказав:

— Бухенку хліба і сорок рублів грошей.

І оцеї наш учитель, Хведор Іванович, дав за нас бухенку хліба і сорок рублів грошей. І так ми у цій хаті жили аж до сорок третього року. А в сорок третьому році... Хата ця ж наша стояла. Довго не переходили у свою хату. Коли матері приснився сон такий, що сказав батько:

— Уляно, і чого не йдеш у свою хату?

Маті перехрестилась, забрала нас (нас четверо було), і ми перейшли в хату. І за свою хату ми платили три рази гроші, пока ми одкупили. І двадцять вісім років ми жили із сільрадою під одною кришою.

Зап. 18 липня 1996 р. у с. Макалевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Вовк Марії Микитівни, 1926 р. н. // УГ. — С. 180—181.

356. ДІВЧАТА ХОВАЛИ ДЯДЬКА—КОНЮХА

Ми робили в колгоспі, і дядько конюхом був. Ми прийшли на роботу — а він мертвий уже, сусід.

Дядько голодував страшно, і з голоду вмер він. І ми його несли додому, і яму копали дівчати, самі ми. Викопали яму й поховали без труни, без нічого тоді. Так викопали по пояс, і так клали. Все я пом'ятаю. То страшно було, не дай, Бог!..

Принесли... Жінка кричить, діти кричать, а ми...

Нам з колгоспу виписали, їсти наготували...

Зап. 10 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Федоренко Катерини (зараз Нечипоренко), 1914 р. н. // УГ. — С. 181.

357. ЯК Я ХОРОНИЛА ДІВЧИНУ ТЕТЯНУ

Бачила я, синок. Хіба це лише в нашому селі була ця голодова? Та вона всюди була. Як пухля валилися по дорозі і мертві. Ше там, як я була в Бородянці, та з нашого села прийшло п'ять дівчат та й кажуть мені:

— Отам Тетяна пуд жітом лежить (дівчина молодá ще). Дорóгою ж вона впáла і вмерла.

Я їх уже погодовáла. Тоді взяла лопáту да й пошла. Хоч я її закопáю... Знайшла да тут же і пригреблá, це її тіло. Бо це з нáшого селá.

Зап. 18 липня 1996 р. у с. Макалевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Вовк Ольги Яківни, 1912 р. н. // УГ. — С. 181 — 182.

358. ДІТИ НА МОГИЛІ БАТЬКА

Оце́ про одні́х розкажу́. Там вони́ жили́, аж туди́ на го́ру. За́раз там оста́вся мужчи́на. А то як голо́довка бу́ла, жив там ба́тько, ма́ти і ше́стеро діте́й. Во́бшем діти ме́нші бу́ли, а то дво́є ста́рших: одна́ Вля́на, а други́х забу́ла. Ото ба́тько вмер, ма́ти вмерла. Ні, брешу́, ма́ти оста́лася і до́вго жи́ла. Ба́тько вмер і че́тверо діте́й, а оста́лась ма́ти і дочка́, і син. Дак дочка́ вже ж па́сла в колго́спі скот із тим хло́пцем. Ну, там же ж уже́ ка́плю даду́ть молока́. Так оно́ й ви́жило. А тоді го́нять вони́ ж, ма́ти прихо́дить:

— Дітки, одженіть скот да йдіть додóму, бо вже ба́тька нема́.

А ба́тько в чо́му ході́в (ра́ньше ю́бки чо́рні такі бу́ли), у чо́му ході́в, чо́боти які... Шо на йому́, так і вмер. Ті дітки прийшли́ додóму... А там уже́ бу́ли живі́ші, дак ви́копали я́му два чоло́віка, взяли́ підво́ду, покла́ли цьогó ді́да на підво́ду, повезли́ до я́ми, кину́ли... Ото́ так нагорну́ли. Стоя́ть дітки над моги́лой, пла́чуть, і ба́ба... І ті два мужчи́ни ка́жуть:

— Перехресті́ться, дітки, да йдіть додóму.

Зап. 20 липня 1999 р. у с. Мазинки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Роздобудько Ори́ни Герасимівни, 1914 р. н. // УГ. — С. 182.

359. ЯК ХОРОНИЛИ СУСІДКУ ГАПКУ ТА ЇЇ СІМ'Ю

Приві́езли же́нщину... Тоді́ не тве́рді бу́ли лю́ди ме́ртві. Ота́кіє, на́че живі́. І це я на́че й за́ра бачу́, як ота́ коня́ка да бего́м, ще й віу́з дядька. Сусі́дку Га́пку на мо́гилки віу́з. В оча́х мені́ ві́єк стої́т. Чолові́єк уперед́ поме́р. Два хло́пчики поме́рло вперед́, сині́. Я їх не ба́чила, як хорони́ли. А вона́ впо́сля вмерла́. Дочка́ зоста́лася. Зі мно́ю вмі́сті... Мі гуля́ли, в шко́лу ході́ли. Сама́ в хаті оста́лас. До

хто ж там хоронів? Сільрада викопувала ями да загрібувала, да й усе. Отак воно хоронілос тоді.

Зап. 10 липня 1998 р. у с. Плесецьке Васильківського р-ну Київської обл. від Привар Ольги Степанівни, 1918 р. н., переселенки із с. Варовичі Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 182.

360. ПОМЕРЛОГО БАТЬКА НАКРИЛИ В ЯМІ ДВЕРИМИ ЗІ СТОДОЛИ

У тридцять другому згónили в колгосп, а ма́ма моя не дуже ма́ла охóту до колгоспу. Приїхала брига́да, забра́ла хлі́б, забра́ла бура́к з я́ми. О́бші́м, лиши́ла нас голо́дними.

Ба́тько заду́мав і́ти на робо́ту, бо го́лод. Приї́хав. Де він там був? Приї́жджає додо́му, а ми пі́шли та назбира́ли губ (гри́бів). Як воно́ бу́ло, так я скажу́. Назбира́ли губ, зварі́ли і пі́шли, бо ж сапа́ли бура́к. Дава́ли стака́нчик му́ки за де́нь. І ма́ма ході́ли сапа́ти, а я ше не го́дна бу́ла.

Ба́тько поме́р... Лежа́в три дні на ла́вці, бо в нас бу́в такий чо́ловік, що збира́в поме́рлих в о́бщу я́му. Скида́в... Ма́ма не хті́ли дава́ти в о́бщу я́му. То вже при́йшо́в бра́т їхні́й та й пі́шли ви́копати я́му дво́є з си́ном. Ви́копали я́му. Ви́били з сто́доли две́рі і накри́ли так, що не ки́дали на них землі́.

Бра́т поме́р з го́лоду. А я спу́хла бу́ла. Ми з ма́мою лиши́лися. І так уже ме́шкали убо́го.

Зап. 27 червня 2006 р. від Баклаженко Теклі Максимівни, 1921 р. н., у с. Перепільченці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

361. ЖИВИХ – ДО МОГИЛИ

Активі́ст ї́здить по се́лі і пудбира́є ме́ртвих.

— Ти жа́втра ждо́хнеш! — ка́же.

А тут ба́бушка... За́віз на мо́гилки живу́ю да вона́ ше три дні тра́ву рва́ла да ї́ла.

А приї́жжає тут до Трохи́менка, до ба́би:

— Шяда́й, жа́втра всьо йдно́ вмереш!

— Явту́ше, я ше бу́ду жи́ть.

— Шяда́й, всьо йдно́ по те́бе жа́втра ї́хать! — ота́к бала́кає.

Ця баба осталася. Восемна́дцять ро́ків ше жи́ла по́сле то́го.
Бо́же! Валя́лись лю́де по́пуд плота́ми, де ті́ко не тре́ба. Ме́ртві...
Ой страх!.. Ой страх!..

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл.
від Остапенка Василя Олександровича, 1912 р. н. // УГ. — С. 183.

362. ЗЕМЛЯ ДИХАЛА

За три́дцять тре́тій рік ...

В одні́х тут ба́тьки вже осла́бли бу́ли. І ні́кого вдо́ма бі́льше.
При́хав та́кий чо́ловік, що звóзив поме́рлих. При́хав безта́ркою
бика́ми і по́грузи́в їх, і заві́з на кла́дьбіще. То со́днями люде́й бу́ло
ки́дали... Як приси́пали тих люде́й, то зе́мля ди́хала... Страхи́ бу́ли...
Ой Бо́же!

Зап. 2006 р. від Щербатої Ганни Никифирівни, 1939 р. н., у с. Перепіль-
ченці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Публікується вперше.

363. ВИПАДКОВО ЗАЛИШИЛАСЯ ЖИВА

Ну шо ж? Стя́гли, пові́тяга́ли все, позабіра́ли. Та пра́витель-
ство ж то́ді бу́ло!

Але́ ми ж оста́лися голо́дні і холо́дні. Ї́ли лі́стя, ї́ли маку́ху, іще́
як бу́ла де, а то й не бу́ло. А лю́ди ме́рли. На ві́з кла́ли їх живи́ми,
ще й не дойшлі́.

Од́на ба́ба... Вже хоті́ли її́ ки́дати у я́му, а вона́ ка́же:

— Вой, я ще ж жива́!

Та ба́ба оста́лася жива́, ще й жи́ла. Ну, вже ж утепе́р нема́.

Зап. 24 червня 1995 р. у с. Мгар Лубенського р-ну Полтавської обл. від
Сльченко Ганни Василівни, 1906 р. н. // УГ. — С. 183.

364. ЯК ПАНКА ЖИВЦЕМ ЗАКОПАЛИ

А бу́ли ж та́кі лю́ди, ше живі́ бу́ли... Посла́ли спі́ціа́льно ко́ня,
ві́з і збира́ли лю́ди, де бу́ли чу́ть де́белі́ші. Ото́ ски́дали їх на ві́з і
везлі́ до я́ми.

У Деревка́х бу́в дя́дько та́кий, шо ко́пав я́ми, як курку́лів роз-
курку́лював. Я́ких курку́лів? Рабо́тящих люде́й! Хи́ба то бу́ли кур-
ку́лі? Рабо́тящі лю́ди бу́ли. Оце́ тих розкурку́лював. А то він ходи́в
розкурку́лять. А то́ді ото́ збра́ли о́цих живи́х, і ди́д ле́жить під тино́м,
ше живи́й.

— Панко́, і тебе́ сю́ді!

Він мовчить. То вже скинули його живого туди на віз, отό й привезли на кладбище. Кажуть:

— Панок, хватайся, якшо хватиш за полудрабок, то ми не закопаєм, а як не ухватишся, то закопаєм. Він руки — хвать, простіг...

А вже його перекинули і закопали.

Зап. 14 червня 1995 р. у с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл. від Цигрик Ганни Микитівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 183—184.

365. ЖИВЦЕМ ЗАКОПАЛИ «ПАРТІЙНІ МУЖИЧКИ»

Отутечка, у нашім селі бачила, як ...

Така дівочка була хароша дуже, може, годів десь, отак примерно, може, і не було ще. І тамочка жили люди за залізницею, сімня. І пиймали ту дівочку (а, може, до їхньої ходила), і вже порубали. Вже її порубали, потім узнали ж і все побачили, що вона порубана... Так вони її живіом закопали при моїх глазах, ту хазяйку, оті партійні мужички. Погріб такий поганенький був, і вони туди кинули її, живу, і зразу ж почали землю кидати. А вона отό ж кидается, і земля... Ужась. Це на моїх глазах було.

Зап. 7 липня 2001 р. у с. Високопілля Валківського р-ну Харківської обл. від Зуенко Мотрони Євдокимівни, 1913 р. н. // УГ. — С. 184.

366. ДІТИ ЖАЛЮ НЕ РОЗУМІЛИ

Ну, яка там я була — вісім-дев'ять год. Ше я в пам'яті добре не знаю. Але скажу.

З матерею я сама їздила, да ходила, да просіла в Білорусії, да вскрізь.

Ми бачили, що ше живих закопували. Шо ми жалю не понимали. А знаєм же, як каже:

— Вивезем на кладбище, а там кончиться.

Було такé! Було ж!

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Любовичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Яковлевої Ганни Яківни, 1924 р. н. // УГ. — С. 184.

367. ГАРБА МЕРТВІХ

... Я корову пасла тоді коло кладовища, а було, привозять гарбу мертвих і ше було шось живе ворухиться. А їх перекинуть (яма вже викопана) в яму, те вгору ногами, а те руками, а те... Хто як попало. А тоді вп'ять бачу, було привозе батько або мати у світі закутану

дитину або двос тачкою. Вікопають було не в мою міру, кажуть, у коліно ямку. І туді його в ямку. Мій батько тоже оціх покойних..., бо була коняка в мого батька. Приходят сусіди:

— Одвезі жінку, а там — одвезі дітей.

Ну, це я не бачила, бо батько, було, їде та одвезе. А оце ж, було, як закотиться десь... Обшем, як у сім'ї жили, що чоловіка понімала жінка, а чоловік жінку, всі разом умирали. А є, що жінка хитрувала, то вона осталась жива, а сім'я вімерла.

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвітна Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. від Цішевської Марії Йосипівни, 1918 р. н. // УГ. — С. 185.

368. ПІВ'ЯМИ ТРУПІВ

У мене дід був, та вмер. Поки пішли, вікопали яму, поки понесли діда, а пів'ями накидали так, без трун, без нічого. Так їх же на-тягли, навезли підводами й накидали. Це ж було. Та вже тоді другої ями не копали, та й діда впустили в труні туді, та й закопали.

Зап. 19 червня 1995 р. у с. Цвітна Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. від Сірченко Василини Кіндратівни, 1914 р. н. // УГ. — С. 185.

369. НЕПОСИЛІ БУЛО КОПАТИ ЯМИ

Отак оце приїдуть, яму вікопають, а людина вже негодна, вже чувствує, що вона вмирає. Прийшла, коло ями лягла... А тут пока привезли (ну, людина вмерла). А тоді ще привезуть людину як-небудь, а вже в ямі три душі або чотири. Мовчки хтось наскладав туді. Не було кому копати, непосили були.

Ото так. Такий був тридцять третій.

Зап. 15 липня 1999 р. у с. Лук'янівка Барішівського р-ну Київської обл. від Тищенко Ніни Яківни, 1935 р. н. // УГ. — С. 185.

370. ХЛІБ – ГРОБОКОПАМ

Ото батько просе мене:

— Дочко, неси барахло в Покровське.

Понесу, продам. А що ж я куплю? Нічого, нічого. Винесли, také продавали. Прийду додому...

А в нас батько був плотник столярний. Та такий хороший плотник!.. Він усе село обробляв. Ви, може, не вірите, я це вам правду кажу. Він усе — й вікна, двіри робив. А тут тобі голод.

Іду́ тоді в го́род до сестри́. Сестра́ далá, купіла хлі́бінку. Я йду́ додо́му така́ ра́да. Ду́маю: Бо́же мій, оцé ба́тько жде. Мужчи́на... Жéнщина крéпша, а мужчи́на не видéржує. А менé жінки зустрéчають та ка́жуть:

— На́дько, твій ба́тько вже вмер і не дожда́вся.

Ото́ принесла́ ту хлі́бину... Одала́ тим, що копа́ли я́му.

Да, отакé я перенесла́ в три́дцять трéтим го́ді.

Зап. 9 липня 2000 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. від Носик Анастасії Григорівни, 1911 р. н. // УГ. — С. 186.

371. СТО ГРАМІВ ХЛІБА ЗА МЕРТВОГО

Було́, як хто вмере, то даду́ть хлі́ба чи сто грам, чи скі́льки тим, що везу́ть на кла́дбище. А там же ж ні труні́, нічо́го. Умота́ють же в у яку́с там кова́рину, чи що ж, і кладу́ть. Ото́ так. Я було́ ба́чу. Ка́жуть: повезлі́, умер хтось там. То на підво́ді повезлі́, а чи воно́ ше живé, чи ме́ртве. Бо йому́ хлі́ба... І оцé ж і в Анти́півці каза́ли, що ше і живі́х тут возі́ли. Ото́ хлі́ба ж даду́ть сто грам.

Зап. 23 червня 1995 р. у с. Антипівка Золотоніського р-ну Черкаської обл. від Панасенко Варвари Павлівни, 1922 р. н. // УГ. — С. 186.

372. НА ЦВИНТАРІ ЛИШЕ ГОРБИКИ

Я раз іду́ до свого́ ді́да, захо́джу на мо́гилки ту́теки — аж так зеле́но, бугрі́ такі. А одні́ копа́ють я́му. А я до 'дно́го дя́дка кажу́:

— А чо́го це в вас тут не копа́ють я́му, такі бугоркі́ зарóщі, а хрéстиков нема́є?

А он ка́же:

— В нас там в голодомóр кида́ли по де́сят душ у я́му.

Зап. 19 липня 1999 р. у с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Петренко Варвари Петрівни, 1919 р. н., переселенки із с. Новий Мир Поліського р-ну Київської обл. // УГ. — С. 186—187.

373. РОЗМОВА З ПОДРУГОЮ, ЩО ВІДІЙШЛА НА ТАМТОЙ СВІТ

Одна́ моя подру́жка Оле́на (це ж ми, як одна́ сем'я́ з ё́ю жи́ли) поме́рла з го́лоду. Присни́лась мені́. Кажу́:

— Ти ж мені́ розкажі́, як ти там живéш?

— Розкаж́у, — каже́. — Як тут, — ка́же, — хто до́бре живе́, до й там до́бре живе́. А як я тут ві́єк дрóва рубáла да топíла, до мені й тут хватáє робóти (бо в ё́ї не бу́ло неді́лі, не бу́ло ничóго).

А тоді́ ж не так, як це з́араз заготовля́ють дрóва на п'ять год, а ху́рку привезе́, свіженькі порубáє і всьо.

Зап. 12 липня 1996 р. у с. Буда-Вороб'ї Малинського р-ну Житомирської обл. від Шитюк Єви Терешківни, 1912 р. н. // УГ. — С. 187.

ДОДАТКИ

І. ПОКАЖЧИК ІНФОРМАТОРІВ*

- Августинов Володимир Тимофійович — 44
Акон Василь Данилович — 24, 67, 131, 173, 194, 319
Андрійченко Євдокія Овсіївна — 73, 96, 195, 196, 294, 341
Атаманчук Надія Василівна — 253
Бабищ Параска Іванівна — 118
Баклаженко Текля Максимівна — 247, 360
Бень Надія Яківна — 107, 143, 152, 154
Біла Антоніна Пилипівна — 289
Блащук Надія Олександрівна — 26
Богдан Уляна Наумівна — 55, 304
Бойко Ганна — 157, 248
Бондаренко Ніна Леонтіївна — 25
Бужина Марія Іванівна — 317
Буняк Параска Павлівна — 128, 238, 273
Бархоломенко Галина Євдокимівна — 198
Вербієць Марія — 20
Винниченко Олена Антонівна — 342
Вовк Марія Микитівна — 355
Вовк Ольга Яківна — 32, 357
Воскобойчик Марина Іванівна — 206, 239, 241, 244
Гавшук Олена Миколаївна — 139
Гасва Марія Петрівна — 345
Гапівченко Павло Семенович — 186
Гаркуша Надія Єфимівна — 245
Гельчин Ганна Максимівна — 161
Глюз Василь Петрович — 16
Головієнко Іван Петрович — 40
Гончарук Марія Степанівна — 183
Гончарук Софія Іванівна — 66, 326
Горбатюк Микола Миколайович — 38, 143, 153, 171
Горбаченко Антін Вакулович — 27
Гордієнко Євдокія Василівна — 14
Гривар Ольга Петрівна — 117, 135, 158, 174, 175

---

* Цифри означають порядковий номер тексту в цій книзі.

- Грива Любов Павлівна — 17
Грива Людмила Іванівна — 266
Григораш Марія Феодосіївна — 106
Гриневич Яніна Григорівна — 133, 334
Грищенко Катерина Григорівна — 270
Грищенко Павлина Петрівна — 275
Гула Надія Василівна — 237
Гулей Марія Петрівна — 126
Гулінська Ганна Максимівна — 182
Гуменюк Олексій Михайлович — 4, 291
Гуменюк Ольга Леонтіївна — 242
Деряга Ганна Василівна — 119, 221, 267, 295
Дудука Ганна Олександрівна — 134
Євтушенко Костянтин Сидорович — 58, 76
Євтушенко Настя Павлівна — 331
Єльченко Ганна Василівна — 363
Ємченко Ганна Василівна — 208
Жеребило Марія Володимирівна — 272
Закусило Єва Максимівна — 229
Закусило Олександр Йосипович — 282
Заліська Надія Костянтинівна — 43, 74
Запотоцький Антон Дмитрович — 1, 209, 338, 348
Зеник Лідія Костянтинівна — 255, 322
Зінченко Ганна Сергіївна — 108
Зуєнко Мотрона Євдокимівна — 145, 333, 343, 365
Іванченко Параска — 49
Ігнатенко Федора Лавринівна — 169
Ільченко Марина Дем'янівна — 113
Йосипенко Ганна Кузьмівна — 130
Каленська Євгенія Антонівна — 61
Калиниченко Ніна Терентіївна — 181
Каліщенко Ніна Іванівна — 306
Капусняк Тетяна Сидорівна — 10, 39, 45, 46, 80, 97, 98, 166, 192
Кардаш Ганна — 81, 144, 199, 226
Карнаух Анастасія Антонівна — 23, 29, 63
Касянович Лілія Михайлівна — 22, 233
Киричук (Ханенко) Параска Юхимівна — 327
Кишук Юстина — 65
Кияшко Іван Омелянович — 60, 75, 222, 225, 260
Кліщ Марія Степанівна — 219
Коб'якова Ганна Станіславівна — 204, 350
Коваленко Настя Федосівна — 328
Коляда Уляна Романівна — 337
Компанієць Ганна Дмитрівна — 12, 99, 315, 351
Коробка Надія Федорівна — 102
Коровченко Тетяна Корніївна — 305
Королик Іван Оникійович — 212
Корчага Галина Петрівна — 203
Крива Софія — 125
Кривий Михайло — 232
Крикун Василь Степанович — 150, 200
Круглик Іван Якович — 280
Крутько Євстрат Кирилович — 202
Кузьменко Іван Андрійович — 100
Кузьмінська Ганна Павлівна — 262
Кукочка Катерина Костянтинівна — 321, 340
Кукурудза Анастасія Артемівна — 50, 84
Кулага Христина Андріївна — 336
Кулиба Марія Миколаївна — 64
Кульпака О. — 51
Кульчицька Ніна Леонтіївна — 91, 116, 234
Кучер Софія Пилипівна — 235
Лайтер Наталя Артемівна — 230
Леоненко Акулина Петрівна — 111
Леонтіїв Ніна Іванівна — 21, 167, 236
Лещенко Настя Софронівна — 53
Людвиченко Одарка Григорівна — 292

- Майстренко Олександра Гнатівна — 180, 309
Макаренко Анастасія Євдокимівна — 287
Макарчук Анастасія Степанівна — 59, 207
Македон Марія Гнатівна — 7
Марусяк Ганна Василівна — 257
Марченко Ганна Прохорівна — 310
Матущенко Олександр Єфимович — 197, 215
Мельник Надія Іванівна — 170
Мельниченко Варвара Ничипорівна — 110
Мендель Олена Яківна — 227, 297
Мицик Петро Денисович — 48, 299
Мінська Одарка Федорівна — 156, 258
Мороз Галина Олександрівна — 89
Москаленко Катерина Йосипівна — 163, 283
Музиченько (Семененко) Агапія Олександрівна — 37
Мукшименко Ярина Гарасимівна — 277
Невмериченко Галина Пилипівна — 354
Недашківська Катерина Миколаївна — 18, 314
Недашківський Григорій Йосипович — 302
Нижник Григорій Євтухович — 121
Нижник Марія Денисівна — 269
Носик Анастасія Григорівна — 281, 370
Овсійчук Володимир Антонович — 36, 93, 94
Оксененко Анастасія Семенівна — 95, 246
Омельчук Марія Василівна — 120
Остапенко Василь Олександрович — 41, 77, 254, 361
Отрощенко Лідія Миколаївна — 3
Павленко Надія Павлівна — 187
Павлович Ганна Михайлівна — 330
Панасенко Варвара Павлівна — 205, 371
Панченко (Чепурна) Анастасія Хомівна — 312
Панченко Петро Петрович — 323
Пепевера Марія Іванівна — 34
Перебенда Марія Танасівна — 82, 265, 335
Перець Іван Дмитрович — 72, 184, 185, 271, 339
Петренко Варвара Петрівна — 211, 372
Печена Марія Іванівна — 31
Пікуль Мотрона Мефодіївна — 109
Погорілий Дмитро Аверянович — 191
Подобєд Єфросинія Іванівна — 56, 216, 217
Привар Ольга Степанівна — 359
Прилуцька Дарія Кирилівна — 69, 264
Пристаупка Ольга Євхимівна — 90, 149
Пузійчук Єлизавета Євдокимівна — 160
Радченко Никифор Якович — 54
Роздобудьмо Орина Герасимівна — 284, 358
Роззувайло Софія Корніївна — 70, 298
Романенко Пелагея Кирилівна — 35
Романенко Уляна Минівна — 103
Рубан Ольга Павлівна — 2, 13, 19, 30, 92, 172, 250, 303, 349
Рудич Марія Іванівна — 147
Рудич Петро Петрович — 5, 347
Рудянок Надія Петрівна — 218
Руконенко Євдокія Мусівна — 179, 190, 243
Руцінська Марія Кіндратівна — 268
Рябовол Семен Павлович — 85, 86, 87, 146, 189, 210, 329, 344

- Рябоконт Дмитро Остапович — 62, 104
Савенок Поліна Григорівна — 276
Савченко Надія Василівна — 285
Самородова Марія Павлівна — 320
Саханда Марія Карпівна — 141
Сергієнко Любов Микитівна — 28
Сидоренко Марта Микитівна — 15, 201
Симон Лідія Олександрівна — 308
Сірченко Василина Кіндратівна — 368
Скопич Марія Іванівна — 114
Скорищенко Надія Максимівна — 148
Скрипник Феодосія Василівна — 88, 256, 324
Скрипченко Ольга Гнатівна — 214
Сліпцова Олександра Дмитрівна — 57
Смолін Ганна Олександрівна — 249
Стельмах Ганна Іванівна — 140
Степаненко Надія Іванівна — 42, 123, 124, 261
Степанюк Антоніна Сергіївна — 8, 33, 159, 177, 259
Стрепетова Наталія Ігнатівна — 115
Танчук Ганна Дмитрівна — 231
Тараненко Марія Олексіївна — 112, 223
Телятник Ярина Варивонівна — 11, 122
Тищенко Ганна Капітонівна — 162
Тищенко Марія Григорівна — 101
Тищенко Ніна Яківна — 9, 369
Уровська Ніна Павлівна — 168
Фаміляк Марія Романівна — 47, 151, 178
Фаміляк Федір Остапович — 240
Федоренко (Нечипоренко) Катерина — 176, 356
Федоренко Марія Охримівна — 132, 138, 311
Фрезюк Анастасія Василівна — 188
Хвалінська Розалія Михайлівна — 52
Хейло Тетяна Іванівна — 296
Хилай Сергій Миколайович — 78, 288
Ходос Юхим Феодосійович — 228
Хом'яча Меланія Афанасівна — 301
Цигрик Ганна Микитівна — 67, 136, 293, 364
Цішевська Марія Йосипівна — 213, 316, 367
Цяпко Тетяна Володимирівна — 318
Чван Ганна Василівна — 193
Чередниченко Феодосій Макарович — 346
Чернега Іван Григорович — 129
Чорноморець Марія Феодосіївна — 313
Шай Олена Климівна — 286
Шаменко Оксана Семенівна — 307
Шаповал Марія Василівна — 71, 220, 274
Шевченко Марія Андріївна — 290
Шитюк Єва Терешківна — 105, 127, 352, 373
Шиш Катерина Федорівна — 279
Шиш Марія Лазарівна — 278
Школярєнко Ольга Родіонівна — 224
Щербата Ганна Никифорівна — 137, 252, 362
Щербина Параска Андріївна — 300
Юрченко Марія Яківна — 164
Яковенчук Марія Трохимівна — 154, 155
Яковлєва Ганна Яківна — 79, 325, 366
Яременко Надія Яківна — 332
Яресько Марія Семенівна — 6
Ярошенко Мотря Павлівна — 263
Яценко Антоніна Костянтинівна — 353
Яценко Єфросинія Василівна — 83, 165

II. ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЇ ЗАПИСІВ*

I. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) м. Вінниця — 81, 144, 199, 226
- 2) Барський р-н
  - с. Карішків — 4, 128, 129, 231, 238, 242, 273, 291
  - с. Колодіївка — 44
  - с. Маньківці — 179, 188, 190, 237, 243
  - с. Митки — 157, 168, 248
  - с. Степанки — 26, 170, 182
- 3) Вінницький р-н
  - с. Михайлівка — 272
  - с. Стрижавка — 89, 296, 306
- 4) Мурованокуриловецький р-н
  - с. Курашівці — 47, 106, 151, 178, 183, 206, 239, 240, 241, 244
- 5) Немирівський р-н
  - с. Никифорівка — 263
- 6) Тростянецький р-н
  - с. Ілляшівка — 82, 88, 256, 257, 265, 324, 335
- 7) Шаргородський р-н
  - с. Перепільченці — 50, 84, 137, 247, 252, 268, 360, 362

II. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) Локачинський р-н
  - с. Затурці — 20

III. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) Нікопольський р-н
  - с. Капулівка — 12, 99, 176, 281, 351, 356, 370
  - с. Красногригорівка — 71, 193, 220, 274
  - с. Олексіївка — 312, 323

- с. Покровське — 31, 58, 62, 70, 76, 104, 298

IV. ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) Волноваський р-н
  - с. Польне — 23, 29, 63
- 2) Ясинуватський р-н
  - м. Авдіївка — 57, 78, 95, 246, 288
  - с. Новосілки — 28

V. ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) Коростенський р-н
  - с. Каленське — 282
  - с. Корма — 61
  - с. Обіходи — 162
- 2) Малинський р-н
  - с. с. Буда-Вороб'ї — 105, 127, 352, 373
  - с. Буки — 120
  - с. Любовичі — 41, 77, 79, 130, 254, 325, 361, 366
  - м. Малин — 3, 308
  - с. Малинівка — 35
  - с. Недашки — 18, 40, 229, 302, 314, 320
  - с. Рудня Калинівська — 204, 350
  - с. Українка — 66, 101, 289, 326
- 3) Народицький р-н
  - с. Великі Міньки — 253
  - с. Межиліски — 332
  - с. Рубежівка — 160
  - с. Рудня Базарська — 249, 270
  - с. Старий Кужіль — 354
- 4) Радомишльський р-н
  - с. Вирва — 140
  - с. Вишевичі — 100, 330
  - с. Макалевичі — 32, 307, 355, 357

* Цифри означають порядковий номер тексту.

VI. КИЇВСКА ОБЛАСТЬ

- 1) Баришівський р-н
  - с. Бзів — 275, 345
  - с. Веселинівка — 55, 59, 207, 304
  - с. Лук'янівка — 9, 346, 369
  - с. Сезенків — 224
- 2) Бородянський р-н
  - с. Вабля — 121, 266
  - с. Здвижівка — 134
  - с. Луб'янка — 115, 269, 305
  - с. Нове Залісся — 141
  - с. Новий Корогод — 17, 103, 318
- 3) Броварський р-н
  - с. Княжичі — 161, 163, 203, 283
  - с. Троещина — 202
- 4) Васильківський р-н
  - с. Велика Бугаївка — 110, 169, 228
  - с. Луб'янка — 214
  - с. Нові Варовичі — 148, 285
  - с. Плесецьке — 15, 201, 342, 359
  - с. Погреби — 301
- 5) Макарівецький р-н
  - с. Борівка — 187
  - с. Гавронщина — 197, 215, 328
  - с. Грузьке — 49, 113, 114
  - с. Здвижівка — 111
  - с. Колонщина — 37, 198, 331
  - с. Королівка — 276, 278, 279
  - с. Липівка — 16, 310
  - с. Людвинівка — 53
  - с. Ніжиловичі — 27, 218
  - с. Плахтянка — 108, 186, 277
- 6) Переяслав-Хмельницький р-н
  - с. Борщів — 164
  - с. Вовчків — 14, 180, 309
  - с. Ковалин — 211, 372
  - с. Лецьки — 52
  - с. Лукаші — 83, 109, 165, 336, 353
  - с. Мазинки — 284, 358
  - с. Пологи-Вергуни — 227, 286, 297

- с. Рудницьке — 56, 216, 217
- с. Хоцьки — 245
- с. Яreshки — 64, 287

VII. КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) Олександрійський р-н
  - с. Цвітна — 191, 212, 213, 290, 313, 315, 367, 368
- 2) Світловодський р-н
  - с. Глинське — 85, 86, 87, 146, 189, 210, 329, 344
- 3) Ульяновський р-н
  - с. Йосипівка — 25

VIII. ЛУТАНСЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) Міловський р-н
  - с. Морозівка — 2, 13, 19, 30, 92, 150, 172, 200, 250, 303, 349

IX. ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

- м. Львів — 36, 60, 75, 93, 94, 222, 225, 260
- 1) Перемишлянський р-н
  - с. Іванівка — 65
  - с. Кореличі — 125, 232
- 2) Сокальський р-н
  - с. Стремінь — 219

X. ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

- 1) Глобинський р-н
  - с. Зубані — 48, 299, 300
- 2) Зіньківський р-н
  - с. Опішня — 6, 51, 67, 112, 119, 136, 221, 223, 255, 267, 293, 295, 322, 327, 364
- 3) Лубенський р-н
  - с. Мгар — 208, 363
- 4) Миргородський р-н
  - с. Комишня — 5, 147, 262, 347
  - с. Полив'яна — 54, 102, 118, 317

XI. ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Харків — 43, 74

1) Валківський р-н

с. Високопілля — 24, 68, 69, 72,
73, 96, 131, 145, 173, 184, 185,
194, 195, 196, 264, 271, 294, 319,
321, 333, 339, 340, 341, 343, 365

2) Вовчанський р-н

с. Вовчанськ — 117, 135, 158,
174, 175

3) Харківський р-н

с. Бабаї — 42, 123, 124, 261
с. Люботин — 181

XII. ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

1) Білогірський р-н

с. Паньківці — 34
с. Ямпіль — 8, 10, 33, 39, 45, 46,
80, 97, 98, 159, 166, 177, 192,
259

2) Віньковецький р-н

с. Великий Олександрів — 38,
143, 153, 171

3) Дунаєвецький р-н

с. Сивороги — 21, 107, 126, 142,
152, 154, 167, 236

4) Кам'янець-Подільський

с. Китайгород — 22, 91, 116, 155,
230, 233, 234

с. Погоріла (тепер Привітне) —
133, 234, 235

с. Сільці — 139

XIII. ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

1) Золотоніський р-н

с. Антипівка — 205, 371

2) Канівський р-н

с. Пекарі — 1, 209, 338, 348

3) Чигиринський р-н

с. Суботів — 11, 122, 156, 258,
292

XIV. ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1) Борзнянський р-н

с. Крути — 7, 132, 138, 280, 311,
337

2) Бобровицький р-н

с. Кобища — 90, 149

ІІІ. ПОКАЖЧИК ХРОНОЛОГІЇ ЗАПИСІВ*

1995 р.

1, 5, 6, 11, 48, 51, 54, 67, 85, 86,
87, 102, 112, 118, 119, 122, 136,
146, 147, 156, 189, 191, 205, 208,
209, 210, 212, 213, 221, 223, 255,
258, 262, 267, 290, 292, 293, 295,
299, 300, 313, 316, 317, 322, 327,
329, 338, 344, 347, 348, 363, 364,
367, 368, 371

1996 р.

3, 18, 32, 35, 40, 41, 49, 61, 66, 77,
79, 100, 101, 105, 120, 127, 130,
140, 160, 162, 202, 204, 229, 249,
253, 254, 270, 282, 289, 302, 307,
308, 314, 320, 325, 326, 330, 332,
350, 352, 354, 355, 357, 361, 366,
373

1998 р.

15, 16, 17, 27, 37, 53, 103, 108,
110, 111, 113, 114, 121, 134, 141,
148, 169, 186, 187, 197, 198, 201,
214, 215, 218, 228, 266, 269, 276,
277, 278, 279, 285, 301, 305, 310,
318, 328, 331, 342, 359

1999 р.

9, 14, 52, 55, 56, 59, 64, 78, 82,
109, 161, 163, 164, 165, 180, 203,
207, 211, 214, 216, 217, 224, 227,
245, 275, 283, 284, 286, 287, 288,
297, 304, 309, 336, 345, 346, 353,
358, 369, 372

2000 р.

12, 23, 28, 29, 31, 58, 62, 63, 70,
71, 76, 99, 104, 176, 193, 220, 274,
281, 298, 312, 315, 323, 351, 356, 370

2001 р.

2, 13, 19, 24, 30, 42, 43, 57, 68, 69,
72, 73, 74, 81, 92, 95, 96, 117, 123,
124, 131, 135, 144, 145, 150, 158,
172, 173, 174, 175, 181, 184, 185,
194, 195, 196, 199, 200, 226, 246,
250, 251, 261, 264, 271, 294, 303,
319, 321, 333, 339, 340, 341, 343,
349, 365

2002 р.

7, 88, 89, 90, 132, 138, 149, 256,
257, 263, 265, 272, 280, 296, 306,
311, 324, 336, 337

2003 р.

8, 10, 25, 33, 34, 36, 38, 39, 45, 46,
60, 75, 80, 93, 94, 97, 98, 143, 153,
159, 166, 171, 177, 192, 219, 222,
225, 259, 260

2004 р.

20, 65, 125, 232

2006 р.

4, 21, 22, 26, 44, 47, 91, 106, 107,
116, 126, 128, 129, 133, 137, 139,
142, 151, 152, 154, 155, 157, 167,
168, 170, 178, 179, 182, 183, 188,
190, 206, 230, 231, 233, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 241, 242,
243, 244, 247, 248, 252, 268, 273,
291, 334, 360, 362

---

* Цифри означають порядковий номер тексту.

IV. ПОКАЖЧИК ОСНОВНИХ МОТИВІВ*

- 1 – людей обдурили, забрали майно;
- 2 – в людей насильно забрали все до колгоспу;
- 3 – призначені виконавці забирали все до колгоспу;
- 4 – людей насильно записували в колгосп;
- 5 – чоловік не схотів бути «слухняним» виконавцем;
- 6 – грабувати селян — вказівка Леніна;
- 7 – батько не схотів писати заяву в колгосп;
- 8 – матері приснився сон про скажену собаку (правителі);
- 9 – силою заганяли в колгоспи;
- 10 – колективізація — це війна;
- 11 – забрали у дітей останню надію — корову;
- 12 – людей змусили здавати корови на колгоспні ферми;
- 13 – корови падали на полі, нездужаючи тягнути плуга;
- 14 – в «колгоспному» супі — картоплина й вода;
- 15 – воли здохли на колгоспному полі;
- 16 – людей поділили на категорії;
- 17 – батько не схотів усупільнювати своє майно, його забрали назавжди;
- 18 – дітям не дозволяли побачити батька, коли його забирали на висилку;
- 19 – десять років тюрми дали за підкинутий мішок зерна;
- 20 – жінку засудили за лантух жита;
- 21 – внучка дивом вижила зі сліпою бабусею;
- 22 – батько пішов у колгосп, щоб не засудили в Сибір;
- 23 – батька виселили, мати захворіла, дочка поневірялась по світу;
- 24 – забрали зерно і все, що можна було взяти;
- 25 – голод — тяжка година;
- 26 – у тих, що не йшли в колгосп, позабирали все;
- 27 – зробили заложником;
- 28 – жінки не відреклися своїх чоловіків;
- 29 – забрали й тих, що розкуркулювали;
- 30 – винайшов віялку і молотарку: його розкуркулили і він помер з горя;
- 31 – батька вислали, мати з дітьми залишилась на голодну смерть;
- 32 – важко жилося куркульській дочці;
- 33 – за позичене зерно дали два роки тюрми;
- 34 – дітям забороняли плакати за батьком, коли його забирали на заслання;
- 35 – усе вимокло в тридцять третьому році;
- 36 – люди востаннє вийшли на свої поля на Юрія тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року;
- 37 – усе було, але забрали;
- 38 – хліб забрали;
- 39 – голод був через те, що все забрали;
- 40 – «червона мітла» все вимела з хати;
- 41 – «червона мітла» відібрала у дядька останній мішечок квасолі;

---

* Цифри означають порядковий номер тексту.

- 42 – люди боялися «червоної мітли»;
43 – дитина не розуміла, що їсти нема чого;
44 – людям не було що дати їсти;
45 – збирачів зерна боялися, як чорта;
46 – гуси, кури віддали на продподаток;
47 – людей обклали продподатком;
48 – спеціальні бригади все позабирали з хати;
49 – у колгоспі працювали за палочку;
50 – сім'ї виживали в труднощах;
51 – уповноважені знущалися з сім'ї;
52 – «революція» забрала все;
53 – «правителі» забрали від дітей останній глек зерна;
54 – комсомольці відкопували в землю заховане зерно;
55 – спочатку відбирали майно в багатих, потім і в бідних;
56 – за один ранок сім'я залишилась голодною і голою;
57 – сестру з дітьми вигнали на двір;
58 – за зароблені гроші коваля зробили куркулем;
59 – мітлою вимітали навіть горище;
60 – на місці спалених вітряків виріс ліс;
61 – і не вродило, і все забрали;
62 – люди їли сирий буряк;
63 – хліб вивезли в Грецію, Італію;
64 – для сім'ї залишили латочку землі;
65 – в сорок сьомім році теж не було що їсти;
66 – що хотіли керівники, те й робили;
67 – люди здихали з голоду;
68 – «нас не вважали за людей»;
69 – забрали останню бочку проса;
70 – забрали горох і квасолу;
71 – забрали останню картоплину;
72 – у сільраді били матір;
73 – міліціонер забрав останню хлібину;
74 – мама відвоювала торбу сухарів;
75 – батько розігнав агітаторів;
76 – людей виганяли з хат;
77 – у батька забрали хату;
78 – влада зробила у хаті колгоспний свинарник;
79 – сім'я перебивалася вісім років без своєї хати;
80 – уповноважений відібрав м'ясо, сам з'їв і помер;
81 – мати врятувала теля від злодіїв;
82 – злодії вкрали корову з сіней;
83 – злодії вкрали корову з пасовища;
84 – чоловік вилами пробив дівчинці руку через гнилу картоплю;
85 – засудили на десять років за десять качанів кукурудзи;
86 – п'ять років тюрми дали за вибите око коня;
87 – воли розумніші за Молотова;
88 – маму засудили – хлопчик онімів;
89 – жінка після тюрми змушена вийти заміж за старого, який дав їй притулок;
90 – брат заступився за сестру, за це його засудили;
91 – голова колгоспу, що «Бога в серцю мав»;
92 – активістка стала любовницею чоловіка;
93 – районне начальство не відрізняло гороху від проса;
94 – церкву у Малому Скніті розібрали і все спалили;

- 95 – руйнівник церкви повис на хресті;
96 – за руйнування церкви Бог дав хворобу;
97 – п'ять років прикутий до ліжка за святотатство;
98 – жінка руйнівника церкви покарана десятирічною хворобою;
99 – один чоловік передбачав голод;
100 – вся Україна знала про голод;
101 – нехай Господь не доводить до такого голоду;
102 – люди жахались руйнівників;
103 – люди падали на ходу;
104 – люди були приречені на голодну смерть;
105 – люди рятувалися від голоду, як могли;
106 – люди виживали, як хто міг;
107 – буханкою хліба могло наїстися десять чоловік;
108 – важко було пережити голод;
109 – урожаю не було;
110 – дощі йшли, все вимокло;
111 – владі ніщо не підходило: ні люди, ні земля, ні господарство;
112 – сама була худа, як щепочка;
113 – усе їли;
114 – перебивалися, як могли;
115 – батько рятував сім'ю від голоду;
116 – люди якось «вже дотелепали до того хлібця»;
117 – грошей позичили, щоб купити корову;
118 – сестрина корова врятувала сім'ю;
119 – корову ховали в хаті;
120 – власна корова врятувала сім'ю;
121 – корова вигодувала сім'ю;
122 – останнім порятунком стала корова;
123 – дівчина ділилась коржилом зі всіма;
124 – подружки ділились їжею пополам;
125 – милосердний брат ділився кавальчиком хліба;
126 – дідусь поділився кусочком кукурудзяного хліба;
127 – люди їли липу, верес;
128 – люди думали лише про хліб;
129 – їли все, бо хотіли жити;
130 – люди їли траву;
131 – люди паслись, як корови;
132 – чоловік годувався однією лободою;
133 – збирали лободу на гноярнях;
134 – люди шукали зело;
135 – діти їли вишневі листки;
136 – люди їли конюшину;
137 – у сорок сьомому році люди збирали бур'ян і їли;
138 – люди їздили по пшеницю в Західну Україну;
139 – їли кукурудзяні качани, гнилу картоплю та гриби;
140 – люди пішли шукати хліба і не повернулися;
141 – люди їли солодкий корінь;
142 – діти їли смолу з вишень дерев;
143 – батько назбирав на горищі миску квасолі;
144 – на Великдень їли горох замість паски;
145 – 147 – люди їли млинці з липового цвіту;
148 – люди їли горобців, збирали колоски по полю;
149 – люди їли шишки з тростини;
150 – люди визбиравали з борозни зернятка;
151 – дівчина ходила просити їсти з торбинкою на шиї;

- 152 – сім'я їла зелене жито;
153 – батько приносив колоски з поля, а діти терли і їли;
154 – діти їли ріденьку кукурудзяну кашу;
155 – сім'я вигодувалась дертю (борошном грубого помолу);
156 – діти їли парений мох;
157 – хлопчики-близнюки ділилися з двома дівчатами їжею;
158 – сусідка просила картопляного лушпиння;
159 – дівчина пекла пампушки з мерзлої картоплі;
160 – врятувався той, хто дужчий;
161 – діти з голоду кусали ногті;
162 – діти з голоду гризли пальці;
163 – люди пекли з гнилої картоплі коржі;
164 – мама пекла «пряники» з мерзлої картоплі;
165 – мати зготувала немовляті картопляну соску;
166 – голод – війна без зброї;
167 – молоде жито шустали і їли;
168 – багато людей рятувалися грибами;
169 – діти їли сирі лисички;
170 – дві сестри померли від сирих грибів;
171 – діти їли смажені гриби;
172 – сім'я їла жабориння;
173 – жменю пшениці ділили на цілий місяць;
174 – дівчинка таємно бігала в колгосп, щоб їй вишкребли з дна казана кашу;
175 – дівчинка просила в баби сухарика;
176 – за просапаний рядок буряків давали півкілограма муки;
177 – несила була обробити колгоспні буряки;
178 – людям давали по п'ять копійок за трудовень;
179 – мама робила за пригорщу жита та миску гороху;
180 – дівчинка вкрала в бабусі кусок хліба для голодуючих;
181 – дівчинка дешево продала свою останню булочку;
182 – дитина цілувала мамину руку за кусок хліба;
183 – не могли дочекатися хліба;
184 – голодний чоловік випросив ковток супу;
185 – хлопець вкрав у колгоспі баночку патоки;
186 – люди рятувалися рибою;
187 – мама пекла рибні котлети;
188 – мама годувала маленьку дитину раками;
189 – хлопець ловив ховрахів і їв;
190 – діти сьорбали юшку з черепашок;
191 – сім'я їла кінське м'ясо;
192 – батько таємно зарізав телицю;
193 – батько продав корову, щоб купити хліба;
194 – хлопчик відрізав кусок м'яса зі здохлого коня і з'їв;
195 – діти наїлись сирої кінської шкіри;
196 – сім'я наїлась сирого кінського м'яса;
197 – діти наїлись холодцю з коров'ячих шкірок;
198 – матері ходили відкопувати здохлих коней, щоб прогодувати сім'ю;
199 – люди поїли котів і собак;
200 – діти ловили пташок і їли;

- 201 – 202 – люди рятувались комерційним хлібом;
203 – чоловіка врятував кусок хліба і ковток води;
204 – мама напоїла дядька перегонном з молока;
205 – мама рятувала дітей, як могла;
206 – залишилось троє маленьких дітей;
207 – батько рятував усіх;
208 – чоловік сьорбав на дорозі розлитий суп;
209 – мати несла вмираючого хлопчика на кладовище, інша випросила його, і хлопчик вижив;
210 – дівчина врятувалась на свинарнику;
211 – людей рятував ліс;
212 – 213 – гончарі продавали вироби і так рятувались від голоду;
214 – 218 – люди рятувались на Поліссі;
219 – дочка поміняла татові чоботи на зерно;
220 – мама поїхала виміняти муки;
221 – мамине золото виміняли на пшона й муку;
222 – золоті монети виміняли за муку;
223 – хрест віддали за муку;
224 – люди все міняли за хліб;
225 – весільний рушник віддали за хлібину;
226 – жінка з трьома дітьми віддала хустку за літр молока;
227 – дівчина їздила по хліб у Київ;
228 – люди вмирали на ходу;
229 – люди шукали допомоги в Західній Україні;
230 – прядиво міняли на картоплю, квасолію;
231 – їли перемерзлу картоплю;
232 – голодуючі робили толоку за їжу;
233 – Західна Україна рятувала людей від голоду;
234 – чоловік виміняв за шмаття трохи картоплі;
235 – дівчина врятувалась від голодної смерті на Тернопільщині;
236 – дівчина виміняла за хустку п'ять фунтів їжі;
237 – мама виміняла фуфайку за хліб;
238 – мама виміняла за якусь форму трохи пшенички;
239 – голодній дівчинці дали ще якісь чоботята;
240 – голодуючим платили за роботу їжею;
241 – голодних стягали з поїзда гаками;
242 – жінка, яку стягли з поїзда, залишилась без ніг;
243 – поїзд зарізав жінку, котра їхала рятуватись від голоду;
244 – дівчина без голови бігла ще за поїздом;
245 – люди їздили рятуватися в Одесу;
246 – люди шукали притулку на Донбасі;
247 – терниста дорога до Львова, Польщі та Бессарабії;
248 – жінка привозила в голодовку гнилу картоплю з Польщі;
249 – люди втікали від голоду на Далекий Схід;
250 – хлопець ссав кров з вівці;
251 – мати кісткою вбила дитину;
252 – жінка в непам'ятстві порубала маленького сина і заховала в скриню;

- 253 – тітка зварила в чавуні людину;
254 – три сім'ї поїли своїх дітей;
255 – мати зварила дочку;
256 – мати з'їла свою дитину;
257 – одна жінка з'їла чоловіка;
258 – мати з'їла двоє своїх дітей;
259 – варили холодець з дитячих ручок;
260 – сини вбили батька за намовою матері;
261 – сім'я викормилась батьком;
262 – торгували людським м'ясом;
263 – сусіди з'їли хлопця, залишились тільки черевики;
264 – дівчину зарізали в голодовку;
265 – сім'я наїлася сирої риби і вимерла;
266 – хлопці померли від грибів;
267 – уповноважені вбили жінку за пучок вкраденої цибулі;
268 – два братики і сестричка померли, наївшись травички;
269 – хлопчик помер від липового цвіту;
270 – люди їли липовий цвіт і помирали;
271 – чоловік з'їв дві картоплини й огірок і помер;
272 – голодний чоловік зайшов до сусіда в хату, наївся досхочу і вмер;
273 – дитина померла від похльобки;
274 – дітей не врятували коржики з лободи;
275 – сусідку не врятували пампушечки;
276 – чоловік помер біля криниці;
277 – жінка втопила своїх дітей у криниці;
278 – сусід помер на мураві (мо-рогу);
279 – сусід помер під тополею;
280 – чоловік помер під тином;
281 – брат помер на полі, не донісши відро води;
282 – у селі померло сто тридцять чоловік;
283 – купи людей лежали мертвими;
284 – 285 – багато вимерло людей;
286 – третя частина людей залишилась у селі;
287 – півсела людей вимерло;
288 – вимерли цілі вулиці;
289 – у кожній хаті вмирали з голоду;
290 – вимерла родина;
291 – у хаті водночас померло шість душ;
292 – у гетьманському осідку теж вмирали люди;
293 – скрізь лежали мертві люди;
294 – горе зближувало родини;
295 – за ноги тягнули померлих;
296 – померло двоє наречених;
297 – 299 – з голоду вимерла вся сім'я;
300 – з шістнадцяти членів сім'ї залишилось четверо;
301 – про мертвих страшно згадувати;
302 – багато знищено народу від тридцять третього до тридцять сьомого року;
303 – по людях оддзвонив голодомор;
304 – 306 – з сім'ї залишилась тільки одна дочка;
307 – батько помер під горою;
308 – батько не дочекався привезеного хліба;
309 – мати забажала перед смертю в'юнів;
310 – батько помер у лісі на стежці;

- 311 – батько відчував наближення смерті;
312 – батько помер, не дійшовши до човна;
313 – маленькі братики померли, наївшись житнього хліба;
314 – померли сестра і її свекор;
315 – діти хворіли кором і вмирали;
316 – померли покинуті маленькі діти;
317 – помер хлопчик із кухликом зерна в руці;
318 – двоюрідний брат помер серед поля;
319 – дід допомагав сім'ї, але й сам помер;
320 – дідуся не врятував пиріжок внучки;
321 – внучка не змогла врятувати бабусю й дідуся;
322 – дід наївся останній раз;
323 – тітка померла на ліжку, а дядько – на підлозі;
324 – вже кільканадцять днів тітка не їла і вмерла;
325 – материну куму ще напівмертву відвезли на цвинтар;
326 – сусіди померли у чужій хаті;
327 – баба більше не прийшла на суп з кропиви;
328 – люди мерли на ходу;
329 – товариш наївся жита і помер;
330 – дівчина померла з голоду;
331 – старша дівчина померла з голоду;
332 – у сільраді лежала мертва молада дівчина;
333 – найгірше вмирати з голоду;
334 – коваль помер голодною смертю;
335 – багач помер з голоду під тином;
336 – кругом валялися мертвяки;
337 – де не ступив, всюди лежав мертвий;
338 – мертвих хоронили на городі;
339 – три трупи похоронили в хаті у ямі;
340 – людей розстріляли над яром;
341 – мертвих вивозили у яр;
342 – померлому принесли повістку в армію;
343 – концерт влаштували для напівживих;
344 – білий кінь звозив померлих;
345 – два коні здохли, поки довезли батька на кладовище;
346 – хлопець звозив мертвих;
347 – напівживий чоловік хоронив мертвих;
348 – конаючу дитину мати несла на плечах на кладовище;
349 – мертвих тягли волоком на цвинтар;
350 – активісти везли на цвинтар мертвих сміючись;
351 – активіст осліп за те, що знущався з хлопця, якого віз на цвинтар;
352 – без почестей хоронили померлих;
353 – на підводах везли мертвих і хоронили в одній ямі;
354 – возиками транспортували мертвих і закопували в яму;
355 – шістнадцятирічна дочка ховала батька;
356 – дівчата ховали дядька-конюха;
357 – дівчина поховала подругу в полі біля жита;
358 – діти голосили на могилі батька;
359 – дівчина дивилася, як хоронили сусідку;

360 – померлого батька накрили в
ямі дверима зі стодоли;
361 – ще живих везли до могили;
362 – земля дихала від напівмерт-
вих присипаних людей;
363 – баба випросилась не кидати
її в яму і залишилась жива;
364 – одного чоловіка живцем за-
копали;
365 – «партійні мужики» закупу-
вали людей живцем;
366 – діти не розуміли трагедії;

367 – привезли великий віз мерт-
вих і поховали;
368 – накидали пів'ями трупів;
369 – не було сили копати ями;
370 – гробокопам давали кусок
хліба;
371 – сто грамів хліба давали за
привезеного мертвяка;
372 – на цвинтарі залишилися
тільки горбики;
373 – розмова з подругою, що віді-
йшла на тамтой світ.

V. INDEX OF PRINCIPAL MOTIVES* (англійською мовою)

1 – people had been deceived, their properties had been taken away;	11 – they had taken children's last hope – a cow;
2 – everything had been forcibly taken from people to collective farm;	12 – people had been forced to give up cows to collective farms;
3 – assigned executors took everything to collective farm;	13 – cows fell in the field being exhausted by pulling the plough;
4 – people were forcibly enrolled into the collective farm;	14 – there are only potatoes and water at soup cooked in a collective farm;
5 – man did not wish to be an obedient executor;	15 – oxen had died in the field of a collective farm;
6 – to rob the peasants – that was Lenin's order;	16 – people had been divided into categories;
7 – father did not desire to write application for joining a collective farm;	17 – father did not wish to socialize his property, he was taken away forever;
8 – mother had a dream and seen a mad dog (i.e. rulers) in it;	18 – children were not allowed to see the father taken to be deported;
9 – they had driven people to collective farms by force;	19 – ten years of imprisonment had been sentenced for a bag of grain intently thrown up to accused person;
10 – collectivization is a war;	

*Ciphers indicate the ordinary numer of a text.

- 20 — the woman was sentenced for the cod of ray;
- 21 — the granddaughter miraculously survived with the blind grandmother;
- 22 — the father enrolled the collective farm not to be sentenced to Siberia;
- 23 — father was deported, mother became ill, daughter led a wretched life;
- 24 — they have taken grain and everything that could be taken;
- 25 — hunger - hard hour;
- 26 — those who did not enter the collective farm were taken all belongings away;
- 27 — they had made him a hostage;
- 28 — women had not denied their husbands;
- 29 — they had also taken people being activists of expropriation campaign;
- 30 — a man had invented the winnowing machine and the thrashing-mill: they had expropriated his possessions and he died in the grief;
- 31 — father had been deported, mother and children had been left to die in the hunger;
- 32 — daughter of disfranchised expropriator had hard life, indeed;
- 33 — for lent grain they had sentenced a person to be imprisoned during two years;
- 34 — they had forbidden children to weep for their father when took him to be deported;
- 35 — everything got wet at the nineteen thirty-third year;
- 36 — people came in their fields for the last time on St. George's Day at the nineteen thirty-third year;
- 37 — there had been everything, but they took away all;
- 38 — bread had been taken away;
- 39 — there was hunger because they had taken everything;
- 40 — «the red broom» had swept everything from a house;
- 41 — «the red broom» had taken away a man's last sack of beans;
- 42 — people were afraid of "the red broom";
- 43 — a baby did not understand that there was no food;
- 44 — no food to give people;
- 45 — people were afraid of grain collectors as if those had been devils;
- 46 — geese and hens had been given up upon a requisition order;
- 47 — people pay taxes by food;
- 48 — special brigades had taken everything from a house;
- 49 — collective farming means a work for a mark in a list;
- 50 — families survived difficulties;
- 51 — plenipotentiary persons made fun of a family;
- 52 — «revolution» had taken everything;
- 53 — «rulers» had taken children's last jug of grain;
- 54 — Young Communists dug hidden grain out of the earth;
- 55 — firstly they took away possessions of rich men, and then properties of poor people;
- 56 — one morning a family had been left hungry and naked;

- 57 — sister and children had been driven to the yard;
58 — because of earned money a blacksmith had been made a disfranchised expropriator;
59 — they swept with brooms even attic floor too;
60 — now there is a forest in the place of burnt windmills;
61 — wheat did not thrive and they had taken everything away;
62 — people ate raw beet;
63 — bread had been carried in Greece, in Italy;
64 — a scrap of ground had been left as a field for a family;
65 — in the forty-seventh year, too, there was nothing to eat;
66 — leaders did whatever they had wished;
67 — people died of hunger;
68 — they did not considered us to be humans;
69 — they had taken the last barrel of millet away;
70 — they had taken peas and beans away;
71 — they had taken the last potato away;
72 — they had beaten mother in a village Soviet counsel;
73 — policeman had taken the last loaf of bread away;
74 — mother recaptured a bag of dried bread;
75 — father dispersed a group of agitators-
76 — people had been driven out of their dwellings;
77 — they had taken up father's house;
78 — authorities had turned a house into pigsty for a collective farm;
79 — family vegetated during eight years without own house;
80 — plenipotentiary person had taken a piece of meat, ate it and died;
81 — mother had saved a calf from thieves;
82 — thieves had stolen a cow from home vestibule;
83 — thieves had stolen a cow from a pasture ground;
84 — a man pushed the girl with a crotch to obtain a rotten potato;
85 — they had sentenced a person to ten years of prison for ten maize heads;
86 — five years of prison had been given for horse's eye lost in casualty;
87 — oxen are more clever beings than Molotov;
88 — mother had been driven to prison, a boy had become mute;
89 — woman had to marry an old man who gave her recourse when she had left a prison;
90 — brother had defended his sister and was sentenced for this act;
91 — the kind-hearted "remembering about God" head of the collective farm;
92 — woman activist had become husband's mistress;
93 — regional authorities did not know differences between peas and millet;
94 — they had picked to pieces the church of Maly Sknit village and burnt everything;
95 — destroyer of a church had hanged down the cross;

- 96 — destroying of a church had been punished by God with an illness;
- 97 — illness made a man keep his bed for five years after sacrilege action;
- 98 — wife of a man who had destroyed a church had been punished by ten-year-long illness;
- 99 — one man had foreseen a hunger;:
- 100 — the whole Ukraine had known about hunger;
- 101 — God save us from such oppression as hunger was;
- 102 — people had been terrified by destroy yers;
- 103 — people fell down on the move;
- 104 — people had been fated to death from hunger;
- 105 — people tried to find rescue from hunger as they could;
- 106 — people survived in a way every person could himself/herself;
- 107 — a loaf of bread could feed ten people;
- 108 — there had been very difficult survival under hunger;
- 109 — there had been no crops at all;
- 110 — rains fell, everything got wet;
- 111 — nothing had suited to authorities — people, grounds and management;
- 112 — she had been as thin as twig;
- 113 — everything had been considered as food;
- 114 — they had lived from hand to mouth as they could;
- 115 — father rescued his family from hunger;
- 116 — people somehow "already reached the bread";
- 117 — they had borrowed money to buy a cow;
- 118 — sister's cow had saved a family;
- 119 — they hid cow at home;
- 120 — cow of their own had saved a family;
- 121 — cow had brought up a family;
- 122 — cow had become the last means of rescue;
- 123 — girl shared her biscuit with everybody;
- 124 — girl friends divided their foods in halves;
- 125 — the merciful brother shared a slice of of bread with others;
- 126 — grandfather shared a piece of corn bread with others;
- 127 — people ate lime-tree flowers and juniper;
- 128 — people were thinking only of bread;
- 129 — they ate everything, because they wanted to live;
- 130 — people ate grass;
- 131 — people had pastured themselves, as if they were cows;
- 132 — man had nourished himself with orach only;
- 133 — gathered orach at the narnie;
- 134 — people had constantly been in search of green plants;
- 135 — children ate cherry leaves;
- 136 — people ate clover;
- 137 — in the forty-seventh year people gathered weeds and ate;
- 138 — people went to Western Ukraine to get some wheat;
- 139 — ate corn cobs, rotten potatoes and mushrooms;

- 140 — people had gone to search
for bread, nobody went back;
141 — people ate sweet roots;
142 — children ate the resin of the
cherry-trees;
143 — father had picked up a pan
of beans in the attic;
144 — on Easter Day people ate
peas instead of paschal bread;
145–147 — people ate pancakes
with lime-tree flowers;
148 — people ate sparrows and
picked up ears in the fields;
149 — people ate rush knobs;
150 — people picked up grains in
the furrows;
151 — the girl went to ask for food
with a bag on her neck;
152 — the family ate green rye;
153 — children ate rubbed ears;
154 — the children ate lean corn
porridge;
155 — the family was fed with mid-
dling (flour of coarse grinding);
156 — children ate boiled moss;
157 — the twin boys shared food
with the two girls;
158 — neighboring woman asked
for potato waste rinds;
159 — girl cooked cakes of potatoes
beaten by frost;
160 — he who had been stronger
survived;
161 — children being pressed by
hunger bit their nails;
162 — people pursued by hunger
gnawed their fingers;
163 — people baked biscuits of rot-
ten potatoes;
164 — mother baked «gingerbread»
of frozen potatoes;
165 — mother had prepared a pota-
to sucking-bottle for a baby;
166 — famine is a war without
weapon;
167 — young rye was hushed and
eaten;
168 — many people were saved by
mushrooms;
169 — children ate raw fox's mush-
rooms;
170 — two sisters died of raw mush-
rooms;
171 — children ate baked mushrooms;
172 — family ate conferva;
173 — handful of wheat had been di-
vided to be sufficient for a round
month term;
174 — girl secretly ran to collective
farm to get gruel scrubbed on the
bottom of a pot;
175 — girl asked old woman for
some dry bread;
176 — they gave half-a-kilo of flour
for sapping a row of beet plants;
177 — it was above one's strength
to cultivate collective farm beet
field;
178 — people were payed five kopi-
ykas per working shift;
179 — mother was paid a handful
of rye and a bowl of peas for her
work;
180 — girl had stolen from her
grand mother a piece of bread left
for starving people;
181 — girl had sold her white loaf at
a cheap rate;
182 — the child kissed the mother's
hand for a piece of bread;
183 — people could not wait for
bread;

- 184 — by his begging starving man got a gulp of soup;
- 185 — boy had stolen a pot of syrup from collective farm;
- 186 — people saved themselves by eating fishes;
- 187 — mother baked fish cutlets;
- 188 — mother was feeding a little child with cancers;
- 189 — boy caught marmots and ate ones;
- 190 — children sipping soup from turtles;
- 191 — family used to eat the horse-flesh;
- 192 — father had secretly butchered a heifer;
- 193 — father had sold a cow to buy some bread;
- 194 — boy had cut a piece of dead horse's flesh and ate it;
- 195 — children had eaten a raw horse skin;
- 196 — family had eaten some raw horseflesh;
- 197 — children had eaten jelly made of cow skins;
- 198 — mothers went to dig dead horses out to feed their families;
- 199 — people had eaten cats and dogs;
- 200 — children caught birds and ate ones;
- 201–202 — people saved themselves by commercial bread;
- 203 — man had saved himself by a piece of bread and a mouthful of water;
- 204 — mother gave a man drink, made of milk residuum after distillation;
- 205 — mother saved her children as she could;
- 206 — three young children left;
- 207 — father saved all his kin;
- 208 — man sipped soup spilled on a road;
- 209 — mother had been carrying a dying boy to cemetery, another woman had convinced mother to leave baby to her care and the boy had survived;
- 210 — girl had survived at pigsty;
- 211 — people had found survival in a forest;
- 212–213 — potters sold their products and so saved themselves from hunger;
- 214–218 — people tried to save themselves in Polissia region;
- 219 — daughter changed her father's boots into grain;
- 220 — mother had gone to get some flour by change of family goods;
- 221 — mother's golden objects had been given as a change for some millet and flour;
- 222 — they had given golden coins in change for some flour;
- 223 — they had given a cross for some flour;
- 224 — people had everything given in change for bread;
- 225 — they had given a wedding towel for a loaf;
- 226 — woman with three children gave her shawl for a liter of milk;
- 227 — girl went to Kiev in search for bread;
- 228 — people died on the move;
- 229 — people went to Western Ukraine in their search for help;

- 230 — people changed the yarn into potatoes, beans;
231 — people ate over-frozen potatoes;
232 — the starving people were working for food;
233 — Western Ukraine saved people from hunger;
234 — the man exchanged rags for a piece of bread;
235 — the girl escaped from starvation in Ternopil region;
236 — the girl exchanged a scarf for five pounds of food;
237 — mother swapped the singlet for bread;
238 — mother exchanged some uniform for wheat;
239 — the hungry girl was given some other boots;
240 — the hungry were paid paid for job;
241 — the hungry people were taken off from the trains with the hooks;
242 — the woman pulled from the train, left without legs;
243 — the train killed a woman who was traveling to escape from hunger;
244 — a girl without a head still followed the train;
245 — people went to Odessa to get salvation;
246 — people searched their refuge in Donbas land;
247 — a thorny road to Lviv, Poland and Bessarabia;
248 — during a hunger a woman brought a rotten potato from Poland;
249 — people flew from hunger to the Far East;
250 — boy sucked blood of a sheep;
251 — mother had killed a baby with a bone;
252 — a woman in a disobedience chopped a little son and hid him in the coffer;
253 — woman had cooked a man in a cast-iron pot;
254 — three families had eaten their children;
255 — mother had cooked a daughter;
256 — mother had eaten her baby;
257 — one woman had eaten a man;
258 — mother had eaten her two babies;
259 — they had cooked jelly of babies' hands;
260 — sons had killed their father due to mother's instigation;
261 — family had survived through eating a father;
262 — they had sold human flesh;
263 — neighbors had eaten a boy of which left only shoes;
264 — girl had been slaughtered in hunger time;
265 — family had eaten raw fishes and died;
266 — boys had died through mushrooms;
267 — plenipotentiaries had killed a woman for a bundle of stolen onions;
268 — two brothers and a sister died, having eaten grass;
269 — boy had died through lime-tree flowers;
270 — people ate lime-tree flowers and died;
271 — man had eaten two potatoes, one cucumber and died;

- 272 — hungry man had entered neighbor's house, ate to satiety and died;
273 — the child died of a soup;
274 — children got no salvation through biscuits made of orach;
275 — neighboring woman had not saved herself by cakes;
276 — man had died near a well;
277 — mother had drowned her children in a well;
278 — neighbor had died on the green young grass;
279 — neighbor had died under a poplar;
280 — man had died under a fence;
281 — brother had died in the field without having carried out a bucket of water;
282 — one hundred and thirty persons had died in a village;
283 — groups of dead people had been lying about;
284–285 — great many people had died out;
286 — third part of population had left in the village;
287 — half of village inhabitants had died;
288 — everyone had died throughout some streets of a village;
289 — at each house people died through hunger;
290 — all members of a family had died out;
291 — six souls died at the same time;
292 — at headman's residence people died too;
293 — dead people lay everywhere;
294 — grief brought families more closely;
295 — dead people had been pulled by legs;
296 — affianced pair had died;
297–299 — all members of a family had died out through hunger;
300 — four members of a family had survived from sixteen ones;
301 — reminding of dead persons is a dreadful thing;
302 — great many people had been exterminated at 1933 to 1937;
303 — bell of hunger had tolled to people;
304–306 — daughter had been the only person survived of a family;
307 — father had died under a mountain;
308 — father had died before expected bread was brought;
309 — mother wished to eat some river loaches before her death;
310 — father had died in the forest on the pathway;
311 — father had felt the death getting close;
312 — father had died without coming up to a boat;
313 — little brothers died after eating the wheat bread;
314 — sister and her father-in-law died;
315 — children got measles and died;
316 — little children had been left and died;
317 — boy died having a cup of grains in hand;
318 — cousin had died amidst the field;
319 — grandfather helped his family, but himself died;
320 — granddaughter's pie had not saved grandfather;
321 — granddaughter could not save her grandmother and grandfather;

- 322 — grandfather had eaten for the last time;
323 — aunt died in the bed and uncle on the floor;
324 — aunt had not eaten for many days and died;
325 — mother's godmother had been yet half-alive when they brought her to cemetery;
326 — neighbors had died at alien persons' house;
327 — old woman did not come to get some nettle soup anymore;
328 — people died at their walking;
329 — friend had eaten some rye and died;
330 — girl had died through hunger;
331 — older girl had died through hunger;
332 — dead young girl had been laid at a village Soviet counsel;
333 — dying of hunger is the worst thing;
334 — a blacksmith died of starvation;
335 — rich man had died of hunger under a fence;
336 — dead people lay around;
337 — wherever one might go, corpses had been lying about;
338 — dead people had been buried in the kitchen-garden;
339 — three corpses had been buried in ditch at a house floor;
340 — people had been executed by shooting in a gully;
341 — they carried dead bodies to ravine;
342 — they had brought an order to join the army to a dead man;
343 — concerto had been done for a half-alive audience;
344 — white horse brought dead people together;
345 — two horses had fallen dead before father was brought to cemetery;
346 — boy had brought dead people together;
347 — half-alive man buried dead people;
348 — mother carried on her back a dying baby to a cemetery;
349 — dead bodies had been brought to cemetery by pull;
350 — activists carried dead people to cemetery with a laugh;
351 — activist lost sight for his mockery of a boy had carried to a cemetery;
352 — no honors had been conferred upon buried people;
353 — they carried dead people by carts and buried in a common grave;
354 — dead people had been transported with carts and buried in a hole;
355 — sixteen-years-old girl had buried her father;
356 — girls had buried their uncle, a stable-man;
357 — girl had buried her companion in a field near rye plot;
358 — children had lamented near the tomb of their father;
359 — girl had looked at her neighbor woman funeral;
360 — the corpse of father in a pit covered with a door from the barn;
361 — they carried to graves people that had yet been alive;
362 — the ground was breathing from the half-dead buried people;

- 363 – old woman had convinced everyone not to throw her into a hole and survived;
 364 – one man had been buried alive;
 365 – «party boors» had buried people alive;
 366 – children did not understand the tragedy, that happened;
 367 – they had brought dead people with a big cart and buried ones;
 368 – they had thrown corpses into a hole until a half of its volume;
 369 – there was no force to dig holes;
 370 – diggers of graves used to take a piece of bread as payment;
 371 – hundred grams of bread had been given for carrying of a corpse;
 372 – only hillocks had been left at a cemetery;
 373 – talk with a companion that had come into another world.

VI. INDEX DER HAUPTMOTIVE* (німецькою мовою)

- 1 – man betrog die Leute, man nahm ihr Gut weg;
 2 – den Leuten wurde alles mit Gewalt weggenommen;
 3 – die eingesetzten Vollzieher nahmen alles zur Kolchose weg;
 4 – man wurden gezwungen, Kolchosmitglieder zu werden;
 5 – der Mann wollte nicht ein gehorsamer Vollzieher sein;
 6 – die Beraubung von Bauern war eine Vorschrift von Lenin;
 7 – Vater wollte keine Bewerbung zur Kolchose schreiben;
 8 – die Mutter hatte den Traum von einem tollwütigen Hund (die Herrscher);
 9 – zur Kolchose wurden alle gewaltsam getrieben;
 10 – die Kollektivierung war ein Krieg;
 11 – man nahm den Kindern ihre letzte Hoffnung – die Kuh - weg;
 12 – man zwang die Leute, ihre Kühe an die kolchosischen Fermern abzugeben;
 13 – die Kühe konnten nicht den Pflug ziehen und fielen auf dem Feld nieder;
 14 – in kolchosischer Suppe waren nur eine Kartoffelknolle und Wasser drinnen;
 15 – die Ochsen verreckten auf dem kolchosischen Feld;
 16 – man teilte die Leute nach Gattungen auf;
 17 – Vater wollte nicht sein Gut kollektivieren lassen, er wurde inhaftiert und kehrte sich nie nach Hause;

* die Ziffer bezeichnet die Nummer des Textes.

** der Kurkul (russisch. Kulak) – Grossbauer.

- 18 – den Kindern wurde verboten, den Vater vor der Ausweisung zu sehen;
- 19 – für einen unterschiebenen Sack Getreide wurde mein zu 10 Jahren Gefängnis verurteilt;
- 20 – die Frau wurde wegen eines Roggensacks verhaftet;
- 21 – überreichendweise überlebte die Enkelin mit ihrer blinden Oma;
- 22 – der Vater wurde Kolchosmitglieder, um zur Vertreibung nach Sibirien nicht verurteilt zu werden;
- 23 – der Vater wurde verbannt, die Mutter erkrankte, die Tochter stiess in der weiten Welt herum;
- 24 – man nahm Getreide und alles, was man nehmen kann, weg;
- 25 – hungersnot – eine schwierige Zeit;
- 26 – denjenigen, die keine Kolchosmitglieder wurden, nahm man alles weg;
- 27 – man wurde als Geisel genommen;
- 28 – die Frauen sagten sich nicht von ihren Männern los;
- 29 – es wurden auch diese verhaftet, die früher den anderen verhafteten;
- 30 – er erfand eine Worfmaschine und Dreschmaschine, ihm wurde aber alles konfisziert und dann starb er aus Gram darüber;
- 31 – der Vater wurde verbannt, die Mutter mit den Kindern starben den Hungertod;
- 32 – das schwierige Leben der Kurkulen tochter**;
- 33 – für das geborgte Getreide wurde man zu 2 Jahren Gefängnis verurteilt;
- 34 – den Kindern wurde verboten, um ihren Vater zu weinen, als man ihn in die Verbannung schickte;
- 35 – im Jahre 1933 wurde alles vom Regen vernichtet;
- 36 – die Leute gingen zum letztenmal auf ihre Felder zum Jurij-Fest im Jahre 1929;
- 37 – es gab alles, aber es wurde weggenommen;
- 38 – das Brot wurde weggenommen;
- 39 – es entstand die Hungernot, weit alles weggenommen wurde;
- 40 – «der rote Besen» fegte alles aus der Hütte weg;
- 41 – «der rote Besen» nahm dem Bauer den letzten Beutel mit Bohnen weg;
- 42 – die Leute hatten Angst vor «dem roten Besen»;
- 43 – das Kind verstand nicht, dass esnichts zum Essen war;
- 44 – man konnte den Leuten nichts zum Essen geben;
- 45 – man hatte Angst vor den Vollziehern wie vor einem Teufel;
- 46 – Gänse, Hühner wurden laut der Lebensmittelablieferungspflicht weggenommen;
- 47 – den Menschen erlegte man Lebensmittelsteuern auf;
- 48 – die speziellen Gruppen nahmen alles aus dem Haus weg;
- 49 – in der Kolchose arbeitete man für ein Stöckchen;
- 50 – die Familien überlebten unter schwierigen Bedingungen;
- 51 – die Vollzieher folterten die Familie;
- 52 – «die Revolution» nahm alles weg;
- 53 – «die Herrscher» nahmen dem Kind den letzten Krug Korn weg;
- 54 – die Komsomolzen gruben aus der Erde das versteckte Getreide aus;
- 55 – zuerst wurde den Reichen ihr Gut weggenommen und dann den Armen;
- 56 – in einem Morgen wurde die Familie hungrig und nackt;

- 57 – die Schwester mit Kindern wurde aus dem Haus getrieben;
58 – für das verdiente Geld wurde der Schmied einen Kurkulen genannt;
59 – mit dem Besen wurde sogar den Dachboden gefegt;
60 – auf dem Ort, wo die Windmühlen' verbrannt wurden, wuchs ein Wald auf;
61 – es gab eine Missernte, und man nahm alles weg;
62 – die Leute assen die rohen Rüben;
63 – das Brot wurde nach Griechenland und Italien exportiert;
64 – für die Familie Hess man ein Stückchen Feld;
65 – 1947 hatte man auch nichts zum Essen;
66 – die Herrscher machten alles, was sie wollten;
67 – die Leute verreckten vor Hunger;
68 – man sah uns als Menschen nicht an;
69 – man nahm das letzte Fass Hirse weg;
70 – man nahm Erbsen und Bohnen weg;
71 – man nahm das letzte Kartoffelchen;
72 – man schlug die Mutter im Dorfrat;
73 – der Milizionär nahm den letzten Laib Brot weg;
74 – die Mutter nahm einen Beutel Zwiebäcke zurück;
75 – der Vater trieb die Agitatoren heraus;
76 – man trieb die Leute aus den Häusern heraus;
77 – dem Vater wurde die Hütte weggenommen;
78 – die Dorfgewalt machte die Hütte zu einem Schweinestall;
79 – acht Jahre lang stiess die Familie in der Welt ohne die Hütte herum;
80 – der Vollzieher hatte Fleisch weggenommen, frass es allein und starb;
81 – die Mutter rettete das Kalb vor Dieben;
82 – Diebe entführten die Kuh aus dem Flur;
83 – Diebe entführten die Kuh aus der Weide;
84 – der Mann durchstach mit einer Heugabel die Hand eines Mädchens wegen fauler Kartoffeln;
85 – für 10 Maiskolben bekam man 10 Jahre Gefängnis;
86 – für das geschlagene Pferdeauge wurde man zu 5 Jahren Gefängnis verurteilt;
87 – die Ochsen sind kluger als Molotov;
88 – die Mutter wurde verurteilt, der Knabe wurde stumm;
89 – nach der Gefängnisstrafe heiratete die Frau einen Alten, der ihr Obdach gewährte;
90 – der Bruder setzte sich für seine Schwester ein und wurde verurteilt;
91 – der Mann durchstach mit einer Heugabel die Hand eines Mädchens wegen fauler Kartoffeln;
92 – die Aktivistin wurde zur Geliebte des Ehemannes;
93 – die Bezirksleiter konnten nicht Erbsen von Hirse unterscheiden;
94 – die Kirche in Malyj Sknyt wurde demontiert und alles wurde verb-rannt;
95 – der Kirchenzerstörer erhängte sich am Kreuz;
96 – für die Kirchenzerstörung schickte Gott die Krankheit;
97 – man war 5 Jahre lang wegen Gotteslästerung ans Bett gefesselt;
98 – die Frau von einem Kirchenzerstörer wurde mit 10-jähriger Krankheit bestraft;
99 – ein Mann sah die Hungersnot voraus;

- 100 – die ganze Ukraine wusste von der Hungersnot;
101 – Gott bewahre vor so einem Hunger;
102 – die Leute entsetzten sich vor die Zerstörer;
103 – die Leute starben gehend;
104 – die Leute waren zum Hungertodt verurteilt;
105 – die Leute reteten sich vor der Hungersnot auf verschiedene Weise;
106 – man überlebte, wie man nur konnte;
107 – mit einem Brotlaib konnten sich zehn Personen sättigen;
108 – es war sehr schwer, die Hungersnot zu überleben;
109 – es gab Missernte;
110 – es regnete ununterbrochen, alles war feucht;
111 – die Gewalt war mit allem unzufrieden: mit den Leuten, mit der Erde, mit der Wirtschaft;
112 – sie selbst war dürr wie ein Bindfaden;
113 – man ass alles;
114 – man fristete ein elendes Leben;
115 – der Vater rettete seine Familie vor dem Verhungern;
116 – die Leute «schleppten sich irgendwie zu diesem Laibchen»;
117 – man borgte Geld, um die Kuh zu kaufen;
118 – die Kuh der Schwester rettete die Familie vor dem Verhungern;
119 – die Kuh verbarg man in der Hütte;
120 – die Kuh rettete die Familie vor dem Verhungern;
121 – die Kuh unterhielt die ganze Familie;
122 – die Kuh war letzte Rettung;
123 – das Mädchen teilte sein Gebäck mit Freundinnen;
124 – die Freundinnen teilten die Speise unter sich zur Hälfte;
125 – der barmherzige Bruder teilte sein Stückchen Brot mit;
126 – der Alte teilte ein Stückchen Maisbrot mit;
127 – die Leute assen Lindenblätter, Heidekraut;
128 – man dachte nur an Brot;
129 – man aß alles, denn man wollte leben;
130 – die Leute assen Kraut;
131 – die Leute weideten wie Kühe;
132 – der Mann ernährte sich nur mit der Melde;
133 – man pflückte Melde auf Misthaufen;
134 – die Leute suchten nach dem Gras;
135 – die Kinder ernährten sich mit den Kirschenblättern;
136 – die Leute ernährten sich mit dem Klee;
137 – im Jahr 1947 pflückte man Unkraut und aß es;
138 – die Leute fuhren nach die Westukraine auf der Suche nach dem Brot;
139 – man aß Maiskolben, faule Kartoffel und Pilze;
140 – die Leute waren auf die Suche nach dem Brot gegangen und kehrten sich nicht zurück;
141 – die Leute assen die süsse Wurzel;
142 – die Kinder aßen Herz von Kirchenbäumen;
143 – der Vater sammelte auf dem Dachboden einen Teller Bohnen;
144 – zu Ostern ass man Erbsen anstatt Paska (Osterbrot);
145 – 147 – die Leute assen Plinsen aus der Lindeblüte;

- 148 – die Leute assen Sperlinge,
sammelten Ähren auf dem Feld;
149 – die Leute assen Riedgrasähren;
150 – die Leute sammelten Körner in
Furchen aus;
151 – das Mädchen bat um das Essen
mit einer Tasche auf dem Hals;
152 – die Familie aß grünen Roggen;
153 – die Kinder assen geriebte Ähren;
154 – die Kinder aßen einen dünnen
Maisbrei;
155 – die Familie ernährte sich mit sehr
griffigem Mehl;
156 – die Kinder assen gedämpftes Moos;
157 – zwei Jungen-Zwillingen teilten ihr
Essen mit zwei Mädchen mit;
158 – die Nachbarin bat um Kartoffel-
schalen;
159 – das Mädchen buck Plinsen aus
gefrierten Kartoffeln;
160 – es rettete sich jener, der stärker war;
161 – die Kinder kauten an den
Fingernägeln vor Hunger;
162 – die Kinder kauten an den Fingern
vor Hunger;
163 – die Leute bücken Plinsen aus
verfaulten Kartoffeln;
164 – die Mutter buck «Pr'anyky»
(Pfefferkuchen) aus gefrierten
Kartoffeln;
165 – die Mutter machte dem Säugling
einen Schnuller aus Kartoffel;
166 – Hungersnot ist ein Krieg ohne
Waffe;
167 – man stutzte jungen Roggen und
aß den;
168 – viele Menschen retteten sich mit
Pilzen;
169 – die Kinder assen rohe Pfifferlinge;
170 – zwei Schwestern starben an der
Vergiftung mit rohen Pilzen;
171 – die Kinder assen gebratene Pilze;
172 – die Familie ass Wasserlince;
173 – eine Handvoll Weizen teilte man
für den ganzen Monat;
174 – das Mädchen lief geheimnis
nach Kolchese, um Brei aus dem
Kesselboden zu bekommen;
175 – das Mädchen bat die Alte um
einen Zwieback;
176 – für eine gehackte Zeile Rüben
bekam man ein halbes Kilo Mehl;
177 – man hatte keine Kraft,
kolchosische Rüben zu bearbeiten;
178 – man gab den Leuten fünf
Kopeken pro Arbeitstag;
179 – die Mutter arbeitete für eine
Handvoll Roggen und einen Teller
Erbsen;
180 – das Mädchen stahl der
Grossmutter eine Schnitte Brot für
die Hungernden;
181 – das Mädchen verkaufte billig ihr
letztes Brötchen;
182 – das Kind küsste die Hand seiner
Mutter für ein Brotstück;
183 – man konnte Brot kaum erwarten;
184 – der hungrige Mann bat um einen
Schluck Supe;
185 – der Junge stahl in der Kolchese
kleine Büchse Melasse;
186 – die Leute retteten sich vor dem
Verhungern mit Fisch;
187 – die Mutter briet Fischkoteletten;
188 – die Mutter nährte ihr kleines
Kind mit Krebsen;
189 – der Knabe fing die Ziesel und ass sie;
190 – kinder schlürften die Suppe aus
Muscheln;
191 – die Familie ass Pferdefleisch;
192 – der Vater schlachtete heimlich die
Färsen;
193 – der Vater verkaufte die Kuh, um
Brot zu kaufen;

- 194 – der Knabe schnitt ein Stück Fleisch vom toten Pferd und ass es;
195 – die Kinder assen rohe Pferdehaut;
196 – die Familie ass rohe Pferdehaut;
197 – die Kinder assen die Sülze aus der Kuhhaut;
198 – die Mütter gruben tote Pferde aus, um ihre Familien vordem Verhungern zu retten;
199 – die Leute assen Katzen und Hunde;
200 – die Kinder fingen Vögel und assen sie;
201 – 202 – die Leute retteten sich mit dem kommerziellen Brot;
203 – der Mann rettete sich mit einer Schnitte Brot und einem Schluck Wasser;
204 – die Mutter gab dem Onkel die Molke zu trinken;
205 – die Mutter rettete ihre Kinder mit letzter Kraft;
206 – am Leben blieben drei kleine Kinder;
207 – der Vater rettete alle;
208 – der Mann schlabberte die über den Weg ausgegossene Suppe;
209 – die Mutter hatte ihren sterbenden Sohn nach Friedhof getragen, eine Frau nahm den Knaben zu sich und er überlebte die Hungernot;
210 – das Mädchen rettete sich im Schweinestall;
211 – die Leute retteten sich im Wald;
212 – 213 – die Töpfer verkauften ihre Waren und so retteten sich vor dem Verhungern;
214 – 218 – die Leute retteten sich in Poliss'a;
219 – die Tochter tauschte die Stiefel ihres Vaters gegen das Essen;
220 – die Mutter fuhr fort, um Mehl einzutauschen;
221 – Mutters Goldschmuck tauschte man gegen Hirse und Mehl ein;
222 – Goldene Münzen tauschte man gegen Mehl ein;
223 – das Kreuz tauschte man gegen Brot ein;
224 – die Leute tauschten alles gegen Brot ein;
225 – das Hochzeitstuch tauschte man gegen einen Laib Brot ein;
226 – die Frau mit drei Kindern tauschte das gestickte Tuch gegen einen Liter Milch ein;
127 – das Mädchen fuhr nach Kyjiv auf der Such nach dem Brot;
128 – die Leute starben auf den Straßen;
129 – die Leute suchten Hilfe in der Westukraine;
230 – das Garn tauschte man gegen Kartoffel, Bohnen;
231 – man aß erfrorene Kartoffel;
232 – die Hungernden leistete Nachbarschaftshilfe, um das Essen zu bekommen;
233 – die Westukraine rettete die Menschen vor Hungersnot;
234 – der Mann tauschte irgendwelche Fetzen gegen wenige Kartoffeln;
235 – das Mädchen rette sich vor Hungerstod im Ternopil Gebiet;
236 – das Mädchen tauschte sein Tuch gegen fünf Pfund Lebensmittel;
237 – die Mutter tauschte die Wolljacke gegen Brot;
238 – die Mutter tauschte irgendwelche Uniform gegen ein bisschen Weizen;
239 – dem hungernden Mädchen gab man irgendwelche Stiefelchen;
240 – den Hungernden zahlte man für die Arbeit mit dem Essen;
241 – die Hungernden wurden mit den Hacken von den Zügen weggezogen;

- 242 – die Frau, die von dem Zug weggezogen wurde, blieb ohne Beine;
243 – der Zug schnitt die Frau durch, die sich vor Hungersnot rettete;
244 – das Mädchen ohne Kopf lief noch dem Zug nach;
245 – die Leute reteten sich in Odesa;
246 – die Leute suchten Unterkunft in Donbas;
247 – ein dorniger Weg nach Lwiw, Polen und Bessarabien;
248 – eine Frau brachte während der Hungersnot faule Kartoffel aus Polen;
149 – die Leute flohen vor den Hungersnot nach dem Fernen Osten;
250 – der Knabe sog das Blut aus dem Schaf;
251 – die Mutter schlug ihr Kind mit dem Knochen tot;
252 – besinnungslos zerhaute eine Frau ihren kleinen Sohn und versteckte ihn im Kleidungskasten;
253 – die Tante kochte einen Menschen im Topf;
254 – drei Familien assen ihre eigenen Kinder;
255 – die Mutter kochte ihre Tochter;
256 – die Mutter ass ihr Kind;
257 – eine Frau ass ihren Ehemann;
258 – die Mutter ass ihre zwei Kinder;
259 – sie kochten Sülze aus Kinderhändchen;
260 – die Söhne töteten ihren Vater unter Aufstäche lung ihrer Mutter;
261 – die Familie ernährte sich mit dem Fleisch des Vaters;
262 – man verkaufte das Menschenfleisch;
263 – die Nachbarn assen den Knaben, es blieben nur die Schuhe;
264 – das Mädchen wurde in der Hungersnot erstochen;
265 – die Familie ass rohe Fische und starb aus;
266 – die Knaben starben von Pilzen;
267 – die Vollzieher töteten die Frau für ein Bündel gestohlener Zwiebel;
268 – zwei Brüder und zwei Schwestern starben, nachdem sie Gras gegessen hatten;
269 – der Knabe starb von Lindenblütten;
270 – die Leute hatten Lindenblüte gegessen und starben;
271 – der Mann hatte zwei Kartoffeln und eine Gurke gegessen und starb;
272 – der hungrige Mann war zum Nachbar ins Haus eingetreten, hatte sich satt gegessen und starb;
273 – das Kind starb nach einer Suppe;
274 – die Brötchen aus Melde retteten die Kinder nicht vor dem Verhungern;
275 – die Semmel retteten die Nachbarin nicht vor dem Verhungern;
276 – der Mann starb bei dem Brunnen;
277 – die Frau ertränkte ihre Kinder im Brunnen;
278 – der Nachbar starb im Gras;
279 – der Nachbar starb unter der Pappel;
280 – der Mann starb unter dem Zaun;
281 – der Bruder starb auf dem Feld, den Eimer Wasser nach Hause treibend;
282 – im Dorf starben 130 Menschen aus;
283 – es lagen Haufen von gestorbenen Menschen;
284 – 285 – es waren viele Leute ausgestorben;
286 – nur ein drittel von der Dorfbevölkerung überlebte die Hungersnot;
287 – die Hälfte der Dorfbevölkerung starb aus;

- 288 – die ganzen Dorfstrassen starben aus;
289 – in jeder Hütte starb man vor dem Verhungern;
290 – die ganze Familie starb aus;
291 – unter einem Dach starben zugleich sechs Personen;
292 – in Het'maner Siedlung starben auch die Leute aus;
293 – überall lagen gestorbene Leute;
294 – die Not liess die Familien zusammenrücken;
295 – die Gestorbenen schleppte man an die Beine;
296 – es starben die Verlobten;
297 – 299 – die ganze Familie starb vor dem Verhungern aus;
300 – nur 4 von 16 Familienmitgliedern überlebten die Hungersnot;
301 – es ist ja schrecklich, sich an Gestorbene zu erinnern;
302 – es wurden viele Leute in den Jahren 1933-1937 vernichtet;
303 – man hehachte immer ehrend die Orfer der Hungersnot;
304 – 306 – nur eine Tochter von ganzer Familie überlebte die Hungersnot;
307 – der Vater starb unter einem Berg;
308 – der Vater starb kurz bevor, als man das Brot brachte;
309 – die Mutter wollte vor dem Tod Schmerle essen;
310 – der Vater starb auf dem Pfad im Wald;
311 – der Vater fühlte sein Ende kommen;
312 – der Vater starb nicht weit von dem Boot;
313 – die kleinen Bruder starben, nachdem sie das Roggenbrot gegessen hatten;
314 – es starben die Schwester und ihr Schwiegervater;
315 – die Kinder krankten an Masern und starben;
316 – es starben verlassene kleine Kinder;
317 – der Knabe starb mit einem Krug, Korn in der Hand;
318 – der Vetter starb mitten auf dem Feld;
319 – der Grossvater versuchte die Familie vor dem Verhungern zu erretten, aber starb selbst auch;
320 – die Semmel der Enkelin rettete den Grossvater vor dem Hungertod nicht;
321 – die Enkelin war nicht imstande ihre Grosseltern vor dem Hungertod zu erretten;
322 – der Grossvater hatte sich zum letzten Mal satt gegessen;
323 – die Tante starb im Bett und der Onkel auf dem Boden;
324 – die Tante hatte viele Tage nichts gegessen und starb;
325 – die schon halbtote Gevatterin brachte man nach Friedhof;
326 – die Nachbarn starben in fremder Hütte;
327 – die Grossmutter kam nicht mehr, um die Suppe aus Brennessel zu essen;
328 – die Leute starben überall;
329 – der Kamerad ass Roggen und starb;
330 – das Mädchen starb vor Hunger;
331 – das ältere Mädchen starb vor Hunger;
332 – im Dorfrat lag ein totes Mädchen;
333 – es ist am schlimmsten, vor Hunger zu sterben;
334 – der Schmied starb vor Hunger;

- 335 – der Reiche starb vor Hunger unter dem Zaun;
336 – überall lagen die Toten;
337 – wohin man auch sehen mochte, überall lagen die Toten;
338 – die Toten begrub man im Garten;
339 – drei Toten begrub man in einer Grube drinnen in der Hütte;
340 – die Leute wurden an der Schlucht erschossen;
341 – die Toten warf man in die Schlucht;
342 – dem Toten brachte man den Gestellungsbefehl;
343 – man organisierte ein Konzert für halbtote Leute;
344 – der weisse Pferd brachte die Toten zum Friedhof;
345 – zwei Pferde kreppten, bis man den Vater zum Friedhof brachte;
346 – der Junge brachte die Toten zum Friedhof;
347 – ein halbtoter Mann begrub die Toten;
348 – die Mutter trug auf Schultern ihr halbtotes Kind zum Friedhof;
349 – die Toten schleppte man schleifend zum Friedhof;
350 – die Aktivisten brachten lachend die Toten zum Friedhof;
351 – der Aktivist war blind geworden, weil er den toten Jungen, den er zum Friedhof brachte, verhöhnte;
352 – die Toten wurde mit keinen Ehren begraben;
353 – man brachte die Toten mit den Pferdewagen und begrub in einer Grube;
354 – man brachte die Toten mit den Schubkarren und vergrub in einer Grube;
355 – die 16-jährige Tochter begrub ihren Vater;
356 – die Mädchen begruben ihren Onkel, der ein Pferde pfleger war;
357 – das Mädchen begrub seine Freundin auf dem Roggenfeld;
358 – die Kinder klagten am Grab ihres Vaters;
359 – das Mädchen sah, wie man seine Nachbarin begrub;
360 – den gestorbenen Vater deckte man mit einer Scheunentür in einem Loch über;
361 – man brachte noch lebendige Menschen ins Grab;
362 – die Erde atmete durch halbtote, überschüttete Menschen;
363 – eine Frau hatte gebeten, sie nicht ins Grab zu werfen, und überlebte die Hungersnot;
364 – ein Mann wurde lebendig begraben;
365 – «die Parteigenossen» begruben noch lebendige Menschen;
366 – die Kinder verstanden diese Tragödie nicht;
367 – nan brachte den grossen Wagen mit Toten und begrub sie;
368 – die Hälfte der Grube wurde mit Leichen gefüllt;
369 – man hatte keine Kraft, die Gruben auszuheben;
370 – die Totengräber bekamen eine Schnitte Brot;
371 – man bekam 100 gramm Brot für einen Toten, den man zum Friedhof gebracht hatte;
372 – am Friedhof sind nur kleine Erdhügel geblieben;
373 – das Gespräch mit gestorbener Freundin;

VII. LISTE DES MOTIFS ESSENTIELS* (французкою мовою)

- 1 – on a trompé les gens, on a saisi leurs biens;
- 2 – on a tout saisi aux gens par force pour en former le kolkhoze;
- 3 – les exécuteurs désignés saisissaient tout pour le kolkhoze;
- 4 – les gens étaient inscrits dans des kolkhozes contre leur gré;
- 5 – les gens n'ont pas voulu être des exécuteurs «obéissants»;
- 6 – piller les paysans est une instruction de Lénine;
- 7 – des pères n'ont pas voulu dresser des demandes d'entrer au kolkhoze;
- 8 – des mères ont fait des rêves d'un chien enragé (les autorités);
- 9 – on faisait entrer par force les gens au kolkhoze;
- 10 – la collectivisation c'est la guerre;
- 11 – on a enlevé aux enfants leur dernier espoir qui était la vache;
- 12 – on a forcé les gens à rendre leurs vaches aux fermes kolkhoziennes;
- 13 – des vaches tombaient sur les champs à cause de malaise de tirer la charrue;
- 14 – dans la soupe «kolkhozienne» il n'y avait qu'une pomme de terre et de l'eau;
- 15 – des boeufs ont crevé sur le champ kolkhozien;
- 16 – on a divisé les gens en catégories;
- 17 – des pères ne voulant pas socialiser leurs biens ont été déportés pour toujours;
- 18 – on ne permettait pas aux enfants de revoir leurs pères pendant la dépor-tation;
- 19 – un sac de blé déposé furtivement devant la ferme valait dix ans de prison pour le fermier;
- 20 – une femme a été condamnée pour un sac de seigle;
- 21 – la petite-fille et sa grand-mère aveugle ont survécu par miracle;
- 22 – le père de famille a adhéré le kolkhoze pour ne pas être condamné à l'exil en Sibérie;
- 23 – après la déportation du père, la mère tombe malade et la fille de vagabonder;
- 24 – on a saisi le blé et tout le reste qu'on pouvait emporter;
- 25 – la famine est un temps dur à vivre;
- 26 – ceux qui ne voulaient pas adhérer les kolkhozes ont été privés de tous leurs biens;
- 27 – on a fait de lui un otage;
- 28 – les femmes n'ont pas renoncé à leurs maris;
- 29 – on a déporté même ceux qui démunissaient les paysans («roz-kour-koulouvaly»);
- 30 – il a inventé la vanneuse et la batteuse, on lui a saisi tout et il est mort de malheur;
- 31 – après la déportation du père, la mère et les enfants sont abandonnés pour mourir de faim;
- 32 – la vie était très dure pour une fille de «kourkoul» (paysan assez riche);
- 33 – un peu de blé prêté valait deux ans de prison;
- 34 – on défendait aux enfants de pleurer pendant qu'on arrêtaient leur père pour la déportation;

---

* Les chiffres indiquent le numéro d'ordre du texte.

- 35 – en mil neuf cent trente trois tout était trempé;
- 36 – pour la dernière fois les gens sont sortis sur leurs champs à St.Georges en mil neuf cent vingt neuf;
- 37 – les gens possédaient tout le nécessaire mais on leur a saisi tout;
- 38 – on a saisi tout le blé;
- 39 – la famine est venue parce qu'on avait saisi tout;
- 40 – «le balai rouge» a tout balayé de la maison;
- 41 – «le balai rouge» a saisi au paysan le dernier petit sac d'haricots;
- 42 – les gens avaient peur du «balai rouge»;
- 43 – un petit enfant ne comprenait pas qu'il n'y avait rien à manger;
- 44 – les gens n'avaient rien à manger;
- 45 – les paysans avaient peur de ceux qui ramassaient du blé comme du diable;
- 46 – les paysans étaient obligés de rendre des oies et des poules au «prod-poriadok»;
- 47 – les gens devaient payer un impôt alimentaire;
- 48 – des équipes spéciales ont emporté tout de la maison;
- 49 – les gens travaillaient au kolkhoze pour un «crochet»;
- 50 – les familles survivaient en grande difficulté;
- 51 – les délégués se moquaient de la famille;
- 52 – «la révolution» a emporté tout;
- 53 – «les autorités» ont enlevé aux enfants le dernier pot de blé;
- 54 – les komsomols déterraient du blé enfoui;
- 55 – on saisissait d'abord les biens aux riches et puis aux pauvres;
- 56 – en un seul matin la famille est devenue affamée et nue;
- 57 – on a mis dehors la soeur avec ses enfants;
- 58 – on a fait du forgeron «un kourkoul» pour un peu d'argent gagné;
- 59 – on balayait même le grenier;
- 60 – sur le lieu des moulins à vent brûlés un bois a poussé;
- 61 – la moisson était insignifiante et de plus on a enlevé tout;
- 62 – les gens mangeaient des bettraves crues;
- 63 – on exportait le blé pour la Grèce et l'Italie;
- 64 – on a laissé un petit lopin de terre pour toute la famille;
- 65 – en mille neuf cent quarante-sept de même il n'y avait rien à manger;
- 66 – les autorités faisaient tout ce qu'ils voulaient;
- 67 – les gens crevaient de faim;
- 68 – on ne nous prenait pas pour les gens;
- 69 – on a enlevé le dernier tonneau de millet;
- 70 – on a enlevé des pois et des haricots;
- 71 – on a enlevé la dernière pomme de terre;
- 72 – au soviet du village (mairie) on a battu la mère;
- 73 – le milicien a enlevé la dernière miche de pain;
- 74 – maman a reconquis un sac de biscuits;
- 75 – un père a chassé les propagandistes;
- 76 – on chassait les gens de leurs maisons;
- 77 – on a saisi la maison à un père;
- 78 – les autorités ont fait la porcherie kolkhozienne d'une maison;

- 79 – une famille a vivoté pendant huit ans sans sa propre maison;
80 – un délégué a enlevé de la viande, en a mangé lui-même et en est mort;
81 – une mère a repris des voleurs un petit veau;
82 – des voleurs ont dérobé la vache qui se trouvait dans l'entrée;
83 – des voleurs ont dérobé la vache du pâturage;
84 – l'homme a creuvé la main de la fillette et pour cause – une pomme de terre pourrie;
85 – on a condamné un paysan à dix ans pour dix têtes de maïs;
86 – on a condamné un paysan à cinq ans de prison pour un oeil cassé du cheval;
87 – les boeufs sont plus intelligents que Molotoff;
88 – après la condamnation d'une mère, son petit fils est devenu muet;
89 – sortie de la prison une femme a été obligée de se marier avec un vieillard qui lui avait donné asile;
90 – un frère a pris la défense de sa soeur et il a été arrêté;
91 – l'homme a creuvé la main de la filette et pour cause – une pomme de terre pourrie;
92 – une «propagandiste» est devenue la maîtresse du mari;
93 – les autorités de la région ne distinguaient pas les pois des millets;
94 – l'église à Malyi Sknyt démolie était réduite en cendres;
95 – le destructeur de l'église s'est pendu à la croix;
96 – pour la destruction de l'église le Dieu a donné une maladie;
97 – pendant cinq ans il est cloué au lit pour un sacrilège;
98 – la femme du destructeur de l'église est punie par une maladie durant dix ans;
99 – un homme a prévu la famine;
100 – toute l'Ukraine était au courant de la famine;
101 – que le Dieu ne mène pas à une telle famine;
102 – les gens s'épouventaient devant les destructeurs;
103 – les gens tombaient en marchant;
104 – les gens étaient condamnés à la mort de faim;
105 – les gens se sauvaient de la famine comme ils pouvaient;
106 – les gens survivaient chacun comme il le pouvait;
107 – un pain suffisait pour nourrir dix personnes;
108 – il était difficile de survivre à la famine;
109 – il n'y avait pas de moisson;
110 – il pleuvait sans cesse et tout était trempé;
111 – rien ne convenait aux autorités, ni les gens, ni la terre, ni l'économie;
112 – elle-même était sèche comme un cotret;
113 – on mangeait tout;
114 – on vivotait comme on pouvait;
115 – un père sauvait la famille de la famine;
116 – les gens ont à peine vu arriver la prochaine récolte;
117 – on a emprunté de l'argent pour acheter une vache;
118 – la vache de la soeur a sauvé la famille;
119 – on cachait la vache dans la maison;
120 – sa propre vache a sauvé la famille;
121 – une vache a nourri la famille;

- 122 – la vache est devenue un dernier salut;
- 123 – une fille a partagé un biscuit sec avec tout le monde;
- 124 – des amies se partageaient la nourriture;
- 125 – un frère miséricordieux partageait son morceau de pain;
- 126 – l'homme âgé a partagé un morceau de pain de maïs;
- 127 – les gens mangeaient du tilleul et de la bruyère;
- 128 – les gens ne pensaient qu'à manger du pain;
- 129 – on mangeait de tout, car on voulait vivre;
- 130 – les gens mangeaient de l'herbe;
- 131 – les gens paissaient comme les vaches;
- 132 – un homme ne se nourrissait que de la mauvaise herbe;
- 133 – on cueillait de mauvaises herbes comestibles sur des fumiers;
- 134 – les gens cherchaient des mauvaises herbes;
- 135 – les enfants mangeaient des feuilles du serisier;
- 136 – les gens mangeaient du trèfle;
- 137 – en mille neuf cent quarante-sept les gens cueillaient de mauvaises herbes et en mangeaient;
- 138 – les gens allaient chercher du froment en Ukraine Occidentale;
- 139 – on mangeait les restes des épis de maïs, des pommes de terre pourries, des champignons;
- 140 – les gens sont allés chercher du pain et ne sont plus rentrés;
- 141 – les gens mangeaient de la racine sucrée;
- 142 – les enfants se nourrissaient de la résine des cerisiers;
- 143 – un père a ramassé une terrine d'haricots dans le grenier;
- 144 – pendant les fêtes des Pâques on a mangé des haricots au lieu de la "paskha" (pain);
- 145 – 147 – les gens mangeaient des crêpes des fleurs de tilleul;
- 148 – les gens mangeaient des moineaux, en ramassant des épis aux champs;
- 149 – les gens mangeaient des tubérosités des roseaux;
- 150 – les gens ramassaient des grains dans le sillon;
- 151 – la jeune fille est partie demander de la nourriture avec un petit sac attaché à son cou;
- 152 – la famille a mangé du seigle vert;
- 153 – les enfants mangeaient des épis piles;
- 154 – les enfants se nourrissaient de la bouillie liquide de maïs;
- 155 – la famille s'est sauvée grâce à la farine de grosse mouture;
- 156 – les enfants mangeaient de la mousse cuite;
- 157 – les jumeaux ont partagé leur nourriture avec des petites filles;
- 158 – une voisine demandait des épluchures des pommes de terre;
- 159 – une fille cuisait des baignets des pommes de terre gelées;
- 160 – celui qui était plus fort s'était sauvé;
- 161 – les enfants affamés se mordaient les ongles;
- 162 – les enfants affamés se rongeaient les doigts;
- 163 – les gens cuisaient des biscuits de pommes de terre gelées;
- 164 – une mère cuisait "des pains d'épice" des pommes de terre gelées;

- 165 – une mère a cuit une tétine
des pommes de terre pour son
nourrisson;
166 – la famine c'est la guerre sans armes;
167 – on cueillait et on mangeait les
pousses de seigle;
168 – beaucoup de gens se sauvaient en
mangeant des champignons;
169 – les enfants mangeaient des
chanterelles crues;
170 – deux soeurs sont mortes d'avoir
mangé des champignons crus;
171 – les enfants mangeaient des
champignons rôtis;
172 – une famille mangeait de la lentille
d'eau;
173 – une poignée de froment était
partagée pour tout un mois;
174 – une petite fille visitait en secret
le kolkhoze pour qu'on lui grattât un
peu de bouillie du fond du chaudron;
175 – une petite fille demandait une
biscotte à une vieille;
176 – on donnait un demi kilo de farine
pour un rang sarclé de bettraves;
177 – c'était au - dessus des forces de
cultiver des bettraves kolkhoziennes;
178 – les gens étaient payés cinq
kopecks pour une journée de travail;
179 – la mère de famille travaillait pour
une poignée de seigle et une assiette
de petits pois;
180 – une petite fille a volé un morceau
de pain à sa grand - mère pour les
affamés;
181 – une petite fille a vendu à bon
marché son dernier petit - pain;
182 – l'enfant embrassait la main de sa
mère en remerciant pour un morceau
de pain;
183 – on n'en pouvait plus en attendant
le pain;
184 – un homme affamé a demandé
une gorgée de soupe;
185 – un garçon a volé au kolkhoze une
petite boîte de mélasse;
186 – les gens se sauvaient avec du
poisson;
187 – une mère cuisait des croquettes
de poisson;
188 – la mère nourrissait son petit
enfant de la viande des écrevisses;
189 – un garçon attrapait des rats de blé
et les mangeait;
190 – les enfants lampaient la bouillie
des mollusques;
191 – une famille mangeait de la viande
de cheval;
192 – un père a abattu une génisse en
secret;
193 – un père a vendu la vache pour
acheter du pain;
194 – un petit garçon a coupé un
morceau de viande d'un cheval crevé
et en a mangé;
195 – les enfants ont mangé de la peau
cruë de cheval;
196 – une famille a mangé de la viande
cruë de cheval;
197 – les enfants ont mangé de la peau
de vache à la gelée;
198 – les mères faisaient exhumer des
chevaux crevés pour en donner à
manger à leurs familles;
199 – les gens ont mangé des chats et
des chiens;
200 – les enfants attrapaient des
oiseaux et les mangeaient;
201 – 202 – les gens se sauvaient avec
du pain "commercial";
203 – un homme a été sauvé grâce à un
morceau de pain et une gorgée d'eau;
204 – maman a fait boire à l'oncle du
lait distillé;

- 205 – maman sauvait ses enfants
comme elle pouvait;
206 – trois jeunes enfants sont restés
seuls;
207 – un père sauvait tout le monde;
208 – un homme avalait de la soupe
répandue sur la route;
209 – une mère portait au cimetière
son petit garçon mourant, une autre
femme le lui a pris et le garçon a
survécu;
210 – une fille s’est sauvée dans la
porcherie;
211 – le bois sauvait les gens;
212 – 213 – les potiers vendaient leurs
articles et s’en sauvaient de la famine;
214 – 218 – les gens se sauvaient pour
la Polissia;
219 – la fille a échangé les bottes de son
père contre le grain;
220 – maman est allée échanger de la
farine;
221 – l’or de maman a été échangé
contre le millet et la farine;
222 – des pièces d’or ont été échangées
contre la farine;
223 – la croix a été donnée pour la
farine;
224 – les gens échangeaient tout contre
le pain;
225 – une serviette brodé de noces a
été donnée pour une miche de pain;
226 – une femme avec trois enfants
donnait son foulard pour un litre de
lait;
227 – une fille est allée chercher du
pain à Kyiv;
228 – les gens mouraient en marchant;
229 – les gens cherchaient une aide en
Ukraine Occidentale;
230 – on échangeait le fil de laine
contre les pommes de terre, les
haricots blancs;
231 – on mangeait des pommes de terre
gelées;
232 – les affamés effectuaient les
travaux publics pour de la nourriture;
233 – en Ukraine de l’ouest on sauvait
les gens de la faim;
234 – l’homme a échangé ses hardes
pour un peu de pommes de terre;
235 – la jeune fille s’est sauvée de la
famine dans la région de Ternopil;
236 – la jeune fille a échangé
son foulard pour cinq livres de
nourriture;
237 – la mère a échangé un chandail
contre un pain;
238 – la mère a échangé quelque moule
pour un peu de blé;
239 – la petite fille affamée a reçu une
paire de bottes;
240 – les affamés recevaient de la
nourriture en guise de paie pour leur
travail;
241 – on retirait les gens affamés des
trains avec de gros crochets;
242 – la femme qui avait été retirée du
train est restée sans pieds;
243 – le train a tué la femme qui partait
pour se sauver de la famine;
244 – la jeune fille décapitée continuait
à courrir derrière le train;
245 – les gens portaient se sauver à
Odessa;
246 – les gens cherchaient un asile au
Donbasse;
247 – le chemin épineux vers Lviv, la
Pologne, la Bessarabie;
248 – la femme qui transportait les
pommes de terre pourries de la
Pologne à l’époque de la famine;
249 – les gens se sauvaient de la famine
en Extrême - Orient;
250 – un garçon sussait du sang d’une
brebis;

- 251 – une mère a tué son enfant avec un os;
252 – la femme prise de folie a haché son petit garçon et l'a caché dans un coffre;
253 – une tante a cuit un homme dans un pot de fer;
254 – trois familles ont mangé leurs enfants;
255 – une mère a cuit sa fille;
256 – une mère a mangé son enfant;
257 – une femme a mangé son mari;
258 – une mère a mangé deux de ses enfants;
259 – on cuisait la galantine des mains d'enfants;
260 – des fils ont tué leur père à l'incitation de la mère;
261 – une famille s'est nourrie du père;
262 – on vendait de la viande d'homme;
263 – des voisins ont mangé un garçon, il n'en est resté que des bottines;
264 – on a assassiné une fille pendant la famine;
265 – une famille a mangé du poisson cru et en est morte;
266 – des garçons sont morts des champignons;
267 – les «délégués» ont tué une femme pour un faisceau d'oignon volé;
268 – deux frères et une sœur sont morts après avoir mangé de l'herbe;
269 – un petit garçon est mort de la fleur de tilleul;
270 – les gens ont mangé de la fleur de tilleul et en sont morts;
271 – un homme a mangé deux pommes de terre et un concombre et en est mort;
272 – un homme affamé a passé chez son voisin, mangé à son content et en est mort;
273 – l'enfant est mort après avoir mangé de la bouillie;
274 – des pâtisseries de mauvaise herbe n'ont pas sauvé les enfants;
275 – les petits baignets n'ont pas sauvé la voisine;
276 – un homme est mort près du puits;
277 – une femme a noyé ses enfants dans le puits;
278 – un voisin est mort sur l'herbe;
279 – un voisin est mort sous le tilleul;
280 – un homme est mort sous l'enclos;
281 – un frère est mort au champ, n'ayant pas apporté un seau d'eau;
282 – cent trente personnes sont mortes dans le village;
283 – des tas d'hommes morts étaient étendus;
284 – 285 – beaucoup de gens sont morts;
286 – un tiers de gens est resté dans le village;
287 – la moitié de village est morte;
288 – toutes les rues sont mortes;
289 – on mourait de la famine dans chaque maison;
290 – toute la famille est morte;
291 – six personnes sont mortes simultanément dans un foyer;
292 – dans la propriété d'un hetman les gens mouraient aussi;
293 – des gens morts étaient étendus partout;
294 – le malheur rapprochait les familles;
295 – on traînait les morts par les jambes;
296 – deux fiancés sont morts;
297 – 299 – toute la famille est morte de la famine;
300 – de seize membres de la famille ne sont restés que quatre;
301 – c'est terrible de se rappeler les morts;
302 – beaucoup de monde a été détruit entre l'an trente trois et trente sept;

- 303 – la famine a sonné le glas pour les gens;
- 304 – 306 – de toute la famille n'est restée qu'une fille;
- 307 – un père est mort au pied de la montagne;
- 308 – un père a vainement attendu le pain apporté;
- 309 – une mère a eu envie des loches avant sa mort;
- 310 – un père est mort sur le sentier dans le bois;
- 311 – un père sentait la mort s'approcher;
- 312 – un père est tombé mort n'ayant pas atteint le canot;
- 313 – des petits frères sont morts après avoir mangé du pain de seigle;
- 314 – une soeur est morte et son beau père aussi;
- 315 – des enfants avaient la rougeole et en mouraient;
- 316 – des petits enfants abandonnés sont morts;
- 317 – un petit garçon est mort tenant un gobelet de blé à la main;
- 318 – un cousin est mort au milieu du champ;
- 319 – un grand-père aidait la famille mais il est mort lui-même;
- 320 – un petit pâté de la petite-fille n'a pas sauvé le grand-père;
- 321 – une petite-fille n'a pas réussi à sauver sa grand-mère et son grand-père;
- 322 – un grand-père s'est lesté pour la dernière fois;
- 323 – une tante est morte dans le lit et un oncle sur le plancher;
- 324 – il y a déjà plus de dix jours que la tante n'avait pas mangé et elle est morte;
- 325 – on a transporté la commère de maman encore vivante au cimetière;
- 326 – des voisins sont morts dans la maison d'autrui;
- 327 – une grand-mère n'est plus venue manger de la soupe d'ortie;
- 328 – les gens mouraient en marchant;
- 329 – un ami a mangé du seigle et en est mort;
- 330 – une fille est morte de faim;
- 331 – la fille aînée est morte de faim;
- 332 – dans le soviet du village (mairie) une jeune fille morte était étendue;
- 333 – le plus pire c'est de mourir de faim;
- 334 – le forgeron est mort de la faim;
- 335 – sous l'enclos un richard est mort de faim;
- 336 – des cadavres traînaient partout;
- 337 – partout où l'on posait le pied à terre, un cadavre traînait;
- 338 – on enterrait les morts dans le potager;
- 339 – on a enterré trois cadavres à la maison dans une fosse;
- 340 – on a fusillé des gens au-dessus du ravin;
- 341 – on emportait des cadavres dans le ravin;
- 342 – on a apporté une convocation à l'armée à un mort;
- 343 – on a organisé un concert pour les gens à demi-vivants;
- 344 – un cheval blanc charriait des cadavres;
- 345 – deux chevaux ont crevé pendant qu'ils charriaient un père au cimetière;
- 346 – un garçon emmenait des cadavres;
- 347 – un homme à demi-vivant enterrait des cadavres;
- 348 – une mère portait au cimetière sur son dos l'enfant mourant;
- 349 – on traînait des cadavres au cimetière;

- 350 – des militants emportaient des cadavres au cimetière en riant;
351 – un militant est devenu aveugle d'avoir raillé un garçon qu'il emportait au cimetière;
352 – on enterrait des cadavres sans hommage;
353 – on charriait des cadavres et les enterrait dans la même fosse;
354 – on brouettait des cadavres et les enterrait dans une fosse;
355 – une fille de seize ans enterrait son père;
356 – des filles enterraient un oncle-palefrenier;
357 – une fille a enterré son amie au champ près du seigle;
358 – des enfants se lamentaient sur la tombe du père;
359 – une fille regardait enterrer sa voisine;
360 – on a recouvert le père défunt mis dans la fosse de la porte de la grange;
361 – on menait à la fosse les gens encore vivants;
362 – la terre respirait par le souffle des gens mi-morts recouverts du sol.
363 – une grand-mère a sollicité qu'on ne l'ait jetée à la fosse et elle est restée vivante;
364 – un homme a été enterré vivant;
365 – «des hommes de parti» enterraient des gens vivants;
366 – des enfants ne comprenaient pas la tragédie;
367 – on a apporté un grand chariot de morts et on les a enterré;
368 – on a jeté une demi-fosse de cadavres;
369 – on manquait de force de creuser des fosses;
370 – on donnait un morceau de pain aux fossoyeurs;
371 – on donnait cent grammes de pain pour chaque cadavre apporté;
372 – il n'est resté au cimetière que des petites bosses;
373 – une conversation avec une amie qui a trépassé.

ЗМІСТ

Передмова	5
Preface (англійською мовою)	7

ЧАСТИНА І.

ДОСЛІДЖЕННЯ	9
ВСТУП	11

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ Й ТЕРМІНОЛОГІЧНІ АКЦЕНТИ

1.1. Ad fontes (До джерел)	15
1.2. Наукова та народна термінологія про голодомори в Україні	25

РОЗДІЛ 2.

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ ТА НАСЛІДКИ

2. 1. Голод 1921–1923 років	39
2. 2. Голодомор 1932–1933 років	48
2. 3. Голод 1946–1947 років	60

РОЗДІЛ 3.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ НАРАТИВНОГО ТЕКСТУ

3. 1. Народна традиція. Пам'ять – «перша заповідь традиції» ..	69
3. 2. Гендерний аспект народної прози	80
3. 3. Особливості сюжетотворення оповідного фольклору	91
3. 4. Каталогізація народних оповідань і переказів про голодомори (за власними записами)	103

РОЗДІЛ 4.

ПОЕТИКАЛЬНІ ВИМІРИ НАРОДНИХ ОПОВІДАНЬ І ПЕРЕКАЗІВ ПРО ГОЛОДОМОРИ

4. 1. Від факту до образу	111
4. 2. Епітетика в емоційно-образній парадигмі народної прози	122
4. 3. Наративна компаративістика голодоморної тематики	131
4. 4. Роль і місце демінутивів у формуванні чуттєво-образної системи народної прози	139
4. 5. Невербальні засоби вираження – складова оповідних творів	153

ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	179
СВІТЛИНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ГОЛОДОМОРУ	
1. В Україні	193
2. За кордоном	209
ЧАСТИНА II.	
МАТЕРІАЛИ	
ЦИКЛ 1. НАПАДИ, ПОГРАБУВАННЯ, РУЙНАЦІЇ	213
ЦИКЛ 2. ВИЖИВАННЯ ЛЮДЕЙ	269
ЦИКЛ 3. ВИМИРАННЯ НАРОДУ	343
ДОДАТКИ	
Показчик інформаторів	393
Показчик географії записів	397
Показчик хронології записів	400
Показчик основних мотивів	401
Index of principal motives (англійською мовою)	408
Index den Hauptmotive (німецькою мовою)	417
Liste des motiv essentials (французькою мовою)	426

CONTENT

Preface (in Ukrainian)	5
Preface (in English)	7

PART I.

RESEARCH	9
INTRODUCTION	11
CHAPTER 1.	
HISTORIOGRAPHIC AND TERMINOLOGICAL EMPHASIS	
1.1. Ad fontes (to sources)	15
1.2. Scientific and people's terminology on famine in Ukraine	25
CHAPTER 2.	
FAMINES IN UKRAINE: HISTORICAL AND POLITICAL FACTORS AND CONSEQUENCES	
2. 1. The famine of 1921-1923	39
2. 2. The famine of 1932-1933	48
2. 3. The famine of 1946-1947	60
CHAPTER 3.	
CONCEPTUAL BASIS OF NARRATIVE TEXT	
3. 1. People's tradition. Memory is "the first commandment of tradition"	69
3. 2. The gender aspect of folk prose	80
3. 3. Specific of narrative folklore's plot creation	91
3. 4. Cataloging of folk stories and legends about the famine (on the own base of recordings)	103
CHAPTER 4.	
PPOETHICAL DIMENSIONS OF STORIES AND MEMORIES ABOUT FAMINES	
4. 1. From the fact to the image	111
4. 2. Epithetics in the emotional-figurative paradigm of folk prose	122
4. 3. Narrative comparative studies of the famine thematic	
4. 4. The role and place of diminutives in the formation of sensual-shaped systems of folk prose	139
4. 5. Nonverbal means of expression - a component of narrative works	153

CONCLUSIONS	175
LIST OF SOURCES AND LITERATURE	179
THE PHOTOS OF MEMORIALS TO THE FAMINE	
1. In Ukraine	193
2. Abroad	209

PART II.

MATERIALS

CYCLE 1. Surplus, robbery, destruction.....	213
CYCLE 2. Survival of people	269
CYCLE 3. The extinction of the people	343

APPENDICES

Index of informants (in Ukrainian)	393
Index geography records (in Ukrainian)	397
Index of recording chronology(in Ukrainian)	400
Index of the main motives (in Ukrainian)	401
Index of principal motives (in English)	408
Index den Hauptmotive (in German)	417
Liste des motiv essentials (in French)	426

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут народознавства

Наукове видання

Сокіл Василь. **Фольклорна проза про голодомори XX ст. в Україні: парадигма тексту.** Монографія / Василь Сокіл.
– Львів, 2017. – 440 с.

Комп'ютерний набір:
Олександра Григорович

Комп'ютерна верстка:
Ірина Семенко, Мар'яна Чура

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
Інститут народознавства НАН України
від 02. 10. 2001 р. Д. №168

Підписано до друку 20.04.2017
Умовн. друк. арк. 28,3
Формат 60х90 1/16. Папір офсетний

Друк. ТзОВ «Компанія Манускрипт»
79008, м. Львів, вул. Руська, 16/3
Тел. / факс (032) 261– 51– 40